

ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

1(146)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2024
Astana, 2024

Бас редактор:

Сыдыков Ерлан Батташұлы, т.ғ.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының вице-президенті, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
жауапты редактор (тарих)

Бас редактордың орынбасары
(философия)

Бас редактордың орынбасары
(Дінтану)

Жанбосинова А.С., т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Медеуова К.А., ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Смагулов М.Н., ph.d., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы:

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР

Аблажей Наталья Николаевна	т. ғ. д., проф., РҒА СБ тарих институты, Новосибирск, Ресей
Аманжолова Дина Ахметжановна	т.ғ.д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей
Дашковский Петр Константинович	т. ғ. д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей
Есенова Саулеш	Ph.D., ассоц. профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада
Йовита Раду	Ph.D., проф., Тюбинген университеті, Тюбинген, Германия
Ковальская Светлана Ивановна	т.ғ. д., проф., ЕҰУ им. Л. Н. Гумилев, Астана, Қазақстан
Кунитакэ Садакатсу	проф., Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты, Нара, Жапония
Меньковский Вячеслав Иванович	т. ғ. д., проф., Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь
Таймагамбетов Жакен Кожаметович	т. ғ. д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан
Томохико Уяма	д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония
Умиткалиев Улан	т.ғ.к., археология және этнология кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан
Фальков Яков	Ph.D., Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль

ФИЛОСОФИЯ

Амангельдиев Асан Азимханович	PhD, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,
Бекус Нелли	PhD, профессор, Эксетер университеті, Ұлыбритания,
Бисенова Алима Жумабаевна	PhD, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан,
Иващенко Яна Сергеевна	м.ғ.д., профессор, Ф.М.Достоевский атындағы Ресей христиан гуманитарлық академиясының, Санкт-Петербург, Ресей

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: (7172) 709-500, (ішкі 31- 413). Е-mail: vest_hist@enu.kz. Жауапты хатшы: Изтелеуова Е.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 -тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 10 дана.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief:

Sydykov Yerlan Battashevich, *doctor of historical Sc., professor, academician, vice-president of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Deputy Editor-in-Chief – Responsible editor **Zhanbossinova Albina Sovetovna**, *doctor of historical Sc., prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

(Historical sciences) Deputy Editor-in-Chief **Medeuova Kulshat Agibayevna**, *doctor of philosophy, prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Deputy Editor-in-Chief **Smagulov M.N.**, *ph.d., prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

(Religious studies)

Редакция алқасы:

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР

Ablazhey Nataliya Nikolaevna	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia
Amanzholova Dina Akhmetzhanovna	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia
Dashkovckiy Petr Konstantinovich	Doctor of Historical Sc., Prof., Altai State University, Barnaul, Russia
Yessenova Saulesh	Ph.D., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada
Ioviță Radu	Ph.D., Professor, University of Tübingen, Tübingen, Germany
Kovalskaya Svetlana Ivanovna	Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Kunitake Sadakatsu	Professor, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Nara, Japan
Menkovsky Viachaslau Ivanovich	Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus
Taimagambetov Zhfken Kozhakhmetovich	Doctor of History, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana
Tomohiko Uyama	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Umitkaliev Ulan	Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Falkov Yakov	Ph.D., Tel Aviv University, Herzliya, Israel

PHILOSOPHY

Amangeldiyev Assan	PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Bekus Nelly	PhD, Professor, University of Exeter, UK
Bisenova Alima	PhD, Associate Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan
Ivashchenko Yana Sergeevna	Doctor of Culturology, Professor, Vice-Rector for Research Russian Christian Academy for the Humanities, St. Petersburg, Russia,

Editorial address: **2, Satpayev str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008**

Tel.: **(7172) 709-500 (ext. 31- 413)**

E-mail: **vest_hist@enu.kz**. Responsible secretary: **Izteleuova Ye.A.**

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 10 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-413)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор:

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора – ответственный редактор **(Исторические науки):**

Заместитель главного редактора

(Философия):

Заместитель главного редактора

(Религиоведение):

Жанбосинова Альбина Советовна, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Медеуова Кульшат Агибаевна, д.ф.н., проф. ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Смагулов М.Н., ph.d., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия:

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Аблажей Наталья Николаевна	доктор исторических наук, профессор, Институт истории Сибирского отделения РАН, Новосибирск, Россия
Аманжолова Дина Ахметжановна	доктор исторических наук, профессор, Институт русской истории РАН, Москва, Россия
Дашковский Петр Константинович	доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия
Есенова Саулеш	Ph.D., ассоц. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада
Йовита Раду	Ph.D., профессор, Тюбингенский университет, Тюбинген, Германия
Ковальская Светлана Ивановна	доктор исторических наук, профессор, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Кунитакэ Садакатсу	профессор, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Нара, Япония
Меньковский Вячеслав Иванович	д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
Таймагамбетов Жакен Кожахметович	доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК, Астана, Казахстан
Томохико Уяма	д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония
Умиткалиев Улан	к.ист.н., заведующий кафедрой археологии и этнологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Фальков Яков	Ph.D., Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль

ФИЛОСОФИЯ

Амангельдиев Асан Азимханович	PhD, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Бекус Нелли	профессор, Университет Экзетер, Великобритания
Бисенова Алина Жумабаевна	доцент, Назарбаев университет, Астана, Казахстан,
Иващенко Яна Сергеевна	д.к.н., профессор, Русская христианская гуманитарная академия имени Ф. М. Достоевского, Санкт-Петербург, Россия

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-413). E-mail: vest_hist@enu.kz. Ответственный секретарь: Изтелеуова Е.А.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172) 709-500, (вн. 31-413)

©Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences.
Philosophy. Religion Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение

№ 1(146)/2024

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бекмағамбетова М.Ж., Бекмағамбетов Р.Қ., Бимолданова А.А. «Казахстанская правда» газетіндегі «бақытты балалық шақтың» көрнекі бейнесі (XX ғасырдың 60-шы жылдары).....	
Bekmagambetova M.Zh., Bekmagambetov R.K., Bimoldanova A.A. Visual image of «happy childhood» in the newspaper «Kazakhstanskaya pravda» (1960 s).....	
Бекмағамбетова М.Ж., Бекмағамбетов Р.Қ., Бимолданова А.А. Визуальный образ «счастливого детства» на страницах газеты «Казахстанская правда» (60-е годы XX в.).....	9
Жампеисова Ж.М., Бижигитова Қ.С. «Білім өндірісін» тарихи зерттеулерде әдіснамалық тәсіл ретінде қайта қарастыру.....	
Jampeissova Zh.M., Bizhigitova K.S. Rethinking the «production of knowledge» as a methodological approach in historical research.....	
Джампеисова Ж.М., Бижигитова Қ.С. Переосмысление «производства знания» как методологический подход в исторических исследованиях.....	26
Дүйсенбай Д.Б., Қасенәлі А.Е., Шокатова А.Қ. Терісаққан-Есіл өзендері алқабындағы ескерткіштерге жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері.....	
Duysenbai D.B., Kassenali A.Y., Shokatova A.K. Research results of the Terisakkan-Ishim river valley monuments.....	
Дүйсенбай Д.Б., Касенәлі А.Е., Шокатова А.Қ. Результаты исследований памятников долины рек Терисаккан-Ишим.....	45
Қаленова Т.С., Абдрахманова Г.С., Колумбаева З.Е. Алаш зиялыларының білім беру саласындағы ұлттық жобалары.....	
Kalenova T.S., Abdrakhmanova G.S., Kolumbaeva Z.E. National projects of the Alash intelligence in the field of education.....	
Қаленова Т.С., Абдрахманова Г.С., Колумбаева З.Е. Национальные проекты Алашской интеллигенции в области образования.....	67
Қариев Е.М., Тлеуғабулов Д.Т., Дукомбайев А.Т., Егінбай Ә.Е. Шұбарат және Моалы ескерткіштеріндегі кешенді пәнаралық зерттеулердің нәтижелері: Жетісудың көне және ортағасырлық мәдениеті хақында.....	
Kariyev Ye.M., Tleugabulov D.T., Dukombayev A.T., Eginbay A.E. The results of complex interdisciplinary work on the monuments of Shubarat and Molaly in the context of the Zhetysu culture of ancient time and the Late Middle Ages.....	
Қариев Е.М., Тлеуғабулов Д.Т., Дукомбайев А.Т., Егінбай А.Е. Результаты комплексных междисциплинарных исследований на памятниках Шубарат и Моалы в контексте древней и средневековой истории Жетысу.....	87

Косяк Н.А. <i>Ниязовтың президенттігі кезіндегі Түркіменстан Республикасының тарихи саясаты (1991-2006).....</i>	
Kosyak N.A. <i>Historical policy of the Republic of Turkmenistan during the presidency of S.A. Niyazov (1991-2006)</i>	
Косяк Н.А. <i>Историческая политика Республики Туркменистан во время президентства С.А. Ниязова (1991-2006 гг.).....</i>	116
Курицын А.И. <i>Кеңестік Ресейдегі қара жүз қозғалыс жетекшілерінің тағдыры: қазіргі орыс тарихнамасы</i>	
Kuritsyn A.I. <i>The fate of the leaders of the Black -Hundred movement in Soviet Russia: modern Russian historiography</i>	
Курицын А.И. <i>Судьба лидеров черносотенного движения в Советской России: современная российская историография.....</i>	137
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е. <i>XX ғасыр басындағы Омбы губерниясы мен Омбы жандармерия басқарма кеңсесі құжаттарындағы Қарқаралы уезі</i>	
Legkiy D.M., Ibrayev Ye.Ye. <i>Karkaraly district in the documents of the Omsk gendarme department at the beginning of the 20th century.....</i>	
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е. <i>Каркаралинский уезд в документах канцелярии Оренбургского губернатора и Омского жандармского управления в начале XX века.....</i>	164
Сураганова З.К., Пусырманов Н.С., Аманғосов Е.Р., Кultaева А.Т. <i>Алғыс айту күні: Қазақстан Республикасының символдық саясаты мен ортақ бірегейлікті үйлестірудегі мәдени мұраның рөлі.....</i>	
Suraganova Z.K., Pusyrmannov N.S., Amangosov E.R., Kultaeva A.T. <i>Gratitude Day: the role of cultural heritage in the construction of a common identity and symbolic policy of the Republic of Kazakhstan.....</i>	
Сураганова З.К., Пусырманов Н.С., Амангосов Е.Р., Кultaева А.Т. <i>День Благодарности: роль культурного наследия в конструировании общей идентичности и символической политики Республики Казахстан.....</i>	188
Шакиев М.Н., Садықов Т.С., Жеребцов И.Л. <i>Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Кемел Тоқаев шығармашылығы («Солдат соғысқа кетті» романы негізінде).....</i>	
Shakiyev M.N., Sadykov T.S., Zherebtsov I.L. <i>Kemel Tokayev in the years of the Great Patriotic war (based on the novel «A soldier who went to war»).....</i>	
Шакиев М.Н., Садықов Т.С., Жеребцов И.Л. <i>Кемель Токаев в годы Великой Отечественной войны (на основе романа «Солдат ушел на войну»).....</i>	215

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences.
Philosophy. Religion Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение

№ 1(146)/2024

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

Айымжан Рыскиева, Айгүлім Айтбаева, Нурлан Муминов <i>Философия пәнін оқытуда «Liberal Arts» моделін қолдану жолдары.....</i> Aiytmzhan Ryskiyeva, Aygulim Aitbayeva, Nurlan Muminov <i>Methods of Applying the «Liberal Arts» Model in Teaching Philosophy.....</i> Айымжан Рыскиева, Айгулим Айтбаева, Нурлан Муминов <i>Способы применения модели «Liberal Arts» в преподавании философии.....</i>	233
Фарида Мусатаева <i>Ұлытаудың жергілікті мәдени жадысы: символдық формаларды кодтау арқылы аймақты сакрализациялау.....</i> Farida Mussatayeva <i>Local cultural memory of Ulytau: the sacralisation of the area by means of symbolic forms encoding</i> Фарида Мусатаева <i>Локальная культурная память Улытау: сакрализация местности через кодирование символических форм.....</i>	248
Райгуль Салимова, Сания Едильбаева, Майра Кожамжарова, Салтанат Аубакирова <i>Виртуалды білім берудің метафизикалық аспектілері.....</i> Raigul Salimova, Saniya Edelbay, Maira Kozhamzharova, Saltanat Aubakirova <i>Metaphysical aspects of the virtual educational environment.....</i> Райгуль Салимова, Сания Едильбаева, Майра Кожамжарова, Салтанат Аубакирова <i>Метафизические аспекты виртуальной образовательной среды.....</i>	269
Бурханадин Абдилхаким <i>XIX ғасырдың екінші жартысындағы үндістанғы ислами модернизм және Сәйіт Ахмет Хан</i> Burkhanadin Abdilkhakim <i>Islamic modernism in India in the second half of the 19th century and Sayit Ahmed Khan.....</i> Бурханадин Абдилхаким <i>Исламский модернизм в Индии во второй половине XIX века и Сайид Ахмед Хан.....</i>	284
Кулуйпа Алиева <i>Ч.Т. Айтматов: конструктивистское измерение дезонтологизации как вызова техногенной цивилизации.....</i> Kuluypa Alieva <i>Ch. T. Aitmatov: a constructivist dimension of desontologization as a challenge of technogenic civilization.....</i> Кулуйпа Алиева <i>Ш.Т. Айтматов: техногенді өркениеттің сын-тегеуріні ретіндегі дезонтологизацияның конструктивистік өлшемі.....</i>	304

Мадина Жақан, Раушан Иманжүсіп	
<i>Ибн Сина эпистемологиясы: болмыс және таным</i>	
Madina Zhakan, Raushan Imanzhusip	
<i>Epistemology of Ibn Sina: being and knowledge.....</i>	
Мадина Жакан, Раушан Иманжусип	
<i>Эпистемология Ибн Сины: бытие и познания.....</i>	315
 Aidos Makulbekov, Gulzada Abdalievа	
<i>Audience of traditional art in Kazakh steppe.....</i>	
Айдос Мақұлбеков, Гулзада Абдалиева	
<i>Қазақ даласындағы дәстүрлі өнер аудиториясы.....</i>	
Айдос Макулбеков, Гульзада Абдалиева	
<i>Аудитория традиционного искусства в казахской степи.....</i>	335

IRSTI 03.20.00

<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>

<https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>

<https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-9-25>

Visual image of «happy childhood» in the newspaper «Kazakhstanskaya pravda» (1960 s)

Maisara Zh. Bekmagambetova^{1*}, Ruslan K. Bekmagambetov¹, Aigul A. Bimoldanova²

¹ A. Baitursynov Kostanai Regional University, Kostanai, Kazakhstan

² Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: *Maisara75@mail.ru corresponding author, Ruslan69_07@mail.ru, Malaeva96@mail.ru)

Abstract. This study analyzes visual sources on Soviet childhood, placed in the periodical «Kazakhstanskaya Pravda». This topic has not been covered in the national historiography. The content of the periodical in the field of childhood is analyzed for the first time. For a long period, the newspaper was the main daily printed mass media of the Communist Party at the republican level, reflecting the state policy. The research was carried out in the context of visual anthropology.

Through the analysis of visual content the mechanisms and technologies of formation of the Soviet identity of the new younger generation are revealed. Visual sources, expressed mainly by photographs, presented children in the format of «happy Soviet childhood». The newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» necessarily touched upon children's topics timed to dates: New Year and New Year vacations, International Children's Day, Knowledge Day, etc. As a rule, these articles were accompanied by photographs serving both informative and propaganda functions. Children and accompanying adults on the photographs were the embodiment of the Soviet image. Visual children content placed in the main republican newspaper demonstrated not the existing reality, but the desired one, thus constructing social expectations.

Keywords: visual sources; Soviet childhood; newspaper; ideology; illustrations; photography; reforms; propaganda; state policy.

Received 12.05.2023. Revised 07.08.2023. Accepted 30.10. 2023. Available online 30.03.2024.

For citation:

Bekmagambetova M., Bekmagambetov R., Bimoldanova A. Visual image of «happy childhood» on the pages of the newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 9-25. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-9-25>

Для цитирования:

Бекмагамбетова М., Бекмагамбетов Р., Бимолданова А. Визуальный образ «счастливого детства» на страницах газеты «Казахстанская правда» // Вестник ЕНУ им. А. Гумилева Серия: Историческиенауки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – No.1. – С. 9-25. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-9-25>

Introduction

In order to fully reconstruct the history of childhood, it is necessary to use available sources. A special place in the system of historical sources is taken by the periodical press, which has always had a significant influence on the formation of public opinion. As a means of mass information, newspapers should promptly inform readers about what is happening and logically with the time passing they lose their relevance. However, for researchers of the past it acquires the status of a valuable historical source. Thus, there is a change in the function of the newspaper and along with its practical everyday use it acquires the status of an informative research object.

Illustrations that reflect the authentic era have been of particular value and interest to researchers in periodicals. On this basis, newspaper illustrations can be classified as a visual type of historical source, in particular on the history of everyday life, as well as some other areas of historical science, including Soviet childhood. They refer to visual sources that have the unique ability to capture dynamic and three-dimensional images of bygone eras. This set of sources is only gaining relevance; more often their use is associated with visual and illustrative accompaniment. Nonetheless, as it is noted by researchers, historical experience confirms the effectiveness of their involvement as unique historical source of polysemantic capabilities to recreate the history of society, people, their livelihoods, and mentality in different time periods.

Materials and methods

The theoretical and methodological basis of the study was the theory of social constructivism by P. Berger and T. Lukman (Berger, 1995). Indeed, a person develops in the social environment created through human activity. In other words, it is socially constructed. The construction is influenced by symbolic acts, in our case periodicals with a certain set of content, including the construction of a «happy childhood» by the Soviet authorities in order to influence its assessment.

The proposed research is carried out within the framework of visual anthropology, a trend that emerged as a result of the so-called visual turn in historical science. Visual anthropology includes the study of various visual sources of information, among which photographic documents occupy an important place. The development of this new trend is associated with the solution of a number of methodological problems, including the development of a conceptual apparatus and the justification of criteria for analyzing information obtained in the course of visual anthropological research.

Content analysis was used in the research. This method implies qualitative and quantitative processing of the text in the source, its analysis and its interpretation. Qualitative and quantitative approaches to content analysis have been used. The quantitative approach considers a sample of words or text, their frequency of occurrence in documents, and statistical associations. In qualitative one the symbols, their context, and interpretation was considered.

The analysis of visual sources is an attempt to look at the phenomena of the past in a new way: from the perspective of visual perception rather than logic. Active development

during the last period of visual anthropology and the inclusion of visual sources, including photographs, and the use of the method of historical observation in the research predetermine the study. Subjecting the photographs in the newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» to a logical and meaningful analysis an attempt has been made to reconstruct the social context that is represented by the visual images along with the desire to determine the meanings that were put into them by their creators. The authors were guided by the methods developed by P. Sztompka (Sztompka, 2007). The semiotic interpretation of the visual series made it possible to identify the bodily features of the characters, the outfit and ornamentation of the body, the behavior of the depicted, the props used, and the spatial context (in which environment they are depicted). Structural interpretation focused on the analysis of an idea captured in photographs: common beliefs and attitudes. A photographic image on which external manifestations are fixed, with structural interpretation, allows you to get to and reveal hidden interactions, ideas, and motivations.

Along with the photographic material from the newspaper «Kazakhstanskaya Pravda», the sources include normative and legislative acts, resolutions of the Union and republican levels, which determined the strategy of school education development, including archival materials.

Discussion

Historiography of the study of visual sources is mainly represented by foreign works. One of the first fundamental studies of the nature of photographs is the work of R. Barthes, who distinguishes photography from the totality of images because they have a cultural, linguistic and political interpretation. And also, with photography establishes a purely personal emotional connection (Barthes, 1980). As V. Mitchell for the last period in connection with attraction of visual sources in social-humanitarian sciences there was a qualitative breakthrough (Mitchell, 1995). This significantly expands the technology of historical knowledge and suggests its cardinal restructuring. As S. Baturin notes, the interest of historians in visual objects as independent sources of knowledge of the past emerged in the 1980s, which coincided with a turn from macro history to the world of everyday life of an ordinary person. The publication of the American compilation «Vision and Visuality» (Vision and Visuality, 1988) became especially significant in the «visual turn». At the same period I. Kovalchenko grouped the sources by type, taking the way of coding information into account and singled out visual material for its own classification (Kovalchenko, 1987). On the methodology and history of «visual culture» and visualization of history writes his studies Mazur L.N. (Mazur, 2014; Mazur, 2015; Mazur, 2018). A number of scientists devote their research to specific types of visual sources. Regarding our topic, there are a number of works on propaganda-artistic material as a historical source (Vartanov, 1983; Elchaninov, 1990). Abdullina D. examined how the mythologeme of «happy Soviet childhood» evolved in children's portraiture over the period 1930-1960s (Abdullina, 2022). Currently this topic has become a discussion on a number of conferences, which resulted in the publication of articles devoted to the problems of visual sources, demonstrating their potential in the study of the historical past (Obvious History, 2008; Visual Anthropology, 2007). Also, to be noted

is the study by Kalmyk authors on the problem of studying the newspaper Kalmytskaya Pravda as a source of everyday history through photographs published in it (Kukanova, Bayanova, 2019). Authors analyzing a photograph taken in a nursery come to a conclusion that the depersonalization of the Soviet man is clearly evident. Even the creche was an institution of cultural and social reproduction of the Soviet man.

However, it should be noted that the coverage of the topic of newspaper illustrations from the perspective of source studies is practically absent in domestic science, regardless of the historical period. There are no special works devoted to the topic of this study.

Results

Visual sources of the Soviet period characterized by radical changes in all spheres of political, social, and economic life are of particular research interest. Based on ideological attitudes they became a means of propaganda and agitation. The area of attention in this article is the beginning of the 1960s of the 20th century. This is an important period in Soviet history characterized by the de-Stalinization, the thaw and the exploration of space. The period under consideration is defined by the creation of the «happy Soviet childhood» which demonstrated the values concerning children. A huge role in this was assigned to external images of children and adolescents. Preserving the ideas of the policy of «monumental propaganda» proclaimed in the first months of Soviet power, visualization and external forms were given particular importance. As Teplova E. notes, a child surrounded by visual images of positive, joyful, healthy children should not only have felt himself involved in a happy childhood but also have aspired to conform to this image (Teplova, 2020:146). The Soviet ideological machine steadily shaped the image of a happy childhood for seven decades. With the rise to power of the Bolsheviks childhood became an area of special state interest and attention believing that in the child one could nurture those qualities and skills that were most important to the construction of socialism. At the heart of all childhood projects was the formation of a «new» Soviet man. Therefore, the revolutionary ideal of a fully developed, harmonious personality and, with it, the image of an active little builder of a new society were adjusted together with the political, social, and economic development of the state and society. Childhood, in the policy of the Party and the pre-war Soviet state, was a stage in the formation of the «new man». A child had to pass all stages of socialization: kindergartens and nurseries, where professionals would watch over his comprehensive development; school and socio-political organizations, where he would be transformed into a literate and ideological individual. The developed material and symbolic culture of childhood (literature, theater, and cinema) was supposed to facilitate an easier and faster assimilation of officially accepted norms and values, roles, and identities imposed by communist ideology. The mass media actively formed a picture of Soviet childhood happiness based on the idea of a new man, a builder of a bright future. As Khrushchev noted, this was the generation that was supposed to live under communism.

This study analyzes the periodical «Kazakhstanskaya Pravda», which, like the central newspaper «Pravda», for a long time was the main daily print media of the Communist

Party at the national level, in fact the main newspaper of the country. The newspaper, as well as periodicals in general, should be considered as the most important source for studying the mechanisms of fixing ideological constructs in the public consciousness through the system of images, symbols and stereotypes based on verbal and non-verbal codes. First of all, information and propaganda materials were a form of translation of official ideas about the socio-political ideal of the Soviet man; secondly, a detail of everyday life that accompanied the citizens of the USSR and caused a certain response in them.

The choice of the newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» is conditioned by the fact that it was the main printed organ of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan and was the main, official printed publication in the republic. Following the main newspaper of the USSR «Pravda», the Kazakh edition expressed the official point of view of the party and the government on topical issues of domestic and foreign policy. The newspaper reflected the most topical events in the life of Kazakhstan, discussed the most important issues of the development of the state and society. Mass circulation of the newspaper allowed to cover a significant part of the population of Kazakhstan.

During the analyzed period, this publication was authorized to interpret and explain to the population the decisions of the state and party leadership (Evdokimov, 2016:115). The publication expressed the official point of view of the party and government on topical issues of domestic and foreign policy. The newspaper reflected the most relevant events in the life of Kazakhstan and discussed the most important issues of the development of the state and society. It should be noted that the problems of childhood were not so clearly represented in this medium which was due to the official nature of the newspaper.

The source base consisted of publications of the newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» from 1960 to 1965, containing photographs of children. The method of continuous sampling was used to examine 365 issues of the newspaper for five years. The chronological framework is determined by a number of reasons. Firstly, the chosen time period is determined by the fact that the problems of childhood, children's everyday life of the thaw period helps to understand more deeply the socio-cultural processes of this historical period, the peculiarities of the formation of mentality and everyday practices of people of this time. Secondly, the observations made on the source allowed us to conclude that it is in this period that the object of the study is most pronounced. The visual content is ideologically sustained, demonstrating the basic attitudes of the party and government.

«Kazakhstanskaya Pravda», had a lead article according to the rules of periodicals, the so-called editorial, which indicated the material on the subject of the day, identifying the main problem and ways of solving it. This editorial was accompanied by a photograph or a drawing illustrating the main topic of the day. In general, it was in the 1960s that photojournalism and documentary photography flourished. The stories about the achievements of the Soviet system in everyday life began to appear: in stores, cafes, family and everyday life. There were relatively few demonstrations in the newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» in the period under review, and they were of poor quality. It should be noted that all of these materials performed a propaganda load in addition to their visual function. Illustrations created a certain mood in the readers of the newspaper from the first seconds of reading especially the advanced articles.

As for illustrations reflecting childhood only most of them are represented by photographs. For the most part, they did not stand alone, but accompanied by the verbal text. Photographs depicting the world of Soviet children included articles about vacations at pioneer camps, about bathing in the river, and about the lives of the smallest groups of children in preschools. Often photographs of children were attached to newspaper articles designed to highlight the studies and leisure activities of adolescents and endorsing their active participation in public life. It was essential to have the photographs presented in a positive light with children smiling and excited about various activities. Undoubtedly, children's time directly depended on the adults around them. The images of adults accompanying children should not be taken out of the general ideological framework. Of course, parents and teachers are the priority. Caring and attentive parents with all their appearance corresponded to ideal children.

The authorship was sometimes indicated by writing the surname of the photographer (for example, M. M. Titarev's photo, E. E. Chikovani's photo). Today, the name of Iosif Lvovich Budnevich who was the correspondent of Sovin form buro in Kazakhstan that worked in KazTAG for about 40 years and became the maestro of Kazakhstani photojournalism, who also created more than 140 thousand photos, has become legendary. Thanks to his memoirs, one can learn the peculiarities of the work of photojournalists. He considered the secrets of mastery to be that one should shoot not with a camera, but with the head. To make the heroes of the pictures in the frame beautiful, he always carried with him a white shirt, a couple of ties, and a jacket.

Undoubtedly, comments to the photos in the issues are worth paying attention to. Most of the time they were short informative notes about the place and time of the event, the participants and the fact that the actions depicted were linked to a certain festivity, date or current processes in Soviet society. Sometimes the photographs illustrated detailed texts on various problems or were attached to news columns. Some of the photos were independent publications; in each case, the commentary was formed according to the purpose of the photo. The following method was also used: the photo supplemented not only the text, but was also attached to the pictures that accompanied the article to enhance the emotional impact. The quality of the photo corresponded to the technical possibilities of the time, and the level of development of printing and the technology of periodicals' productions should also be taken into account.

The newspaper touched on children's themes on the following dates: New Year and New Year celebrations, International Children's Day (June, 1st), and Knowledge Day (September, 1st). The subjects of the images are varied and quite predictable. Of course, everything changes day-to-day, but I have spoken to Strictly's executive producer, and I am 99 percent sure that we will be on screens in one form or another. As the publication reflected the state policy in general, and children, too, were published articles on the implementation of reforms in education, accompanied by photographs. On March 28th, 1959, the Supreme Soviet of the USSR accepted the law about the strengthening of the connection of school to life and about the further development of the national education system. In accordance with this normative document, the general eight-year education was introduced, where, along with the general education knowledge, the pupils acquired polytechnic knowledge. On September 1st, 1960, N. Bobkov, head of the School Department of the Ministry of Education of the KazSSR, in his article «School on the Road» notes that for the first time in the republic eight-year schools and extended-day schools are opened. Pupils in grades 1-6 would be taught according to the new curricula and programs (Bobkov, 1960). All of the reforms are

aimed at the main task of overcoming the disconnect between learning and life, practice. The photo that accompanies in the article shows the carpentry and mechanical workshop of Ust-Kamenogorsk Secondary School №28, which is not jokingly referred to as the school plant (Picture1). The master is surrounded by students, both boys and girls. Everyone shows genuine interest. The images of the children reflect the school uniform and appearance requirements of the period: shirts, short haircuts for the boys, scarves for the girls.

They accept applications from organizations and enterprises of the city for manufacturing stools, tables, bedside tables, shelves, and other products. It is noted that last year only for the plant «Kazsantekhmontazh» in the mechanical shop made more than 80 thousand parts. The pictures show the workshop master. Yakushin conducts a lesson on the work with the students of the 5th grade 'D', who are closely watching the process, showing genuine interest. In 1964, the October and November plenum of the CPSU Central Committee considered the issue of polytechnic education noting the problems in this area. On the basis of which, in 1966 the Central Committee and the USSR Council of Ministers adopted the following document on measures to further improve the work of secondary general education. This document noted that the Soviet school was developing a general education tool and polytechnic. The mental events generated as a result of these triggers are feelings, perceptions and intentions behavior. To consistently implement the principles of polytechnic education and labor education, the content of education was brought in line with the requirements of science, technology and culture, a rational distribution of teaching material, and at the same time stopping the overload of excessive material on children. During this period, the CPSU Central Committee and the USSR Council of Ministers adopted agreement on the organization of extended day schools in our country. On September 1, 1960, N.B. Bobkov, the head of the School Department of the Ministry of Education of the Kazakh SSR, indicated that for the first time in the republic 'extended day schools' began to operate (Picture 2). The new curriculum and programs are to be used by students in grades 3-6. In the conditions of developed socialism, when all the efforts of parents were directed toward successful production, the school, namely the 'extended day school' was supposed to take over the care of the children. This was especially true for those who did not have grandparents around, but who had to eat their own meals, while staying with their own families for the school.

More than 140 after-school groups were created in the republic. It is noted in the publications that parents speak highly of them. After all, in these groups' students under the supervision of teachers prepare homework, engage in school workshops or go out for walks together, organize sport games (Sadykov, 1960).

Pic.1 Training workshops

Pic.2 Afterschool

In all-day schools, students in grades 1-8 were under the constant supervision of teachers and received two meals a day at their parents' expense. If necessary, local councils would be able to exempt upto 25% of children attending these schools from paying for meals.

Along with boarding schools, which were educational institutions of the highest type, extended-day schools were to play a major role in the social education of the younger generation as well as in assisting the family in this important matter. The idea of their creation belonged directly to N.S. Khrushchev. Understandably, it was sponsored both economically and ideologically. As we have noted, parents, freed from the responsibility of looking after their children, had to fulfill and exceed their five-year plans through hard work. In addition, boarding schools and after-school programs were a kind of prototype for communist cells. It was them who laid the foundations of the future people of communist society, «people of great souls and lofty ideals, selfless service to their people». The images of children showing happy moments of life, in festive, dressed-up uniforms, girls wearing bows. The teacher appears as an adult who accompanies the children, guides them and empathizes with them.

Regularly on June 1st, the newspaper reported on the front page, with the obligatory accompaniment of photographs, on the main achievements of the International Children's Day. The holiday was first celebrated on June 30, 1st and 2nd, following a proposal by the International Democratic Women's Federation. It became yet another ideological opportunity for the authorities to promote the achievements of the happy Soviet childhood. In the face of class confrontation, the material published these days was directed against Anglo-American imperialism, where there is no possibility of developing the capabilities of the younger generation. The contrast between childhood in the Soviet Union and in the West, with its several values, was demonstrated as sharply as possible. Thus, it is noted that 'there is a country in the world where the only privileged class is children'. All the best there is, for children-the immutable law of the country, where the happiness in children's eyes is a reflection of the general happiness of the people. The text accompanying the photo (Picture 3) notes that columns of numbers and names would be long if you list how much and what is done in the country for the younger generation. Grammar schools, and comfortable boardings, schools, kindergartens, museums, resorts, pioneer centers, libraries. So, bleak against this background of Soviet reality is the sad plight of children in capitalist countries. Of the 458 million children living on the globe, almost half, for example, have no means to study. The picture shows images of happy children smiling, the girl in the center clapping her hands and the boy waving flags, as a counterbalance to the text. We should note the multinational composition of the children in the image, thus demonstrating the friendship of nations.

On the eve of this holiday ideological material was published reflecting the state policy in the field of childhood and the main success in this direction. The principle of intrusive relationships concerns crosscutting intrusions. 'Our country is the main defender of peace in the world' was the main slogan of the publications. We are very quickly accustomed to all the obligatory things we do for the kids. About 360 rubles is spent by the state for each newborn, mandatory vaccinations, free medical care, and compulsory schooling. All of this was compared to Western countries which do not look showing. (Pust Vsegda, 1960).

The visuals of this theme were accompanied by photographs of the Soviet child, symbolizing a collective and ideal image, a role model. The newspaper by visual means

inculcated a desire to conform to this image of joyful, athletic, and enthusiastic about any useful activity, to successfully studying and outwardly, appropriateness and trim (girls with bows, and boys with short haircuts). The use of positive visual culture of Soviet childhood formed a peculiar and stable canon of «happy Soviet children», and with it, respectively, the assimilation of official accepted norms and values.

Traditionally, on September 1st, articles with the appropriate theme 'Hello, School' were published on the main page. The year 1960 was defined as decisive in the struggle for school restructuring. Compulsory eight-year education was introduced everywhere, and the transition to eleven-year school curriculum was completed. In 2013, eight-year schools and 1225 eleven-year schools studied according to new programs. At the local level, there were plans developed by the district education departments, approved by the executive committee of the regional Soviet Union of working people's deputies on the preparation for the school year, where the work on transition to universal education was organized. Measures were taken to ensure the construction of schools, boarding's schools, workshops, greenhouses, classrooms and extension schools. District officials say the redesign will help achieve better racial balance and avoid the potential shuttering of under-enrolled schools. Annual reports inform about main indicators. For example, in Kostanay Region it is noted that in the same year 50 eight-year and 35 eleven-years schools were organized (SAKR, Fund 250, Doc. 1, D.560 P.1).

The accompanying photo (Picture 4) stated that it was the duty of public education workers and teachers to make every effort and knowledge to successfully meet the challenges of educating the younger generation (The man went, 1962). The published photo shows a smiling student with a student holding a bouquet of flowers for his beloved teacher. Dress uniform, white apron, white bow, symbolized the beginning of the school year as a holiday. In the 1960-61 school year, school teachers received a new program of educational work. It was built on a combination of the study of the basics of science, polytechnic training and labor education.

Pic.3 Children Protection Day

Pic.4 Hello school!

In desperation, the 1960s, the misleadingly state, purportedly emphasized the shameless promotion of motherhood and having many children, increasing the social significance of the status of women as mothers through a system of honorary titles and awards, with cash benefits and payments playing a secondary role. Another such symbolism was the celebration of March 8, International Women's Day. The Soviet woman became the subject of propaganda for the progressive Soviet socialist system (Picture 5). First of all, the image

of a woman-worker was formed. Respectively, the photographs depicted specific ladies who achieved the next record in their work for the benefit of the state, which served as proof of the progressive development of the Soviet system. Additionally, the image of the woman-mother was emphasized. The photo shows a lovely young woman being kissed by her children, against a background of a Kazakh national carpet. She is smiling, her eyes radiate happiness. In general, the newspaper reflected the state's policy of care for women and their position in society, and in confirmation of this, the holiday became a non-working day. By the decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on May 8th, 1965, that is, on the eve of the 20th anniversary of victory in the Great Patriotic War, March 8 was declared an on-working day in the USSR to commemorate the outstanding services of Soviet women in communist construction, in the defense of the homeland during the Great Patriotic War, their heroism and dedication at the front and in the rear, and also to note the great contribution of women to the strengthening of friendship between peoples and the struggle for peace» (Kozlova,2011).

Pic.5 Women's Day

Pic.6 Hero of labor

There are photographs of children with representatives of various professions and with labor heroes. All this is due to the fact that the determining factor of school education is again becoming the ideology, which provided for a predominant attitude to labor as a «cause of honor, glory, valor and heroism». This is clearly demonstrated in the material about Beysapak Shayandin, Hero of Socialist Labor, chairman of Enbekshaul soviet (Picture 6), notes achievements in the field of national economy (Shayandin, 1960). On the lap of the hero of the photo is a girl of 6-7 years old, with a constant smile, she looks with interest at the awards on the chest of a man. Of course, the images of adults in photographs with children also corresponded to the idea that they are the guarantee of a happy childhood. Therefore, they were heroic individuals, exemplary parents, and caring teachers, all of whom corresponded to ideal children. Here it is necessary to note the specificity of the technologies of identity formation in Soviet visual anthropology. For children, as well as for adult audiences, typical representatives of society were chosen and surrounded by role models. The biographies of the heroes in the photographs were not fictitious, they were real people who also sincerely believed in Soviet ideals and performed labor feats. And they

certainly had a high degree of influence on the process of inculcating ideals, values and behavior patterns in Soviet children.

Along with toilers, heroes of labor, the heroes of the military past also got into the lens of photo correspondents. So, for example, the hero of the note «Visiting the Commissar» Konstantin Petrovich Skorosov, chief mechanic of the Kzyl-Orda department of Hydrostroy. He tells his five-year-old son Sasha about his meeting with Lenin when he was in the guard of honor at the 2nd Congress of the 3rd International in July 1920. Here the biography of the hero of the story is given. Early deprived of parents, being an orphan, he still found his calling in life. Fought for the establishment of Soviet power. K.Skorosov during the Civil War was a fighter of the second Petrograd Rifle Division. In the picture we see a caring father and son looking attentively at the book being read to him (Picture 7) And the cover of the book being read depicts Lenin. Leniniana occupied a special position in the formation of Soviet identity in all directions, among all age categories.

Of course, the obligatory theme of the Soviet period was the Great Patriotic War. This theme affected the photo subjects as well. Thus, one of the photos shows a man with his daughter and son behind a book. This is a hero of the Soviet Union, a private Panfilov Division, a participant in the battle at the Dubosekovo village Illarion Romanovich Vasiliev. At the time of the story in the newspaper, he lived in the village of Koksuy, Taldy-Kurgan region. On the photo there are his 4-year-old son Anatoly and his older daughter Galina. The children are neat, with white collars, bows, all the attributes of prosperous, happy children. In the same well-groomed form the father with the star of the hero on his suit. By this time, he was a personal pensioner. But, as noted in the newspaper, was actively engaged in social work and was a member of the parents' committee of the high school. He is often seen in the circle of pioneers, among collective and working youth (Picture 8).

Pic.7 Visiting the commissioner.

Pic.8 One out of twenty-eight.

Undoubtedly, the images of adults in the photographs with children, also corresponded to the idea that they are the key to a happy childhood. Therefore, these were heroic individuals, exemplary parents, caring teachers, all of their images corresponded to the ideal children.

The Soviet Union paid more attention to children's recreation during school vacations. Pioneer camps, camping trips, vacations in sanatoriums, film screenings, and a list of literature for the summer - this is how children in the USSR spent their vacations. A reflection

of children's leisure during the vacations was found in the pages of *Kazakhstanskaya Pravda*. This information was posted on the last page and mostly covered the winter vacations. Thus, in the article «We have a holiday today» (Picture 7) it is noted that the merry time has come for schoolchildren - the New Year vacations. They spend it interestingly and fascinatingly. They have skating rinks, ski resorts, gym at their disposal. Music and songs are played around the decorated Christmas trees. These words are heard in schools and in kindergartens, where the Snow Maiden and Santa Claus gather in rounds the happy children (We have, 1961). The photo shows a preschool-aged boy and girl excitedly looking at the Christmas decorations in front of a dressed-up Christmas tree.

Pic.9 New Year

Conclusion

The history of childhood is becoming one of the most important social-historical and social-pedagogical sciences. Its reconstruction should be based on the maximum use of sources. This is promoted by the so-called visual turn in modern history. Visual images accompany people throughout their lives, undoubtedly having a powerful impact on their psychology. Photographic images are of interest both as an object of cognition and as a means of cognizing social life. The conducted analysis allows us to assert that photography is not only an illustration of the text, but also a mediator in obtaining new knowledge. As a result of the interpretation of photographic material we get visual data. They allow revealing the essential features of society by external manifestations, as well as demonstrating the essential regularities of social life. This is possible when analyzing a series of photos published over a certain period of time, showing the dependence in dynamics. This is what is done in this study.

The topic of newspaper illustrations is virtually unreported in modern historiography. Photographs of children's subjects performed both informational and propaganda functions. They clearly show the potential of research through visual sources of interaction between the state and society in the spheres of everyday life and childhood. The available illustrations in Soviet newspapers showed not the existing reality, but the desired one, thereby constructing social expectations. The depicted children, as well as the adults accompanying them, personified the Soviet image. This was reflected in the emotional mood of the characters: joyful and happy faces, always with a wide smile. All this with pioneer ties, October badges, against the background of flags, drums and bugles. Spatial loci are represented by new schools, festive halls, working workshops.

The visual image of a «happy childhood» broadcast by Kazakhstanskaya Pravda in the 1960s fulfilled an important strategic task. The Soviet visual agitation presented in newspaper photo illustrations created positive visual images that are still effective today, awakening the Soviet self-consciousness in those who have already grown up. The analyzed visual sources demonstrated the formation of an image of a «happy childhood» by state policy, which today's grown-up adults retain in their nostalgia for childhood. Soviet childhood, which was patronized by the state and caring parents, became a collective place of memory. It intertwined the propagandized image of the powerful Soviet state, indestructible ideological attitudes, and the adults who supported the informational policy of protecting childhood.

Acknowledgments. This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant №. AP19678146).

The contribution of the authors.

Bekmagambetova M. Zh.: idea generation and formation; formulation and development of key goals and objectives, development of methodology and concept of the article; identification of source material.

Bekmagambetov R.K.: text writing; participation in the scientific design of the article; collection of information, analysis and interpretation of results; conducting content analysis of periodic sources; resource support of the study.

Bimoldanova A.A.: critically reviewing the content of the article and approving the final version for publication; making valuable comments of intellectual content; taking responsibility for all aspects of the work, the integrity of all parts of the article and its final version.

References

Abdullina D. Mifologema «schastlivoye sovetskoye detstvo» v detskom portrete 1930–1960-kh godov. [Mythologem ‘happy Soviet childhood’ in a children’s portrait of the 1930s–1960s]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Iskusstvovedeniye [Bulletin of St. Petersburg University. Art history], 12(4), 591–611 (2022). [in Russian].

Barthes R. La chambre claire. Note sur la photographie. Paris: Gallimard, 1980. 192 p.

Berger P., Lukman T. Social’noe konstruirovaniye real’nosti. Traktat po sociologii znaniya [The Social Construction of Reality. A Treatise on Sociology of Knowledge]. (Moscow, 1995, 323 p.) [in Russian].

Bobkov N. Shkola v puti. Gazeta «Kazakhstanskaya Pravda». [School on the way. Kazakhstanskaya Pravda newspaper]. September 1, 1960. [in Russian].

Elchaninov V.A. Metodologicheskie problem istoricheskoi nauki [Methodological Problems of Historical Science]. (Tutorial. Barnaul, 1990, 118 p.) [in Russian].

Evdokimov A. Gazetnye illyustratsii kak istoricheski istochnik (na materialakh sovetskoi periodicheskoi pechati) [Newspaper illustrations as a historical source (based on materials from the Soviet periodicals)]. Eurasian Union of Scientists, 3 (24), 114–116 (2016) [in Russian].

Kovalchenko I.D. Sovremennyye metody izucheniya istoricheskikh istochnikov s ispol’zovaniem EVM: uch. posobie. [Modern methods of studying historical sources with the use of the computer: tutorial]. (Moscow: Moscow State University Press, 1987, 318 p.) [in Russian].

Kozlova N.N. Mezhdunarodnyi zhenskii den' 8 martakak instrument formirovaniya sovetsko ipoliticheskoi kul'tury [International Women's Day March 8 as a tool for the formation of Soviet political culture]. Woman in the Russian society. 1, 36-44 (2011) [in Russian].

Kukanova V. V., Bayanova A. T., Doleeva A. O., Kadzhiev A. Yu., Manjikova L.B. Narodnaya gazeta «Khalmygyun» («Kalmytskaya pravda»): opyt analiza povsednevnosti (na material fotografiy 1957-1959 gg.). [National newspaper «Khalmygyun» («Kalmyk truth»): experience of analysis of everyday life (on the material of photographs of 1957-1959)]. Oriental Studies. 3, 1107-1118 (2019) [in Russian].

Mazur L. N. «Vizual'nyy povorot» v istoricheskoy nauke na rubezhe XX–XXI vv.: v poiskakh novykh metodov issledovaniya [«Visual turn» in historical science at the turn of XX–XXI centuries: in search of new research methods]. Dialog so vremenem, 46, 95-108 (2014); Mazur L. N. Vizualizatsiya istorii: novyy povorot v razvitii istoricheskogo poznaniya [Visualization of history: a new turn in the development of historical cognition], Quaestio Rossica, 3, 161-178 (2015); Mazur N. N. Issledovaniya vizual'noy kul'tury: istoriya i predystoriya [Studies of visual culture: history and prehistory], Iskusstvoznaniye, 1, 10–51 (2018); Mazur N. N. Mir obrazov, obrazy mira: antologiya issledovaniy vizual'noy kul'tury. [World of images, images of the world: an anthology of studies of visual culture.]. (SPb. – M.: Novoye izdatel'stvo, 2018, 544 p.) [in Russian]

Mitchell W. J.T. What is Visual Culture? Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside/ ed. I. Lavin. (Princeton, NJ : Institute for Advanced Study, 1995).

Pust' vseгда budet solntse! Gazeta «Kazakhstanskaya Pravda». [Let there always be sun. Kazakhstanskaya Pravda newspaper. June 1, 1964. P.1. [in Russian].

Ochevidnayai storiya. Problemy vizual'noy istorii Rossii XX veka: Sbornik nauchnykh statey. [Obvious History. Problems of the visual history of Russia in the 20th century: Collection of scientific articles / Ed. by I.V. Narskii. (Chelyabinsk, 2008, 476 p.). [in Russian]

Sadykov G.V. shkole posle zvonka. Gazeta «Kazakhstanskaya Pravda». [At school after the bell. Kazakhstanskaya Pravda newspaper]. September 1, 1960. P.4 [in Russian].

Shayandin B. Skazochnyy batyr. Gazeta «Kazakhstanskaya Pravda». [Fabulous batyr. Kazakhstanskaya Pravda newspaper]. October 20, 1960. [in Russian].

Sztompka P. Vizual'naya sotsiologiya. Fotografiya kak metod issledovaniya: uchebnik / per. s pol'skogo. Fotometod issledovaniya: uchebnik / per. s pol'skogo N. V. Morozovoy. [Visual Sociology. Photography as a research method: textbook]. (M.: Logos, 2007, 168 p.). [in Russian].

Teplova E. Vizual'nye obrazy sovetskogo detstva. [Visual images of Soviet childhood]. Ethnialogues Almanac, 2020. №3 (24). P.142-167. [in Russian].

Chelovek poshel uchit'sya. Gazeta «Kazakhstanskaya Pravda». [The man went to study. Kazakhstanskaya Pravda newspaper]. September 1, 1962. [in Russian].

Vartanov A.S. Fotografiya: dokument i obraz. [Photo: document and image]. (Moscow: Planeta, 1983, 272 p.). [in Russian].

Vision and Visuality / Ed. H. Hoster. (Seattle: Bay Press, 1988).

Vizual'naya antropologiya: novyye vzglyady na sotsial'nuyu real'nost'. [Visual Anthropology: New Views on the Social Reality]. (Saratov: Scientific Book, 2007. 528 p.). [in Russian].

U nas segodnya prazdnik. Gazeta «Kazakhstanskaya Pravda». [We have today's holiday. Kazakhstanskaya Pravda newspaper]. January 3, 1961. [in Russian].

**«Казахстанская правда» газетіндегі «бақытты балалық шақтың» көрнекі бейнесі
(XX ғасырдың 60-шы жылдары)**

**Майсара Ж. Бекмағамбетова, Руслан Қ. Бекмағамбетов,
Айгүл А. Бимолданова**

*А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

Аңдатпа. Зерттеуде «Казахстанская правда» мерзімді басылымында жарияланған кеңестік балалық шақтың көрнекі бейнесі талданады. Бұл тақырып отандық тарихнамада жарияланбаған. Алғаш рет балалық шақ саласындағы мерзімді басылымның мазмұны талданады. Газет ұзақ уақыт бойы мемлекеттік саясатты бағдар еткен Коммунистік партияның республикалық деңгейдегі негізгі баспа құралы болды.

Мазмұнның көрнекілігін талдау арқылы өскелең ұрпақтың кеңестік бірегейлігін қалыптастыру тетіктері мен технологиялары анықталып, мерзімді ұйымның кеңестік идеологиясы негізінде жаңа ұрпақтың қалыптасу жолдары негізделді. Фотосуреттер арқылы ұсынылған визуалды деректер балалардың «кеңестік бақытты балалық шақ» кезеңіндегі форматында ұсынылды. Газет міндетті түрде балаларға арналған тақырыптарды қозғады: Жаңа жыл және жаңа жылдық мерекелер, Халықаралық балаларды қорғау күні, Білім күні және т.б. кеңестік мерзімді баспасөздегі иллюстрациялық материалдар әртүрлі болды және түрлі мақсатқа қызмет етті. Әдетте, бұл мақалалар ақпараттық және үгіт-насихат қызметін атқаратын фотосуреттермен бірге берілді. Ересектермен бірге кадр объективіне түскен балалар кеңестік кезеңнің бейнесі болды. Бас республикалық газетте жарияланған балалық шақтың көрнекі мазмұны қазіргі шындықпен бірге әлеуметтік өмір кезеңдерін де қалыптастырды.

Түйін сөздер: көрнекі деректер; кеңестік балалық шақ; газет; идеология; сурет; фотография; реформа; насихат; мемлекеттік саясат

**Визуальный образ «счастливого детства» на страницах газеты «Казахстанская правда»
(60-е годы XX в.)**

**Майсара Ж. Бекмағамбетова, Руслан К. Бекмағамбетов,
Айгуль А. Бимолданова**

*Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынова, Костанай, Казахстан,
КазНПУ им. Абая. Алматы, Казахстан*

Аннотация. В данном исследовании анализируются визуальные источники по советскому детству, размещенные в периодическом издании «Казахстанская правда». Данная тематика не получила освещение в отечественной историографии. Впервые подвергается анализу контент периодического издания в области детства. Продолжительный период газета являлась основным ежедневным печатным средством массовой информации Коммунистической партии республиканского уровня, отражая государственную политику. Исследование выполнено в русле визуальной антропологии.

Посредством анализа визуального контента выявлены механизмы и технологии формирования советской идентичности нового подрастающего поколения. Визуальные

источники, выраженные в основном фотографиями, представляли детей в формате «счастливого советского детства». Газета «Казахстанская правда» обязательно затрагивала детскую тематику приурочено к датам: Новый год и новогодние каникулы, Международный день защиты детей, День знаний и т.д. Как правило, эти статьи сопровождалась фотографиями, которые выполняли как информационную функцию, так и пропагандистскую. Дети, сопровождавшие их взрослые, попавшие в объектив кадра, являлись олицетворением советского образа. Визуальный детский контент, размещенный в главной республиканской газете, демонстрировал не существующую действительность, а желаемое, тем самым конструировал социальные ожидания.

Ключевые слова: визуальные источники; советское детство; газета; идеология; иллюстрации; фотография; реформы; пропаганда; государственная политика.

Список литературы

- Barthes R. La chambre claire. Note sur la photographie. Paris: Gallimard, 1980. 192 p.
- Mitchell W. J. T. What is Visual Culture? / Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside/ ed. I. Lavin. Princeton, NJ: Institute for Advanced Study, 1995.
- Vision and Visuality / Ed. H. Hoster. Seattle: Bay Press, 1988.
- Абдуллина Д. Мифологема «счастливое советское детство» в детском портрете 1930-1960-х годов. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Искусствоведение. – № 12 (4). – 2022. – С. 591-611.
- Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. / Пер. Е.Д. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
- Бобков Н. Школа в пути / Н.Бобков // Казахстанская правда. – 1960. – 1 сентября.
- Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: сб. науч. ст. / Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина. – Саратов: Научная книга, 2007. – 528 с.
- Ельчанинов В.А. Методологические проблемы исторической науки: учеб. пособие. – Барнаул, 1990. – 118 с.
- Евдокимов А. Газетные иллюстрации как исторический источник (на материалах советской периодической печати) // Евразийский Союз Ученых – №3 (24) – 2016. – С.114-116.
- Ковальченко И.Д. Современные методы изучения исторических источников с использованием ЭВМ: учеб. пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 87 с.
- Козлова Н.Н. Международный женский день 8 марта как инструмент формирования советской политической культуры // Женщина в российском обществе. – № 1. – 2011. – С. 36-44.
- Куканова В.В., Баянова А.Т., Долеева А. О., Каджиев А. Ю., Манджикова Л. Б. Национальная газета «Хальмг үнн» («Калмыцкая правда»): опыт анализа повседневности (на материале фотографий 1957-1959 гг.) // OrientalStudies. – №6 – 2019. – С. 1107-1118. DOI:10.22162/2619-0990-2019-46-6-1107-1118.
- Мазур Л.Н. «Визуальный поворот» в исторической науке на рубеже XX–XXI вв.: в поисках новых методов исследования // Диалог со временем. – Вып. 46. – 2014. – С. 95-108; Мазур Л.Н. Визуализация истории: новый поворот в развитии исторического познания / Л.Н. Мазур // QuaestioRossica. – № 3. – 2015. – С. 161-178.; Мазур Л. Н. Исследования визуальной культуры: история и предыстория // Искусствознание. – № 1. – 2018. – С. 10-51.; Мазур Л.Н. Мир образов, образы мира: антология исследований визуальной культуры: учеб. пособие. – СПб. – М.: Новое издательство, 2018. – 544 с.
- Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия: сб. науч. ст. / Под ред. И.В. Нарского. – Челябинск, 2008. – 476 с.

Пусть всегда будет солнце // Казахстанская правда. – 1964. – 1 июня.

Садыков Г. В школе после звонка // Казахстанская правда. – 1960. – 1 сентября.

Теплова Е. Визуальные образы советского детства // Альманах «Этнодиалоги». – №3 (24). – 2020. – С. 142-167.

У нас сегодня праздник // Казахстанская правда. – 1961. – 3 января.

Человек пошел учиться // Казахстанская правда. – 1962. – 1 сентября.

Шаяндин Б. Сказочный батыр / Б.Шаяндин // Казахстанская правда. – 1960. – 20 октября.

Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник/ пер. с польск. Н.В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н.Е. Покровский. – М.: Логос, 2007. – 168 с.

Information about authors /Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах

Bekmagambetova Maisara Zhaugashtinovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, A. Baitursynov Kostanai Regional University, Shayakhmetova str., 144/ 23, 110000, Kostanai, Kazakhstan

Бекмағамбетова Майсара Жауғаштықызы – т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті, Шаяхметова көш. 144/ 23, 110000, Қостанай, Қазақстан

Бекмағамбетова Майсара Жауғаштиновна – к.и.н., ассоциированный профессор, кафедра истории Казахстана, Костанайский региональный университет им.А.Байтұрсынова, ул.Шаяхметова, 144/ 23, 110000, Костанай, Казахстан.

Bekmagambetov Ruslan Kabdugalievich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, A. Baitursynov Kostanai Regional University, Amangeldy str. 76/35, 110000, Kostanai, Kazakhstan

Бекмағамбетов Руслан Қабдұғалиұлы – т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті, Амангельды көш. 76/35, 110000, Қостанай, Қазақстан

Бекмағамбетов Руслан Кابدугалиевич – к.и.н., ассоциированный профессор, кафедра истории Казахстана, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынова, ул. Амангельды, 76/35, 110000, Костанай, Казахстан.

Bimoldanova Aigul Amantaevna – Doctor of PhD, Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan, Abai Kazakh National Pedagogical University, Rozybakieva str. 181A/ 180, 050060, Almaty, Kazakhstan

Бимолданова Айгүл Амантаевна – доктор PhD, старший преподаватель, кафедра истории Казахстана, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, ул. Розыбакиева, 181A/ 180, 050060, Алматы, Казахстан.

Бимолданова Айгүл Амантайқызы – PhD докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Розыбакиева көш. 181A/ 180, 050060, Алматы, Қазақстан

МРНТИ 03.01.07

Научная статья

<https://orcid.org/0000-0002-1296-8436>

<https://orcid.org/0000-0002-1076-5213>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-26-44>

Переосмысление «производства знания» как методологический подход в исторических исследованиях

Жанар М. Джампеисова, Карлыгаш С. Бижигитова

Астана IT University, г. Астана, Казахстан,

Университет Международного Бизнеса, г. Алматы, Казахстан

(Email: Автор для корреспонденции: zhanar.jampeis@gmail.com)

Аннотация. Статья посвящена теоретическим подходам в современных работах зарубежных авторов, изучающих вопросы «производства знания» в рамках конструктивистской методологии. Историография изучения этой темы является достаточно обширной. В статье авторы обращаются к упомянутой теме с целью актуализации данного подхода. В предлагаемом анализе статей внимание фокусируется на источниках клише, которые были сформированы в рамках эволюционной теории, колониальных объяснительных схем, до сих пор не получивших полного переосмысления. В данной статье предлагается рассмотрение исследований, где изучается история «производства знания» как результат влияния на этот процесс властных институтов и идеологий. В статье выделены прежде всего работы, которые обращены к изучению наук, связанных с интересами империй и колонизации. Актуальность популяризации деконструкции колониального знания состоит в факте его присутствия в современных интерпретациях истории в огромном спектре тем, которые требуют критического анализа. В связи с этим анализ зарубежных работ, в том числе по истории Казахстана, вероятно, будет полезен и усилит интерес к подобным исследованиям.

Ключевые слова: дискурс-анализ; производство знания; Британская империя; Российская империя; колониализм; ориентализм; методология; клише.

Received 29.05.2023. Revised 06.07.2023. Accepted 15.11. 2023. Available online 30.03.2024.

For citation:

Jampeissova Zh.M., Bizhigitova K.S. Rethinking the «production of knowledge» as a methodological approach in historical research // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 26-44. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-26-44>

Для цитирования:

Джампеисова Ж.М., Бижигитова К.С. Переосмысление «производства знания» как методологический подход в исторических исследованиях // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 146. – No.1. – С. 26-44. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-26-44>

Введение

В данной статье будет рассмотрен ряд зарубежных исследований, в которых авторы проследили историю появления исторических понятий или концептов, возникших как результат социального конструирования. Представляет интерес обращение авторов к теме «производства знания», которые вскрывают корни наших представлений об обществе и культуре, созданные под влиянием тех или иных идеологий, включая колониальные. Целью статьи является изучение способов анализа производства знания, которые могли бы быть приложимы для исследования и истории Казахстана. Задачами статьи является рассмотрение теоретических истоков указанного направления и результатов исследований отдельных исторических проблем.

Сопоставление ряда работ в указанном направлении позволяет увидеть познавательные возможности критики «производства» знания. Главный вывод, который можно сделать из результатов упомянутых ниже исследований, заключается в том, что их авторы соглашались в политической ангажированности интерпретации истории. Результаты могли зависеть от политической конъюнктуры, имперских намерений, а также научных клише. Однако можно констатировать, что критическое переосмысление отмеченных представлений, ставших устойчивыми, является непростой задачей, так как они не лежат на поверхности, а скрыты в привычных объяснительных установках.

Ожидаемый результат предложенного историографического анализа методологии «производства знания» в определенной мере состоит в раскрытии деятельности конкретных акторов колониальных институтов, благодаря которым формировались дискурсы.

Материалы и методы исследования

Статья написана на основе анализа зарубежных статей, в которых освещаются аспекты истории британской и российской колонизации, в частности, в Индии и Центральной Азии, соответственно. В них авторы данной статьи обратились к разным сторонам истории научных исследований в археологии, лингвистике, праве и других областях знания, служивших тем или иным образом культурной и политической гегемонии метрополий. Достаточно большое место уделяется работе американского антрополога и историка Бернара Кона «Colonialism and its forms of knowledge. The British in India» (Bernard Cohn, 1996), который, как известно, проделал скрупулезное исследование многих практик британских ученых, посвятивших себя детальному изучению отдельных областей индийской культуры, но затем сместивших акценты своих исследований в пользу интересов контроля со стороны метрополии. Другой ряд работ, рассмотренных в статье, демонстрирует различные подходы к анализу научных дискурсов, являвшихся выводами ученых и чиновников Российской империи, многие из которых остаются вне современной критики.

В статье обращено внимание на постмодернистский анализ в изучении путей производства знания, а также их связь с риторикой эпохи нового времени. В статье

используется анализ разработок и их сопоставление. Особое внимание обращено на критику источников, использованных авторами дискурс-анализа, которые привели к «деконструкции знания», в частности, к роли субъекта в интерпретации истории.

Обсуждение

Наиважнейшим аспектом в рассматриваемой сфере является изучение взаимосвязи власти и знания, получившей глубокое рассмотрение в работах одного из выдающихся философов XX века Мишеля Фуко. В отличие от доминировавшего в марксистской философии понимания власти как института подавления и силы имущих против неимущих, Фуко подошел к анализу власти как нечто вездесущему в общественных отношениях и непосредственно связанному с процессом создания знания. Ассоциируя знание как стремление к истине он утверждал, что «истину производят» (Фуко, 2002: 278-303). Отсюда, нас интересует часть методологии Фуко, которая связана с областью деконструкции истин, или сконструированного знания. Особенность его подхода в изучении общественных отношений скорее заключается не в анализе структур или систем, а в изучении практик, которые были присущи этому времени. Другими словами, в центре рассмотрения находятся не объекты, а практикуемая деятельность. Как отметил исследователь метода анализа Фуко Поль Вен, отличительной стороной подхода является то, что люди определяли все практики. Вследствие этого они и их практики становятся центром рассмотрения. Происхождение же самих практик вызвано объективными и субъективными историческими переменами, причем увидеть последние опять можно только при их изучении (Вен, 2002: 362). Поль Вен подчеркнул важность изучения практик тем, что они не являются идеологиями или обычным теоретизированием, которые часто сковывают мышление ограничениями и рамками определенных представлений. Напротив, задача исследователя состоит в обнаружении практик, что само по себе затруднительно по причине их завуалированности концептами и разного рода клише. Последние часто выступают в виде устойчивых образов и воспринимаются истинами последней инстанции. Клише, бытующие в сознании людей, как раз объективируют несуществующее в условно «существующее» и воспринимаются большинством некритично. Также Поль Вен отмечает, что Фуко предлагает начать осмысление клише путем анализа речи говорящего, слова которого, возможно, нас убеждают поверить в несуществующие объекты (Вен, 2002: 362). Такой подход известен как дискурс-анализ, имеющий свои корни в лингвистической критике текста.

Особый период в критике текстов начался с работы американского культуролога, получившей всемирную популярность, лингвиста Эдварда Саида, с его известной монографии «Ориентализм» (Саид, 2006: 9). В своей работе Эдвард Саид использовал дискурс-анализ Мишеля Фуко, на основе которого он подчеркивает важность связи образа и власти в части анализа колониализма, выразившейся в утверждении, что колониальные империи создали образ отсталого Востока, в противовес положительному образу рационального и трудолюбивого Запада. В его работе присутствует анализ

множества примеров подобных клише, которые были мультиплицированы в большинство художественных и научных книг о Востоке. В целом работа Эдварда Саида, ставшая популярной в 70-е годы XX века, а именно, в период освобождения стран Азии и Африки от колониальной зависимости, сделала большой вклад в рефлексию колониального прошлого. После ее выхода появился целый ряд работ с анализом текстов и клише по истории колониализма по всему миру (Knight, 2000; Спивак, 2001; Bhabha, 2004; Cooper Frederick, 2005; Marshall Alex, 2006; Suman Sett, 2009 и др.).

Если перейти к историческим произведениям через призму вышеназванного направления, то здесь можно отметить большое внимание к автору вообще, в особенности его субъективизму в отношении происходивших событий. Субъективность автора подразумевала наличие в его оценках как личного переживания происходившего, так и воспроизведение общественного мнения, как это принято называть «клише». Степень влияния субъективного восприятия истории стала предметом интереса многих современных исследователей традиций исторической мысли. Такой подход стал мейнстримом методологических изысканий со второй половины XX века. В особенности нужно выделить подход рассмотрения знания как социально конструированное или, другими словами, «произведенное».

Результаты

Тема производства знания достаточно давно получила широкое распространение в публикациях по изучению связей колониальных властей с научными кругами, ориентированными на поддержку интересов империи и колонизации. К настоящему времени изучение практик производства знания востоковедами и чиновниками о колонизованных народах и их культурах насчитывает большое количество трудов. Отдельно следует остановиться на работе американского историка и антрополога Бернара Кона, специалиста по истории британского колониализма в Индии, который в свое время глубоко и детально изучил британские практики производства колониального знания. Исследователь Николас Деркс в предисловии к его монографии отмечал, что благодаря колониализму были не только завоеваны территории и народы, но и, что не менее важно, процесс этот сопровождался культурной колонизацией, изменявшей не в лучшую сторону представления коренных жителей о собственной истории. Изучая традиции местного населения, представители колониальных властей создавали новые формы знания, и впоследствии представляли истории последних как отсталых в культурном отношении народов в сравнении с имперской культурой (Cohn, 1996:1). Другими словами, так формировались предпосылки для идеологии о превосходстве европейской цивилизации. Такой колониальный дискурс вызвал появление новых исследований о путях достижения эффекта колонизации сознания. Рассмотрим некоторые результаты исследований в работах Кона, который, несомненно, внес большой вклад в постколониальные исследования.

Кон в указанной работе проанализировал пути трансформации знания местного населения в «колониальное знание», которое потом становилось идеологической опорой

управления колониями. Нужно отметить чрезвычайную важность данной работы с точки зрения возможности применения предложенного анализа как образца деконструкции дискурсов. Кон вскрывает вымысленность «научности» тех или иных постулатов через анализ колониальных практик. Как отмечал ученый Поль Вен, задача исследователя состоит в поиске и определении самих практик по созданию дискурса, условий появления и его значения. Практики подразумевают конкретные действия, совершаемые людьми по отношению к чему-либо, или к кому-либо (Поль Вен: 358). В результате получается явление, облаченное в идеологию, что, собственно, и представил Кон.

Теперь нужно перейти к практикам, которые смог определить автор и объяснить их результаты в политике британцев в Индии. В отличие от средневековых европейских государств, где «театр власти» создавали священники, историки, барды, артисты, обеспечивавшие ритуальное сохранение форм этой власти, то, начиная с XVIII века, институты и средства этой функции государств поменялись, утверждает Кон (Cohn, 1996:5). По его мнению, в это время расширились пути установления власти государства в разных областях и сферах жизни. Контроль осуществлялся через определение пространства и его классификацию. Это производилось через организацию переписей, записями о количестве рожденных и умерших, стандартизацией языков и прочими методами. Вдобавок он дополняет, что школы стали наиболее важным институтом, где происходило формирование моральных норм, необходимых для усиления власти. Историю Великобритании Кон рассматривает неразрывно от истории ее колоний, так как именно их ресурсы формировали ее как колониальную империю.

Как считает Б. Кон, после завоевания Индии, британцам нужно было понять особенности страны, ее население, включая традиции, культуру и социальное расслоение. Достигнуть этого они могли через сбор информации, используя которую можно было бы организовать эффективную систему административного управления колониями. Автор книги отмечает, что, по мнению завоевателей, через переводы различных местных текстов можно было собрать данные о стране, которые помогли бы завоевать новое пространство.

Для Кона наиболее важным становится изучение этой части освоения колонизаторами индийской территории. В связи с этим можно наблюдать за приводимыми в исследовании фактами, когда чиновники стали изучать персидский, арабский и санскрит, а также другие местные языки для того, чтобы эффективно руководить населением, и одновременно изучать собственно коренное население. Это цели, которые развили, по выражению автора, «исследовательские модальности» (Cohn, 1996:5). Под исследовательской модальностью обычно понимается отношение автора к содержанию научно-исследовательского текста. В данном случае Кон подразумевает определение британцами предмета исследования, принципов сбора информации, их классификаций, а также форм, через которые собранный материал подавался в виде отчетов, энциклопедий, исторических трактатов, статистических изданий и многих других действий. Значительная часть из них могла быть представлена в виде научных результатов в области картографии, медицины, статистики, этнологии и др.

Особый интерес в работе Кона представляет выделение им категории «историографической модальности» (Cohn, 1996:5). По его мнению, эта модальность была наиболее сложной и всепроникающей. История для британцев была очень важной с точки зрения объяснения принципов существования мира. Сама история стала значительным предметом для дискуссий о путях управления Индией. С самого начала завоевания британцы были озабочены вопросом об изменении системы управления доколониального времени. Поэтому им было необходимо изучить предыдущие практики. С конца XVIII века они начали такие исследования в Бенгалии с целью получения информации о количестве доходов, методах их сбора и оценки. Вследствие этого началось изучение и земельного вопроса. К этой работе добавилось также изучение вопросов традиций и местной истории.

Важной «историографической модальностью» было формулирование сути индийской цивилизации, изучение которой впоследствии отразилось в той или иной мере во многих работах британских авторов. По мнению Бернара Кона, они положили начало формированию британской цивилизующей миссии в Индии (Cohn, 1996:5-6).

Научные исследования, осуществляемые британцами, были частью колониального производства знания. После завоевания Индии началось научное изучение биологии, географии, включая архитектуру и археологию. Эти исследования наполнялись вкладом определенных персон, таких, как Джеймс Ринел, Вильям Лабтон, Колин Маккензи и других. Для Кона было важно обнаружить среди них практики, благодаря которым были собраны многие знания, а также разработаны теории, которые помогали управлять Индией.

Одной из форм сбора информации по Индии были исчисления, где большое место занимали переписи, которые воплощали задачу охвата полного знания. По предположению Кона, переписи служили административным целям Британской империи, которые объективировали социальные, культурные и другие отличия населения Индии. Вследствие их результатов формировался вывод, что только британцы могут не допустить конфликт в этой стране (Cohn, 1996:8).

Далее Кон выделил музееведение как отдельный вид модальности. Британцы обнаружили в Индии несметное количество исторических артефактов. Многие из них были оставлены отдельным влиятельным персонам и научным обществам, и в то же время их другое огромное количество пополнило музеи Британии. Кроме того, были описаны и отмечены на картах многие новые археологические места. В этот период времени Колином Маккензи было проведено самое большое археологическое исследование, в ходе которого он одновременно собрал коллекцию текстов, рукописей и устных историй. Другой исследователь, Джеймс Фергюссон, проехал всю Индию в 1837-1842 годах, в итоге написав полную историю индийского искусства и архитектуры. Таким образом, во второй половине XIX века, постепенно репрезентации Индии стали появляться на огромном количестве выставок и распродаж предметов искусства, многие из которых стали основой личных и общественных коллекций. Все это превратилось, по мнению Б. Кона, одновременно в инструмент власти представлять и определять прошлое Индии (Cohn, 1996:10).

Антропология была также формой знания. В этой области антропологи видели себя посредниками между колонизаторами и управляемыми. По мнению Кона, они использовали практики, которые должны были стереть эти границы в постколониальном мире. Но, в конечном счете, они не смогли избежать использования европейских научных теорий для классификации населения.

Местные языки тоже играли важное значение в колониальном производстве. Они помогали колонизаторам овладеть системами коммуникации в индийском обществе. Как отмечает Кон, первоначально, в течение XVII и XVIII веков, главной целью Ост-Индской компании была только торговля, свидетельством которой являлись многочисленные документы о ее товарообороте, включавшей многочисленные записи о видах продуктов, их ценах, информации о торговых локациях, словом обо всем, что характеризовало суть торговых компаний и их связей с Могульской империей. Через такого рода информации проглядывала роль местных индийцев, которые обеспечивали британцев любопытными сведениями, благодаря которым они могли осуществлять необходимую деятельность (Cohn, 1996:16). Сведения коренных жителей включали название товаров, их ценность, источники возникновения продукции, рыночные сети, через которые они проходили. Другие персоны из них были носителями знаний об особенностях управления в Индии и функционировании страны. Многие из них знали несколько языков и могли стать посредниками в налаживании торговой деятельности. На начальном периоде британцы искали пути выстраивания отношений с местной властью для получения большей легитимации своей деятельности. Знания местного населения о всех типах коммуникаций делало британцев зависимыми от них, что вызывало их обеспокоенность. К примеру, сошлемся на описанный автором в своей книге случай, когда в 1615 году Томас Рой был отправлен к Могульскому двору для подписания договора, чтобы обеспечить любовь и мир между Могульской империей и королем Джеймсом. Здесь автором была подмечена озабоченность английского посланца об отсутствии переводчика, которому он мог бы доверять, так как в договоре могулы могли поставить имя своего правителя выше имени английского короля, чего Томас Рой никак не мог позволить (Cohn, 1996:17). Данный факт как один из многих показывает, что изначально британцы пытались обозначить собственное превосходство, утверждая тем самым своим слушателям мысль о том, что все европейцы, посланные в отдаленные страны, являются представителями европейской цивилизации, миссия которой нацелена на преодоление «варварства» восточных стран.

Бернар Кон выделил в последующей политике британцев в Индии три проекта. Первый проект определялся необходимостью использования британцами языков местного населения как лучшего способа понять культуру Индии с целью ее контроля. Следующим проектом был процесс изучения и классификации истории Индии с намерением определить ее место в иерархии цивилизаций. Цель третьего проекта подразумевала патронаж религиозных деятелей, а также представителей литературы, которые являлись для британцев основными носителями смыслов местной культуры. Центр же управления названными проектами расположился в Лондоне, где такие институты, как Парламент и директорат Ост-Индской компании, определяли

стратегию политики в далекой Индии. Непосредственное осуществление политики Британии в индийской колонии производилось через Азиатское общество Бенгала, а также через ученых колледжей и университетов (Cohn, 1996: 46-47). Последнее обстоятельство вызовет в последующем дебаты между столичными интеллектуалами и их представителями в Индии о путях шефства над индийским знанием и передаче европейской мысли в их среду.

Изучение истории надзора британскими чиновниками индийских религиозных институтов показало, что англичане были недовольны местными духовными представителями и их подходом к работе местных медресе. Губернатор Индии, известный Уоррен Гастингс, после обращения мусульман с просьбой открыть медресе, где изучались бы мусульманские законы и другие науки при финансовой поддержке Ост-Индской компании, способствовал открытию такого медресе. Директором в нем был назначен известный ученый Муиз-уд-дин, который через несколько лет был обвинен в фаворитизме и неправильном использовании финансов. Этот факт заставил британцев создать отдельный комитет, который стал руководить заведением. Он был сформирован по английским канонам, хотя основным его делом было изучение ислама.

Б. Кон, исследуя процессы формирования в колониальный период образовательных заведений и роль в них индийских ученых и преподавателей, заметил, что, несмотря на их присутствие в новооткрытых колледжах, местные интеллектуалы большей частью исполняли роль информантов о жизни своего края, в отличие от задач британского персонала преподавателей. В частности, в колледже в Форт Уильяме (Fort William), индийские знатоки собирали и переводили материалы, а британский персонал устанавливал планы и определял необходимость того или иного знания. Последние также составляли жалобы на местных ученых, будучи недовольными их стилем работы. Например, один из ученых жаловался на индийского брахмана, что тот любил предаваться абстракциям и размышлениям, в то время как британцы предпочитали более рациональный подход ко всему происходящему (Cohn, 1996: 51).

По заключению Бернара Кона, британцы, колонизировав Индию, пытались понять ее через свои представления. В итоге их сравнительный метод изучения способствовал классификации общей системы знания Индии и служил упрощению понимания местного культурного разнообразия, с которым приходилось часто встречаться британским ученым. Используемый сравнительный метод давал британцам возможность сформировать идею прогресса через доказательства имевшегося стадийного развития индийского общества, также и его упадка. Они интерпретировали состояние Индии XIX века как регресс. Восстановление ее бывшего величия виделось британцам в восстановлении священных книг Индии. По словам автора исследования, британцы делали такие утверждения на основе сравнения индийской литературы с историей британской литературы. В Великобритании литература XIX века, как им казалось, была обусловлена ходом самой истории, где автор, используя свой талант, мог влиять на нее. В Индии же, по мнению чешского ученого Камила Звелебила, не писали в линейной форме, скорее структурировали ее (Cohn, 1996: 56).

Юридическая сторона взаимоотношений колонизаторов и колонизованных также привлекала внимание Б. Кона. Автор отмечает, что с начала своего основания Ост-Индская компания могла управлять индийскими территориями, но под контролем Парламента. Легитимацию своей деятельности в Индии Ост-Индская компания получала через сертификаты, получаемые компанией от индийских правителей, благодаря которым они могли оценивать доходы и осуществлять сбор налогов, например, в Бенгале. Вначале британская администрация полагала, что можно использовать индийское право для осуществления сбора налогов. Поэтому эта область знания тоже подвергалась изучению, чтобы, во-первых, не быть зависимыми от местных экспертов, во-вторых, с возможностью его последующей модификации - британцы представляли земельные отношения согласно своим представлениям о праве. Особенно их не устраивала та часть индийского права, в которой предполагалась произвольность толкования правовых случаев. Этот момент вызывал у британцев сомнение по поводу сохранности собственности, что и позволило относить индийскую систему права к деспотической. Позже, в конечном итоге, они стали к этому термину привязывать всю политическую систему империи могулов (Cohn, 1996: 65).

Мысль о деспотизме была заимствована из классификации Аристотеля, согласно которой суть такой власти была неограниченной. Как писал в предисловии к переводу книги по истории Индостана некий Александр Доу, служивший в Ост-Индской компании, содержание книги относилось к истории мусульманского завоевания в Индии. В нем названный чиновник высказал свое мнение о духе народа. В его изображении население страны легко передавало себя от одной тирании к другой. Из чего делалось общее заключение о нестабильности и произвольности, присущие местному управлению, что в целом создавало опасность для собственности. Отсюда британцы пришли к выводу, что могулы могли передавать земли Индии из рук в руки в форме дарений с целью поддержки военной знати, а право на землю заканчивалось со смертью монарха. Такое же представление сложилось у них о происхождении сословных титулов. Британцы заключили, что только падишахи могулов были их источником, причем сословные титулы не могли передаваться по наследству, в отличие от ситуации в Британии. По их мнению, это предотвращало сложение наследственной системы и вело к кровопролитным войнам. Британцы, таким образом, констатировали разницу в правовых законах двух стран.

Британская сторона видела в воле падишаха моголов неограниченную власть его на общество, которая, в свою очередь, продолжала полагаться на обычаи и религию. Индусы входили во множество сект и все они имели свои локальные обычаи. В целом британцы считали всю систему управления Индии абсолютистской, державшейся на личности императора могулов с переходящей политической властью, неконтролируемой какими-либо институтами. Поэтому это сподвигло британцев прийти к заключению, что в Индии необходима «сильная рука» для эффективного управления страной (Cohn, 1996: 65).

Одновременно с развитием дискурса о деспотичности Индии британцы, по словам Кона, создали другой дискурс о стране, суть которого заключалась в его теократическом

характере. Эту модель представили Уоррен Гастингс и его ассистенты. Согласно ей, в Индии с древних пор формировалась юридическая система, поддерживавшаяся большим количеством комментариев к законам, знанием которых обладали достаточно хорошо подготовленные специалисты и сохраняющие это достояние, а также те, кто их использовал и интерпретировал. Будучи не согласным с мнением о деспотичности Индии, Гастингс поспешил лоббировать среди парламентариев мысль о том, что местные законы более подходят для коренного населения, глубоким знанием которых выделялись брахманы (Cohn, 1996: 68). Модель Уоррена Гастингса подразумевала историческое существование власти закона, которая хорошо функционировала еще со времен древних сообществ и периода Пророка Мухамеда в отношении мусульманского населения. Гастинг считал, что древний индийский закон может быть доступным также и для английских судей, теперь представленных в индийских судах, и которые могли бы, таким образом, судить дела по вопросам собственности, наследства или долгов. Поэтому были поставлены задачи переводов древних текстов на персидский, а затем на английский языки. Один из таких ученых-переводчиков, как сэр Вильям Джонс, поддерживал политику дальнейшего применения законов Могольской империи. Не сомневаясь в том, что правовая система метрополии была более высокого уровня, он опасался, что даже законы, основанные на свободе, могут стать на индийской почве их противоположностью, так как британские законы имеют совсем иную природу. Он предлагал Ост-Индской компании иметь специалистов для перевода. В такой системе английские судьи виделись ему на более высоких позициях с целью проверки местных клерков (Cohn, 1996: 68).

В ходе колонизации Индии происходил процесс переформатирования индийских законов через линзы англичан. Все попытки классификации индийского права объяснялись желанием найти аутентичные тексты и необходимостью контроля этой массы правовых интерпретаций. В конечном итоге найти аутентичность, по-видимому, не удалось. После правовой реформы 1864 года произошла отмена функционирования множества судов с участием индуистских и мусульманских чиновников, а затем состоялся переход к высшим местным судам, где дела разрешались по британскому прецедентному праву и решения выходили на английском языке. Однако, как утверждает Б. Кон, сами индийцы не были пассивны к британской политике модификации их культуры. Поэтому наличие и нарастание протестного настроения, в конечном счете, приводили власть британцев к постепенному разрушению.

Оценивая методологическое значение работы Бернара Кона, нужно выделить те обнаруженные колониальные практики, которые стали основой для создания британцами идеологии необходимости их присутствия в Индии и оправдания их колониальной политики. Эта политика, как известно, выразилась в расширении территории власти британцев в разных областях и сферах жизни. И она осуществлялась через организацию переписей, статистических исследований, стандартизацией языков и прочих методов. Результаты британцы интерпретировали в своих интересах. В целом история интеллектуальной колонизации Индии Британской короной любопытна как пример возможности его экстраполяции на другие истории имперского производства знания на разных колонизированных территориях.

Известный американский историк Юрий Слезкин в своей статье «Естествоиспытатели и нации» проанализировал источники по истории и культуре народов Российской империи, написанные немецкими учеными Г.Ф. Миллером, П.С. Палласом в XVIII веке, И.Г. Георги и широко известные как первые фундаментальные труды по описанию народов империи (Слезкин, 2005:2). Неожиданно для читателя Юрий Слезкин обнаружил за огромным массивом названий гор и рек, а также племен, их обрядов и особенностей хозяйства не только занимательную и достаточно стройную систему описания, но и приемы конструирования социальной жизни народов. Проведя анализ классификаций народов Российской империи в таких работах, как «Путешествие по разным местам Российского государства...» Палласа П.С., «Описание всех обитающих в Российском государстве народов» Георги И.Г, Миллера (Паллас, 1773-1786; Георги, 1799; Миллер, 2005), и других авторов той эпохи, Юрий Слезкин обращается к проблеме стиля мышления и приемов исследования ученых XVIII века. Юрий Слезкин в их намерении описать Российскую империю видит попытку каталогизации ими отдельных народов в некие системы. По его замечанию, самой значительной частью процесса каталогизации были сами люди, отличавшиеся внешностью, языком и многими другими параметрами. По его мнению, немецкие ученые применили принцип системности и организовали людей в народы, дав детальные описания их этнографических особенностей, например, языка, традиций и др. Так, в главную номенклатуру системы вошли такие признаки, как автономные наименования, территория, обычаи, вероисповедания, пищевые предпочтения и другие компоненты. Значительной чертой классификации было изменение в принципе «веры», считавшейся ранее главным индикатором в разделении людей и потом в их изысканиях трансформировавшейся в область культуры (Слезкин, 2005: 120-154). Ссылка на исследование Юрия Слезкина здесь приведена как пример, на котором можно наблюдать метод переосмысления историками объяснительных логик и терминологии прошлого, и которые на самом деле были результатом субъективного видения общественных процессов.

Конструирование знания могло происходить в самых разнообразных формах и дискурсах. В этой связи имеется достаточно много работ, в которых авторы стараются проследить генеалогию появления некоторых устойчивых представлений, созданных в результате интерпретации реальности из субъективных запросов индивидов или элит. Хорошим примером такого подхода может служить работа американского историка Марка Бассина «Россия между Европой и Азией: Идеологическое конструирование географического пространства» (Бассин, 2005:14), где прослежена история восприятия и формулирования географической локализации России по отношению к «Европе» и «Азии». Автор дал оригинальный анализ того пути, когда российские интеллектуалы меняли свою привязку к этим культурным категориям в зависимости от отношения политической элиты к идентификации России в разные исторические периоды, в особенности в формировании восприятия ее, как империи.

Прежде всего, анализ М. Бассина основывается на утверждении, что исторически географическое пространство воспринималось всегда субъективно на основании разных факторов. Одним из них было ограниченное знание географии, из-за чего интеллектуалы

в разные эпохи по-своему интерпретировали пространство. Например, представление о том, что земля делится на отдельные части, выдвинутое когда-то греками, (в частности, о том, что границами между ними считались водные пространства, на северо-востоке - по Эгейскому морю, через Дарданеллы и Босфор, на востоке – по Дону –Танаису), было определено конечным фактом так, что дальнейшие знания о пространстве заканчивались. В XVIII веке становится известным, что за Доном располагались и другие малознакомые территории. Такого рода новости постепенно меняли прежние представления об организации пространства (Бассин, 2005: 278-279).

В первой четверти XVIII века, по мнению Бассина, в идеологии России происходит признание культурного превосходства Европы, и теперь многие ее шаги в политике были направлены на копирование западной культуры, например, отразившееся в том, что Россия стала империей с воздвигнутым на престол императором Петром Первым. Это повлияло на восприятие элитой категории пространства с политической точки зрения. Главным в характеристике этой эпохи в идеологии элиты России стало четкое разделение ее на Европу и Азию. С этим во многом связано принятие историком и идеологом петровского времени В.Н. Татищевым Уральских гор как границы между Европой и Азией, хотя отдельные ученые предлагали выбрать чертой разделения между Европой и Азией территории дальше на восток. Однако, как отметил М. Бассин, в течение XIX века появилось сомнение в убежденности русских в их европейской идентичности. Особо это выразилось в интеллектуальном движении славянофилов, которые проникновенно стали убеждать общество в идее уникальности России. Одним из ярких представителей славянофильства был Н. Я. Данилевский. Как напоминает М. Бассин, в 1869 году в работе «Россия и Европа» Н. Данилевский раскритиковал представление о делении Российского государства на европейскую и азиатскую, приведя географические опровержения насчет того, что Уральские горы могут являться естественным разделителем континента и, в свою очередь, доказывал географическую цельность страны. Он классифицировал Россию как единое физико-географическое пространство, а также единое историко-этнографическое сообщество. Им утверждалось, что за Уралом простирались не колонизованные территории, а ее органическое продолжение. По мнению М. Бассина, Данилевский, отвергая представление о колониальных приобретениях в Азии, предпочел видеть в колонизации естественное продвижение русских на «незанятые» территории, что, в свою очередь, поддерживало идею создания единого имперского пространства (Бассин, 2005: 283-291). Бассин также отмечает, что в полной мере русская национальная идея выразилась в идее евразийства, которая продолжила взгляды Данилевского о некотором культурном разрыве с Западом. М. Бассин заметил, что далее эти идеи развил один из видных евразийцев, П.Н. Савицкий, который представлял Россию-Евразию примерно в рамках границ бывшего СССР (Бассин, 2005: 296). Нужно отметить, что осуществленный Бассином анализ представлений относительно того, является ли Россия Европой или Азией, показывает ряд трансформаций политико-культурологических концептов, которые по сути являлись социальными конструктами, постоянно адаптировавшие локализацию России в процессе происходивших социально-политических изменений в самой стране

и за ее пределами. В отмеченной работе М. Бассина четко прослеживается анализ процесса производства знания, обеспечивавшее новую политическую идеологию российского государства в контексте изменявшихся реалий.

Важному процессу колонизации – сбору информации о малоизвестных землях и народах, без которой была невозможна колонизация – посвящена монография американского историка Яна Кемпбелла «Знание и конец империи: казахские посредники и русское управление в степи, 1731-1917 гг.» (Campbell. 2017). С точки зрения методологии, как отмечает сам автор, его не интересовало конструирование дискурсов, концептов, а скорее то, как люди формировали и пересматривали свои утверждения на основе приобретенной информации (Campbell, 2017: 2). По мнению автора, различные институты, например, появившиеся русские школы для казахов, не только выстраивали имперское пространство, но и давали некоторые возможности казахским представителям представлять себя в нем, и обеим сторонам – друг друга (Campbell, 2017: 3). Также Кемпбелл утверждал, что для понимания связи между властью и знанием надо изучать циркулирование и генеалогию идей, включая шаги от начала исследований до использования их результатов колониальными администраторами.

Предшествующие работы привели Я. Кемпбелла к внимательному изучению условий производства знаний как административного рычага, в случае истории колонизации казахов. В поле рассмотрения исследователя предстали такие деятели казахской степи, как активный сторонник просвещения Ибрай Алтынсарин и акын Абай Кунанбаев, через изучение деятельности которых Кемпбелл пытался ответить на вопрос о том, насколько они участвовали в производстве знаний о степи, в особенности, как они относились к идее – о «цивилизующей роли» империи. Соглашаясь с тем, что они были также подвержены этой идее о необходимости прогресса, автор заключает, что, в конечном итоге, посредники, работая для империи, сохраняли все же «степень интеллектуальной автономии и активности» (Campbell;13-19).

Другой новой книгой, посвященной путям имперского производства знания, стала работа двух авторов – П. Сартори и П. Шаблей (Сартори П., Шаблей П., 2019:13). В данной книге собственно анализ производства знания раскрывается через изучение попыток российских колониальных властей найти место адата и шариата в правовой культуре казахов. Большую часть монографии занимает анализ опыта кодификации обычного права, который производился целым рядом русских чиновников, работавших по заданию колониальных властей в течение всего XIX века. Исследователи поставили под сомнение утверждавшийся длительное время тезис об ограниченной представленности исламского права в правовом сознании и практиках казахов, который, как считалось, существовал в форме некоего добавления к обычному праву (Сартори П., Шаблей П., 2019: 88). Для авторов близко теоретическое утверждение о том, что правовая культура казахов по своей природе была «гибридной», где адат и шариат были взаимопроникающими практиками, нежели они были отдельными друг от друга культурами (Сартори П., Шаблей П. 2019: 41). Во многом авторы видят корни противопоставления адата и шариата в специальных приемах кодификации права, которые были обусловлены бытовавшим в имперских кругах негативным отношением к роли шариата, а также

вере в то, что ислам не являлся исторически присущей традицией казахов. Важными задачами для авторов исследования стали проблемы выявления разнообразия приемов производства колониального знания, которое могло зависеть от огромного количества предпосылок и условий, в которых оно производилось. Изучение позиций востоковедов и колониальных чиновников относительно соотношения адата и ислама предоставило возможность авторам книги обсудить особенности Российской империи (Сартори П., Шаблей П., 2019: 7). Говоря о полезности названного подхода, можно заметить, что он дает пищу к дальнейшим размышлениям о природе колониального и «традиционного» знания, переосмыслить привычные схемы объяснений прошлых эпох, которые были основаны на эволюционных и других концептах.

Заключение

Работы, исследованные в данной статье, в той или иной степени посвящены истории науки. В целом, как мы увидели, процесс производства знания в рассмотренный колониальный период был неразрывно связан с влиянием доминировавшей власти и ее запросами. Поэтому не случайно специалисты исторической науки поднимают вопрос о необходимости критики научных постулатов, в которых производство знания и политика были взаимосвязаны, вследствие чего результаты их часто остаются недостоверными.

Обобщая все вышесказанное, мы еще раз хотим подчеркнуть важность вопроса выявления практик, отмеченных и проанализированных в вышеназванных научных работах. В них авторами были определены сферы существования дискурсов, прежде всего, научных, почва для которых возникала на основе колониальных практик. Обозначенные дискурсы представляют особенное значение, так как именно научные круги колониальных режимов создавали категории анализа, интерпретировавшие факты с точки зрения интересов метрополии. Обобщая опыт научных практик британцев в Индии, следует еще раз отметить, что спектр их оказался широким, начиная от стандартизации языков, формирования корпуса данных в виде статистических, этнографических опусов, до колониальной интерпретации правовых институтов, где создавались штампы о местных культурах как отсталых и поэтому требовавших модернизации.

Если говорить о возможности применения методологического подхода, то можно поставить вопрос о необходимости нахождения подобных практик в научных нарративах российских колониальных чиновников, появившихся в ходе колонизации казахской степи. Краеугольным практическим заключением, вытекающим из выше предложенного анализа работ, является постановка задачи о необходимости анализа деятельности исследователей и определенных колониальных научных учреждений, благодаря которым формировались отмеченные дискурсы. Собственно, это является главным в анализе производства знания. Огромный массив статистических, этнографических работ, книг по истории обычного права, а также мемуары чиновников и военных Российской империи создали огромный свод работ, в которых обнаруживаются

те или иные дискурсы об отсталости местного населения, ставшие, в конечном итоге, идеологическим обоснованием культурного превосходства и права «цивилизующей» колонизации. Все эти практики требуют критического переосмысления основ их происхождения.

Исследования по феномену производства знания актуальны по сей день и будут важны еще долгое время, поскольку идеи колониального знания проникли глубоко во все сферы современного знания, в книги и учебники. Несмотря на то, что эпоха колониализма осталась в прошлом, ее идеология в той или иной форме сохраняется и продолжает влиять на взгляды современников. Поэтому огромную важность представляет переосмысление так называемого «научного багажа» и анализ путей модификации местного знания в колониальное. В этой связи необходимо дальнейшее внимательное изучение существующей методологии, наработанной за последние десятилетия.

Вклад авторов в статью

Джампеисова Ж.М. обосновала концепцию статьи и методологические подходы к исследованию. Автор отобрала отдельные научные работы для анализа. Кроме того, автором внесен вклад в анализ проблемы и написание статьи и выводов. В том числе, автор перевел отдельные научные работы с английского на русский язык.

Бижигитова К.С. участвовала в разработке идеи статьи, а также в отборе научных работ по поставленной проблематике. Кроме того, Бижигитова К.С. равноценно участвовала в интерпретации данных и в их обобщении. Автор участвовал в написании статьи, а также в формулировке выводов.

Список литературы

- Bhabha H. K. The Location of Culture. – London: Routledge, 2004. – 440 p.
- Campbell Ian W. Knowledge and the Ends of Empire. Kazakh Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917. – Cornell University: Itaca and London, 2017. – 273 p.
- Cohn S. Bernard. Colonialism and its forms of knowledge. The British in India. – New Jersey: Princeton University Press, 1996. –189 p.
- Cooper Frederick. Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History. Berkeley: University of California Press, 2005. – 327 p.
- Johnson, T., Dandeker C., Ashworth C. Empiricism. // The Structure of Social Theory. Contemporary Social Theory. – London: Palgrave, 1984. – P.24-74.
- Knight N. Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the service of Empire. // Slavic Review. – №1(59). – 2000. – P. 74-100.
- Marshall Alex. The Russian General Staff and Asia (1800-1917). – London, New York: Routledge, 2006. – 263 p.
- Suman Sett. Putting knowledge in its place: science, colonialism, and the postcolonial. // Postcolonial Studies. – № 4(12). 2009. – P. 373-388.

Бассин М. Россия между Европой и Азией: Идеологическое конструирование географического пространства // Российская империя в зарубежной историографии. – М.: Новое издательство. – 2005. – С.277-303.

Вен П. Фуко совершает переворот в истории // Как пишут историю. Опыт эпистемологии. – М.: Научный мир, 2003. – С. 350-391.

Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов: их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей: монография в 4 т. Т.2. О Народах татарского племени и других не решенного еще происхождения северных Сибирских. – СПб.: Императорская Академия Наук, 1799. – 178 с.

Миллер Г.Ф. История Сибири: монография в 3 т. под ред. Н.А. Баклановой и А.И. Андреева. – М.: Восточная литература, 2005. – 598 с.

Паллас П.С. Путешествие по разным местам Российского государства по повелению Санкт-Петербургской Императорской Академии наук: монография в 6 т. – СПб.: Императорская академия Наук, 1773 – 1786. – 606 с.

Саид Э. Ориентализм. Западные концепции Востока. – Санкт-Петербург: Русский мир, 2006. – 637 с.

Сартори П., Шаблей П. Эксперименты империи. Адат, шариат и производство знаний в казахской степи. – Москва: Новое литературное обозрение, 2019. – 280 с.

Слезкин Ю. Естествоиспытатели и нации: русские ученые XVIII века и проблема этнического многообразия // Российская империя в зарубежной историографии. – М.: Новое издательство. – 2005. – С. 120-154.

Спивак Ч. Могут ли угнетенные говорить? // Введение в гендерные исследования. – Харьков: ХЦГИ, 2001. – С. 649–670.

Фуко М. Власть и знание // Интеллектуалы и власть. Избранные политические статьи, выступления и интервью. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.

«Білім өндірісін» тарихи зерттеулерде әдіснамалық тәсіл ретінде қайта қарастыру

Жанар М. Жампеисова, Қарлығаш С. Бижигитова

Astana IT University, Астана, Қазақстан

Халықаралық бизнес университеті, Алматы

Андатпа. Мақала құрылымдық әдіснама аясында «білім өндірісі» мәселелерін зерттейтін шетелдік авторлардың қазіргі еңбектеріндегі теориялық салыстыруларға арналды. Тақырыптың зерттелу тарихнамасы біршама кең. Оның негізіне ғылым мен мәдениет сабақтастығы алынды. Аталған мәселенің басты аспектісі саяси режимдерді ақтауға немесе билік мүддесіне қызмет көрсетуге арналған білім трансформациясын ғылыми талдау болып табылады. Мақалада жаулап алынған аумақтардағы империялар мүддесін қамтамасыз етуді қарастырған ғылыми орталар мен биліктің өзара әрекеттесуі туралы зерттеулер дәйектелді. Ұсынылған мақаланы талдауда эволюциялық теориялар аясында қалыптасқан деректер, осы күнге дейінгі колониалды

түсіндірме сызбалар толыққанды қайта қарастырылды. Осыған орай, мақалада дискурстық талдаудың теориялық бастамалары назарға алынды.

Сонымен қатар, Үндістандағы ағылшындардың империялық тәжірибесін қарастырған ғалым Бернар Конның зерттеулеріне басымдық берілді. Жаулап алу кезінде қалыптасқан Қазақстан тарихының кейбір мәліметтеріне қатысты мекемелерді қайта қарастыру кезінде ғылыми еңбектерге талдау жасалды. Сол сияқты танымал колониалды білім жүйесін қайта құрылымдау өзектілігі сын тұрғысынан талдауды талап ететін кең көлемдегі заманауи тарихи өңдеулерді қамтыған дәйектерге сүйенілді. Бұл ретте, әсіресе Қазақстан тарихына қатысты шетелдік жұмыстарды сараптау пайдалы болуы мүмкін және осы бағыттағы зерттеулерге қызығушылықты арттыруы ықтимал.

Кілт сөздер: дискурстық талдау; білім өндірісі; Британдық империя; Ресей империясы; отаршылдық; шығыстану; әдіснама; әдіснамалық тәсілдер; клишелер

Rethinking the «production of knowledge» as a methodological approach in historical research

Zhanar M. Jampeissova, Karlygash S. Bizhigitova

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

University of International Business, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to theoretical approaches in contemporary works of foreign authors who study the issues of «knowledge production» within the constructivist methodology. The historiography of this topic is quite extensive. It is based on the study of the relationship between science and power. One of the main aspects of this problem is the consideration of scientific interpretations that could serve to justify political regimes or the transformation of knowledge to serve the interests of power. Especially the study of this aspect of the connection between knowledge and power was expressed in studies on the interaction of authorities with the scientific community, which ensured the interests of empires in the conquered territories.

In the proposed analysis of articles, attention is focused on the sources of clichés that were formed within the framework of evolutionary theory, colonial explanatory schemes, which have not yet received a complete rethinking. In this regard, the article mentions the theoretical roots of discourse analysis. The attention is paid to the study of the British scholar Bernard Cohn, who undertook a study of the imperial practices of the British in India. The article also analyzes the works devoted to the rethinking of statements relating to some pages of the history of Kazakhstan, formulated in the colonial period. The relevance of popularizing the deconstruction of colonial knowledge lies in the fact of its presence in contemporary interpretations of history in a huge range of topics that require critical analysis. In this regard, the analysis of foreign works, including those related to the history of Kazakhstan, is likely to be useful and increase interest in such studies

Key words: discourse analysis; knowledge production; the British empire; the Russian empire; colonialism; orientalism; methodology; methodological approaches; cliché

References:

- Bhabha N.K. The Location of Culture. (London, 2004, 440 p). [in English]
- Campbell Ian. Knowledge and the Ends of Empire. Kazakh Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917. (Itaca and London, 2017, 273 p.). [in English]
- Cohn S. Bernard. Colonialism and its forms of knowledge. The British in India. (New Jersey, 1996, 189 p.). [in English]
- Cooper Frederick. Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History. (Berkeley, 2005, 327 p.). [In English]
- Johnson, T., Dandeker C., Ashworth C. Empiricism. // The Structure of Social Theory. Contemporary Social Theory. (London, 1984, P.24-74.) [In English].
- Knight N. Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the service of Empire. Slavic Review.1 (59), 74-100 (2000). [in English]
- Marshall Alex. The Russian General Staff and Asia (1800-1917). (London, New York, 2006, 263 p.). [In English]
- Suman Sett. Putting knowledge in its place: science, colonialism, and the postcolonial. Postcolonial Studies. 4 (12). 373-388 (2000). [in English]
- Bassin M. Rossiia mezhdru Evropoi i Aziei: Ideologicheskoe konstruirovaniye geograficheskogo prostranstva. Rossiiskaia imperiia v zarubezhnoi istoriografii. Raboty poslednikh let [Russia between Europe and Asia: ideological construction of geographical space. The Russian empire in the foreign historiography]. (Moscow, 2005, P. 277-303) [in Russian].
- Ven P. Fuko sovershaet perevorot v istorii. Kak pishut istoriiu. Opyt epistemologii [Foucault makes a coup in History. How history is being written. // The practice of epistemology] (Moscow, 2003, P. 350-391). [in Russian]
- Georgi I.G. Opisanie vsekh obitaiushchikh v Rossiiskom gosudarstve narodov: ikh zhiteiskikh obriadov, obyknovenii, odezhd, zhilish, uprazhnenii, zabav, veroispovedanii i drugikh dostopamiatnostei: sobranie sochinenii [A description of all living peoples in the Russian state: their rituals, customs, clothes, dwellings, exercises, fun, religious and other sights]. (Saint Petersburg, 1799, 178 p.) [in Russian]
- Pallas. P.S. (1773-1786). Puteshestvie po raznym mestam Rossiiskogo gosudarstva po poveleniiu Sankt-Peterburgskoi Imperatorskoi Akademii nauk [The trip across various places of the Russian empire according to the order of Saint Petersburg Science Academy] (Saint Petersburg, 1799, 606 p.). [in Russian]
- Miller G.F. Istoriia Sibiri [The history of Siberia]. (Moscow, 2005, 605 p.) [in Russian].
- Said E. Orientalizm. Zapadnye kontseptsii Vostoka [Orientalism. The western concepts of the East]. (Saint Petersburg, 2006, 637 p.). [in Russian]
- Sartori P., Shablei P. Eksperimenty imperii. Adat, shariat i proizvodstvo znaniy v kazakhskoi stepi. [The experiments of Empire. Adat, shariat and the production of knowledge in the Kazakh Steppe] (Moscow, 2019, 280 p.). [in Russian]
- Slezkin Iu. Estestvoispytateli i natsii: russkie uchenye XVIII veka i problema etnicheskogo mnogoobraziia. [Naturalists and nations: the Russian scientists of the 18 c. and the problem of the ethnic pluralism. // The Russian empire in the foreign historiography]. (Moscow, 2005, 120-154 p). [in Russian]

Spivak Ch. Mogut li ugnetennye govorit? [Can the subaltern speak?] (Kharkov, 2001, 649–670 p). [in Russian]

Fuko M. Vlast i znanie. Intellektualy i vlast. Izbrannye politicheskie stati, vystupleniia i interviu [The power and knowledge. The selected political articles, reports and interviews]. (Moscow, 2002, 384 p.). [In Russian]

Сведения об авторах/

Авторлар туралы мәліметтер / Information about the authors

Джампейсова Жанар Махметовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Астана IT университет, проспект Мангилик Ел, 55/11, 010300, Астана, Казахстан.

Жампейсова Жанар Махметқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Астана қаласының Астана IT University қауымдастырылған профессорі (Мәңгілік Ел даңғылы, 55/11, Астана қаласы, Қазақстан) – корреспонденция авторы

Jampeissova Zhanar Makhmetovna – candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Astana IT University, Mangilik El avenue, 55/11, Astana, Kazakhstan. – corresponding author

Бижигитова Карлығаш Сабыровна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Университет международного бизнеса, проспект Абая, 8А, 050010, Алматы, Казахстан.

Қарлығаш Сабырқызы Бижигитова – тарих ғылымдарының кандидаты, Халықаралық бизнес университетінің қауымдастырылған профессорі (Абай даңғылы, 8А, 050010, Алматы қаласы, Қазақстан)

Bizhigitova Karlygash Sabyrovna – candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the University of International Business, Abay Avenue, 8A, Almaty, Kazakhstan.

FTAMP: 03.41.91

Ғылыми мақала

<https://orcid.org/0000-0002-3461-1390>

<https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>

<https://orcid.org/0009-0007-0433-9852>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255--7255-2024-146-1-45-66>

Терісаққан-Есіл өзендері алқабындағы ескерткіштерге жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері

Данияр Б. Дүйсенбай¹ Айбар. Е. Қасенәлі¹, Айсұлу Қ. Шокатова²

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық музей, Астана, Қазақстан

²А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

E-mail: daniar_db88@mail.ru; a.kassenali@gmail.com; aisek85@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада 2023 жылы Терісаққан, Есіл өзендерінің алабындағы шағын аумаққа жүргізілген барлау-іздеу жұмыстарының қорытындылары берілген. Зерттеу жұмыстары Терісаққан-Есіл өзендері ағып өтетін Солтүстік Сарыарқаның бір бөлігінде атқарылды. Зерттеу ізденістері кезінде заманауи цифрлы әдістер қолданылып, ескерткіштерді зерттеуде жаңаша мүмкіндіктер қарастырылды. Ірі өзендердің алабында жүргізілген барлау-іздеу жұмыстары 800 км² аумақты құрады. Зерттеу жұмысының нәтижелері барысында 70-ке жуық ескерткіш табылды. Ескерткіштердің негізгі бөлігі ерте темір дәуірінің нысандарына қатысты. Барлау жұмыстары негізінен 2 бағытты: көне заман және этнографиялық кезең ескерткіштерін қамтыды.

Бұрын зерттелген ескерткіштерді тарихи-салыстырмалы тұрғыда қарастыру арқылы тарихи талдаулар жасалды. Сарыоба, Баубек батыр тәрізді ірі элитарлы обалармен қатар, шағын жерлеу орындары көптеп табылды. Жерлеу орындарының барлығы су көздері мол жерге жақындау, жазықтау жерде орналасқан. Тас тізбекті обалар биіктеу, ашық жерге салынған. Этнографиялық кезеңге жататын ескерткіштер екі бағытта: қазақ қыстаулары және мазарлар, қорымдар түрінде қарастырылды. Қазақ қыстаулары көбінесе өзеннің бойындағы мүйісте орналасқан. Саман кірпіштен қаланған құрылыстардың басым көпшілігінде тасан салынған іргетастың болмау фактілері кездесті. Қыстаудың бір бөлігіне шағын қазба-шурф салынды. Шурфтан табылған заттық айғақтар бойынша ескерткіштер этнографиялық кезеңге тән. Жерлеу орындары мазар және қарапайым жерлеу орындары түрінде келеді. Элитарлы жерлеу нысаны ретінде салынған тас мазарлар жергілікті архитектуралық құрылыстан мәлімет береді.

Ескерткіштер типология мен хронологиясы жағынан жүйеленіп, тиісті мәліметтер алынды. Ерте темір дәуірі нысандарының өлшемдері бойынша кесте жасалып, статистикалық көрсеткіштері берілді. Қос өзеннің алабында орналасқан археологиялық ескерткіштерін іздеу, тіркеу жұмыстары Солтүстік Сарыарқаның археологиясын зерттеудегі айрықша маңызға ие ғылыми зерттеулер түрінде қарастырылады.

Кілт сөздер: Терісаққан; Есіл; заманауи зерттеулер; археологиялық әдістер; оба; қорым; қыстау; мазар.

Received 28.07.2023. Revised 28.10.2023. Accepted 15.11.2023. Available online 30.03.2024.

For citation: Duysenbai D.B., Kassenali A.Y., Shokatova A.K. Research results of the Terisakkan-Ishim river valley monuments // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 45-66. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-45-66>

Для цитирования: Дүйсенбай Д.Б., Қасенәлі А.Е., Шокатова А.Қ. Терісаққан-Есіл өзендері алқабындағы ескерткіштерге жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. – 2024. – Т. 146. – №. 1. – С. 45-66. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-45-66>

Кіріспе

Солтүстік Сарыарқа жері ежелден көне заман ескерткіштер шоғыры бар аймақ. Аумағы үлкен тарихи ауданда орналасқан тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін зерттеуде шағын географиялық аумақта қамтып қарастыру зерттеудің аса маңыздылығы болып табылады.

2023 жылы ҚР Ұлттық музейінің ғылыми тобы Терісаққан-Есіл өзені құяр сағасына барлау-іздеу жұмыстарын жүргізді. Қос өзен бойына жасалған ізденістер тарихи топонимикада «Солтүстік Сарыарқа» деп аталатын аумақтың батыс бөлігінде атқарылды.

Сарыарқа ұғымы қазақтың ұсақ шоқылы аймағын толықтай қамтиды. Оған археологиялық ғылыми ортада белгілі орталығы Орталық Қазақстан аумағы, оңтүстікте - Бетпақдала, шығыста Тарбағатай тауларына дейін, солтүстікте Ертіс өзеніне дейін, Көкшетау жері, Есіл өзенінің Қазақстан аумағындағы алабы, батыста Торғай ойпаты аумағы кіреді (Бейсенов, 2000; Бейсенов, 2017:38 б). Сарыарқа географиялық тұрғыдан алып территория болғандықтан, осы уақытқа дейін оның аумағында археологиялық микроаудандар термині қалыптасты. Мысалы, «Атасу археологиялық шағын ауданы», «Шығыс Сарыарқа» және т.б. Сонымен қатар «Солтүстік Сарыарқа» археологиялық термин ретінде қалыптасып, ғылыми басылымдарда жарияланып келеді (Хабдулина, 2008).

Барлау тобының ескерткіштерді іздеу және тіркеу жұмыстары Есіл, Терісаққан өзендерінің бойын қамтыды. Әкімшілік бөлініс жағынан Ақмола облысы Жақсы ауданының Терісаққан, Көлсай, Байжігіт, Ишимское ауылы мен Жарқайың ауданының Далабай, Боранкөл ауылы аумағы қарастырылды. Барлау жұмыстарының жалпы аумағы 800 км² жерді құрады. Далалық барлау жұмыстарының әдістері бойынша барлық ескерткіштердің мәліметтері алынды.

Зерттеу жұмыстары екі бағытта атқарылды: ерте темір дәуірінің ескерткіштері және ХІХ-ХХ ғасырлармен мерзімделетін этнографиялық кезеңнің тұрғын үй және жерлеу некропольдері.

Барлау жұмыстары барысында барлығы 70 нысан тіркелді. Олардың ішінде қола дәуірінің қоршауларынан бастап, ерте темір дәуірінің бірнеше обалары тізбектеле орналасқан қорымдар, қазіргі таңда ғылымда ғұрыптық-жерлеу ескерткіші ретінде белгілі «мұртты» обалар, жеке дара орналасқан тас-топырақ үйінділі обалар мен олардың айналасында орналасқан ғұрыптық құрылыстар, кейінгі ортағасырлық немесе этнографиялық кезеңге тән қазақ қыстаулары мен тастан соғылған ірі мавзолейлер, қарапайым жерлеу орындары бар зираттар да кездеседі.

Ескерткіштердің басым көпшілігі өзен бойына жақын орналасқан. Сақталуы орташа деңгейде. Кейбір ескерткіштердегі нысандар табиғи және антропогендік факторлар әсерінен бұзылу алдында. Әсіресе, шаруашылық мақсаттағы жұмыстар нысандардың бұзылуына тікелей себепкер.

Зерттеудің негізгі идеясы Солтүстік Сарыарқаның негізгі орталығы болып саналатын Терісаққан-Есіл өзендерінің бойындағы ескерткіштерді топтау,

жүйелеу, топографиялық картаға орналастыру. Аталған идеяны жүзеге асыру барысында көне және кейінгі қазақ кезеңі ескерткіштерінің тарихи-географиялық және топографиялық орналасуының өзара ұқсастығын дәлелдеу арқылы ғылыми жұмыстың жаңашылдығын ашып көрсете аламыз. Зерттеу ескерткіштердің мәдени-дүниетанымдық дәстүр жалғастығын болашақта ғылыми қазба жұмыстары негізінде көрсетуге бағыт-бағдар береді.

Мақсаты мен міндеті

Ғылыми жұмыстың мақсаты ескерткіштерді тізімдеп, ғылыми сипаттамасын жасап, қазіргі жай-күйін анықтау, ғылыми айналымға енгізу. Ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи нысандардың өзара сабақтастығын зерттеу. Осының негізінде Терісаққан-Есіл өзендері бойындағы бұрын табылған және жаңадан ашылған ескерткіштерді қайта қарастырып, археологиялық картасын жасау жұмыстың негізгі міндеті болып табылады.

Терісаққан-Есіл өзендері бойындағы археологиялық ескерткіштерді жүйеге келтіріп, орналасу ерекшеліктері бойынша карталарға орналастыру Солтүстік Сарыарқадағы археологиялық ескерткіштерді зерттеуде өзіндік маңызы бар.

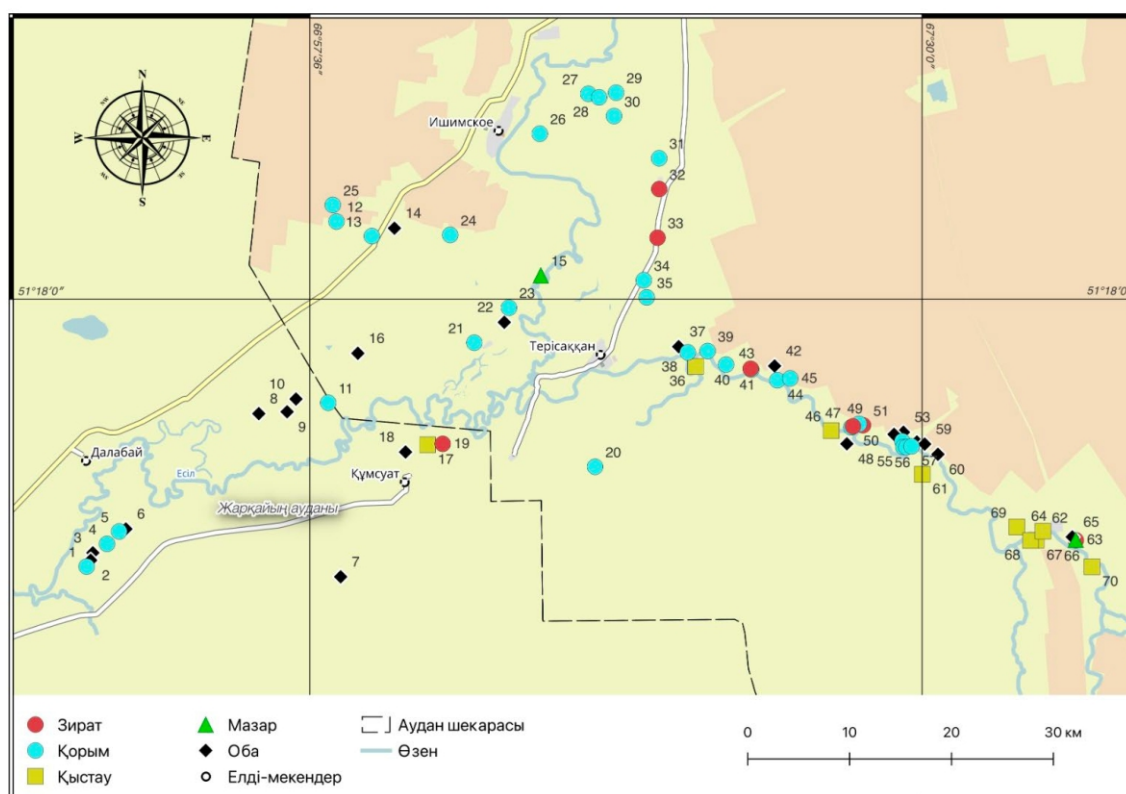
Жұмыстың методологиясы мен зерттеу әдістері

Зерттеуде тарихилық және тарихи-археологиялық зерттеулердегі дәстүрлі әдістер қолданылды. Еңбектің методологиялық негізін жалпы ғылымилық принциптер мен тарихи-салыстырмалы әдістер құрады. Бұл әдістерді кешенді түрде пайдалану барысында кеңестік кезеңдегі зерттеулер мен тәуелсіздік алғаннан кейінгі ізденістер арасындағы ескерткіштер жүйеленіп, салыстырулар жасалды. Кеңестік кезеңдегі мемлекет тарапынан қатаң жүргізілген идеологиялық тәртіп аясында тек қана көне заманның нысандарын зерттеп, еуроцентристік көзқарастар тұрғысында жазылды. Ал, тәуелсіздік жылдары көне заманның ескерткіштері ғана емес, кейінгі қазақ тарихына қатысты этнографиялық кезеңнің материалдары да қарастырыла бастады. Хронологиялық мәселелерді шешуде мерзімдеу әдістері қолданылды. Осы әдіс барысында ежелгі дәуір мен кейінгі қазақ дәуірінің тұрмыстық және дүниетанымдық көзқарасынан тың ақпараттар беретін қоныстар мен жерлеу ескерткіштерінің мыңдаған жылдар үзілмей келе жатқан шаруашылық түрлерінің барлығы мал шаруашылығына негізделгендігін бағалауға тырыстық.

Қазақ этноархеологиясының іргетасы саналатын ескерткіштер барлау барысында табылғаннан кейін топтау, жүйелеу және оларды түрлеріне қарай типке бөлу жұмыстарын іске асыру мақсатында жүйелілік пен типтік әдістерге жүгіндік. Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, жоғарыда аталған әдістердің жиынтығы ретінде ескерткіштердің типологиясы мен хронологиясын анықтауда салыстырмалы-статистикалық талдау жүйесі қолданылды. Бұл өз кезегінде жұмыстың сандық қорытындысын шығаруға мүмкіндік береді.

Ғалымдардың ойларын талқылауда тарихнамалық зерттеулер әдіснамасы қолданылып, авторлар логикалық әдісті пайдаланды.

Сонымен қатар, археологиялық нысандарды зерттеуде цифрлық және пәнаралық зерттеу әдістерінің де болғандығын айта кету керек. Жарқын, әрі элитарлы нысандардың бастапқы күйін сақтап қалу үшін ортотопофото және топотүсірілім жоспары алынуы керек. Ал, хронологиялық мәселелерді шешуде жаратылыстану бағытындағы ізденістер арқылы мәселелерге дәл талдаулар бере аламыз. Соңғы онжылдықта археология ғылымында пәнаралық әдістерді қолдану ажырамас ұғымдардың бірі ретінде қалыптасты.

Сурет 1 – Терісаққан, Есіл өзендерінің сағасында орналасқан ескерткіштердің орналасу картасы

Талқылау

Тарихи-географиялық тұрғыдан алғанда, Терісаққан-Есіл өзендері Солтүстік Сарыарқаның негізгі археологиялық орталықтарының бірі болып табылады. Оның ішінде осы уақытқа дейін көне заман ескерткіштері бойынша бірқатар ғылыми жаңалықтар ғылымға енді. Ғылыми зерттеулер өткен ғасырдың 60-70 жылдарынан бастау алып тұрақты түрде зерттеліп келе жатыр. Зерттеу жұмыстары негізінен ерте темір дәуірінің ескерткіштері бойынша жасалды.

Алғашқы ізденістер К. А. Ақышевтың жетекшілігімен Солтүстік Қазақстан археология экспедициясы бірқатар зерттеулер жүргізді. Соның нәтижесінде қола және ерте темір дәуірінің ірі қорымдары зерттеліп, Солтүстік Қазақстанның қола дәуірінің ірі мәселелері қарастырылды. Оның ішінде ежелгі тұрғындардың көшіп қону миграциясы мен шаруашылық мәселелеріне тоқталды (Акишев, 1959: 4-7).

1970 жылдардан бастап Г.Б. Здановичтың жетекшілігімен Солтүстік Қазақстан жерінде ірі көлемде барлау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу аумағына ірі қос өзеннің көне дәуір ескерткіштері де қамтылды. Ғылыми жұмыстар бірнеше жылға созылып, тек қана 1300 астам ерте темір дәуірінің обасы тіркелді. Оған Есіл өзенінің бойындағы археологиялық ескерткіштердің ондаған нысандары кірді. (Зданович, 1969: 69-79). Зерттеу жұмыстары тек жерлеу нысандарын ғана қамтыды. XX ғасырдың 70 жылдары көне заманның қоныстық ескерткіштерін табу және зерттеу қарсаңында еді. Ал, зерттеу нысанына айналған ерте темір дәуірінің осы уақытқа дейінгі табылған қоныстық ескерткіштері негізінен Петропавл маңындағы Есіл алқабында орналасқан. Б.Г. Зданович зерттеген Бөрке 1, Бөрке 2, Карлуга 1 қоныстарын, 80 жылдары М.К. Хабдулина Ақтау қалашығын зерттелді. Қоныстардың барлығы орманды-далалы аймақта орналасқан. Ескерткіштердің топографиясы мен планиграфиялық ерекшеліктері және заттық кешендері бойынша Бөрке 1, Бөрке 2, Карлуга 1 қоныстары Батыс Сібірде орналасқан ерте темір дәуірінің отырықшылық мәдениеттері: *байтов* пен *саргатқа* жатады. Ал, соңғысы, қорғаныс құрылысы, үй салу дәстүрі мен планиграфиясы бойынша *саргат мәдениетінің* бекініс жүйесіне ұқсас (Хабдулина, Ярыгин, 2013, с. 175).

1994 жылы Солтүстік Сарыарқа жеріндегі ерте темір дәуірінің жерлеу үйіндісінің көлемі бойынша М.К. Хабдулина типологиялық талдау жұмыстарын жасаған болатын. Соның негізінде М.К. Хабдулина Есіл өзені алабындағы ерте темір дәуіріне тән жерлеу үйіндісінің түрі мен көлеміне қарай 3 топқа бөліп қарастырған. Кіші (диаметрі 6-12 м, биіктігі 0,1-0,3 м), орташа (диаметрі 13-29 м, биіктігі 0,4-1,4 м), ірі (диаметрі 30-80, биіктігі 1,5-4,0 м) болып бөлінді (Хабдулина, 1994: 18). Бұл талдау нәтижелеріне Есіл өзені алқабына кіретін ескерткіштер де есепке алынған (Хабдулина, 1994).

Жерлеу ескерткіштері құрылысы жағынан Солтүстік Қазақстандағы Байғара (Парцингер және т.б., 2003; Хабдулина, 1994), Орталық Қазақстандағы Нүркен-2 сынды ірі элитарлы жерлеу ескерткіштеріне ұқсас. Қабірусті құрылыстары бар жерлеу орындарының қатарына жатады. Үйіндісінің жинақы болып, жайылып кетпеуі ішкі құрылысының тасты болуымен байланысты (Бейсенов, 2017: 86-87).

К.А. Ақышев сақ кезеңінің жерлеу орындарын көлеміне қарай 3 типке бөліп қарастырады. Элитарлы жерлеу ескерткіштері «патша» обалары жоғарғы әскербасылар, тайпа басыларына, орташа деңгейдегі обалар ақсүйек өкілдеріне, шағын жерлеу орындары қауымның қатардағы тұрғындарына арналған (Акишев, 1993:51-53). Азиялық бөліктегі ерте көшпелілердің әлеуметтік құрылымын қайта қарастыруда А. Грач 3 типке: «патшалық», «ақсүйектік» және «қатардағы» жерлеу орыны деп бөліп қарастырады (Грач, 1980: 46-48). Мұндай тұжырымдар әлі күнге дейін

өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бөліп қарастырудың функциясы кейінгі этнографиялық кезеңнің жерлеу нысандарында да кездеседі.

Соңғы онжылдықта Солтүстік Сарыарқаның ірі жерлеу нысандарын жүйелеу, ақпараттық нәтижелері топталды. Нәтижесінде Солтүстік Сарыарқаның «патша» обаларының типологиясы бөліп алынды. Аталған жұмыстар 2014 жылға дейін зерттелген материалдар негізінде жасалды. Нәтижесінде Солтүстік аймақта элитарлы жерлеу ескерткіштерінің саны 122-ге жеткен. 3 типке бөліп қарастырған ғалымдар тобының тұжырымы бойынша, ірі жерлеу орындарының қалыптасуы Солтүстік Сарыарқадағы ерте темір дәуірі қоғамының ішіндегі күрделі әлеуметтік үдерістердің орын алуымен байланысты. Осы уақыттарда жоғары тап өкілдері пайда бола бастайды (Свиридов и др., 2014, с. 579-583).

Сонымен қатар, біз қарастырып отырған аумақта барлау жұмыстары (Свиридов и др., 2014: 579-583), одан кейінгі кезекте ірі жерлеу ескерткіштеріне қазба зерттеулері жүргізілді (Қасенәлі және т.б. 2021). Солтүстік Сарыарқаның элитарлы жерлеу ескерткіштерінің құрылысы Орталық Қазақстанның ірі нысандарымен өте ұқсас. Бұдан ғылыми айналымда белгілі географиялық аумақтың көне заманда біртұтас болғандығын көреміз.

Солтүстік Сарыарқаның ежелгі дәуір ескерткіштерін Тасмола тарихи-мәдени қауымдастығы негізінде кейінгі кездегі ғылыми тұжырымдар негізінде кіріктіре отырып зерттеу аса маңызды. Бұл тұжырымдардың негізгі географиялық орталығы ретінде Орталық Қазақстанды атай аламыз.

Соңғы 20 жылдықта тек қана жерлеу ескерткіштері ғана емес, шаруашылық негізде пайда болған қоныстар бойынша тың нәтижелерге қол жеткізілді. Ерте темір дәуіріне қатысты бұрын зерттеу аясынан тыс қалған қоныстарды зерттеу кеңестік кезеңде қалыптасқан ірі тұжырымдарды қайта қарастыруда. Оның ішінде тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, тұрғын үйлердің архитектурасы тәрізді ірі мәселелер бойынша тың материалдар легі бар. Соңғы ғылыми деректер барысында Орталық Қазақстанда сақ заманының 70-ке тарта қонысы табылды (Касеналин, 2021).

Келесі табылған ескерткіш түрі Сарыарқа жерінің көне замандағы ең бір ерекше нысандары – «мұртты» обалар. Таралу ареалы барлық Қазақстанға жеткен тас тізбекті обалар тіркелгенімен, қазба жұмыстары жүргізілген жоқ. Алайда, «мұртты» обаны зерттеуші ғалымдар тарапынан ескерткіштерді географиялық аумақ бойынша бөліп қарастыру белгілі. Терісаққан-Есіл өзендерінің «мұртты» обалары Ұлытау-Торғай-Есіл тобына жатады (Бейсенов; 2017: 41).

Аймақ бойынша этнографиялық кезеңнің ескерткіштері мүлдем зерттеу аясына түспеді. Кейінгі кезең ескерткіштері орталық және оңтүстік аймақтарда жиі зерттелу үстінде. Қазақ қыстауларын көрген А.З. Бейсенов: «В современных исследованиях по казахским памятникам следует исходить из положения о том, что этот пласт состоит из двух неразрывных и взаимосвязанных частей. Первая группа это памятники периода Казахского ханства, датирующиеся, главным образом XV–XVIII вв. Вторая группа памятников должна объединять памятники XIX – начала и первой половины XX в.

Наименее известными, неизученными остаются памятники второй группы, которые, как оказывается, даже не в полной мере рассматриваются в качестве собственно памятников историко-культурного наследия» деп тұжырымдайды (Бейсенов, 2019).

Нәтижелер

Археологиялық жұмыстарда көбінесе, қазба жұмыстары көп атқарылатындықтан барлау жұмыстары сирек жағдайда жүргізіледі. Оның ішінде барлау жұмыстарының қорытындыларын ғылыми айналымға енгізу бойынша жүйелі жұмыстар атқарылмай келеді. Терісаққан-Есіл өзендерінің бойын кешенді барлау жұмыстары толыққанды жүргізілді.

Ғылыми ізденістер нәтижесінде 70 ескерткіш тіркеліп, ғылыми сипаттамалары жасалып, әрқайсының тиісті ғылыми құндылығы айқындалды. Әрбір ескерткіштің ғылыми жай-күйі нақтыланып, олардың жалпы статистикалық көрсеткіштерін алынды. Көлемі үлкен ескерткіштердің фото түсірілімдері мен 3D модельдері, ортофотожоспарына қажетті материалдар алынды. Цифрлы құжаттау бағыты барысында барлық ескерткіштің фотолары алынып, 30 жуық ескерткіштің ұшқышсыз ұшу аппараты көмегімен әуеден фототүсірілімдері түсірілді. Сонымен қатар, көне заманның ең ірі ескерткіші Сарыоба кешенінің DronDeploy бағдарламасын ұштастыра отырып, ұшқышсыз ұшу аппараты арқылы ортофото жоспары жасалды. 700-ден астам фото алынды. Ары қарай Agisoft Metashape компьютерлік бағдарламасында біріктірілді. Бұл жұмыстарға жоғарыда айтылған заманауи цифрлау әдістері қатыстырылғанын айта кету керек. Garmin eTrex touch 35 құрылғысына тіркелген географиялық нүктелер жалпы картаға түсірілді. Табылған ескерткіштерді картографиялау жұмыстары интернет желісінде ашық тұрған QGIS бағдарламасының 3.26.2-Buenos Aires нұсқасының көмегімен атқарылды (сурет 1).

Кейінгі қазақ қыстауының маңынан ерте темір дәуірінің қоныстарын іздеу барлау тәсіліне сәйкес жасалды. Терісаққан өзенінің сол жағалауында орналасқан Қырғыз ескі қазақ қыстауының бір тұрғын үй құрылысына шағын қазба-шурф салынды. Мұндай шағын қазба салу тәсілі барысында кейінгі қазақ қыстауының стратиграфиялық қабаты анықталып, үй салу техникасы туралы жаңаша мәліметтер алуға мүмкіндік береді.

Ғылыми нәтижелер бойынша көне заманға жататын 51 қорым мен оба және 19 этнографиялық кезеңнің ескерткіштері табылды. 51 ескерткіштің 29 нысаны құрамында екі немесе одан да көп нысандар орналасқан қорым түрінде кездессе, 22 нысан жекелеген оба түрінде табылды. Олардың барлығы типологиясы бойынша арнайы диаграммаларда бөліп қарастырылды (кесте 1). Сатылы бөліп қарастыру осы уақытқа дейін дұрыс жүргізілмей келе жатқан мәселелердің бірі.

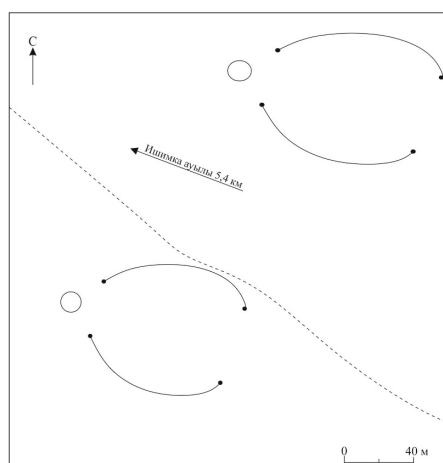
Кесте 1. Ескерткіштердің типологиялық бөліністері

Ерте темір дәуірінің ескерткіштері. Көне заманға тән археологиялық ескерткіштер барлау жұмыстары барысында табылған нысандардың басым көпшілігін құрайды. Нақтырақ айтқанда, тіркелген 86% нысан көне заманға, яғни ерте темір дәуіріне тән.

Ерте темір дәуірінің нысандары көп ескерткіштер қатарына Ақтөбе 1, Терісаққан 2, Дүбірлікөл 2, Ишимское 1 қорымдары жатады. Олардың құрамында 4-тен 7-ге дейін нысандар орналасқан. Баубек батыр 2 қорымынан қола дәуірінің қоршауы табылды. Қатты бұзылуға ұшыраған, сақталып қалған тастары жер бетінен әрең байқалады. Диаметрі 6 м.

Ишимское 4 қорымында 2 «мұртты» оба бар. Екі обада жалғыз үйіндіден тұрады. Үйінділерден шығысқа қарай тас тізбектер тартылған. Тас тізбектер өлшемдері 0,5х0,4х0,2 м болатын тастардан салынған. «Мұртшалардың» ұзындықтары 92-132 м дейін жетеді. Жалпақтықтары 0,5-1,3 м. Биіктіктері 0,1-0,2 м. Тас тізбектердің басында және аяқ жағында диаметрлері 1,9-2,8 м, биіктіктері 0,2-0,3 м болатын тас үйінділер бар. Тас тізбектердің аяқ тұстары жыртылып кеткен. Кейбір бөліктері бұзылған (Сурет 2). Аталған «мұртты» обалар осы уақытқа дейін белгілі. «Мұртты» обалардың топтасып орналасуы бойынша Ұлытау-Торғай-Есіл тобына жатады (Бейсенов; 2017: 41).

Сурет 2 – Ишимское 4 қорымы. «Мұртты» обалардың орналасу жоспары

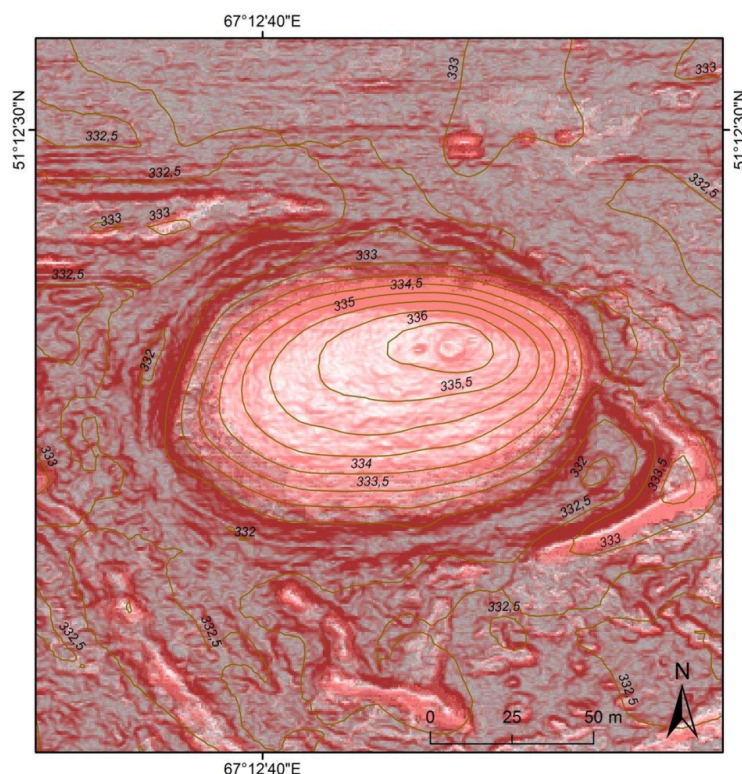
Үлкен үйінділер орналасқан ескерткіштерге Сарыоба, Текелі, Баубек батыр Сарыбөгет, Терісаққан, Ақтөбе 3 обалары жатады. Диаметрлері 20-84 м., биіктіктері 1,3-3,8 м. Көлемі жағынан ірі нысандардың үйіндісінің үстіне тригопунктер орнатылған. Сонымен қатар, диаметрлері 4-7 м., биіктіктері 0,1-0,2 м болатын қарапайым жерлеу орындары да бар. Оқшау орналасқан Құмсуат, Ақтөбе 3, Сарыоба, Баубек батыр обаларын айнала қоршап жатқан орлар анық байқалады. Диаметрлері 25-106 м., жалпақтығы 3-9 м, тереңдігі 0,2-0,65 м. Атап айтатын ерекше ескерткіш – Сарыоба қорымы. Барлау барысында табылған ең үлкен ескерткіштің өлшемі (ормен қоса алғанда) 106 м., биіктігі 4 м. Қорымға геофизикалық, топографиялық, 3 өлшемді түсірілім сияқты заманауи жұмыстар жүргізілді (сурет 3).

Сарыоба, Баубек батыр және тағы басқа ірі жерлеу ескерткіштері Солтүстік Сарыарқадағы элитарлы жерлеу құрылыстары болып табылады. Сарыоба обасы топырақ үйінділі болып келсе, Баубек батыр қорымы тас үйінділі оба (Қасенәлі және т.б. 2021).

Ишимское 3 қорымы ерекше жерлеу дәстүрінен тұрады. Жерлеу орнынан шығысқа қарай екі тас тізбек тартылған 2 «мұртты» оба кешенінен тұрады. №1 «мұртты» оба қорымның ОБ бөлігінде орналасқан. Бір үйіндіден тұрады. Диаметрі 8 м, биіктігі 0,45 м болатын тас үйінді. Оба үлкен тастардан салынған. Үйіндінің орталық бөлігінде кейінгі қазақ жерлеу зираты бар. Өлшемдері 1,7х0,8 м. Үйіндінің СШ жағында кішкентай ағаш өсіп тұр. Обадан ОШ қарай 16 м жерде екі тас тізбек тартылған. Бастары және аяқ жақтарында диаметрі 1,5-2,4 м, биіктіктері 0,1-0,15 м болатын тас үйінділері бар. Оңтүстік тас тізбектің ұзындығы 112 м. Солтүстік тас тізбектің ұзындығы 158 м. «Мұртшалардың» жалпақтығы 0,9-1,4 м, биіктігі 0,1-0,15 м. Ірі тастардан салынған. «Мұртшалар» шөп арасынан әрең байқалады. Кейбір бөлігі шым астында жатыр. Аяқ жағындағы тастарының кейбір жері жыртылып кеткен.

№2 «мұртты» оба №1 «мұртты» обадан СШ қарай 230 м жерде орналасқан. Жалғыз үйіндіден тұрады. Диаметрі 5 м., биіктігі 0,4 м болатын тас үйінділі оба. Ірі тастардан салынған. Үйіндінің ОБ жағынан бекітпе тасы көрінеді. Тонау белгілері көрінбейді. Обадан ШОШ қарай 12 м жерден екі тас «мұртша» тартылған. Тас тізбектердің ұзындықтары 70 м және 80 м-ді құрайды. Жалпақтықтары 0,5-0,85 м. Шым қабатынан әрең көрініп жатыр. Басы және аяқ тұстарында үйінділері көрінбейді.

«Мұртты» обалар Сарыарқа жерінде ғұрыптық-жерлеу ескерткіштері ретінде кең таралған. Олардың негізгі орталығы Орталық Қазақстан болып табылады. Таралу аймағы ауқымды болғандықтан, оларды микроаудандарға бөліп қарастыру кең қолданыста. Терісаққан-Есіл өзендерінің бойындағы «мұртты» тас тізбектер Ұлытау-Торғай-Есіл «мұртты» обалар тобына жатқызылған (Бейсенов; 2017: 41).

Сурет 3 - Сарыоба жерлеу нысанының цифрлы моделі

Топографиялық орналасуы жағынан ескерткіштердің басым көпшілігі сәл биіктеу жерлердің үстіне салынған. Сонымен қатар, жазықтау жерлерге салынған нысандар да кездеседі. Ескерткіштер топырақты және тас-топырақ үйінділі болып келеді. Тас үйінділерге орташа көлемді тастар пайдаланылған. Қоршау немесе бекітпе тастары сирек жағдайда кездеседі. Топырақты үйінділердің жоғарғы бөлігі алынып қалған немесе жайылып кеткен. Бұрынғы егістік аумағында орналасқан 10-нан астам ескерткіш антропогендік факторлар әсерінен бұзылуға ұшырап, үйінділерінің біразы жыртылған. Қазіргі таңда апаттық жағдайда тұр. Ескерткіш үйінділерінің бұзылуына және бастапқы биіктіктерінің сақталмауына тасты обалардың тастарын XIX-XX ғасырлардағы қазақ жерлеу орындарына пайдалануы да әсер еткен. Мұндай көріністер Қылышбай 2, Қылышбай 4, Терісаққан 4 қорымдарынан анық байқалады. Қылышбай 4 қорымында 30-дан астам тас жерлеу орындары орналасқан.

XIX-XX ғасырларға жататын қазақ қыстаулары мен зираттар кешені де тіркеуге алынды. Олардың саны 12. Оның 5-еуі қазақ қыстауларының жұрты болса, қалған 7 нысан ескі зираттар. Қыстаулар топографиялық жағынан Терісаққан және Есіл өзендерінің бойында, мүйістердегі жазық алаңқайда орналасқан. Ескерткіштерде 2-ден 13-ке дейін нысандар бар. Нысандарының саны жағынан ең үлкен Қырғыз қыстауы Терісаққан өзенінің сол жағалауында орналасқан. Құрамында 13 саман құрылыс бар. Төбеден қарағанда тікбұрыш, сопақшалы-шеңбер пішінді.

Сурет 4 – Қыргыз ескі қыстауы. ҰҰА әуеден көрінісі

Олардың барлығы өзен бойын жағалай орналасқан (сурет 4). Құрылыстардың өлшемдері 16х30м, 18х23 м. Қабырғаларының жалпақтығы 1,3-1,8 м. Сақталып қалған биіктіктері 0,2-0,4 м. Тас іргетастар құрылыстың кейбір жерінен байқалады. XIX-XX ғасырдың басында пайдаланған шыны кесенің сынықтары мен ұста соққан темірден жасалған темір шегелер табылды.

Қыргыз қыстауындағы саман құрылысқа 2,2х2,2 м шағын қазба салынды. Қазба барысында тас іргетастың жоқтығы айқындалды. Оның орнына laidan платформа төсеп, соның үстіне құрылыс тұрғызған. Бұл жайт, Сарыарқаның басқа да аймақтарындағы тас іргетасты құрылыстардан өзгеше екендігін анықтайды. Зерттеу барысында жануар сүйектері, «Кузнецов» фабрикасынан шыққан шыны ыдыстардың бөліктері, ұста соққан темір бұйымдардың бөліктері табылды. Аталған заттар осы уақытқа дейін қазақ қыстауларын зерттеу барысында табылатын бұйымдар (Бейсенов, 2019; Дүйсенбай және т.б., 2020). «Кузнецов» фабрикасының ыдыс-аяқтары XIX ғасырдың аяғында қазақ жеріне кең таралған. «Кузнецов» ыдыс бөліктерінің табылуы қыстаудың хронологиялық жағынан өмір сүру уақытын мерзімдеуге мүмкіндік береді (Бейсенов, 2019; Дүйсенбай және т.б., 2020: 497 б.).

Қылышбай ескі қыстауынан шамамен 1,5-2 км жерде, өзеннің қарсы бетіндегі жазық алаңқайда жергілікті халық «Қылышбай бейіті» атап кеткен, XIX-XX ғасырлардың басымен мерзімделетін тас жерлеу орындары бар. Тікбұрыш және сопақшалы-шаршы пішінді тас құрылыстардың өлшемдері 4х4 м., 4,5х4,5 м. Биіктіктері 1,3-1,45 м. Қабырғаларының жалпақтығы 0,9-1,1м. Қорымда ерте темір дәуірінің нысандары қатар орналасқан. Мұндай әртүрлі кезең ескерткіштерінің қатар орналасуы жиі кездеседі.

Қыстаулар құрылыстарының көлемінен бай немесе кедей екендігі дереу айқындалып тұрады. Бай қыстаулардың қабырғалары жалпақ, әрі ірі тастар немесе саман кірпіштер сирек болса да кездеседі. Бай ауылдар бірнеше ондаған

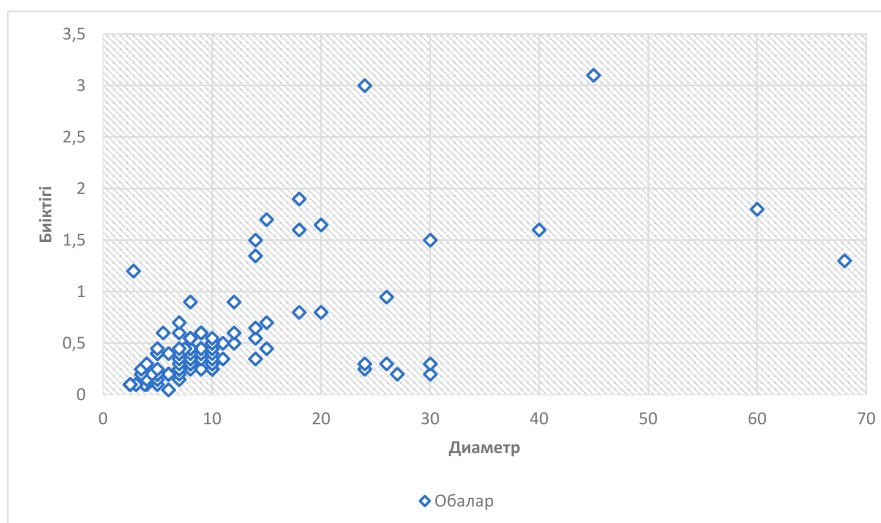
құрылыстардан құралып, топтасып орналасады. Ал, қарапайым қыстаулардан мұндай кездеспейді немесе шымнан салынған (Жолдасбаев, 2017; Бейсенов, 2019). Әрі 1 немесе 2 құрылыстан салынып, көлемі шағын болады.

Барлау нәтижесінде табылған қыстаулардың барлығы дерлік өзеннің мүйісінде, ыңғайлы жерлерде салынған. Саманнан салынғаннан кейін олардың планиграфиялық ерекшеліктерін анықтау қиындық тудырады.

Қазақ жерлеу орындарынан 7 дана ескерткіш табылды. Олардың барлығы дерлік тастан қаланған шаршы, шеңбер, сопақша пішінді құрылыстар. Тек Қараменде зиратындағы мазар саман кірпіштен қаланған. Қатты бұзылған. Тек бір жағы ғана сақталған. Шеңбер пішінді мазардың сақталып қалған биіктігі 1,7-1,8 м. Екі қатар кірпіштен қаланған. Қосбейіт қорымында 2 үлкен тас мазар орналасқан. 2 бөліктен тұрады (сурет 7). Төменгі бөлігі шаршы пішінді құрылыстың жоғарғы бөлігі шеңбер түрінде қаланған. Сақталуы жағынан нашар, апаттық жағдайда. Бір қабырғасының тастары құлап қалған. Кірер есіктері тікбұрыш және жоғарғы жағы сүйірленген түрде кездеседі. Құрылыстың биіктігі шамамен 3,8-4,0 м. Дәл осыған ұқсас тас мазар Балталы қорымында да орналасқан. Байбейіт ескі зираты өлшемдері 0,80x0,60 м болатын тас құрылыспен қоршалған. Биіктігі 1,0-1,55 м. Жалпақтығы 0,8 м. Ішінде шамамен 100 астам қазақи жерлеу орындары бар. Мұндай үлкен көлемде қоршалған қорым Терісаққан және Қазақстан ауылының қорымдарынан да кездеседі. Қазақстан ауылының қазіргі зиратында көне зираттармен қатар кейінгі жерлеу орындары қатар кездеседі. Зират қоршауының солтүстік жағында граниттен жасалған диірмен тастың астыңғы бөлігі жатыр. Диаметрі 1,25 м, қалыңдығы 0,15 м. Ақшыл түсті. Ортасындағы ойығының диаметрі 0,22 м. Бір шеті сынған. Қолданыста болған.

Археологиялық барлау және тіркеу жұмыстары барысында ескерткіштердің әртүрлі және күрделі екендігі анықталды. Мерзімделуі жағынан көне және кейінгі этнографиялық кезең ескерткіштерінің қатар кездесуі ежелден тұрақты түрде адамдар мекен еткен аймақ деп санауға мүмкіндік береді.

Кесте 2. Ерте темір дәуірінің жерлеу орындарының статистикалық көрсеткіштері

Сонымен қатар, ерте темір дәуірінің нысандарының жанына қойылған этнографиялық кезең ескерткіштері де жиі кездеседі. Мысалы, Сарыоба кешені тек қана көне дәуірдің нысандарынан бөлек, қазақ зираттары да бар. Олар екі топқа бөлініп орналасқан. Сондықтан кешеннің сипаттамасын толықтай берілді.

Ескерткіш 10 нысаннан тұрады, оның ішінде 1 үлкен оба, 7 орта көлемдегі үйінді мен ұзыншалау келген 2 топырақ үйіндіден тұрады.

№1 үлкен оба кешеннің оңтүстік жағын алып жатыр. Төбеден қарағанда шеңбер пішінді. Топырақ үйінділі. Оңтүстік-солтүстік ұзындығы 84 м, батыс-шығыс ұзындығы 83 м. Биіктігі 3,85 м. Оба үйіндісін айнала ор қоршап жатыр. Ордың диаметрі 104 м, жалпақтығы 8-10 м, тереңдігі шамамен 0,35-0,65 м. Ордың солтүстік бөлігі тереңдеу жасалған. Ордың ішін қалың шөп басып кеткен. Обаның шығыс, батыс және солтүстік жақтарына шаруашылық қалдықтары төгілген. Обадан ООШ қарай 70 м жерде 3 кейінгі қазақи жерлеу орындары орналасқан. ОШ-СБ бағытта созылған ең үлкен тас құрылыстың ұзындығы 10 м, ені 6 м, қабырғасының биіктігі 0,25 м, жалпақтығы 0,9-1,0 м. 2 кішкентай қарапайым жерлеу орындары да тастан салынған. ОШ-СБ бағытта жатыр. Ұзындықтары 1,8-2,1 м, ені 1,0 м. Биіктігі 0,1 м. Бетін қалың шөп басып кеткен.

№1 үлкен оба үйіндісінің үстінде 13 тас-топырақты үйінділер орналасқан. Үйінділер 3 топқа және 1 жекелеген оба түрінде орналасқан. Құрамында 5 жерлеу орны бар. №1 топ солтүстік-шығыс секторда орналасқан. Үйінділердің үстін қалың шөп басып кеткен. Әрбір үйіндінің орталық бөлігі ойылған. Тонау белгілері байқалады. Бір-біріне жақын жерде салынған. Өлшемдері 0,4х0,3х0,1 м болатын тастар пайдаланылған. Ең үлкен тас-топырақты үйіндінің диаметрі 6,3 м, биіктігі 0,4 м. Оның айнала 2-2,5 м қашықтықта 4 үйінді орналасқан. Диаметрлері 2,5-3,5 м. Биіктіктері 0,1-0,2 м. Тас-топырақ үйінділі.

№2 топтағы 5 үйінді оңтүстік-шығыс секторда орналасқан. ОББ-СШШ бағытта тізбектеліп орналасқан. Үйінділер шеңбер пішінді. Тас-топырақ үйінділі. Тонау іздері байқалмайды. Диаметрлері 3-5 м, биіктіктері 0,1 м. Орташа көлемді тастарды пайдаланылған. Жерлеу тобының орталық бөлігінде 8 ірі тас жатыр. Аумағы 4х4 м жерді алып жатыр. Тастардың өлшемдері 0,6х0,5х0,35 м.

№2 үйінділер тобынан солтүстік-батысқа қарай 10 м жерде жалғыз үйінді орналасқан. Тас-топырақты. Диаметрі 3,8 м. биіктігі 0,1 м. Тонау белгілері байқалмайды.

№3 үйінділер тобы оңтүстік-батыс секторда орналасқан. Тас үйінділі. Сопақшалау пішінді. Ұзындығы 2,8 м, ені 1,2 м. Өлшемдері 0,35х0,3х0,15 м болатын тастар қолданылған. Тастардың бетін қалың шөп басып жатыр.

№1 обадан солтүстікке қарай 100 м жерде батыс-шығыс бағытта тізбектелген ұзыншалау келген тікбұрыш пішінді құрылыс орналасқан. Топырақ үйінділі. Ұзындығы 115 м, ені 23 м. Биіктігі 0,45 м. Үйіндінің үстіне қалың шөп өсіп кеткен. Құрылыстың оңтүстік және солтүстік жақтарында құрылысқа параллель орналасқан ұзынша келген ойық бар. Ұзындығы 110 м, ені 10 м, тереңдігі 0,25 м.

Құрылыстан шығыс қарай 110 м жерде батыс-шығыс бағытта тізбектелген 7 топырақты оба орналасқан. Тізбектің жалпы ұзындығы 500 м. Тізбектегі обалар екі топқа бөлініп орналасқан. 1 топта №2-6 обалар бар. Обалардың арасы 18-22 м-ді құрайды. Топырақ үйінділі обалар. Үйінділердің жоғарғы бөлігі жайылып кеткен.

№2 оба ескерткіштің солтүстік-шығыс бөлігін алып жатыр. Диаметрі 24 м, биіктігі 0,25 м. Үйіндінің жоғарғы бөлігі жайылып кеткен. Орталық бөлігіне қалың шөп өскен. Тонау белгілері байқалмайды. №2 обадан батысқа қарай 17 м жерде №3 оба жатыр. Диаметрі 26 м, биіктігі 0,3 м болатын топырақ үйінділі. Тонау белгілері көрінбейді. Обаның орталық бөлігінің басым көпшілігіне шөп өсіп кеткен. №3 обадан батысқа қарай 23 м жерде №4 топырақ үйінді орналасқан. Диаметрі 30 м, биіктігі 0,3 м. №5 оба №4 обаның батысында 20 м жерде орналасқан. Диаметрі 24 м, ені 0,3 м болатын үйіндінің орталық бөлігіне қалың шөп өсіп тұр. Орталық бөлігінен сәл ойық байқалады. №5 обадан ОББ қарай 20 м жерде №6 оба бар. Диаметрі 27 м, биіктігі 0,2 м болатын топырақ үйінді.

2 обалар тобы 1 топтан батысқа қарай 200 м жерде орналасқан. Құрамында №№7-8 обалар бар. Диаметрлері 30-32 м, биіктіктері 0,15-0,25 м. Топырақты. Орталық бөлігін қалың шөп басып кеткен.

№1 үлкен обадан ОБ қарай 180 м жерде топырақты құрылыс орналасқан. Оңтүстік-солтүстік бағытта жатыр. Ұзындығы 90 м, ені 32 м, биіктігі 0,45 м. Құрылыстың басым бөлігі егіннің аумағында орналасқан.

Сарыоба кешені барлау нәтижелерінен кейін іле шала қазба зерттеу жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмыстарының алғашқы зерттеу барысында олардың кейінгі қазақ жерлеу орындары екендігі анықталды. Сонымен қатар, зерттеу жұмыстары барысында табылған адам сүйектерінен жерлеу орындарының нақты хронологиялық мерзімдеу мәселелерін анықтау үшін Vilnius Radiocarbon (Вильнюс, Латвия) орталығына үлгілер жіберілді (жетекшісі: Dr. Žilvinas Ežerinskis). Барлығы 3 дана жерлеу орнының сынама нәтижелері алынды. Радиокөміртегілік сараптама кезінде бір сатылы жеделдеткішті масс-спектрометр құрылғысы (SSAMS, NEC, USA) және автоматтандырылған графитицазия құрылғысы AGE-3 (Ion Plus AG) қолданылған. Зерттеу жұмыстары барысында жинақталған мәліметтер OxCal v 4.4.4. Bronk Ramsey (2021); r:5; және атмосфералық қисық сызық арқылы калибрленді.

Соның нәтижесінде обаның үстінде жерленген қазақ зираттарының уақыты б.з. XVII аяғы мен XX ғасырдың басымен мерзімделетіні анықталды. Кейінгі дәуірдің ескерткіштеріне жаратылыстану бағытындағы пәнаралық зерттеу жұмыстарын қатыстыра отырып зерттеу алғашқы екендігін айта кету керек (Қасенәлі және басқалары, 2023: 165, кесте 1). Бұндай зерттеу бағыттары көбінесе, қола, ерте темір дәуірі және ортағасырлардың ескерткіштеріне көп жүргізіледі. Алайда, этнографиялық кезең ескерткіштерін жазба және этнографиялық деректер бойынша зерттеу қалыптасып қалғандықтан радиокөміртекті зерттеулер қатыстырылмайды.

Кесте 2. Радиокөміртегілік сараптама көрсеткіштері

№	Лаб-лық атауы	Нысан атауы	Үлгі түрі	¹⁴ C жасы, ВР	1 σ 68,3	2 σ, 95,4
1	FTMC-RZ56-1	Сарыоба археологиялық	Сүйек (тіс)	101±28	20.6% 1695 – 1725 calAD	25.8% 1685 – 1734 calAD

		кешені, №1 жерлеу			18.5% 1812 – 1839 calAD 3.0% 1846 – 1852 calAD 26.2% 1877 – 1916 calAD	69.6% 1804 – 1929 calAD
2	FTMC- RZ56-2	Сарыоба археологиялық кешені, №13 жерлеу	Сүйек (түйе)	174±27	12.3% 1669 – 1687 calAD 35% 1732 – 1782 calAD 5.2% 1798 – 1806 calAD 15.7% 1926 – ... cal AD	18.2% 1660 – 1698 calAD 49.9% 1723 – 1814 calAD 7.7% 1836 – 1880 calAD 19.6% 1912 – ... calAD
3	FTMC- RZ56-3	Сарыоба археологиялық кешені, №6 жерлеу	Сүйек (тіс)	23±27	19.4% 1707 – 1720 calAD 21.4% 1818 – 1833 calAD 27.5% 1891 – 1907 calAD	29.3% 1695 – 1725 calAD 28.2% 1811 – 1839 calAD 1.0% 1845 – 1853 calAD 36.8% 1877 – 1916 calAD

Сараптама нәтижелері көрсеткендей, жерлеу орындары хронологиясының ұзақтығы 2 ғасырға жуық уақытты құрайды. Жоғары сипаттамасы да арнайы берілген Сарыоба кешенінде 2 қазақ кезеңінің жерлеу тобы бар. Обаның жанына орналасқан қазақ жерлеу ескерткіштері XX ғасырдың 20-40 жылдарына тән. Себебі, автордың бірі (Д. Дүйсенбай) зерттеген Торғай жерінде, Қарқаралы, Шыңғыстау аймағындағы белгілі жерлеу зираттары осы кезеңмен белгілі. Жерлеу ескерткіштерін арнайы тас қоршаумен қоршап қою дәстүрі кейінірек қалыптасқан. Демек, бұдан шығатын қорытынды, Қазақтардың жерлеу ескерткіші ретінде қарастырған Сарыоба кешені қорым ретінде өте ыңғайлы және алыстан белгі ретінде (Сарыоба кешеніндегі үлкен топырақты обаның биіктігі 4 м) қойған. Алдымен, Обаның үсті жерлеу алаңы ретінде қарастырылса, кейінгі кезеңде оның жанына жерлеген. Кейде рулық немесе атаға бөлініп, басқа этникалық топтан бөлек қою XIX-XX ғасырда жиі ұшырасады. Бұл дәстүр қазіргі жаңа заманда да көрініс беріп қалатын сирек жағдайда да кездеседі.

Қорытынды

Барлау-іздеу қорытындысы нәтижесінде, Терісаққан-Есіл өзенінің алабын көне заманнан бүгінгі этнографиялық кезеңге дейінгі ескерткіштерге толы аймақ ретінде қарастырған дұрыс. Бұл өз кезегінде ескерткіштердің ақпараттық базасын

толықтырады, екіншіден, хронологиялық жағынан қай ескерткіштердің көп шоғырланғаны анықталды. Үшіншіден, ақпараттар негізінде қай кезең ескерткіштеріне жойылу қаупі төніп тұрғаны және оны сақтап қалу мәселелерін шешуге мүмкіндік берді.

Барлау жұмыстары кезінде заманауи құрылғылар мен жаңаша әдістердің қатыстырылуы табылған ескерткіштер туралы нақты мәліметтер алуға мүмкіндік берді.

Барлау нәтижесінде мынадай ғылыми пікірлердің алдыңғы легі көрінді деп айтуымызға болады. Ерте темір дәуірінің ірі жерлеу орындары сәл биіктеу жазықта, су көзіне жақын жерге орналасады (Хабдулина, 1994). Осы уақытқа дейін зерттелген 15-тен астам ірі жерлеу кешендерінің қорытындыларынан ерте темір дәуірі тұрғындарының күрделі құрылымға ие қоғам болғандығына көз жеткізуге болады. Алайда, заттық кешеннің аздығы Солтүстік Сарыарқадағы ерте темір тұрғындарының шаруашылығы, мәдениеті, экономикасы туралы мәліметтерді алуға мүмкіндік бермейді. Элитарлы жерлеу ескерткіштерін жаңа, заманауи пәнаралық зерттеулерді қатыстыра отырып, зерттеу арқылы Солтүстік өлкедегі жоғары тап өкілдерінің археологиялық мәліметтерін ала аламыз.

Шағын жерлеу орындарын зерттеу оңай, әрі ғылыми мәліметті тез алуға болады. Барлау барысында табылған ірі және шағын жерлеу орындарын жүйелеп статистикалық нәтижелері алынды (кесте 2). Бұл өз кезегінде шағын жерлеу орындарының өте көп екендігін көрсетеді.

Терісаққан-Есіл алабынан әлі де қазақ қыстауы зерттелмегендігін айта кету керек. Тек қана бірлі-жарым барлау нәтижелерінде топографиялық, планиграфиялық талдаулар қарастырылған. Қазақ қыстаулары еліміздің солтүстік аумағындағы мүлдем зерттелмеген, әрі тың тақырыптардың бірі ретінде атауға болады.

Қазақ қыстауларының басым көпшілігі, қалың шымның астында қалған, әрі шымнан құрылысы әрең байқалады. Жергілікті байырғы халықтың аз болуы да құрылыстар бойынша этнографиялық мәліметтер алуға мүмкіндік бермейді.

Планиграфиялық ерекшеліктерін анықтауда басым көпшілігі, екі немесе үш бөлмеден тұратын құрылыстар болып келеді. Шығар есігінің басым бөлігі шығыс немесе оңтүстікке қаратылған. Ескі ауылдарда орташа есеппен 4-1-ге дейін жететін құрылыстар кездеседі.

Қазақтың жерлеу орындары тас үйінділі болып келеді. Зираттар көбінесе ерте темір дәуірі обаларының жанына қойылған. Зиратқа қажетті тастарды содан алып пайдаланған бірнеше факторлар кездесті (кесте 2).

Терісаққан-Есіл алқабында орналасқан археологиялық ескерткіштердің көптеп табылуы аймақтың көне заманда да, кейінгі уақытта да тұрғындарға қолайлы болғандығын көрсетеді. Бұған қоныстық және жерлеу ескерткіштерінің де бір жерде орналасуын айта кету қажет. Аумағы шағын аймақтан 70-тен астам әртүрлі кезеңге жататын ескерткіштің табылуы аймақтың болашақта зерттеу тұрғысынан перспективалы аудан ретінде қарауға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру аясында дайындалды. Жоба атауы «Солтүстік Сарыарқаның ерте темір дәуірі: деректерді жүйелеу, жаңа зерттеулер мен пәнаралық талдаулар». ЖТН АР19678091

Авторлардың қосқан үлесі.

А. Қасенәлі табылған ескерткіштердің GPS координаттарын Q-Gis бағдарламасы бойынша Gooogle жүйесіне енгізу арқылы нысандардың орналасу картасын әзірледі. Сонымен қатар, ең ірі ескерткіштерді далалық жағдайда цифрлау жүйесінде әзірлеп, әр нысанның 3D моделін дайындап шығарды.

Д. Дүйсенбай ескерткіштерді ұшқышсыз ұшу аппараты арқылы түсіріп, оны PhotoShop бағдарламасы бойынша өңдеу жұмыстарын атқарды. Барлығы 57 дана өңдеу жұмыстары жасалып, оның біреуінің нәтижесі ғылыми мақалаға енгізілді.

А.Шоқатова тарапынан дайындалған мәтінге ғылыми бірізділікті Д. Дүйсенбай жасады. Нақты айтқанда, кіріспе, жұмыстың мақсат-міндеттері мен зерттеу әдістері жазылды.

Талқылау бөлімін Д.Дүйсенбай мен А. Қасенәлі бірігіп жазды. Зерттеу нәтижелері Д.Дүйсенбай, А. Шоқатованың бірлескен жұмысы болып табылады. А. Қасенәлі жағынан қорытынды мен қазақша аннотация әзірленді. А.Шоқатова әдебиеттер тізімін реттеу және оларды аудару, мәтіндерге сілтеме қою, аннотацияны үш тілге аудару жұмыстарын атқарды.

Зерттеуді типтік тұрғыда қарастыру жұмыстарын Д. Дүйсенбай атқарып, нәтижесі кесте түрінде берілді. Зерттеу жұмыстарындағы ескерткіштердің хронологиялық жасын анықтаудағы пәнаралық зерттеу нәтижелерін шетелдік ғылыми зертханаға жіберіп, шыққан нәтижені ғылыми өңдеу жасау жұмыстарын Д. Дүйсенбай орындап шықты. Радиокөміртегілік сараптама көрсеткіштерін оқып, оны тарихи-мәдени мұра ескерткіштерінің хронологиясын анықтау жұмыстары анықталды.

Зерттеу қорытындылары нәтижесінде Есіл-Терісаққан өзендерінің бойы көне дәуірде де, кейінгі этнографиялық кезеңде де тұрғындардың тұрмыс-тіршілігіне қолайлы мекен болған деген тұжырым келтіреді.

Мәтінді теру жұмыстарын Д. Дүйсенбай жасады. Ғылыми зерттеу жазылып біткен соң, рецензенттер тарапынан келген пікірлерді ескере отырып, түзету жұмыстарын А. Қасенәлі жасады. Сонымен қатар, ескерткіштердің орналасу картасын Q-Gis бағдарламасын да дайындады.

Графикалық жұмыстарды Corel Draw PhotoShop бағдарламасында Д. Дүйсенбай жасады. Мәтіндегі орфографиялық қателіктер мен түзетулерді А. Шоқатова дайындады.

Зерттеу жұмыстары нәтижесінде Есіл-Терісаққан өзендерінің алқабы көне дәуірден кейінгі уақытқа дейін тұрмысқа қолайлы мекен ретінде қарастырылды.

Әдебиеттер тізімі

Bronk Ramsey C. O. C. v4. 4. 4. Online: <https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal>.

Акишев К.А. Социальная структура сакского общества в VI-IV вв. до н.э. // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. - Алматы, 1993. - С. 45-58.

Акишев К.А. Памятники старины Северного Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР. - №7. - 1959. - С. 3-31.

Бейсенов А.З. К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019: матер. междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. – Нур-Султан, 2019. – С. 10-38.

Бейсенов А.З., Логвин А.В., Базарбаева Г.А., Грудочко И.В., Сеитов А.М. Курганы с каменными грядами Западной Сарыарки // Археологическое наследие Центрального Казахстана. - №2 (2). – 2017. – С. 38-49.

Бейсенов А. З. О значении термина «Арка» в ареалах расселения тюркоязычных народов среднеазиатско-казахстанского региона // Ош и Фергана: археология, новое время. Культурогенез, этногенез. – Бишкек: Мурас, №4 (17). –2014. – С. 113–116.

Бейсенов А.З., Бедельбаева М.В. Сакская эпоха Казахстана. Вопросы изучения культуры и общества // Казахстан в сакскую эпоху / Бейсенов А.З., Бедельбаева М.В., Хабдулина М.К., Самашев З.С., Ермолаева А.С., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Лукпанова Я.А., Курманкулов Ж., Утубаев Ж.Р., Алтынбекова Э.К. – Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2017. – С. 5-34.

Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Сарыарки // Казахстан в сакскую эпоху / Бейсенов А.З., Бедельбаева М.В., Хабдулина М.К., Самашев З.С., Ермолаева А.С., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Лукпанова Я.А., Курманкулов Ж., Утубаев Ж.Р., Алтынбекова Э.К. – Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2017.– С. 59-100.

Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М.: Наука, 1980. – 256 с.

Дүйсенбай Д.Б., Шашенов Д.Т., Жұманазаров Н.Ш. 2018 жылы Торғай өңіріне жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары //Маргулановские чтения- 2021: Материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований». –Алматы, 2020. – С. 498-509.

Жолдасбаев С. Қазақ елінің XV-XVIII ғасырлардағы тұрақты мекен-жайлары. – Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты, 2017. – 304 б.

Зданович Г. Б. Покровский могильник на р. Ишим. Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана // Вест. АН Казахской ССР. – №9. –1969. – С.69-79.

Қасенәлі А., Дүйсенбай Д., Есен С., Қызырханов М. Сарыоба археологиялық кешеніндегі 2022 жылғы зерттеу жұмыстарының нәтижелері // КАЗҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – №4 (111). – 2023. – 158-168 бб.

Касеналин А., Есен С., Тлеугабдулов Д., Маулет А. Ақмола өңірінің мәдени мұралары: жаңа зерттеулер. – Көкшетау, 2021. –108 б.

Парцингер Г., Зайберт В.Ф., Наглер А., Плешаков А.А. Большой курган Байкара. Исследования скифского святилища. – Берлин, 2003. – 280 с.

Свиридов А.Н., Ярыгин С.А., Сакенов С.К. Элитные курганы Акмолинской области // Маргулановские чтения: Диалог культур Евразии в археологии Казахстана: сб. ст., посв. 90-летию со дня рожд. К.А. Акишева. – Астана, 2014. – С. 576-604.

Хабдулина М.К. Северная Сарыарка в древности и средневековье // Вестник «Елорда мұрағаттары». – №4. – 2008. – С.20-58.

Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ракурс, 1994. – 170 с.

Результаты исследований памятников долины рек Терисаккан-Ишим

Данияр Б. Дуйсенбай¹, Айбар. Е. Касенали¹, Айсулу. К. Шокатова²

¹Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

²Евразийский гуманитарный институт им. А. Кусайынова, Астана, Казахстан

Аннотация. В 2023 году представлены результаты разведки и исследований, проведенных на небольшой территории в бассейне рек Терисаккан и Ишим. Исследовательские работы проводились на участке Северной Сарыарки, где протекают реки Терисаккан-Ишим. В ходе исследований были использованы современные цифровые методы, а также новые методы при изучении памятников. Разведочно-поисковые работы в бассейнах крупных рек составили площадь 800 км². По результатам исследований обнаружено около 70 памятников, основная часть которых относится к памятникам раннего железного века. Исследовательские работы в основном охватывали памятники 2-х направлений: древнего эпохи и этнографического периода.

Исторический анализ проводился посредством исторических и сравнительных исследований ранее изученных памятников. Наряду с крупными элитными захоронениями, такими, как Сарыоба, Баубек батыр, обнаружено множество мелких захоронений. Все захоронения расположены на равнине, вблизи источников воды. Курганы с «усами» расположены на небольшой высокой открытой местности. Памятники этнографического периода рассматривались в двух направлениях: казахские зимовки и некрополи, кладбища. Казахские зимовки часто располагаются на мысе вдоль реки. В большинстве построек из саманного кирпича обнаружен факт отсутствия каменного фундамента. В одной зимовке заложен маленький шурф. Судя по материальным находкам, найденным в шурфе, памятники характерны для этнографического периода. Захоронения представлены в виде мазар и рядовых захоронений. Мазары, построенные как элитный погребальный объект, несут информацию о местном архитектурном строительстве.

Памятники систематизированы по типологии и хронологии, получены сведения о них. Составлена таблица размеров памятников раннего железного века и приведены статистические показатели. Поиск и регистрация археологических памятников, расположенных в бассейне Терисаккан и Ишим, считаются научными исследованиями, имеющими особое значение в изучении археологии Северной Сарыарки.

Ключевые слова: Терисаккан; Ишим; современные исследования; археологические методы; курган; могильник; зимовка; некрополь.

Research results of the Terisakkan-Ishim river valley monuments

Daniyar B. Duysenbai¹, Aibar.Y. Kassenali¹, Aysulu. K. Shokatova²

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

²Eurasian Humanities Institute named after A. Kusainov, Astana, Kazakhstan

Abstract. The article deals with the results of research and prospecting works carried out in 2023 in a small area within the basin of Terisakkan and Yesil rivers. Modern digital methods were used in the search works, and new opportunities for studying monuments were considered.

The expedition discovered 70 monuments. Most of them belong to the ancient sites of the Early Iron Age. The expedition focused on 2 main directions: monuments of the antique and ethnographic periods. Along with large burial mounds, such as Saryoba and Baubek batyr, a significant number of small burials were also discovered. All burials are located on the plain, close to the river. Monuments of the XIX-XX centuries were considered in two directions: Kazakh winter camps and tombs in the form of graves. Kazakh winter camps are mainly located on promontories along the river. The vast majority of buildings was made of straw bricks and lacked stone foundations. One of the buildings had a small excavation. The findings of the objects date the monuments to the ethnographic period. The burials are built in the form of tombs and simple graves.

The study of archaeological sites located in the Kos River basin is considered as an area of particular importance in studying the archaeology of the Northern Saryarka.

Key words: Terisakkan; Yesil; modern research; archaeological methods; plague; necropolis; wintering; grave;

References

Bronk Ramsey C. O. C. v4. 4. 4. Online: <https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal>.

Akishev K.A. Sotsial'naya struktura saksogo obshchestva v VI-IV vv. do n.e. [Social structure of Saka society in the VI-IV centuries. BC] (Almaty, 1993. –pp. 45-58) [in Russian].

Akishev K.A. Pamjatniki stariny Severnogo Kazakhstana [Ancient monuments of Northern Kazakhstan]. 7, 3-31 (1959). [in Russian].

Bejsenov A.Z. K.A. Akishev i voprosy izuchenija pamjatnikov kazakhskogo vremeni [Akishev and issues of studying monuments of the Kazakh time] (Nur-Sultan, 2019. –pp.10-38) [in Russian].

Bejsenov A.Z., Logvin A.V., Bazarbaeva G.A., Grudochko I.V., Seitov A.M. Kurgany s kamennymi grjadami Zapadnoj Saryarki [Mounds with stone ridges of Western Saryarka]. 2 (2), 38-49 (2017). [in Russian].

Bejsenov A. Z. O znachenii termina «Arka» v arealah rasselenija tjurkojazychnyh narodov sredneaziatsko-kazahstanskogo regiona [On the meaning of the term “Arch” in the areas of settlement of the Turkic-speaking peoples of the Central Asian-Kazakhstan region], 4 (17), 113–116 (2014) [in Russian].

Beisenov A.Z., Bedelbaeva M.V. Sakskaia jepoha Kazakhstana. Voprosy izuchenija kul'tury i obshhestva [Saka era of Kazakhstan. Issues in the study of culture and society] // Kazakhstan v sakskuju jepohu [Kazakhstan in the Saka era] / Beisenov A.Z., Bedelbaeva M.V., Khabdulina M.K., Samashev Z.S., Ermolaeva A.S., Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A., Lukpanova Y.A., Kurmankulov J., Utubaev J.R., Altynbekova E.K. (Almaty, 2017, 5-34 p.) [in Russian].

Beisenov A.Z. Tasmolinskaja kul'tura Saryarki. [Tasmola culture of Saryarka] // Kazakhstan v sakskuju jepohu [Kazakhstan in the Saka era] / Beisenov A.Z., Bedelbaeva M.V., Khabdulina M.K., Samashev Z.S., Ermolaeva A.S., Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A., Lukpanova Y.A., Kurmankulov J., Utubaev J.R., Altynbekova E.K. (Almaty, 2017, 59-100 p.) [in Russian].

Grach A.D. Drevnie kočevniki v centre Azii [Ancient nomads in the center of Asia] (Moscow, 1980, 256 p) [in Russian].

Duysenbai D.B., Shashenov D.T., Zhumanazarov N.Sh. 2018 zhyly Torqai onirine zhurgizilgen arheologijalyq barlau zhumystary [In 2018, archaeological explorations were carried out in Torgai region] (Almaty, 2020. –pp. 498-509) [in kazakh].

Joldasbaev S. Qazaq eliniñ XV-XVIII ғасырлардағы тұрақты мекен-жайлары. [Settlements of the Kazakh of XV-XVIII centuries]. (Astana, 2017, 304 p) [in Kazakh].

Zdanovich G. B. Pokrovskij mogil'nik na r. Ishim. Kul'tura drevnikh skotovodov i zemledel'tsev Kazakhstana [Pokrovsky burial ground on the river. Ishim. Culture of ancient cattle breeders and farmers of Kazakhstan]. (9, 69-79. (1969). [in Russian].

Kasenalina A., Düysenbay D., Esen S., Qızırханov M. Saryoba arxeologiyalıq keşenindegi 2022 jılǵı zertteu jumıstarınnıń nájıjeleri [The results of the 2022 research work in the Saryoba archaeological complex].4 (111), 158-168.(2023) [in kazakh].

Kasenalina A., Yessen S., Tleugabulov D., Maulet A. Aqmola onirinin мәдени muralary: zhana zertteuler [Cultural heritage of the Akmola region: new research]. (Kökshetau, 2021, 108 p) [in Kazakh].

Parcinger G., Zaibert V.F., Nagler A., Pleshakov A.A. Bolshoi kurgan Bajkara. Issledovaniya skifskogo svyatilishha [Big mound of Baykara. Research of the Scythian sanctuary] (Berlin, 2003, 280 p) [in Russian].

Sviridov A.N., Jarygin S.A., Sakenov S.K. Yelitnye kurgany Akmolinskoi oblasti [Elite burial mounds of Akmola region] (Astana, 2014. - pp. 576–604) [in Russian].

Habdulina M.K. Severnaya Saryarka v drevnosti i srednevekov'e [Northern Saryarka in ancient times and the Middle Ages]. 4, 20-58 (2008) [in Russian].

Habdulina M.K. Stepnoe Priishim'e v epohu rannego zheleza [Steppe Priishimye in the Early Iron Age]. (Almaty, 1994, p.170) [in Russian].

Information about the authors/Авторлар туралы мәлімет/

Сведения об авторах:

Дүйсенбай Данияр Болатбекұлы – магистр, археолог, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі Мәдени мұраны ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Тәуелсіздік даңғ., 54, 010000, Астана, Қазақстан.

Дүйсенбай Данияр Болатбекулы – магистр, археолог, ведущий научный сотрудник, научно-исследовательский институт культурного наследия Национального музея Республики Казахстан, пр. Независимости, 54, 010000, Астана, Казахстан.

Duysenbai Daniyar Bolatbekuly – master, archaeologist, leading researcher of the Institute of Scientific Research of Cultural Heritage of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Independence Ave., 010000, Astana, Kazakhstan

Қасенәлі Айбар Ерланович – PhD, археолог, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі Мәдени мұраны ғылыми зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Тәуелсіздік даңғ., 54, 010000 Астана, Қазақстан.

Kassenali Aibar Yerlanovich – PhD, archaeologist, researcher at the Institute of Scientific Research of Cultural Heritage of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54. Independence Ave, 010000, Astana, Kazakhstan.

Касенали Айбар Ерланович – PhD, археолог, научный сотрудник, научно-исследовательский институт культурного наследия Национального музея Республики Казахстан, пр. Независимости, 54, 010000, Астана, Казахстан.

Шокатова Айсулу Кажымукановна – магистр, тарихшы, А.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, М. Жұмабаев даңғ., 4, 010009, Астана, Қазақстан.

Шокатова Айсулу Кажымукановна – магистр, историк, старший преподаватель Евразийского гуманитарного института им. А. Кусаинова, пр. М. Жумабаева, 4, 010009, Астана, Казахстан.

Shokatova Aysulu Kazhimukanovna – master, historian, senior lecturer, A. Kusainov Eurasian Humanities Institute, 4 M. Jumabaeva ave., 010009, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 03:20

<https://orcid.org/0000-0002-4767-5537>

<https://orcid.org/0000-0001-7648-8063>

<https://orcid.org/0009-0000-1516-4540>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-67-86>

National projects of the Alash intelligence in the field of education

Tengesh S. Kalenova¹ Gaukhar S. Abdrakhmanova¹ Zauresh E. Kolumbaeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana city, Kazakhstan

²University «Turan-Astana». Astana city, Kazakhstan

(E-mail: Corresponding author: kalenovats@mail.ru, gauhar-abdrakhmanova@mail.ru, zauresch_k@mail.ru)

Abstract. *The article examines the foundations of the statehood of Alash autonomy, defined in the draft program of the national political party "Alash". The idea of establishing Kazakh statehood served as the foundation for several politically significant problems pertaining to the interests of the people in the party program. Prosperity was the route that the Alash intelligence suggested for the establishment of a state.*

The Science-Education agenda of the Alash party, as outlined in Section IX, provides the theoretical framework for the national educational objectives of intellectuals. Alash leaders carried out national projects for the advancement of science and education in the nation even after the Soviet Union came into power. Alash intellectuals focused a lot of attention on educational reform in the 1920s. In an effort to raise educational standards, Alash intellectuals formed new model schools and wrote the requisite manuals for all of the country's schools.

The National Intelligence, which linked the new alphabet issue to education, also gave it some thought in the 1920s. It was essential to provide education on a national scale because Kazakh students attend national schools. Thus, the class ideology of the Bolsheviks and the nationalist ideology of the Alash engaged in an unyielding conflict during the early years of the Soviet regime.

Keywords: *Alash; autonomy; party; education, intelligentsia; 1920, school, project; alphabet; textbook.*

Received 29.05.2023. Revised 06.07.2023. Accepted 15.11. 2023. Available online 30.03.2024.

For citation:

Kalenova T.S., Abdrakhmanova G.S., Kolumbaeva Z.E. National projects of the Alash intelligence in the field of education // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 67-86. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-67-86>

Для цитирования:

Каленова Т.С., Абдрахманова Г.С., Колумбаева З.Е. Национальные проекты Алашской интеллигенции в области образования // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – No.1. – С. 67-86. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-67-86>

Introduction

The path proposed by the Alash intelligence in the creation of an intellectual state was the path of prosperity, as well as the path of modern Kazakhstan. The Alash intelligence did not intend to radically change the centuries-old experience of the development of the Kazakh people, traditions and customs by a revolutionary method, they wanted to improve them in an evolutionary way, taking into account the experience of other civilized countries. Therefore, at the beginning of the XX century, Alash figures chose the education system of developed countries and worked diligently towards this purpose. As a result, for the first time in the history of Kazakhstan, on September 15, 1921, the Kazakh State University was opened in Orenburg. The University consisted of the faculties of biology, agriculture, economics, mining, technology, pedagogy and social sciences. At that time, the necessary textbooks for school were written under the authorship of the Alash intelligence. Akhmet Baitursynov's "ABC book was published. The national school business began to be established. The works of world classics have been translated into Kazakh.

The conceptual framework of national projects of the Alash intelligence in the field of education was defined in Section IX of the program of the Alash party "Teaching science - education".

In general, at any given time, it is possible to preserve statehood only by creating an intellectual nation. There are many examples of this in history.

Level of study of the problem

For a thorough analysis of the Alash campaign, it is important to study in detail the activities of the Kazakh intelligence in the field of education in the 20-30 years of the XX century. It is well recognized that the Alash chiefs, led by the nation's chief Alikhan Bukeikhanov, worked selflessly for the future of the Kazakh nation during the transition from armed struggle to spiritual struggle when Soviet power was finally established in Kazakhstan. However, currently there are no scientific papers that specifically study the activities and heritage of the Alash intelligence in such important areas as school affairs, university opening, and book writing. After all, the opportunity to objectively assess the life and socio-political activities of the Alash intelligence was achieved by researchers only during the period when the country gained independence. Despite this, some studies on this topic were published during the Soviet period. In the 1920s, several research works were published on the history of Alash, including those by A. Bochagov, N. Martynenko, S. Brynin, and Sh. Shafiro (Bochagov, 1996; Martynenko, 1992; Brynin et al., 1935). These works aimed at revealing the struggle of Alashorda against the Soviet government. These works were written on behalf of the party in order to blacken the Alash intelligence.

This is due to the fact that the Republic was in the Alash movement after 1925, when F. Goloshchekin took over the leadership of the party organization. .. for the vast majority of the Kazakh intelligence, political accusations of hostility to the Soviet government and the organizers of counter-revolutionary actions against it began to be massively closed. The

implementation of this political campaign was carried out in parallel with the campaign “study” of the history of the Alash movement from a formal, class and party point of view (Nurpeyisov, 1994: 7-16) The literature published at this time was aimed at exposing the “counter-revolutionary essence” of Alashorda.

From the late 1920s to the mid-1930s, the Kazakh national liberation movement of the first quarter of the XX century was considered in Soviet historiography as “having a counter-revolutionary content”, and representatives of the Alash intelligence in the literature of these years were mainly represented as “bourgeois-nationalists”. For example, in the research work of S. Mukanov “Kazakh literature of the XX century: the era of nationalism, wealth”, published in 1932 by the publishing house “Kazakhstan”, creative intelligence, in particular, A. Baitursynov, M. Dulatov, S. Toraigyrov, Zh. Aimaurov, G. Karashev, S. Donentayev, M. Zhumabayev and M. Auevov’s creative activity was criticized from the point of view of communist ideology (Mukanov, 1932).

A special place in the study of the life and socio-political activities of members of the Alash movement is occupied by S. Seifullin’s memoir novel “Narrow road, survival from ice”. However, since this work was written on the basis of a party approach, the Alash intelligence was evaluated here in the report “bourgeois-nationalist” (Seifullin, 1936).

Articles published in the Bolshevik press in the thirties were also mostly of this content. For example, in 1937 in the magazine “Bolshevik Kazakhstan” I. Kabylov wrote an article “To uproot the national fascist outpost to the end” (Kabulov, 1937: 72-76), as well as S. Brynin and N. Timofeyev in the article “About the nationalist agents of the Japanese-German secret service” (Brainin, Timofeev, 1937: 72-81) wrote about A. Baitursynov, S. Sadvakasov, M. Dulatov, Zh. Aimaurov, A. Kenzhin accusing them as “Nationalist-Fascist”. Thus, in the 20-30s, Soviet historiography focused on studying the socio-political activities and creative heritage of the national intelligence in the communist direction.

The punitive policy of 1937-1938 against the intelligence and the triumph of totalitarian ideology led to the fact that this topic was removed from the category of the object of scientific research for a long time. Until the end of the 80’s...this is evidenced by the fact that the work of the monographic level, which received as an object of special research on this topic, is not published. However, this does not mean that the researchers did not deal with this topic at all.

In the works published after the resolution of the Central Committee of the CPSU on June 30, 1956 “on the elimination of the cult of personality and its consequences” and the decisions of the XX Congress of the CPSU, in particular, the period of formation of the Kazakh society under the February and October revolutions and socialist construction, as well as the formation of the Kazakh Soviet intelligence, were the main subjects of research of M. Suzhikov (Suzhikov, 1959;), Zh. Karagusov (Karagusov, 1960), G. Dahshleiger (Dakhshleiger, 1967), Sh. Tastanov (Tastanov, 1975). They considered this issue indirectly on the level of monographs. However, in the study of the history of Kazakhstan in the first half of the last century, these research works of the Soviet era, which have a rich documentary basis and developed important concepts, play an important role.

The opportunity to consider and evaluate the socio-political and creative activities of the Alash intelligence at its own level was given only in 1988 after the conclusion of a specially created Commission under the central committee of the Communist Party of Kazakhstan to review the creative heritage of the national intelligence, which was a victim of the totalitarian system. In July 1989, the Institute of party history under the Communist Party of Kazakhstan on the topic "Alash Orda: history of its origin, activity and collapse" developed valuable and important concepts related to the issue of proper assessment and consideration of the history of the Alash movement in the first quarter of the XX century. Later, articles on this issue were published in the press by a number of scholars, who participated in this discussion (Sarmurzin and others, 1989; Kakishev, 1990; Koigeldiev, 1990). The problem of studying the socio-political activities of the Alash intelligence was also considered by foreign scientists. However, since these works were published mainly in the Soviet era, the accuracy of the documents obtained in the source report did not meet the requirements of presence (Olcott, 1987; Oraltay, 1991). However, Uyama Tomohiko, Doctor of historical sciences, Professor of the Center for Slavic and Eurasian Studies at Hokkaido University, is one of the leading foreign scholars studying the Alash movement. The evolution of the idea of Alash, the political strategy of the government of Alashorda during the Civil War, the socio-political activities of Alikhan Bukeikhanov and other topics related to Alash. Tomohiko has published works in English, Japanese and Russian (Tomohiko, 2017).

A well-known Shokan researcher, Doctor of historical sciences, Professor of Mimar Sinan University Abdukap Kara's published scientific works on the life and work of Alash intellectuals are very important in Alash studies (Kara, 2004).

Fundamental works devoted to a new interpretation of the socio-political, creative activity of Alash intellectuals in the 1990s, in particular, M. Kozybayev (Kozybayev, 1991), I. Kozybayev (Kozybayev, 1990), H. Abzhanov and A. Alpeisov (Abzhanov et al., 1992), M. Koigeldiev and T. Omarbekov's (Koigeldiev et al., 1993) monographs were published.

The article "On the Kazakh intelligence and culture" by H. Abzhanov and A. Alpeisov examines the socio-political activities and literary heritage of the Alash intelligence. However, the authors have not fully studied their activities and heritage in the field of education. This topic is not specifically addressed in their studies.

In the works of the researcher D. Amanzholova, the author of the first published research work on the problem of the Alash movement, which contains extensive documentary information from the archives of Russia and Kazakhstan, a number of new facts are presented that reveal the socio-political activities of the Kazakh intelligence in 1917-1920 (Amanzholova, 1993, 1994). In general, the Monographs of Dina Amanzholova, where history of Alash is carefully and widely considered, are the only research works that are the founders of the field of Alash studies.

The monograph "Alash movement" by the scientist-historian M. Koigeldiev, which examines the socio-political activities of the National intelligentsia in the late XIX-early XX centuries on the basis of new data, is also very important in this regard (Koigeldiev, 1995; Amanzholova, 2009).

Undoubtedly, the monographic work of the outstanding historian-scientist K. Nurpeisov, which creates new methodological and theoretical concepts on the topic of the Alash movement, is of great value in the study of the history of Alash people (Nurpeyisov, 1995). It is also worth noting the works of such scholars as M. Kul-Mukhamed (Kul-Muhamed, 2000), D. Kamzabekuly (Kamzabekuly, 2008), T. Zhurtbay (Zhurtbay, 2012), S. Akkululy (Akkululy, 2017), Z. Sadvokasova (Sadvokasova, 2018) and other researchers (Saktaganova et al., 2020) devoted to the multifaceted study of the Alash movement in the following years. However, these works only partially reflect the national projects of the Alash intelligence in the field of education.

In conclusion, at the moment there are no studies devoted to the study of national projects of Alash figures of 1920s and 1930s. implemented in the sphere of the development of education in Kazakhstan.

Methodological basis of the study. The methodological basis of the research

This paper was written using methodical comparative, factual-historical, and chronological methods of analysis grounded in the values of objectivity and historicity. The Alash party's program was examined using the historical research approach. The writers employed a conceptual analysis to pinpoint the essential notions and principles that underpin the national projects of the Alash intelligence in the realm of education. The authors were able to examine the Alash Party program's content and identify the key educational components thanks to the content analysis.

In order to find inconsistencies and distinctions between the views of the Alash intelligence and the Bolsheviks with regard to national policy and education, the paper also employed the comparison and analogy method. Using techniques for text interpretation and program content analysis, one was able to comprehend the conceptual underpinnings of national education projects. Furthermore, the political climate of the designated time period was considered through the application of contextual analysis techniques.

Using these methods, the researchers were able to analyze the key points and trends in the development of national ideology during the formation of Soviet power and assess the impact of the activities of the Alash intelligence on the educational processes in the period under study.

Discussion

Historical significance of draft program of the national political party "Alash".

At the beginning of XX century, the Alash intelligence led by Alikhanov Bukeikhanov sought to legally solve the problems that lay the foundation for the construction of an independent country, such as national statehood, presidential administration, the creation of a legal democratic society, the separation of religion from the state, and interethnic harmony, and took concrete measures to implement them. This was clearly reflected in the draft program of the party "Alash", published in the newspaper "Kazakh" on November 21, 1917. In particular, the draft program consisted of 10 sections defining the foundations

of statehood of the Alash autonomy: State, Local freedom, Basic law, Religious Affairs, Power and court, Protection of the country, Taxes, Workers, Science and education, Land issues.

“Kazakh will be an autonomy or not? What kind of autonomy is suitable for Kazakh people? First of all, should there be a state autonomy or regional autonomy? Secondly, with provincial autonomy, should it be land-based or country-oriented? Can Kazakhs be autonomous on their own, or can they join others?” Thus, Alash activists paid special attention to these issues. Therefore, at first they considered the differences between these two autonomies as follows: “If there is a state autonomy, it will have its own Duma; the laws should be issued by this Duma; They will make their own money; they will do everything, such as the economy, the railway, the Post, the telegraph; they will have the power of the land; they will keep the army; in short, they will arrange the necessary equipment for the state and take care of himself. The only thing that can be done with foreign countries is through the state as a whole. This is the only place where state autonomy is connected with the main state. If there is a provincial autonomy, it will not have its own money, railways, post office, telegraph and army, they will send representatives to the Duma. The Duma shall have the right to enact laws that do not contradict the law passed by the State Duma as a whole. All local affairs in the province are in their hands. The power of land and water is in the hands of the state as a whole” (Kazakh, 1998: 117).

It is obvious, that Alash intellectuals considered the issue of establishing Kazakh autonomy, which is part of Russia, at the II All-Kazakhstan Congress held in Orenburg on December 5-10, 1917, they adopted a resolution on the establishment of the Provisional National Council Alashorda.

A total of 25 people will be elected to the Alashorda government, 10 of them will be left to non-Kazakhs. Three people were nominated for the chairmanship in Alashorda. They are: Alikhan Bukeikhanov, Bakhytkerey Kulmanovich, Aidarkhan Turlybayevich. According to the results of the closed voting, A. Bukeikhanov was elected as a Chairman of the Alashorda Council.

Part 1 of the draft party program “State of the Nation” states the need for Russia to become a democratic federal republic. The meaning of democracy is explained by the rule of the people by the state. This proves that the idea of Alash leaders to create a nation-state is based on the interests of the whole people. However, the Kazakh intelligence, which took part in the II All-Kazakhstan Congress, unanimously supported the establishment of national autonomy, but when it came to its official declaration, they were divided. There were internal political situations that caused controversy. They were, firstly, the knowledge of local Russians in connection with the Kazakh autonomy, and secondly, the unification of the territory of the Turkestan autonomy, proclaimed in November 1917, with the government of Alashorda. However, at the end of the congress, the intelligence, concerned about the Kazakh people, reached a compromise and made a joint decision. It is because they knew that it would be impossible to subjugate the people, especially the indigenous peoples, to an unofficial government. Thus, according to the decision of the II All-Kazakhstan Congress, on June 11-24 of that year in Alashorda will be launched in the city of Alash (now New Semipalatinsk, located on the left bank of the city of Semipalatinsk).

In general, in terms of content, the draft program of the party “Alash” was the main document of political significance, which defined the foundations of statehood of the Alash autonomy. In the draft party program, issues related to the interests of the people were based on the idea of creating a Kazakh statehood.

The draft Basic Law on Citizenship provides for political freedoms, such as freedom of speech, the press, protection of personal dignity, and a ban on arrests without trial.

Section V of the draft program of the party “Alash” issues of power and the judiciary: “Knowledge of the local language of the leader and the judge. In a mixed environment, the court’s investigation and sentencing are in the language of the majority of the local population. Kazakh is the language of the court in many places. Jurors are taken from Kazakhs. In the villages and districts of the steppe, the authorities and the judiciary must follow the rules established by the people. Alash intellectuals supported the idea that education should be free and general, that primary schools should be taught in the mother tongue, and that the government should not interfere in education. Thus, they opposed the government’s political influence on education, which was dominated by certain ideologies.

At the same time, one of the most pressing issues was the land issue. In the draft program, the land share is given to the local population (Kazakh-aut.), the land is not owned by Kazakh families, owned by relatives, the land law does not provide for the sale of land, everyone uses it (in the sense of everyone-state). The program states that natural resources are the property of the state: “Kazakh land should not be given to anyone until the Kazakh people have settled on their land ... Let the Kazakhs make a land project on their own”.

The Alash autonomy attached great importance to the creation of a national army called the “People’s Police” and to ally with various anti-Soviet political forces in order to establish the nation-state and to fight “the enemy of freedom – Bolshevism”, which tended to defend only Soviet-based autonomies (Nurpeisov, 1995: 158). Therefore, according to the resolution of the II All-Kazakhstan Congress, on June 24, 1918, a three-member military council was established under the government of Alashorda, and on June 25, the chairman of Alashorda Alikhan Bokeikhanov signed a resolution on the establishment of the people’s militia. The Military Council was obliged to organize regional and district military units. According to the decision of the Congress on the creation of a cavalry force of 20,000 people and a special military tax of 100 rubles per family for all residents.

It is planned to create Alash people’s police in 6 regions of Kazakhstan: Bokei – 1000, Uralsk – 2000, Turgai – 3000, Akmola – 4000, Semey – 1500, Zhetysu – 2000, a total of 13,500 people (Martynenko, 1992: 73). The Alash People’s Police was formed in the form of a cavalry.

Men between the ages of 30 and 35 eligible for military service were recruited on a voluntary basis, and each rural community was initially required to provide its police with horses, harnesses, and clothing. Weapons and ammunition for the police were purchased from the Alashorda National Fund. Alash activists defined the political significance of the urgent need to create a people’s army in those turbulent times: “In this day and age, people without an army are not people, they are slaves.

We are now at the crossroads. Whichever way we go, we have the will. One way is the way of slavery. If we take away our reputation as before from the word army, if we do not

open such a gap, defend our land and water, if we do not seize power, then tomorrow we will have to lead us ... Then we could not do anything, we were enslaved. This is the way of slavery.

The second way is the public way. From now on, if we take care of gaining autonomy, create our own police, show our support, and defend the Alash Horde as our government, no one will oppress us. Everyone thinks that we have a government and an army " (Shayahmetov, 2001: 113).

The police were instructed to arrest volunteers first, and if volunteers were not found, on a mandatory basis. The Council of the Nation set a salary of 60 soms per month for an unmarried police officer and 160 soms per month for a police officer with a family (Kazakh, 1998: 141).

Alashorda All-Kazakhstan People's Council decided to recruit 30 people from each Bolshevik police. According to this order, the zemstvo departments are responsible for organizing the recruitment of police officers.

The I Alash Army - People's Police was formed in Semipalatinsk with the participation of Lieutenant Davydov-Zubarev. The task of creating the Semipalatinsk branch of the Alashorda cavalry was assigned to the chairman of the district zemstvo Akhmetzhan Kozybagarov (New History Documentation Center of East Kazakhstan region. F. 37. S. 1. F. 126. P. 2). In addition, Alash intellectuals from Semipalatinsk, such as M. Tynyshbayev, H. Gabbasov, A. Turlybayev, B. Mametov, took an active part in the formation of the first Kazakh cavalry. The leader of the I Alash army was Captain Hamit Toktamyshev.

First of all, Kazakhs who knew Russian had to be recruited to the police. Training in military skills was conducted under the leadership of officers of the Orenburg Cossack army. The recruitment of people unfamiliar with the military to the militia creates difficulties in training them as professional soldiers. Therefore, one officer was assigned to one hundred policemen and one instructor to fifty. The first school for special officers was opened in the second half of 1918 in Alash.

In addition to Semipalatinsk, the Alash People's Police was formed in Uralsk, Turgai and Zhetysu regions.

In general, the Alash army was historically important in the formation of the Kazakh statehood. After all, the Armed Forces are the guarantee of an independent state at any time.

From the very beginning, Alash intellectuals did not support the establishment of the nation's statehood on the principle of class division. They never adhered to the Bolshevik theory of confrontation. Mirzhakyp Dulatov, one of the brightest representatives of the Alash movement, once said that Kazakhs could not be divided into capitalists, bourgeois and workers, that Kazakhs did not have factories like the European peoples, and therefore the Kazakh people were not divided into classes. Therefore, in the "Workers" section of the draft party program, given the small number of Kazakh workers in accordance with the small number of large industrial enterprises in Kazakhstan, Alash intellectuals supported the program of the Menshevik class of social democrats on this issue. It is certainly, since the party program is a draft, the Kazakh intelligence only managed to include the main

issues in this historically important document, and the Civil War, which began at that time, hindered their development and implementation.

In short, despite its short lifespan, the Alash autonomy was the first democratic autonomy established in the early XX century based on national interests.

Results

School reforms: The 1920s

The nation's intellectuals, who entered the system of public administration in the 1920s, understood that they had no choice but to serve Alash, except to educate young people, work in the Kazakh press and publish their own books. Therefore, they aimed to awaken the national consciousness of the Kazakh people through their works. At that time, the majority of Kazakh intellectuals worked in the People's Commissariat of Education headed by Baitursynov. Under the leadership of the People's Commissariat of Education, the system of eliminating illiteracy was expanded in the country, general, special, secondary and higher education schools were opened, and the Kazakh State Publishing House functioned. He has published dozens of different publications, especially textbooks and manuals in the Kazakh language. All this was an indicator of the great achievements of the republic in the field of education at that time.

In November 1920, Smagul Saduakasov, Zhusupbek Aimaurov, Saken Seifullin were elected by the decision of the Kazakh Central Executive Committee to the editorial board established to oversee all literature published in the Muslim language (Arabic script) before the opening of the State Publishing House (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (further CSA RK). F. 5. S.1. F. 10. P. 4). The Kazakh State Publishing House was opened for the organization of publishing and propaganda work. Radus-Zenkovich, Baitursynov, Pokrovsky joined the publishing board (CSA RK. F. 5. S. 1. F. 10. P. 31) At that time there were almost no textbooks in the Kazakh language. Therefore, the intellectuals of the nation, first of all, aimed to increase the number of textbooks in the native language. However, this problem could not be solved immediately. After all, the necessary textbooks for schools of the nation had to be developed in accordance with the teaching and methodological requirements. The Scientific-Methodical Council and the State Scientific Council were established only in 1921 under the People's Commissariat of Education. For this reason, the nation's intelligence prefers to use textbooks translated from Russian into Kazakh before the publication of textbooks in the native language. For example, at a meeting convened in early 1921 at the invitation of members of the editorial board of the State Publishing House and the People's Commissar for Education, the nation's intelligence raised the issue of translating textbooks from Russian into Kazakh for the Kazakh United Labor Schools. Eldes Omarov, Khairtdin Bolgambayev, Smagul Saduakasov, Fayzolla Galymzhanov, Biakhmet Sarsenov, Zhusupbek Aimaurov, Saken Seifullin, Alikhan Bokeikhanov, Sabyr Aitkozhin and others will take part in the meeting. The meeting decided to translate arithmetic, geometry, natural sciences, physics, algebra, geography, general and Kazakh history, school hygiene, as well as teaching aids and textbooks on pedagogy and didactics

into the program of the United Labor Schools I and II. Zh. Aimaurov was instructed to translate the textbook "Didactics". Moreover, S. Saduakasov and Zh. Aimaurov are obliged to write a "Reading Book" for adults (CSA RK. F. 81. S. 1. F. 258. P. 11). M. Dulatov and Zh. Aimaurov, H. Bolgambayev managed this special editorial commission (CSA RK. F. 81. S. 1. F. 258. P. 49). On July 2, 1921, Zh. Aimaurov leade and A. Bokeikhanov, B. Sarsenov, E. Omarov participated at the meeting of the editorial board, a resolution was adopted on the need to organize a competition for the writing of textbooks in the Kazakh language and the translation of textbooks in Russian into Kazakh. Thus, the nation's intelligence intended to expedite this work due to the demands of the time.

Representatives of the Alash intelligentsia in the early twentieth century were the founders of science in the country. This is evidenced by their work in various fields of science. For example, A. Baitursynov's "Introduction to Literature", "Pedagogy" by M. Zhumabayev, M. Dulatov's "Kazakh history", A. Bukeikhanov's "Geography" by S. Aspandiyarov "History of Kazakhstan", by Zh. Aimaurov's "Psychology" and more. Basically, A. Baitursynov, M. Dulatov, Zh. Aimaurov, K. Satpayev and other Kazakh intellectuals served the national interest. These were the intellectuals who formed the first group of the Kazakh national scientific intelligence. This is due to the fact that intellectuals, through their work or creativity, are the people of thought, who laid the foundation for jumping to the next level of knowledge, practice, progress. Intellectuals do not duplicate each other, and it is impossible to confuse their legacy. Intellectuals cannot be artificially created. They are born by the demands of time and life (Abzhanov, Alpeisov, 1992: 29, 30). However, the historiography of Soviet Russia states that the first group of national scientific intelligence in the Central Asian republics was formed only due to the government of the proletariat, which brought equality to all peoples (Ivanova, 1982: 33). After all, the Kazakh intelligence formed before the October Revolution, especially the Alash intelligence, did not trust the proletarian government for socialist construction, and they did not fall into the category of Soviet intelligence.

Since 1925, with the intervention of representatives of the Alash intelligency, by the decision of the meeting of the propaganda Board of the regional party committee on May 13 (1925), the journal "New School" has been published with scientific and pedagogical, general, local history, chronicle (about schools of the USSR) bibliography and official sections (Archive of Kazakhstan Republic President. F. 141. S.1. F. 377. P. 25). Basically, it was a scientific and pedagogical Journal-the publishing body of the Academic Center of the people's Commissariat of Education. And why did the intelligence of the nation need to create a "New school"? A. Bukeikhanov noted the reason for this as follows: "The attitude of the Soviet government to the educational front also affected Kazakhstan. A training ship was opened in Kazakhstan, and smallpox "yellow steppe" began to bloom. A Kazakh who mourns his Tengri, a Kazakh who mourns and suffers blood... the ragged yellow-haired man went off in search of training dressed poorly... But the educational front in Kazakhstan is still in parallel with the educational front in Russia. The training ship of Kazakhstan was looking for measures.... This is a magazine... "New school". The goal of the "New school" was not a short philosophy... Participation in the Kazakh school, assistance in the day-to-day work of a Kazakh teacher in school" (Bokeikhanov, 1925).

Thus, the creation of a “New school” was dictated by the goals of the National intelligence leadership in organizing mass literacy events for the Kazakh people. On the page of this publication, where A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, Zh. Aimaurov, E. Omarov, T. Shonanov, and K. Kemengerov actively worked, articles were published, mainly related to the problem of education, spelling, school, teacher training, training programs and methods.

After the October Revolution, there was a problem of spelling in Kazakhstan, which caused great controversy among the intelligence. In the twenties, this issue was widely considered in the Republic’s publications in the Kazakh language. For example, in 1924, at the initiative of Zh. Aimaurov, a discussion was held in the newspaper “Working Kazakh” about school spelling. First of all, Aimaurov’s article “project to change spelling” is presented as a public discussion. Based on the fact that the lack of a final solution to the spelling problem is an obstacle to teaching a child to write at school, he points out that, firstly, the easier it is to write, the faster the population will reach culture, and secondly, the condition for school – “thirdly, teaching the rules and laws of spelling is difficult for the child, it is more effective to make the teaching documentary, fourthly, innovations in the science of language make changes to the law of the language, fifthly, it is necessary to consider the use of a new method of teaching the language: “When it is necessary to change the spelling, the main thing is to write the word as it sounds, without relying on the law of grammar” (Aimaurov, 1924). Aimaurov presented his project in this article on the spelling rules, which was considered in the commission of education of the people’s Commissariat of Education. His articles on spelling, writing characters (letters) were published in issues 154, 178, and 179 of “Working Kazakh”. And in the numbers 159, 161, 162, 164, 165 of the newspaper E. Omarov spoke against Aimaurov. While E. Omarov was guided by etymology and phonetics in teaching spelling, Zh. Aimaurov was guided by the solution of this problem in the most favorable direction. It is known that the problem of spelling in the Republic became even more acute after the All-Union Congress of Turks, which was held in Baku from February 26 to March 6, 1926. 14 issues were considered at the Congress, including the most controversial issue “On the Turkish alphabet (on the Latin alphabet)”. A. Baitursynov made a report at this Congress “On the system of subject words”.

It is known that the famous Azerbaijani scientist N. Narimanov (S. Agamaly-Oglu-T. K.) proposed to replace the Arabic alphabet with the Latin alphabet in the countries of the Soviet East, and V. Lenin, for his part, noted that the Latin alphabet will be the first step in starting a cultural revolution among Turks (Khansuvarov, 1932: 21, 22).

However, this policy of the Center did not immediately find support among the Kazakh intelligence. A group led by A. Baitursynov supported the Arabic script, and T. Shonanov supported the adoption of the Latin script. The opinions expressed by intellectuals on this issue were published in the Journal “New School”. For example, “Why do we want to get the Latin alphabet”, published in the 9-10 issues of this magazine in 1926? In his article T. Shonanov stressed that it is difficult to teach the Arabic alphabet to the population, since it is not possible to process the Arabic alphabet, and A. Shonanov stressed that it is difficult to teach the Arabic alphabet to the population. Baitursynov in his article “Congress of Turkists”, published in the previous 7-8 issues of this magazine, spoke about the Congress

of Turkists in Baku, where the Turks left the alphabet consumed by the country and moved to another, how many literate people will become illiterates, teachers will have to learn letters again, the fonts of printing houses will be redesigned, so how much work will be done. At that time, those who supported the Arabic alphabet were called “old – timers”, and those who supported the Latin alphabet were called “Innovators”. In fact, the transition of the Kazakh people to the Latin alphabet after the decree of the KazCEC–on the transition of the Kazakh alphabet from the Arabic script to the Latin script on December 20, 1928 led to a violation of the national basis of its spiritual life, that is, to the extinction of generations from the heritage of ancestors printed in the Arabic script. At the beginning of the last century, the Kazakh intelligence knew that this will be the case for future generations. Therefore, they focused on the issue of training.

In 1926, A. Baitursynov’s “Alphabet” was published in Kyzylorda. The scientific and methodological Council of the people’s Commissariat of Education published a contest “Adult alphabet” written in the Kazakh language in the 3rd issue of the Journal “New school” in 1925. In this regard, only R. Malabayev’s “Alphabet according to the American method” was presented. However, the Commissariat of Education decided to reprint Malabayev’s “Alphabet” because the “Alphabet” was superior to the artistic and scientific aspects of A. Baitursynov (KR CSA. F. 81. S. 2. F. 16. P. 187). After that, the Propaganda Department of the Kazakh regional party committee also considers the suppression of Malabayev’s “Alphabet” invalid. In his opinion, A. Baitursynov noted that since the letters in the Kazakh language is not as historical as in English, but phonetic, Malabayev emphasized that it is wrong to teach the native language only by the American method, as indicated in the “Alphabet”, this “Alphabet” is valid only for experimental purposes (KR CSA. F. 81. S. 2. F. 16. P. 194). Aimautov in his critical article “New tool”, published in 1926 in the section “Book criticism” of the “New school”. A. Baitursynov noted that the “Alphabet” is very valuable both as a teaching tool and in its internal significance, since it is suitable for teaching both by sound method and by the American method (New School, 1926)

The intelligence of the nation wanted to implement the new alphabet in accordance with the Kazakh language. But they had to adopt this policy with the force of the Center. After the Congress of Turks, special committees and circles were opened in Kazakhstan to organize the study of Latin. At this time, the new alphabet movement was operating in Turkic-speaking countries. The Second Plenum of this movement, which was attended by representatives of Azerbaijan, Armenia, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Bashkortostan, and Tatarstan, was deliberately held in January 1928 in Tashkent (New School, 1928)

In 1928, about 75 Alphabet organizations were established in Kazakhstan, 4,547 members of the new alphabet, and 6,300 people received letters from the new alphabet (New School, 1928)

In 1929, a special resolution of the Kazakh Central Executive Committee “on the new Kazakh spelling” was issued (New School, 1929). In the context of such changes in Kazakh society, the intelligence of the nation aimed at mass literacy of the population. For this reason, the intelligence took part in the organization of educational events at this stage.

At that time, one of the most pressing issues in the Republic was the school business. The school system of Kazakhstan was formed in the Soviet era according to the patterns of development of socialist society. After the establishment of the Soviet government, labor schools were opened in the Republic. The "Charter of the United School of Labor of the Kazakh ASSR" was first adopted by the Council of people's commissars in May 1926 (New School, 1926). At that time, there was no systematic type of teaching methods in the labor school in the Republic. Basically, this issue is raised in the journal "New School" with the activity of the intelligence of the nation. At the labor school, attention was paid to the need to conduct training using the labor method (body movements, actions).

In Kazakhstan, in the twenties, school education was conducted according to the program of the State Council of Education of the RSFSR (comprehensive education). However, since this program was developed on the basis of the teaching system of Russian schools, it was not possible to immediately apply it to the Kazakh school. At this time, special model schools were opened in the Republic for the first time to apply the comprehensive program of education as a practice.

Since model schools were only in large provinces, such as Kyzylorda, Semey, and Akmola, the issue of increasing model schools in order to form a single system of education in Kazakhstan and improve the level of education of teachers in the country is also being considered.

In 1927, the Alash intelligence discussed the school issue in the press and proposed the project as follows: a) let the primary rural school be 4-year, then the last volost school 4-year; b) let the primary school be 3 years, then the last 4–5 years; c) let the primary school be 2 years, then the last 5 years; d) the primary year, then the last 3 years, district 4 years. However, this project also had its drawbacks. For example, according to the first project, only 40% of teachers in the country had special education, most of them have completed 2-month, 3-month education courses, the remaining 60% were low-educated, because there was a lack of good teachers in rural schools, it was impossible to open it for 4 years, and if you manage this and make a rural school 2-year, this school will become a place of illiteracy that teaches children only to recognize letters, and the most convenient rural schools should be 3-year.

Thus, a number of Kazakh intellectuals supported the idea that primary schools should be: rural–3 years, volost–4 years, secondary–4 years, a total of 11 years of secondary education, that the rural school should be taught in its native language, starting from 2 years with the introduction of the Russian language as a special lesson, and because there was a shortage of textbooks written in Kazakh in the Republic at that time, the volost school should first be taught in a mixed (bilingual) language, and then in Russian (Kalenova, 2022: 169)

Thus, the path proposed by the Alash intelligence in the field of education became the path of prosperity. The Alash intelligence did not intend to radically change the centuries-old experience of Kazakh development, traditions and customs by revolutionary methods, but to improve them in an evolutionary way, taking into account the experience of other civilized countries.

Conclusion

In conclusion, the Alash intelligency in the field of education and science, in the IX Section of the project of the Alash party program called “Science–Education”, pointed out the need for education in educational institutions to be accessible and free for the general population, to teach in their native language in primary schools, to open national secondary schools and universities.; we are convinced that “the main directions outlined in relation to the educational issue set by mutual election of teachers –professors” are the main requirements that correspond to the modern world level of education.

Indeed, in order to develop and prosper for any nation, first of all, it is necessary to develop the education sector. After all, only by strengthening the education system will the state be able to grow and maintain its independence.

Sample CRediT author statement

Kalenova Tengesh: conceptualization, research, data collection, formal analysis, writing-original draft. Abdrakhmanova Gaukhar: conceptualization, methodology, data collection, research, writing- preparation of the original project, writing-review& editing, validation. Kolumbaeva Zauresh: data collection, research, validation, writing-review& editing, software,

References

- Abzhanov Kh., Alpeisov A. Kazakh intellectuals men madeniyeti turaly[About the Kazakh intelligentsia and culture] (Almaty, 1992, 127 p.). [in Kazakh].
- Aimaulytov Zh. Emleni ozgertuge zhoba [Is it possible to change the letters] 7 January (1924). [in Kazakh].
- Akkululy S. Əlihan Bokejhan. Kazak zherinin zhokshysy [Alihan Bokeyhan. Protector of Kazakh land] (Astana, 2017, 550 p.). [in Kazakh].
- Alash orda: Sbornik dokumentov [Alash orda: Collection of documents] (Alma-Ata, 1992, 192 p.). [in Russian].
- Amanzholova D. Partija Alash: istorija i istoriografija [The Alash Party: history and historiography] (Semipalatinsk, 1993, 137 p.). [in Russian].
- Amanzholova D. Kazahskij avtonomizm i Rossiya. Istoriya dvizhenija Alash [Kazakh Autonomism and Russia. History of the Alash movement] (Moscow, 1994, 217 p.). [in Russian].
- Bochagov A. Alash Orda. Kratkij istoricheskij ocherk o nacional'no-burzhuaonom dvizhenii v Kazahstane perioda 1917-1919 gg [Alash Orda. A brief historical essay on the national-bourgeois movement in Kazakhstan during the period of 1917-1919]. / / Safarov G. Kolonial'naja revoljucija (opyt Turkestana) [The Colonial Revolution (the experience of Turkestan)]. / Safarov G. (Almaty, 1996, 272 p.). [in Russian].
- Bokeikhanov A. «Zhana mektepti» shygaru nege kerek boldy? [Why do we need “New school”?]. №1, 3-6 (1925). [in Kazakh].
- Brainin S., Timofeev N. O nacionalisticheskoy agenture japono-germanskoj razvedki (istoricheskaja spravka) [On the nationalist agents of the Japanese-German intelligence (historical reference)]. №. 9-10, 72-81 (1937). [in Kazakh].

- Brynin S., Shafiro Sh. Ocherki po istorii Alash Ordy [Essays on the history of the Alash Horde]. (Alma-Ata-Moscow, 1935, 149 p.). [in Russian].
- Dakhshleiger G. Oktjabr'skaja revolyucija i ugnennyye narody carskoj Rossii [The October Revolution and the oppressed peoples of Tsarist Russia]. (Moscow, 1967, 48 p.). [in Russian].
- Ivanova L.V. Formirovanie sovetskoj nauchnoj intelligencii (1917-1927 gg.) [Formation of the Soviet scientific intelligence (1917-1927)]. (Moscow, 1982, 39 p.). [in Russian].
- Kabulov I. Do konca vykorchevat' nacional-fashistskoe ohvost'e [To uproot the national fascist outpost to the end] №6-7, 72-76 (1937). [in Russian].
- Kakishev T. Shyndyktı burmalamaj, zhulmalamaj ajtajykshy! [Let's tell the truth without distorting it, without breaking it!]. №5 (1990). [in Kazakh].
- Kalenova T.S. Zhysipbek Ajmauytov: kajratkerligi, agartushylygy, sajasi kozkarasy [Zhusupbek Aimauly: figure, enlightenment, political views] (Almaty, 2022, 218 p.). [in Kazakh].
- Kamzabekuly D. Alashtyn rukhani tugyry [Spiritual pedestal of Alash] (Almaty, 2008, 360 p.). [in Kazakh].
- Zhurtbay T. Uranym-Alash. Talky. Turme afsanasy. 3 T. [My Motto Is Alash. «Yes,» he said. Prison Afsana] (Almaty, 2012, 646 p.). [in Kazakh].
- Kara A. Mustafa Shokaj. Omiri. Kyresi. Shygarmashylygy [Mustafa Shokai. Life. Struggle. Creativity] (Almaty, 2004, 221 p.). [in Kazakh].
- Karagusev Zh. Kazahskaja sovetskaja intelligencija, rozhdenaja Oktjabrem [Kazakh Soviet intelligentsia, born in October]. (Almaty, 1960, 142 p.). [in Russian].
- Khansuvarov N. Latinizacija- orudie leninskoj nacional'noj politiki. [Romanization - A tool of Lenin's national policy]. (Moscow, 1932, 38 p.). [in Russian].
- Koigeldiev M. Alash kozgalysy [Alash movement]. (Almaty, 1995, 368 p.). [in Kazakh].
- Koigeldiev M. Kuandym tynde zhyrip, kyn shygar dep. Ə. Bokejhanovtyn sajasi kozkarastary hakynda [I was glad to go at night and say that the sun would come out. A. Bukeikhanov's political views]. 14, 16, 17-January (1990). [in Kazakh].
- Koigeldiev M., Omarbekov T. Tarikh tagylymy ne deidi? [What the lessons of history say]. (Almaty, 1993, 205) [in Kazakh].
- Kozybayev I. Istoriografija Kazakhstana: uroki istorii [Historiography of Kazakhstan: history lessons]. (Alma-Ata, 1990, 134 p.). [in Russian].
- Kozybayev M. Istoriya i sovremennost' [History and modernity]. (Alma-Ata, 1991, 252) [in Russian].
- Kul-Muhamed M. Programma «Alash»: fal'sifikacija i dejstvitel'nost' [The Alash program: falsification and reality]. (Almaty, 2000, 236 p.). [in Kazakh].
- Madiyar. Zhasasyn Alash avtonomijasy! Korkejsin alash! [Let's create Alash autonomy! Mat it prosper!] //«Kazak» gazetı (Qurastyrushylar: Y. Subhanberdina, S. Dautov, Q. Sahov). [“Kazakh” newspaper (Compilers: U. Subkhanberdina, S. Dautov, K. Sakhov)]. (Almaty, 1998, p. 396.). [in Kazakh].
- Mukanov S. XX gasyrdagy kazak adabietı: ultshyldyk, bajshyldyk dıuri [Kazakh literature of XX century: era of nationalism, wealth]. (Kyzylorda, 1932, 455 p.). [in Kazakh].
- Zhana mektep [New School]. №7-8, 108-110 (1926). [in Kazakh].
- Zhana mektep [New School]. №9-10, 85-89 (1926). [in Kazakh].
- Zhana mektep [New School]. №1, 5 (1928). [in Kazakh].

- Zhana mektep [New School]. №9, 50 (1928). [in Kazakh].
- Zhana mektep [New School]. №8, 38 (1929). [in Kazakh].
- Nurpeyisov K. Alashorda tarihyryn zerttelui hakynda [About the research of Alash and Alashorda history]. № 1, 7-16 (1994). [in Kazakh].
- Nurpeyisov K. Alash ham Alashorda [Alash and alashorda]. (Almaty, 1995, 253 p.) [in Kazakh].
- Olcott M. B. Kazahi.-Kaliforniya: Izdatel'stvo instituta Guver. Seriya: issledovaniya o narodah SSSR.[The Kazakhs.- California: Hoover Dam Institute. Series: research on the peoples of the USSR]. (1987). [in Russian].
- Oraltay H. Alash-Tyrkistan tyrkilerin ult-azattyk urany [Alash-the National Liberation motto of the Turks of Turkestan]. №8-10 (1991). [in Russian].
- Sadvokasova Z. T. Nasledie alashskoy intelligencii po problemam prosveshheniya kazahskikh detej (v kontekste kazahskoy gosudarstvennosti)[The legacy of the Alash intelligentsia on the problems of education of Kazakh children (in the context of Kazakh statehood)]. 4(3), 425–435 (2018). [in Russian].
- Saktaganova Z.G., Omarova B.K., Ilyassova K.M., Nurligenova Z.N., Abzhapparova B.Zh., Zhalmurzina A.Zh., and Mazhitova Zh.S. The Alash Party: Historiography of the Movement. 7:4, 208-218 (2020).
- Sarmurzin A., Grigoriev V. Bokejhanov zhane tarih shyndygy [Bukeikhanov and the truth of history]. July (1989). [in Kazakh].
- Seifullin S. Tar zhol, tajgak keshu. 2-ret basyluy [Narrow road, survival from ice. 2nd edition]. (Almaty, 1936, 530 p). [in Kazakh].
- Shayahmetov N. El - byginshil, meniki – ertengi yshin [The country is for today, mine is for tomorrow]. (Almaty, 2001, 148 p.) [in Kazakh].
- Suzhikov M. Osobennosti Oktjabr'skoj socialisticheskoy revolyucii v Kazahstane [Features of the October Socialist Revolution in Kazakhstan]. (Alma-Ata, 1959, 96 p.) [in Russian].
- Tastanov Sh. Yu. Sovetskij opyt formirovaniya i razvitiya intelligencii ranee otstalyh narodov [The Soviet experience of the formation and development of the intelligentsia of previously backward peoples]. (Alma-Ata, 1975, 186 p.) [in Russian].
- Alashtyn talapty azamatyna! [To the demanding citizen of Alash!] (Almaty, 1998, 396 p.). [in Kazakh].
- Tomohiko U. Evolyucija idei avtonomii Alash na volne obshherossijskikh politicheskikh sobytij do i vo vremya revolyucii [Evolution of the idea of autonomy of Alash on the wave of all-Russian political events before and during the revolution]. (Oral, 2017, 315–325 p.). [in Russian].

Алаш зиялыларының білім беру саласындағы ұлттық жобалары

Теңгеш С. Қаленова, Гаухар С. Абдрахманова, Зәуреш Е. Колумбаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан, «Тұран-Астана» университеті*

Аңдатпа. Мақалада «Алаш» ұлттық саяси партиясы бағдарламасының жобасында айқындалған Алаш автономиясының мемлекеттік негіздері қарастырылып талданады. Партия бағдарламасында халық мүддесіне қатысты саяси маңызды мәселелер қазақ

мемлекеттілігін құру идеясына негізделді. Алаш зиялыларының мемлекет құруда ұсынған жолы өркениетті даму жолы болды.

Алаш интеллигенциясының білім беру саласындағы ұлттық жобаларының тұжырымдамалық негізі «Алаш» партиясы бағдарламасының «Ғылым-білім үйрету» деп аталатын IX бөлімінде айқындалды. Кеңестік билік орнағаннан кейін де Алаш қайраткерлері еліміздің білім мен ғылым салаларын дамытуға арналған ұлттық жобаларын жүзеге асыруды жалғастырды. 1920 жылдары Алаш зиялылары мектептегі білімді реформалауға аса мән берді. Білім сапасын арттыру үшін жаңа үлгідегі мектептер ұйымдастырылып, ұлт мектептеріне қажетті оқу құралдары Алаш зиялылары авторлығымен әзірленді.

1920 жылдары жаңа әліпби мәселесін де ұлттық интеллигенция білім беру саласымен байланыстыра отырып қарастырды. Өйткені ұлт мектептерінде қазақ балалары оқытылатын болғандықтан, мұнда білім беруді ұлттық негізде құру қажет болды. Сондықтан кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарында большевиктердің таптық идеологиясы мен алаштықтардың ұлтшылдық идеологиясы арасында ымырасыз күрес жүрді.

Тірек сөздер: Алаш; автономия; партия; білім, интеллигенция; 1920, мектеп, жоба; әліпби; оқулық.

Национальные проекты Алашской интеллигенции в области образования

Тенгеш С. Каленова, Гаухар С. Абдрахманова, Зауреш Е. Колумбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Университет «Тұран-Астана», Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются и анализируются основы государственности автономии Алаш, представленные в проектной программе национальной политической партии «Алаш». В программе политически значимые вопросы, связанные с интересами народа, базировались на идее создания казахской государственности. Предложенный Алашской интеллигенцией путь к созданию государства являлся путем к цивилизационному развитию.

Концептуальная основа национальных проектов алашской интеллигенции в сфере образования определена в разделе IX «Наука и образование» программы партии «Алаш». Даже после установления советской власти деятели Алаша продолжили реализацию национальных проектов по развитию сферы образования и науки страны. В 1920-е годы алашская интеллигенция уделяла большое внимание реформированию школьного образования. Для повышения качества образования были организованы новые образцовые школы, а учебные пособия, необходимые для национальных школ, были разработаны под авторством алашской интеллигенции.

В 1920-е годы вопрос о новом алфавите национальная интеллигенция рассматривала в контексте сферы образования. Поскольку казахские дети должны были обучаться в национальных школах, необходимо было создавать образование на национальной основе.

Поэтому в первые годы советского периода шла бескомпромиссная борьба между классовой идеологией большевиков и национальной идеологией Алаш.

Ключевые слова: Алаш; автономия; партия; образование, интеллигенция; 1920, школа, проект; алфавит; учебник.

Список литературы

- Аймауытов Ж. Емлені өзгертуге жоба // Еңбекші қазақ.– 7 қаңтар. – 1924.
- Аққұлы С. Әлихан Бөкейхан. Қазақ жерінің жоқшысы.– 1 том. – Астана: Алашорда қоғамдық қоры, 2017. –550 б.
- Алаш орда: Сборник документов (сост. Н. Мартыненко).– Алма-Ата: Айқап, 1992. – 192 с.
- Алаштың талапты азаматына. «Қазақ» газеті (Құрастырушылар: Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов). –Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. –396 б.
- Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. – М: Россия молодая, 1994. – 217 с.
- Аманжолова Д. Партия Алаш: история и историография. – Семипалатинск: Семипалатинский пединститут им. Шакарима, 1993. – 137 с.
- Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Таймас, 2009. – 412 с.
- Әбжанов Х., Әлпейісов Ә. Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы. – Алматы: Респ. мәдениет қызметкерлерінің мамандығын арттыру институты, 1992. –127 б.
- Бочагов А. Алаш Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг. // Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). – Алматы: Жалын, 1996. – 272 с.
- Бөкейханов Ә. «Жаңа мектепті» шығару неге керек болды? // Жаңа мектеп.– №1. – 1925 –Б. 3-6.
- Брайнин С., Тимофеев Н. О националистической агентуре японо-германской разведки (историческая справка) // Большевик Казахстана. – №9-10. – 1937. – С.72-81.
- Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш Орды (под ред. Н. И. Ванаг). – Алма-Ата-Москва: Казахстанское краевое издательство, 1935. – 149 с.
- Дахшлейгер Г. Октябрьская революция и угнетенные народы царской России. – Москва: Знание, 1967. – 48 с.
- Жаңа мектеп.– №7-8.– 1926.–Б. 108-110.
- Жаңа мектеп.– №9-10.– 1926.–Б. 85-89.
- Жаңа мектеп.–№1.– 1928.–Б. 5.
- Жаңа мектеп.–№9.–1928.– Б. 50.
- Жаңа мектеп.– №8.–1929.–Б. 38.
- Жұртбай Т. Ұраным-Алаш. Талқы. Түрме әфсанасы. 3 Т.–Алматы: Ел-шежіре, 2012.–646 б.
- Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции (1917-1927 гг.): автореф. док. дисс. – Москва, 1982. – С. 39.
- Кабулов И. До конца выкорчевать национал-фашистское охвостье // Большевик Казахстана. – №6-71. – 937. – С. 72-76.
- Кара А. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы.–Алматы: Арыс, 2004.–221 б.

- Карагусов Ж. Казахская советская интеллигенция, рожденная Октябрем. – Алматы: Казгосиздат, 1960. – 142 с.
- Кәкішев Т. Шындықты бұрмаламай, жұмаламай айтайықшы! // Қазақстан коммунисті. – №5. – 1990.
- Козыбаев И. Историография Казахстана: уроки истории. – Алма-Ата: Рауан, 1990. – 134 с.
- Козыбаев М. История и современность. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 252 с.
- Қаленова Т. Жүсіпбек Аймауытов: қайраткерлігі, ағартушылығы, саяси көзқарасы. – Алматы: Эверо, 2022. – 218 б.
- Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 360 б.
- Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
- Қойгелдиев М. Қуандым түнде жүріп, күн шығар деп. Ә. Бөкейхановтың саяси көзқарастары хақында // Социалистік Қазақстан. – 14, 16, 17 қаңтар. – 1990.
- Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 205 б.
- Құл-Мұхамед М. Программа «Алаш»: фальсификация и действительность. – Алматы: Атамұра, 2000. – 236 с.
- Мадияр. Жасасын Алаш автономиясы! Көркейсін алаш! // «Қазақ» газеті (Құрастырушылар: Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – Б. 396.
- Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті: ұлтшылдық, байшылдық дәуірі. – Қызылорда: Қазақстан, 1932. – 455 б.
- Нұрпейісов К. Алаш және Алашорда тарихының зерттелуі хақында // Қазақ тарихы. – №1. – 1994. – Б. 7-16.
- Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 253 б.
- Олкотт М.Б. Казахи. – Калифорния: Издательство института Гувер. Серия: исследования о народах СССР. – 1987.
- Оралтай Х. Алаш-Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны // Азат. – №8-10. – 1991.
- Садвокасова З.Т. Наследие алашской интеллигенции по проблемам просвещения казахских детей (в контексте казахской государственности). – World of Great Altay, 4(3). – 2018. – С. 425-435.
- Сармурзин А., Григорьев В. Бөкейханов және тарих шындығы // Қазақ әдебиеті. – 7-шілде. – 1989.
- Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. 2-рет басылуы. – Алматы-Қазан: Қазкөркемәдебас, 1936. – 530 б.
- Сужиков М. Особенности Октябрьской социалистической революции в Казахстане. – Алма-Ата: Казгосиздат. – 1959. – 96 с.
- Тастанов Ш.Ю. Советский опыт формирования и развития интеллигенции ранее отсталых народов. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 186 с.
- Томохико У. Эволюция идеи автономии Алаш на волне общероссийских политических событий до и во время революции // От Алаш к независимости и национальной консолидации Казахстана. – Орал: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2017. – С. 315–325.
- Хансуваров Н. Латинизация - орудие ленинской национальной политики. – Москва: Партийное издание, 1932. – 38 с.
- Шаяхметов Н. Ел - бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін. – Алматы: Эверо, 2001. – 148 б.

Saktaganova Z.G., Omarova B.K., Ilyassova K.M., Nurligenova Z.N., Abzhapparova B.Zh., Zhalmurzina A.Zh., and Mazhitova Zh.S. The Alash Party: Historiography of the Movement // Space and Culture. – India. – 7:4. – 2020. – P. 208-218.

Information about the authors / Авторлар туралы мәліметтер /

Сведения об авторах:

Kalenova Tengesh Serikbaevna – the author for correspondence, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Associate Professor of Political Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satbayeva str., 2, 010008, Astana, Kazakhstan.

Қаленова Теңгеш Серікбайқызы – хат-хабар үшін автор, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Каленова Тенгеш Серикбаевна – автор для корреспонденции, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, кафедра политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатбаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Abdrakhmanova Gaukhar Satybaldinovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Associate Professor of Political Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satbayeva str., 2, 010008, Astana, Kazakhstan.

Абдрахманова Гаухар Сатыбалдықызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану кафедрасының доценті, Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Абдрахманова Гаухар Сатыбалдиновна – кандидат исторических наук, доцент, кафедра политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатбаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Kolumbaeva Zauresh Ermekovna – Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences and Language Disciplines of the University «Turan-Astana», Dukenuly str., 29, 010000, Astana, Kazakhstan.

Колумбаева Зәуреш Ермекқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, «Тұран-Астана» университетінің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тіл пәндері кафедрасының профессоры, Дүкенұлы к., 29, 010000, Астана, Қазақстан.

Колумбаева Зәуреш Ермековна – кандидат исторических наук, профессор, кафедра социально-гуманитарных наук и языковых дисциплин, Университет «Туран-Астана», ул. Дукенулы, 29, 010000, Астана, Казахстан.

RSTI 03.41.01

<https://orcid.org/0000-0003-0781-7497>

<https://orcid.org/0000-0002-0829-0319>

<https://orcid.org/0000-0002-4242-3648>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-87-115>

The results of complex interdisciplinary work on the monuments of Shubarat and Molaly in the context of the Zhetysu culture of ancient time and the Late Middle Ages

Yeldos M. Kariyev¹, Daniyar T. Tleugabulov², Azamat T. Dukombayev², Adil E. Eginbay²

¹Astana International University, Astana, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: eldos.82@mail.ru corresponding author, akishev_institute@mail.ru)

Abstract. *The article presents the progress and results of a complex of interdisciplinary research works carried out on one of the most significant monuments in the scientifically little-explored subdistrict of Zhetysu – the burial grounds of Shubarat and Molaly in the vicinity of the village of Shamalgan in the Karasai district of the Almaty region. The stages of scientific work are described in detail, consisting of reconnaissance work within the administrative territory of the Shamalgan rural district, excavation of a wide range of monuments and carrying out a complex of security and popularization works aimed at protecting archaeological and ethnoarchaeological monuments within the Shubarat and Molaly burial grounds and preventing possible destructive conscious and unconscious actions of local residents, robbers, land users and others in relation to historical and cultural monuments.*

A number of new archaeological sites and ethnographic wintering sites of the late XIX - early XX centuries were recorded during exploration and prospecting.

Within the limits of these monuments, both funerary and memorial monuments of the Saka-Wusun period and Kazakh wintering grounds of the ethnographic period have been studied.

In the process of security and rescue operations, a set of works and measures have been carried out that have a positive impact and will have an impact on the preservation of priceless historical and cultural monuments.

The results of the conducted complex of scientific works are summarized and the preliminary dates of all the studied monuments are given.

Keywords: *interdisciplinary research; Shubarat and Molaly; archeology; ethnoarchaeology; Zhetysu culture.*

Received 25.10.2023. Revised 05.11. 2023. Accepted 25.12. 2023. Available online 30.03.2024.

For citation:

Kariyev Y.M., Tleugabulov D.T., Dukombayev A.T., Eginbay A.E. The results of complex interdisciplinary work on the monuments of Shubarat and Molaly in the context of the Zhetysu culture of ancient time and the Late Middle Ages // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 87-115. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-87-115>

Для цитирования:

Кари́ев Е.М., Тлеугабу́лов Д.Т., Дукомба́ев А.Т., Егинба́й А.Е. Результаты комплексных междисциплинарных исследований на памятниках Шубарат и Моалалы в контексте древней и средневековой истории Жетысу // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – No.1. – С. 87-115. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-87-115>

Introduction

In July and August 2023, in the course of solving research tasks, a complex of interdisciplinary work was carried out within the administrative territory of the village of Shamalgan, Karasai district, Almaty region, namely:

- reconnaissance work within the specified administrative area. However, in the course of this, a fairly significant number of previously unaccounted for archaeological and ethnoarchaeological objects were revealed, mainly from the periods of the Early Iron Age and ethnographic time;

- excavations of archaeological monuments of the Shubarat and Molaly necropolises, which are under immediate threat of destruction from a voluminous ravine-a washout crossing the Shubarat burial ground and other anthropogenic-technogenic threat (Kariyev, Besetaev, 2022: 248). In the process, 14 objects of funerary and memorial purposes were studied, three stationary points of ethnographic time - Kazakh wintering grounds of the XIX – early XX century. All monuments are of different sizes and degrees of preservation.

- security and rescue operations of a direct and preventive nature - filling of the specified volume ravine, negotiation procedures with the Institution for the Protection of historical and cultural heritage (HCH) in the Almaty region on the installation of security signs, lectures to representatives of local authorities, owners and tenants of lands where HCH monuments are located, on the need to protect monuments and comply with the legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of HCH, etc.

Discussion

Reconnaissance work.

They started from the foothill part of the Shamalgan village – the territory up to the Zhandosov village in the east and to the Bekbolat village in the west was completely surveyed. Exploratory surveys were conducted on foot, special attention was paid to the above-floodplain terraces of the dried-up Shubarat River and the previously completely unexplored mountainous part of the Shamalgan village.

During the survey of the territory, a significant number of ethnographic wintering grounds were recorded, which are mainly located on the terraces of the said inactive Shubarat River – represented by heavily blackened ruins of adobe and partially stone buildings:

Winter quarters No. III. It is located 60 m west of the Shamalgan highway-Ushkonyr plateau, opposite the Shubarat-1 burial ground. It is a hill with a depression in the central part, the western part of the monument was washed away by the flow of the Shubarat River, during the years of active watercourse. According to local residents, R. Shubarat functioned until the second half of the 80s, before the construction of the current highway to the Ushkonyr plateau, which blocked the upper channel and also cut off the flow of meltwater and sedimentary waters from the eastern part of the Ushkonyr Mountains and valley, by the way, this led to the formation of a voluminous ravine-washout on the territory

of the Shubarat-1 burial ground. In the profile of the bank of the specified river in the area of this wintering, at a depth of 1.7 m, an opening with the presence of a certain ceramic structure inside was visible, judging by the characteristics of a clay coating.

The winter quarters were in an extremely disrepair, and the scientific group decided to conduct emergency excavations of this monument of ethnoarchaeology.

Winter quarters No. IV. It is located 300 m south of winter quarters No. 3, 100 m west of the Shamalgan highway-Ushkonyr plateau, opposite the southern tip of the Shubarat-1 burial ground, 120 m east-northeast of the Molaly burial ground. It represents the ruins of a sub-square building.

Winter quarters No. V. It is located 70 m south of winter quarters No. 4, 100 m west of the Shamalgan highway-Ushkonyr plateau, opposite the southern tip of the Shubarat-1 burial ground, 130 m east of the Molaly burial ground. It represents the ruins of an oblong building.

Winter quarters No. VI. It is located 10 m west of winter quarters No. 4, 120 m west of the Shamalgan highway-Ushkonyr plateau, 120 m east of the Molaly burial ground, part of the buildings is located behind the fence of the peasant farm of P.P. Nemilostev. It represents the ruins of the sub-square buildings.

Winter quarters No. VII. It is located 40 m south of winter quarters No. 6, 120 m west of the Shamalgan highway-Ushkonyr plateau, 120 m east of the Molaly burial ground, part of the buildings is located behind the fence of the peasant farm of P.P. Nemilostev. It represents the ruins of the sub-square buildings.

Winter quarters No. VIII. It is located 30 m east of winter quarters No. 7, 100 m west of the Shamalgan highway-Ushkonyr plateau, 140 m east of the Molaly burial ground. It is a complex of ruined buildings of subquadrate forms, densely overgrown with karagannik bushes.

Winter quarters No. IX. It is located 200 m south-southwest of winter quarters No. 8, 90 m west of the Shamalgan highway-Ushkonyr plateau, 120 m east of the Molaly burial ground, part of the buildings is located behind the fence of the peasant farm of P.P. Nemilostev.

It represents the ruins of a rather voluminous sub-square building, apparently an economic structure of the 1st half of the XX century.

All identified monuments of ethnoarchaeology are tentatively dated to the end of the XIX — beginning of the XX century, the main number of wintering grounds, based on some features of the ruins, dates from the first half of the XX century, most likely, the period of collectivization in the early 30s of the specified century.

Settlement of the Saka-Wusun period-I. It was revealed during the exploration work of the scientific group within the mountainous part of the Shamalgan village. The settlement is located in a lowland, protected from all sides by ridges, there is a freshwater stream nearby.

A significant part of the settlement is occupied by potato plantations, but to the south of the garden there is a section with readable individual structures – probably the remains of housing and utility buildings. Fragments of red clay ceramic dishes have also been recorded, there is a certain similarity with vessels from the Shubarat-1 burial ground.

In addition to sedentary and stationary monuments, monuments of funerary and memorial purpose of the Saka and Saka-Wusun times have been identified during exploration and prospecting:

Shubarat burial ground-IV. Saka/Saka-Wusun burial ground is located to the west of the Shamalgan highway-the Ushkonyr plateau, it is quite possible that this is part of the Shubarat-1 burial ground, but no mounds can be traced south of this group. It is possible that this is a consequence of the expansion of a certain area of Shubarat-1 during the peak of the functioning of the burial ground, but it is also possible that this is a local group differentiated from Shubarat-1 by ethnosocial markers.

Shubarat Burial Ground-V. Saka/Saka-Wusun burial ground is located within the mountainous part of the Shamalgan settlement. It consists of 7 different-sized soil mounds, mostly of medium size, three of which are located to the north and separated from the main group by a hollow.

Shubarat Burial ground-VI. Saka/ Saka-Wusun burial ground is located within the mountainous part of the Shamalgan settlement. It consists of 6 soil-stone mounds, mostly of medium-sized sizes, located along the XY axis, the two mounds extreme from the south are significantly deformed by anthropogenic activity - the burial ground is located near a farm.

Shubarat burial ground-VII. Saka/Saka-Wusun burial ground is located within the mountainous part of the Shamalgan village, near the lake. It consists of 8 dirt mounds, mostly of medium size, located along the north-south axis. The condition is satisfactory.

In addition to all that has been said, during the exploration, several single mounds were recorded, one group of two objects – Saka and Saka-Wusun time. There is also one group of funerary and memorial monuments of the ancient Turkic period.

Urgent rescue excavations.

Archaeological and ethnoarchaeological monuments that have been damaged and are under immediate threat of destruction or irreversible damage have been promptly investigated:

The Shubarat Burial Ground.

Kurgan No. U1. The preserved diameter of 18 m and height of 1.5 m is located in the central part of the Shubarat-1 burial ground, 10 m east of the Shamalgan highway – the Ushkonyr plateau, directly at the volumetric ravine-washout, which created an existential threat to the monument (Fig. 1).

Figure 1. Kurgan No. U1 before excavation

It had the classic shape of a truncated cone for the monuments of the Saka circle. The herbage was identical to the surrounding landscape. In some areas of the ground structure, uneven stones appeared from the turf. The western and northern edges of the mound were significantly damaged – bulldozed during the construction of the highway.

There were no obvious signs of robbery before the excavation on the ground structure.

A 1 m wide stratigraphic ridge has been marked along the north-south line and the ground structure has been removed to the level of the daytime surface. The ground structure is generally unpaved, but in some areas, there are inclusions of structural elements made of stones.

The profiles of the stratigraphic eyebrows are carefully cleaned:

Western profile. It is clearly seen that the mound has the above-mentioned combined structure, the ground-based ground structure contains two additional elements - above the central part, i.e., above the potential location of the gravel pit, a lining of medium and small stones is made, mainly rolled river pebbles, but there are also non-rolled stones. The thickness of the layer is about 0.5 m, the length is about 3.9 m. The center and southern part of this layout are sparse, probably a consequence of predatory invasion.

On the periphery of the ground structure, another stone structure is fixed – elements of a stone ring or crepe-lining made of various stones, but mostly of medium-sized river pebbles, thickness from 20 to 50 cm, length up to 3.6 m. It is also seen that one row of medium-sized stones departs from the crepe ring to the center of the mound. In addition, the remaining parts of the ground structure contain stones of various sizes and, in general, the content of gravelly sandy loam is recorded in the soil.

The eastern profile. In general, the picture for this profile is identical to the western one, the only thing that can be noted is a more significant deformation of the central gravestone shell and a greater content of mixed soil in the specified area, also a small accumulation of small stones is recorded at the base of the profile, probably all of the above are traces of a predatory invasion.

After carrying out all the documentation work, the central part of the stratigraphic edge was removed and the daytime surface was cleaned, as a result, no traces of the grave pit were recorded. A pit with dimensions of 2.6×2.0 m was laid, and an accumulation of stones was detected at a depth of 0.2 m, the surface was cleaned and leveled at this level. The concentration of stones turned out to be a blockage of the entrance pit of the bottom burial.

The excavation of the gravel pit was carried out according to readable contours, the original dimensions were 2.05×1.0 m. The above-mentioned sealing of the entrance pit, consisting of differently sized rolled boulders, continued to a depth of 1.1 m. Because the marked stones were found east of the original contours of the grave site, the excavation of the entrance pit was expanded in the indicated direction by 0.9 m. The final dimensions of the excavation of the entrance pit were 2.95×1.0 m.

In the western part of the entrance pit, at a depth of 1.1 m, below the last layer of stones, human bones (collarbone, tubular bones, phalanges) were found. Further, the entrance pit was deepened to 1.4 m. At this depth, no traces of the lining niche were recorded on the walls of the entrance pit. Further, in the northern wall of the entrance pit, at a depth of 1.1

m, at the level, i.e., where human bones were found, a depression was made, during which the lower jaw and human ribs were found. In order to clear the bottom niche with safety, a 2.6×1.0 m cut was made from the northern wall. During the excavation of the bottom burial, at a depth of 1.05-1.1 m, an accumulation of scattered human bones and, presumably, animal bones was discovered. The burial was robbed and judging by the absence of external signs in ancient times (Fig. 2).

It should be noted that the western part of the entrance pit and the lining mainly consists of rubble of medium and small fractions, most likely, this is the place of a predatory invasion.

No inventory items, etc. were found. The work on the site has been completed.

The mound has been reclaimed.

Figure 2. Burial of kurgan No. U1

Figure 3. Kurgan No. U2 before excavation

Kurgan No. U2. The initial diameter of about 27 m, height 1.8 m, is located 40 m north of kurgan No. U1, 6 m east of the Shamalgan highway – Ushkonyr plateau, 8 m west of the voluminous ravine-gullies. The northern part of the mound was almost demolished during the construction of the above-marked highway and therefore it is difficult to talk about the shape of the object. The herbage was identical to the surrounding landscape. In the preserved sections of the ground structure, uneven stones appeared from the turf. There were no obvious signs of robbery before the excavation on the remains of the above-ground structure (Fig. 3).

A stratigraphic ridge 1 m wide has been marked on the ground structure along the north-south line (NS) and the preserved part of the ground structure has been removed to the level of the daytime surface – it is also generally unpaved, but in some areas, there are inclusions of structural elements made of stones.

The profiles of the stratigraphic eyebrows have been carefully cleaned and it is clearly visible that the design of the surface structure of the mounds is almost identical to object No. Y1 – there is a central lining and a peripheral ring-crepe. The difference from the first object is that in the lower part of the center of the ground structure, a concentration of subcompact stones has been cleared, apparently – this is the filling of a grave or, as it turned out, an entrance pit.

After carrying out the documentation, the central part of the stratigraphic edge was removed and the above-described cluster of stones was cleaned - it is an elongated bulk of large boulders, mainly rolled river pebbles, the backfill is oriented along the axis of the upper boundary with a slight meridional deviation.

The excavation was carried out along the contours of the stone blockage. The dimensions of the excavation were 2.6 × 0.8 m. The total depth of the entrance pit from its upper edge is 1.73 m (further depth will be indicated from the upper edge of the entrance pit).

The above-mentioned plugging of the entrance pit reached a depth of up to 1.38 m. In total, including the gravestone laying and the entrance pit, 48 sufficiently voluminous boulders were removed (maximum length 0.8 m, average 0.5-0.7 m; width and thickness in most cases exceed 0.4 and 0.2 m, respectively) and 22 medium ones.

Below the filling, up to a depth of 1.73 m, an almost clay filling was noted.

Human bones (phalanges and small hard-to-identify fragments) were found at a depth of 1.27-1.37 m in the eastern part of the entrance pit. At a depth of 1.5 m, scattered human bones were also found in different parts of the entrance pit. Since the profiles of the entrance pit did not show any traces of damage, at this level, a depression was made in the northern wall of the entrance pit and as a result, a human skull was found at the western end.

In order to clear the pit in compliance with safety measures, it was also decided to excavate it from above – a cut was made from the northern part of the grave pit with dimensions of 2.9×0.95 m. During the excavation, a ceramic vessel was found at a depth of 1.51 m near the western wall. Further, at a depth of 1.58-1.71 m, a human skeleton was found, placed in an elongated position on its back along the VZ axis, with its head oriented to the west. The burial was not robbed, but the human remains are generally unsatisfactory – some of the skeletal elements have rotted, and some have been displaced due to the

action of rodents. The skull also has various kinds of damage, it was on the right side, the lower jaw moved away from its original position and the left collarbone was in attachment to the upper one, the right one was in its place, the cervical vertebrae were practically not preserved. Only the humerus bones have been preserved from the hands, only the left radius bone is from the forearms – located under the bone of the forearm, the rest of the arms, apparently, were moved by rodents into the entrance pit, the left shoulder is raised. The rib row is relatively intact, there are no sternum bones, only a part of the spinal column in the chest area has survived. The pelvic bones were extremely poorly preserved – they were preserved fragmentally. The femoral and tibial bones have been preserved from the legs; a small number of foot bones are scattered near the tibia. The left leg is positioned exactly, the right one has a slight offset to the left. At the lower region of the right humerus, at a depth of 1.7 m, rotted remains were found, presumably a vessel made of organic material (wood?) (Fig. 4).

Figure 4. Burial of kurgan No. U1

27 cm from the skull to the west-southwest was a ceramic vessel, which is a pitcher-shaped vessel, closed and slightly profiled. The corolla is slightly bent outwards, the section of the corolla is rounded. The bottom of the vessel is round, but it is close to flat. The center of gravity of the vessel is unevenly distributed, collapses in an upright position. The thickness of the corolla is 0.5 cm. The diameter of the vessel along the corolla is 8.8 cm, along the body 13.2 cm, height 18.43 cm. There is no decor. The outside of the product is red, in places the surface of the vessel is stratified (Fig. 5).

No other items of inventory, etc. were found.

The work on the site has been completed.

The mound has been reclaimed.

Figure 5. Ceramic vessel from kurgan No. U2

Kurgan No. A1. It is in the central part of the burial ground, directly on the edge of the ravine, 615 m south of the private subsidiary farm «Shubarat», 205 m north of wintering No. 1. A certain part of the western edge of the mound was destroyed by the specified ravine. Before the excavation, the stones of the above-ground structure were visible on the surface and along the collapsed part. The vegetation cover, except for bushes, is identical to the surrounding landscape, the object stands out on the modern surface with a barely noticeable hill (Fig. 6).

Figure 6. Kurgan No. A1 before excavation

In the apparent center of the mound, a stratigraphic edge has been marked along the NS line and an excavation has been laid over a fixed area. During the cleaning of the turf layer, due to the melting of the stones of the ground structure, the excavation had to be adjusted several times and as a result it acquired irregular shapes. The excavation area, including the edge of the ravine, was 8.8×6.7 m. Since the mound, like the rest of the objects, is located with a certain slope, the depth of the excavation from south to north varied from 0.4 m to 0.25 m. During the cleaning of the southern part of the embankment, a horse's tooth was found between the stones.

After careful cleaning of the embankment, it became obvious that it was an annular structure encircling the periphery of the object and a clean central part (not counting individual stones, which, apparently, are the collapse of the ring). The diameter of the stone ring is 7.8 m, the width is 1.45 m in the southern part, and 2.6 m in the northern part. The height of the mound, calculated from the northern part of the embankment from the level of the ancient day surface, was 0.6 m.

As indicated, the central part of the 3.6×3.3 m mound was clear of stones. In this part of the mound, after deepening to a mark of 0.53 m from the modern surface, a stone blockage of a gravel pit measuring 3.0×0.8 m, elongated along the axis of the VZ, was revealed.

Next, the blockage was removed, and an excavation with dimensions of 3.0×0.9 m was laid along its contour. During this process, rolled river boulders were found at a depth of up to 1.12 m. Including the tombstone laying, a total of 28 large boulders were removed (length from 0.32 m to 0.7 m, width from 0.23 m to 0.4 m, thickness from 0.15 m to 0.25 m) and 55 medium-sized boulders (length from 0.25 m to 0.4 m, width from 0.14 m to 0.3 m, thickness from 0.05 m to 0.17 m). There is also a significant number of small stones and rubble. Below the filling, up to a depth of 1.68 m, a clay filling was recorded.

In the western part of the entrance pit, at a depth of 1.48 m, a stone structure of their various stones, rounded angular shapes, was discovered. The design resembles a kind of hearth or altar. To fully reveal the walls of the altar, small depressions were made in the southern and northern walls of the entrance pit. Dimensions 1.0×0.9 m, lined with 21 stones of different sizes (length from 0.08 m to 0.23 m, width from 0.05 m to 0.22 m, thickness from 0.02 m to 0.11 m).

According to the profiles of the entrance pit, no traces of the lining niche were visible and a depression was made into the northern wall, during which a human humerus was found. In order to clear the pit in compliance with safety standards, a 0.7 m cut was made from the northern wall along the entire length of the entrance pit (3 m). Two ceramic vessels were found in the western part of the bottom, at a depth of 1.12-1.14 m. The vessels were located 0.08-0.1 m from the entrance pit. Since they were half inside the western wall of the cutting, it was widened by 0.6 m towards the ravine.

Vessel No. 1 is an open and unprofiled bowl. The shape of the corolla is straight, the section of the corolla is beveled inwards. The bottom of the vessel is round, but it is close to flat. The thickness of the corolla is 0.9 cm. The diameter of the vessel along the corolla is 25.6 cm, height is 13.8 cm. The decor is missing, in addition to the red color, it has a black color – traces of excessive burning or use in everyday life. The inside of the vessel is red, there are traces of smoothing.

Bones (remains of sacrificial food) and a fragment of a metal product with a brown patina (presumably the blade of a meat knife) were found inside the vessel. The dimensions of the preserved fragment are length 9.1 cm; width from the place of fracture of the shank 0.7 cm, in the widest part 1.5 cm; thickness from the place of fracture of the shank reaches from 0.7 cm to 0.9 cm, at the tip 0.3 cm (Fig. 7).

Figure 7. Ceramic bowl from kurgan No. A1

Vessel No. 2 is a pot of a closed and slightly profiled shape. The corolla is slightly bent outwards, the section of the corolla is rounded. There are places for attaching the handle under the whisk and on the body. The handles are broken off. The bottom of the vessel is round, but it is close to flat. The thickness of the corolla is 0.6 cm. The diameter of the vessel along the corolla is 10 cm, along the body 12.8 cm, height 15.6 cm. There is no decor. The diameter of the handle mounting points is 2 cm, the distance between them is 1.5 cm. The outside of the product is red, opposite from the mounting points of the handle is black. The inside of the vessel is red (fig. 8).

In the central part of the lining, at a depth of 1.21-1.28 m, 45 cm east-northeast of the vessels, a human skeleton was cleaned - it was placed in an elongated position on its back along the VZ axis, orientation to the west. The preservation of the skeleton is below satisfactory – there is no skull, fragments of the skull of different sizes are fixed in the area of the perineum, the upper part of the backbone and in other places. The bones of

the hands, except for individual fragments, are missing. The rest of the skeleton also has various injuries (Fig. 9).

Figure 8. Ceramic vessel from kurgan No. A1

Figure 9. Burial of kurgan No. A1

The bottom of the lining is at 1.28 m and 0.2 m above the altar.
No other inventory items were found with the backbone.

The work on the site has been completed.

The mound has been reclaimed.

Kurgan No. A1/1. It is located north of the A1 mound, before the excavation was a small hill, with denser vegetation than in the surrounding landscape, which is explained by the bushes.

The visible dimensions before the excavation are about 4 m in diameter and up to 0.2 m in height.

An edge was marked on the ground structure along the north-south axis and the ground structure was cleaned (Fig. 10).

Figure 10. Kurgan No. A1/1

According to the results of the work carried out, it was found out that this object is not a burial place – probably some kind of natural uplift or remnants of soil after the inhumation ceremony and the construction of the ground structure of mound A1.

The work on the site has been completed.

The excavation site has been reclaimed.

Kurgan No. K1. It is located 14 m in the South direction from kurgan No. A1. The object has a rather heavily blackened stone ground structure of rounded shapes – a diameter of 12 m, a height of about 0.75 m.

A kind of moat can be traced along the perimeter of the ground structure.

The grass stand on the mound is identical to the surrounding landscape, the stones of the structure appear from the turf throughout the entire area (Fig. 11).

Figure 11. Kurgan No. K1 before excavation

A 0.6 m wide edge and an excavation area were marked along the north-south axis.

The turf layer was removed, the boundaries of the ground structure were revealed, and the stones of the structure were cleaned.

According to the results of these works, the ground structure of this mound consists of two structural elements that are adjacent to each other closely – the central face, apparently, of the gravel pit and the peripheral crepe-ring. The lining of the gravel pit is higher than the ring and more convex, it is also visually noticeable that the stones of the lining are relatively larger, the diameter of the bookmark is around 6 m.

After carrying out all the documentation work, as part of the identification of the external manifestations of the gravel pit, the stones of the central face were sampled on an area of 3.0×1.85 m. As a result of these works, at a depth of 0.54 m, the filling of the gravel pit was cleaned from various, but mostly rolled, semi-rolled and mountain subcompact stones. The dimensions are 2.34 × 0.77 m, the long axis is located along the east-west (EW) line.

Next, the excavation was carried out along the contours of the marked blockage, the excavation dimensions were 2.4 × 0.95 m.

During the excavation, up to a depth of 1.65 m, there was a blockage of rolled river boulders. Including the filling and the entrance pit, 90 large boulders (0.3 m to 0.65 m long, 0.2 to 0.5 m wide, 0.1 to 0.25 m thick) and 15 medium-sized boulders (0.24 to 0.45 m long, 0.14 m to 0.25 m wide, 0.1 m to 0.16 m).

Below the filling, to a depth of 2.03 m, a clay filling was recorded.

In the eastern part of the entrance pit, at a depth of 1.8 m, a rolled boulder (0.66×0.33×0.16 m) was cleaned, which served as an overlap of the lining. In the western part of the entrance

pit, at a depth of 1.84 m, an accumulation of small oval-shaped stones measuring 5.0×5.0 m was found.

It was not possible to trace the traces of the breakdown along the walls of the entrance pit. Further, in the northern wall of the entrance pit, a depression was made along its entire length. During the excavations, a human phalanx was found, and a ceramic vessel was found close to the western wall, at a distance of 0.05 m from the northern wall of the entrance pit, at a depth of 1.78 m.

To clear the pit in compliance with safety standards, an incision was made to the northern wall with dimensions of 2.7×0.9 m. Previously, the excavation area in the center of the mound was expanded to 2.2 m wide (the final dimensions are 3.0×2.2 m).

During the excavation, scattered human bones (phalanges and small fragments) were found at the level of the mouth of the vessel. At the level of the bottom of the vessel, at a depth of 1.95 m, a stone spinning wheel of a rounded shape was found to the east of the vessel by 0.2 m. Further, at a depth of 2.03-2.07 m, a human skeleton was found, placed in an elongated position on its back along the VZ axis, the orientation is western, the preservation of the skeleton is quite good. The skull is located on the left side, the front part is facing the left shoulder, the lower jaw has moved away from its natural location and is in a horizontal position in front of the front part of the skull. The ribs and vertebral column, except for a number of movements, are relatively intact, the vertebral column has a slight curvature to the right. The right arm is slightly bent at the elbow joint and set aside, the left arm is at the trunk, the radius is moved. The hands are missing and scattered. The pelvic bones are in place, the sacrum is slightly displaced. The left leg is straight, the right one is shifted to the left and there are two stones on this leg – one large on the femur, one medium-sized on the tibia, apparently, this is the foundation of the lining niche. Also, an accumulation of stones is recorded to the west of the two described. The bones of the feet are not in place – they are moved and scattered (Fig. 12).

Figure 12. Burial of kurgan No. K1

The ceramic vessel described above is located 28 cm southwest of the skull, near the wall of the lining niche. The vessel is a jug-shaped product of a closed and slightly profiled shape. The corolla is slightly bent outwards, the section of the corolla is rounded. The bottom of the vessel is round, but it is close to flat. The thickness of the corolla is 0.5 cm. The diameter of the vessel along the corolla is 9.2 cm, along the body 12.5 cm, height 17 cm. There is no decor. The outside of the product is mostly red, but there are areas where the vessel has a black color, apparently traces of burning or use in everyday life. The inside of the vessel is red (fig. 13).

Figure 13. Ceramic vessel from kurgan No. K1

The stone spinning found in the area of the vessel is flat in cross section. It has a through hole in the center. The diameter of the product is 4 cm, the thickness is 0.8-0.9 cm. The hole diameter is 0.6 cm (fig. 14).

Figure 14. Spinning from kurgan No. K1

During the collection of skeletal bones, a metal puncture was found (length 3.2 cm, thickness from 0.9 cm to 0.3 cm).

The bottom of the lining is 2.03 m from the level of the ancient surface.

No other inventory items were found with the backbone.

The work on the site has been completed.

The mound has been reclaimed.

Object number A2. It is located 18 m to the east of mound No. U2, on the edge of the ravine there are gullies, and the eastern part of the object is destroyed by it, and in general the entire area has significant deformation – swelling and blurring.

The remains of the ground structure, due to the lack of information, were demolished, a square excavation was laid on the site of the proposed center and a sweep was carried out. As a result, an accumulation of stones was revealed, as it was assumed – this is the filling of a gravel pit. There is also a darker spot on the area and near these stones.

The dimensions of the filling are 1.7×0.7 m.

After carrying out all the documentation work, the excavation was carried out along the contours of the stones.

The deposit continued to a depth of 0.6 m. Continental soil was found at a depth of 1.4 m.

According to the profiles of the entrance pit, no traces of lining were visible, careful exploration drilling of the pit walls also showed the presence of only continental soil.

Apparently, this is the cenotaph.

The work on the site has been completed.

The excavation site has been reclaimed.

Object number A3. It is located 37 m west-northwest of winter quarters No. 1, on the other side of the ravine there are gullies. It is located directly on the edge of the specified ravine, and the eastern part is washed away by it. The remains of the ground structure represent a concentration of stones with a sufficiently strong blackening. The dimensions are 2.2×2.4 m.

A stratigraphic ridge with a width of 30 cm was marked along the proposed center of the object along the north-south line and the remains of the ground structure were demolished.

According to the stratigraphic profiles, the ground structure consists of two layers.

After the documentation, the central part of the edge was removed and the daytime surface was cleaned, because of traces of a gravel pit, etc., it was not recorded. A small square excavation was laid, and a second sweep was carried out at a depth of 20 cm – the mainland was fixed.

It can be assumed that the gravel pit was demolished by a ravine or that this object is a cenotaph.

The work on the site has been completed.

The excavation site has been reclaimed.

Objects A4, A5, A6, A7. Are located on the edge of a ravine, on the northern part of the burial ground, 400 m southwest of the Shubarat farm.

They are a cluster of relatively small stone slabs, some of which are layered on top of each other.

The clearing of these stone layouts has been carried out.

Next, the excavation of the calculations is shown. According to the results of these works, it was found out that these are not funeral objects, but, most likely, altars dedicated to the mounds located nearby.

Molaly.

Kurgan No. 23. It is located 80 m west of the elite burial mound No. 4 of the Molaly burial ground, among the trees of an apple orchard planted in the late 80s of the XX century. Due to the planting of the garden and the accompanying earthworks, including the laying of irrigation ditches, leveling the space between trees (usually used in this area for planting potatoes), the ground structure of the mound was practically demolished and at the time of current research represented the vaguely readable contours of a stone layout, densely overgrown with low-growing bushes.

A brow is marked along the NS axis and an excavation of square shapes is laid. As a result of the excavation and clearing of the stones, the remains of the peripheral ring layout and the remains of the central structure were recorded. Further, a phased cleaning of the stones was carried out during the documentation in plan and section. As a result, the base of the rounded layout was outlined in place of the above-mentioned central structure. For a clearer definition of the nature of this layout, an additional excavation was laid according to the outline and clearing was carried out – a layout of two parallel rows of different-sized stones was recorded, in the central part there is a small cluster of stones like the filling of a gravel pit.

The excavation was carried out according to the contours of the layout and focusing on the characteristics of the soil.

According to the results of the excavation, at a depth of 1.4 m in the northern wall, a bottom niche was fixed, which, based on a sufficient solid structure of the soil, was excavated without demolition of the vault. As a result, scattered human bones were fixed in the bottom, a knife was poorly preserved. The burial was totally robbed and, judging by the nature, back in ancient times.

No other inventory items were found with the backbone.

The work on the site has been completed.

The mound has been reclaimed.

Also, 3 points of housing and household buildings of ethnoarchaeology were studied in parallel:

Wintering No. 1. It is in the central part of the Shubarat-1 burial ground, in close proximity to a voluminous ravine-a washout – to the east. The object before the excavation was an area with dimensions of 11x10 m, of a sub-rectangular shape, the ruins of the walls make the structure more voluminous.

According to the wintering area, a excavation with dimensions of 15x15 m was divided, a total of 25 sectors were placed, each sector had a size of 3x3 m, with eyebrows of 40 cm (Fig. 15).

Figure 15. Wintering ground No. 1

The view before the excavation. The winter quarters are 4-chamber, the location of the rooms is along the North-South line. The ruins of the walls are up to 80 cm high. The remains of the walls of the southern rooms are much higher than the rest (80 cm), the walls of the northern rooms are up to 40 cm, i.e., the height of the ruins of the walls decreases from south to north. The northern walls are reinforced with stones. The complex consisted of 4 rooms, conventionally we named them northwest, northeast, southwest, southeast, and west to the south of the southwest room. The trapdoor appears to us as an extension to the main building.

The northern part of the estate is bordered by a stone barrier consisting of two rows of large stones laid. The excavation of the Northern sectors along the A1 – D1 line showed that there is no cultural layer north of this barrier. Whereas on the western, eastern and southern sides around the entire residential area there is a clay roll – a thin strip of clay at the edges of the house, thickening in the foundation of the building.

In sectors A2-A4, the western wall was identified, which was well fixed by a shaft before the excavation. The wall is adjacent to the eastern edge of the above sectors. The line of sectors A2 – A4 is the blockage of the wall, bricks of different preservation were fixed. In general, it should be noted the difficulty of fixing raw bricks both in the ruins and in the wall. The width of the wall is 80 cm, Made up of two rows of stacked bricks.

In sector A5, when removing the second layer, a fragment of a knife was found. The fragment of the handle is triangular, pointed, 4.5 cm long, the broken blade is 5 cm long. Several fragments of ceramic products were found in this sector, without traces of a stamp.

Sectors along the line B2 – B4 cover the interior of the room northwest, and part of the room southwest. The first of which is arranged in a rather interesting way, when the northern wall is a stone barrier, the western and southern walls are made of raw material, and the eastern partition is stone, continuing in sector B3 with raw material. Here, too, the internal partitions coincided with the excavation line. In sector B3, under the rubble of the walls, metal objects were found – a puncture, a nail.

Sector B3, during the cleanup, showed the presence of lower cultural layers. During the excavation of this sector, after removing the turf layer, the ruins of the wall, the clay layer, which is the floor of the entire structure, the presence of an underground coating was revealed. The underfloor flooring is a 5-centimeter layer of organic animal waste.

Sectors B2, B3, G2, G3 make up the largest room measuring 6x5 m. In sector B3, i.e. in the southern part of the largest room, a chain for tying cattle, consisting of three rings, a ringlet consisting of a ring, a rectangular iron die and a 1.5–turn ring with a diameter of 1 cm were found. A large amount of osteological material was found, and 5 fragments of porcelain, without identifying symbols.

In the crosshairs of sectors B4 and B4, before the excavation, a large outline of stones was recorded, presumably shaped like a hearth. After cleaning the entire area adjacent to the sketch, no ash or traces of fire were found. Among the stones, metal objects were found – an iron sickle, a door canopy, this indicates that the stone pile is a collapse. The sketch was not removed but left for subsequent years of research.

The line of sectors D1 – D5, the eastern side of the building. A thin cultural layer is fixed in these sectors. After removing the turf, 15 cm deep, a clay roll is fixed, framing the entire structure. In sector D 3, a royal coin with a face value of 2 kopecks, year of issue 1901, was found on the surface of the above-mentioned roll. This gives us an idea of the dating of the monument, which we estimate in the 1920s. Approximate dating can also be determined with the help of finds of porcelain products on which stamps have been preserved, in our case, these are dishes made at the factory of the Kuznetsov brothers, which functioned until the beginning of the XX century.

The northeastern part of sector D1 was occupied by a hill, which, in the process of clearing its parts falling into the excavation, turned out to be a mound with a stone shell.

Sector B5 is quite interesting, in which the southern corner of the entire estate is revealed. It is interesting for the presence of stones on a raw foundation. The stones were not arranged in a chaotic order but formed a line (50cm) of two rows of stones.

According to the results of excavation work at wintering No. 1, a three-chamber structure was revealed (according to the identified walls and partitions), made up of mud bricks and stone slabs of different sizes. Judging by the finds, and the absence of a hearth, it was an economic part of a large estate that continues to the west. The ruins of the buildings located to the west also stand out clearly in the natural relief, and have less stone in the structure, which may suggest its residential purpose.

During the excavation, a large amount of osteological material was revealed – bones of sheep and cattle.

According to the results of the research, it was found that wintering dates to the end of the XIX – beginning of the XX century.

Wintering ground No. 2 is located 40 m south of wintering ground No. 1. The 4th square of the excavation has been laid.

It was investigated to the mainland, the obtained materials showed that the wintering was late – the 50s and 60s of the XX century.

Wintering ground No. 3 (emergency), located west of the Shamalgan highway – Ushkonyr plateau, at the edge of a cliff, on the banks of the dried-up Shubarat River,

Before the excavation, it consisted of one deep depression, 1.3 m deep. The northern and southern walls stand out vividly. The eastern side is a semi-circular shaft. 1.5 meters from the northeast corner of the depression, there is a depression, probably an entrance. There are no stones in the structure of the outer walls. Most of the building was demolished by running waters. During reconnaissance work, on the slope (cliff) of the ravine, at a level of 1.5 m from the top, a hearth was identified, which was initially mistaken for a ceramic vessel.

A 5x6 m excavation was laid out based on the size of the pit and shafts. During excavation, the walls are poorly fixed, there is something like bricks in places of high ramparts. We tend to think of the monument as a semi-underground one.

After removing the upper turf layer, dark, loose soil is fixed throughout the excavation, according to all indications – the walls of the semi-excavation. After removing the loose layer, at the level of 40 cm from the turf, stones were revealed, representing two lines stretching from south to north. The line of stones goes to the west, to the hearth, and forms a rectangular hollow space in the northeast corner. This is probably a home heating system.

The hearth is rounded in plan, 40 cm in diameter, with a flat bottom. The upper part is missing, most likely, it was also rounded, like tandoor furnaces. The material of the hearth is baked clay, 2.5 cm thick. The walls of the hearth are quite fragile and brittle, layers of clay are visible. The bottom is covered with ash and soot, there are two smooth, flat stones, also with soot.

According to the results of archaeological excavations, it was found out that the object is a dugout of a Kazakh peasant-zhatak, which settled in for a relatively short time.

The studied funerary and memorial and ethnographic monuments, without exception, were all emergency or there was a threat of their destruction or damage by man-made and anthropogenic factors.

A set of protective and preventive measures aimed at protecting historical and cultural heritage:

- work has been carried out to strengthen the walls and fill (starting from the sources) a volumetric ravine-washout on the territory of the Shubarat-1 burial ground:

The main emphasis was placed on areas in the immediate vicinity of which there are monuments of ethnoarchaeology, and funeral and memorial monuments not explored in the field season of 2023.

In total, the territory of the ravine with a length of 70 m and a depth of up to 5 m is filled in.

- negotiations were held on the installation of security signs, in accordance with the norms and requirements of legislation in the field of protection of historical and cultural heritage (ICN), on all previously known and new monuments:

During this, it was found out that the archaeological sites of Shubarat and Molaly have not yet been included in the register of monuments of local importance and, in this regard, a package of documents has been prepared in accordance with the requirements of the Law of the Republic of Kazakhstan «On the Protection and Use of Objects of Historical and Cultural Heritage» dated December 26, 2019, No. 288-VI ZRK to the executive body for the protection of historical and cultural heritage- the cultural heritage of the Almaty region, with a request to take these monuments under direct control, the installation of security signs and the implementation of other measures provided for by the said Law to protect monuments of archeology and ethnoarchaeology;

- lectures were given to representatives of the executive power, law enforcement agencies about the monuments of this area, about legislation and measures of protection and protection:

According to official letters from the executive organization, extended lectures were given on the topic «Legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of protection of historical and cultural heritage, permits for research, measures to establish and bring to criminal administrative responsibility participants in illegal research in the field of historical and cultural heritage» to representatives of local law enforcement agencies and employees of the Ile-Alatau National Park.

- official letters have been sent from the contractor's organization - «On the need to preserve historical and cultural monuments» to all relevant authorities:

To all landowners and land users on the territory of which the archaeological sites of Shubarat-1, Shubarat-2, Shubarat-3 and Molaly are located.

All owners of land plots and land users on the territory of which archaeological sites are located are familiar with Article 37 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, which states that «Citizens of the Republic of Kazakhstan are obliged to take care of the preservation of historical and cultural heritage, protect historical and cultural monuments», with Article 26 of the above-mentioned Law of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2019 No. 288-VI;

- contacts of the inspection for the protection of monuments have been distributed with a request to inform them and law enforcement agencies when fixing the facts of economic, industrial or archaeological work on monuments without permits established by law (they are clearly familiar with the list and with original samples:

A tour was conducted of all farms and farms, forestry departments and private security service points, near which there are already known and newly discovered monuments of archeology and ethnoarchaeology, with a detailed explanation of the Legislation of the Republic of Kazakhstan, primarily with the above-mentioned Article 37 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

Original samples of documents granting the right to conduct archaeological work on historical and cultural heritage monuments are clearly shown and copies of these documents are provided for comparison, if necessary.

Also, local residents, primarily employees of all the above-mentioned services and institutions of a public and private nature, are familiar with the fact that, according to the Legislation of the Republic of Kazakhstan, criminal and administrative liability is provided

for illegal archaeological excavations, theft, trade, damage and destruction of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan (Articles 193, 196, 294, 295 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan; art. 145 of the Code of Administrative Offences of the Republic of Kazakhstan).

Conclusion

Based on the results of the research carried out, a complex of laboratory and laboratory studies on the processing of the obtained materials by methods of natural sciences was carried out. A complete pre-processing of all archaeological survey materials has been carried out:

The resulting set of materials from the three studied points of housing and household buildings of ethnoarchaeology has been carefully processed – all materials are typologized according to the material of manufacture, household purpose and other key features.

Preliminary in-house processing of all received materials was carried out - conservation and initial restoration of metal products, handicrafts made of porcelain, bone and ceramics.

The most notable samples for laboratory research were selected – a coin of the Russian Empire in 1901, porcelain from the Kuznetsov factory, specific metal products – knives, sickle, fragments of a cauldron, etc.

The osteological material of the wintering grounds, consisting mainly of animal bones of different nature and degree of preservation, was transferred to the laboratory of the A.H. Margulan IA.

Laboratory and desk analysis of the data obtained from wintering No. 1 indicates an early character – judging by the above-mentioned individual finds, namely a coin from 1901, porcelain, which was produced between the second half of the XIX and the beginning of the XX century, this wintering functioned during this period.

The materials of wintering room No. 2, which is located 40 m south of the first one, show a rather late character – all the discovered materials (metal products, porcelain) indicate that the wintering functioned in the second half of the 20th century – specifically the 50s and 60s. In addition to laboratory and desk data, this is indirectly indicated by the testimony of a local shepherd born in 1956, according to whom there was a small farm in this area during the specified period.

Wintering No. 3 (emergency), located near a cliff, on the bank of the dried-up Shubarat River, according to the results of archaeological excavations, turned out to be a dugout of a Kazakh peasant-zhatak, which settled in for a relatively short time.

The dugout provided a little practical material, also closer to modernity – a fragment of a cauldron and an oven with clay coating, resembling a small tandoor.

Laboratory and desk processing of artifacts and household items found within the winter quarters No. 3 showed that it was correlated to the middle of the XX century.

According to the results of archaeological research of funerary and memorial structures of the Saka and Saka-Wusun times, several important materials were also obtained that required laboratory and desk processing.

Anthropological material:

Three funerary and memorial objects – mounds No. A1, K1 and U2 of the Shubarat-1 burial ground showed the presence of in situ burials, i.e. undisturbed.

In the burial mound No. U1 of the Shubarat-1 burial ground and in the object No. 23 of the Molaly burial ground, scattered human bones mixed due to robbery and the action of a large rodent were recorded.

All the bones and skeletal remains were removed in compliance with all the requirements of field archaeology and subjected to preliminary in-house treatment:

cleaned of soil and other foreign materials without the use of chemicals, neatly packed and transferred now for anthropological research in Almaty to an anthropologist, Ph.D. E. Kitov.

Individual elements of organic materials from the burials have been prepared for transfer to radiocarbon analysis according to C14.

In addition to the anthropological material, ceramic vessels were found in the burial mounds of the Shubarat-1 burial ground:

Mound No. A1 contained two ceramic vessels – a bowl with traces of soot and a pot-shaped small vessel with a broken handle.

Kurgan No. K1, contained one jug-shaped small vessel.

Mound No. U2 also contained one jug-shaped small vessel.

The ceramic material was subjected to laboratory and laboratory treatment: cleaning and strengthening of the most fragile parts with non-aggressive adhesives.

The contents of the vessels were seized and packed in separate containers for transfer to the appropriate laboratories for analysis of the contents – the type of intended food, possible palynological material, etc.

The vessels, after preliminary careful processing, were packed and transferred for a narrow-profile study to the specialist of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan on ancient and Medieval ceramics.

Several fragments of ceramics were found in the burial mound No. 23 of the Molaly burial ground and lifting material in the form of fragments of red clay ceramics was also discovered during exploration and prospecting works within the framework of a project of a specialized scientific group.

The specified material was also transferred to a specialist for more detailed analyses after laboratory and desk processing.

Preliminary laboratory and laboratory analysis of ceramic material from the Shubarat-1 burial ground showed the proximity of vessels to similar products of Zhetysay IV-III centuries BC (Ageeva, 1959: 83; 1960: 28; Tulegenov, Chekin, Sultanijarova, 2019: 34)

In addition to all the described materials in mound No. A1, a small «meat» knife was found inside a cup-shaped ceramic vessel, a knife-shaped product was also found in the burial of mound No. 23 of the Molaly burial ground - extremely poor preservation, a small iron product was also found in the burial of mound No. K1 - a strongly corroded small «claw-shaped» product, possibly penetrating or another similar item of clothing or hairstyle.

All metal products after the in-house conservation work are prepared for transfer to specialized laboratories.

Also, a stone spinning wheel was found in the burial mound No. K1 – a standard rounded shape and size. It has been cleaned and prepared for delivery to the specialized laboratory of the tracological direction.

The materials of the conducted archaeological scientific research find analogies in a wide range of monuments of the Sako-Uysun Zhetysu period (Nurmuhanbetov, Trifonov, 1989: 57-61; Trifonov, 1989: 45-49; Nurmuhanbetov, Trifonov, 2016: 10-19; Nurmuhanbetov, Tulegenov, Ivanov, 2019: 99-108).

Based on the preliminary analytical work, the studied monuments date back to IV- III centuries BC.

Funding.

The article was carried out within the framework of grant funding program of fundamental and applied scientific research of young scientists for 2023-2025 of the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan IRN AP19579286 «Multidisciplinary research of polychronological cultures in the context of archaeological sources analysis and past heritage preservation: Shubarat-Molaly monuments example».

Authors' contributions.

Yeldos Maksatovich Kariyev: Substantiation of the research concept (formulation of ideas, research goals and objectives), Development of research methodology, Historiographical review of literature, Guidance on the excavation of archaeological sites of Shubarat and Molaly, Writing the text of the manuscript.

Daniyar Tolegenovich Tleugabulov: Guidance on conducting security and rescue operations of a direct and preventive nature, Summarizing the results of the study, Writing the text of the manuscript.

Azamat Talgatovich Dukombaiev: Guidance on conducting reconnaissance work within the established administrative territory, Historiographical review of literature, Design of the manuscript.

Adil Yerlanuly Eginbai: Guidance on the excavation of monuments of ethnographic modernity – Kazakh wintering, Work with graphic material.

References

- Ageeva E.I. Kurgannye mogil'niki rannih kochevnikov severo-vostochnoj chasti Alma-Atinskoj oblasti // Izvestija AN KazSSR. Serija istorii, arheologii i jetnografii. 1959. Vyp. 3. 80–85 pp. [in Russian].
- Ageeva E.I. K voprosu o tipah drevnih pogrebenij Alma-Atinskoj oblasti // Novye materialy po arheologii i jetnografii Kazahstana. Trudy IIAJe. T.12. Alma-Ata, 1961, 21-40 pp. [in Russian].
- Kariyev Ye.M., Besetaev B.B. Monitoring sostojanija arheologicheskikh pamjatnikov Shubarat i Molaly v 2021 godu // Materialy mezhdunarodnoj arheologicheskoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Margulanovskie chtenija-2022» / otv. red. T.B. Mamirov (12-13 aprelja 2022 g.). Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana, 2022. 246-254 pp. [in Russian].
- Nurmuhanbetov B.N., Trifonov Ju.I. Novye pamjatniki saksogo vremeni bliz g. Alma-Aty // Problemy arheologii skifo-sibirskogo mira. Kemerovo: Izd-vo KemGU, 1989. Ch. 1. 57–61 pp. [in Russian].

Nurmuhanbetov B.N., Trifonov Ju.I. Kurgannye mogil'niki Shubarat i Molaly (kratkaja harakteristika i kul'turno-hronologicheskij analiz) // Saki i savromaty Kazahskih stepej: kontakt kul'tur. Almaty: IA im. A.H. Margulana, 2016. 10–19 pp. [in Russian].

Nurmuhanbetov B.N., Tulegenov T.Zh., Ivanov S.S. Kollekcija predmetov vooruzhenija saksogo vremeni iz mogil'nikov Molaly i Shubarat // Teorija i praktika arheologicheskikh issledovanij. Barnaul: Izd-vo AltGU, 2019. № 1 (25). 99–108 pp. [in Russian].

Trifonov Ju.I. K voprosu ob arheologicheskikh kriterijah social'noj stratifikacii vostochnosemirechenskikh sakov (po materialam mogil'nika Molaly I) // Problemy arheologii skifo-sibirskogo mira. Kemerovo: Iz-vo KemGU, 1989. Ch. 1. 45–49 pp. [in Russian].

Tulegenov T.Zh., Chekin A.G., Sultanjarova A.Zh. Atribucija i kul'turnaja interpretacija kollekcii keramiki sakskej jepohi iz fondov gosudarstvennogo istoriko-kul'turnogo zapovednika-muzeja «Issyk» // Vestnik KazNU im. al'-Farabi. Almaty: Qazaq universiteti, 2019. № 43 (95). 31–38 pp. [in Russian].

Шұбарат және Молалы ескерткіштеріндегі кешенді пәнаралық зерттеулердің нәтижелері: Жетісудың көне және ортағасырлық мәдениеті хақында

**Елдос М. Қариев¹, Данияр Т. Тлеуғабулов²,
Азамат Т. Дукомбайев², Әділ Е. Егінбай²**

¹Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада ғылыми тұрғыда аз зерттелген аймақта, нақты айтсақ, Алматы облысы, Қарасай ауданы Шамалған ауылының маңында орналасқан Жетісудің көрнекті ескерткіштерінің бірі – Шұбарат және Молалы қорымдарында жүргізілген кешенді пәнаралық зерттеулердің барысы және нәтижелері баяндалады.

Аталмыш ауылдық аумақта жүргізілген барлау-іздігіру жұмыстарынан, ескерткіштердің кең санатында жасалған қазба жұмыстарынан және тарихи-мәдени ескерткіштерді – археологиялық және этноархеологиялық нысандарды тұрғындардың немесе тонаушылардың біліп немесе білмей істеудегі кері әрекеттерінен сақтауға және құтқаруға бағытталған қорғау-насихаттау іс-шаралардан тұратын маңызды жұмыстар тыңғылықты сипатталды.

Барлау-іздігіру жұмыстарының барысында жаңа археологиялық және этноархеологиялық нысандар табылып, құжатталды.

Аталған қорымдардың шегінде сақ-үйсін дәуірінің жерлеу-аза тұту ескерткіштерінде, сондай-ақ этнографиялық заманының қазақ қыстауларында қазба жұмыстары жүзеге асырылды.

Қорғау-насихаттау іс-шаралары кезінде жүргізілген бірқатар кешенді жұмыстар баға жетпес тарихи және мәдени ескерткіштерді сақтауға оң әсер етті деуге болады.

Ең бастысы жүзеге асырылған кешенді жұмыстардың нәтижелері баяндалып, зерттелген барлық ескерткіштердің мерзімі айқындалды.

Түйін сөздер: пәнаралық зерттеулер; Шұбарат және Молалы; археология; этноархеология; Жетісу мәдениеті.

Результаты комплексных междисциплинарных исследований на памятниках Шубарат и Молалы в контексте древней и средневековой истории Жетысу

**Елдос М. Кариев¹, Данияр Т. Тлеугабдулов²,
Азамат Т. Дукомбайев², Адиль Е. Егинбай²**

¹Международный университет Астана, Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье приводятся ход и результаты комплекса междисциплинарных научно-исследовательских работ, осуществленных на одних из значимых памятников в научном плане малоисследованного субрайона Жетысу – могильниках Шубарат и Молалы в окрестностях села Шамалган Карасайского района Алматинской области.

Подробно описаны этапы научных работ, состоящих из рекогносцировочных работ в пределах административной территории Шамалганского сельского округа, раскопки широкого круга памятников и проведение комплекса охранно-популяризационных работ, направленных на защиту памятников археологии и этноархеологии в пределах могильников Шубарат и Молалы и предупреждение возможных деструктивных сознательных и бессознательных действий местных жителей, грабителей, землепользователей и других по отношению к памятникам истории и культуры.

В ходе разведочно-поисковых работ зафиксирован ряд новых археологических памятников и этнографических зимовок конца XIX-начала XX вв.

В пределах указанных памятников исследованы как погребально-поминальные памятники сако-уйсунского времени, так и казахские зимовки этнографического времени.

В процессе охранно-спасательных работ осуществлен комплекс работ и мер, которые положительно сказались и скажутся на сохранении бесценных историко-культурных памятников.

Подводятся итоги проведенного комплекса научных работ и даются предварительные даты всех исследованных памятников.

Ключевые слова: междисциплинарные исследования; Шубарат и Молалы; археология; этноархеология; культура Жетысу.

Список литературы

Агеева Е.И. Курганные могильники ранних кочевников северо-восточной части Алматинской области // Известия АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии. - 1959. Вып. 3. - С. 80–85.

Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Труды ИИАЭ. Т.12. - Алма-Ата, 1961. С. 21-40.

Кариев Е.М., Бесетаев Б.Б. Мониторинг состояния археологических памятников Шубарат и Молалы в 2021 году // Материалы международной археологической научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2022» / отв. ред. Т.Б. Мамиров (12-13 апреля 2022 г.). - Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. С. 246-254.

Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов Ю.И. Новые памятники сакского времени близ г. Алма-Аты // Проблемы археологии скифо-сибирского мира. Кемерово: Изд-во КемГУ, 1989. Ч. 1. - С. 57-61.

Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов Ю.И. Курганные могильники Шубарат и Молалы (краткая характеристика и культурно-хронологический анализ) // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур. - Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2016. - С. 10-19.

Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С. Коллекция предметов вооружения сакского времени из могильников Молалы и Шубарат // Теория и практика археологических исследований. - Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2019. № 1 (25). - С. 99-108.

Трифонов Ю.И. К вопросу об археологических критериях социальной стратификации восточносемиреченских саков (по материалам могильника Молалы I) // Проблемы археологии скифо-сибирского мира. - Кемерово: Изд-во КемГУ, 1989. Ч. 1. - С. 45-49.

Тулегенов Т.Ж., Чекин А.Г., Султанярова А.Ж. Атрибуция и культурная интерпретация коллекции керамики сакской эпохи из фондов государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. № 43 (95). - С. 31-138.

Information about the authors/Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах:

Yeldos Maksatovich Kariyev – PhD, Associate Professor of the Higher School of Social Sciences and Humanities, Astana International University, Kabanbay batyr avenue, 8, 010000, Astana, Kazakhstan.

Елдос Мақсатович Қариев – PhD, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жоғарғы мектебінің доценті, Астана халықаралық университеті, Қабанбай батыр даңғылы, 8, 010000, Астана, Қазақстан.

Елдос Максатович Кариев – PhD, доцент, Высшая школа социально-гуманитарных наук, Международный университет Астана, проспект Кabanбай батыра, 8, 010000, Астана, Казахстан.

Daniyar Tolegenovich Tleugabulov – Master of Archaeology and Ethnology, Senior Lecturer at the Department of Archaeology and Ethnology, Faculty of History, L.N. Gumilyov ENU, Pushkin street, 11, 010008, Astana, Kazakhstan.

Данияр Төлегенович Тлеугабулов – археология және этнология магистрі, Тарих факультетінің Археология және этнология кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ-і, Пушкин көшесі, 11, 010008, Астана, Қазақстан.

Данияр Төлегенович Тлеугабулов – магистр археологии и этнологии, старший преподаватель, кафедра археологии и этнологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, улица Пушкина, 11, 010008, Астана, Казахстан.

Azamat Talgatovich Dukombaiev – Master of Archaeology and Ethnology, researcher at the K.A. Akishev Research Institute, L.N. Gumilyov ENU, Pushkin street, 11, 010008, Astana, Kazakhstan.

Азамат Талғатович Дукомбайев – археология және этнология магистрі, К.А. Ақышев атындағы ҒЗИ-дың ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Пушкин көшесі, 11, 010008, Астана, Қазақстан.

Азамат Талғатович Дукомбайев – магистр археологии и этнологии, научный сотрудник НИИ им. К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, улица Пушкина, 11, 010008, Астана, Казахстан.

Adil Yerlanuly Eginbai – PhD doctoral student, Junior Researcher at the K.A. Akishev Research Institute, L.N. Gumilyov ENU, Pushkin street, 11, 010008, Astana, Kazakhstan.

Әділ Ерланұлы Егінбай – PhD докторант, К.А. Ақышев атындағы ҒЗИ-ның кіші ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ-і, Пушкин көшесі, 11, 010008, Астана, Қазақстан.

Адилъ Ерланұлы Егінбай – PhD докторант, младший научный сотрудник НИИ им. К.А. Акишева, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, улица Пушкина, 11, 010008, Астана, Казахстан.

RSTI 03.41.01

Research article

<https://orcid.org/0009-0005-8865-1223>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-116-136>

Историческая политика Республики Туркменистан во время президентства С.А. Ниязова (1991-2006 гг.)

Никита А. Косяк

Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

Email: nik.kosyak.1998@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы формирования исторической политики Республики Туркменистан президентства С.А. Ниязова (1991-2006 гг.). Проанализированы основные концепции происхождения туркменской нации. Обосновывается мысль о том, что «Рухнама» выступает основополагающим эпосом в формировании исторической политики в республике. Обращено внимание на фигуру С.А. Ниязова как первостепенную в исторической политике республики. Кроме того, в статье рассмотрены фигуры отца и матери первого Президента Туркменистана. Акцентирована их важная составляющая в создании коммеморативного нарратива вместе с фигурой Туркменбаши.

Ключевое внимание в статье уделяется формированию коммеморативного календаря республики как одного из факторов действия исторической политики в стране. Разобраны ключевые памятные даты, свидетельствующие об истории и истоках возникновения туркменской государственности. Рассмотрены основные нормативно-правовые акты, новостные порталы, свидетельствующие о формировании коммеморативных практик в Республике Туркменистан с 1991 по 2006 гг.

Подчёркнута важная роль институтов памяти. Большое внимание уделено международным, научно-образовательным и культурным (музейным) организациям, оказывающим значительное влияние на формирование институционально-коммеморативной политики страны. Проанализированы основные задачи и направления деятельности специализированных структур памяти.

Keywords: коммеморация; коммеморативный календарь; политика памяти; историческая политика; концепция; нация; «Рухнама»; Президент.

Received 28.12.2023. Revised 25.01.2024. Accepted 30.01. 2024. Available online 30.03.2024.

For citation:

Kosyak N. A. Historical policy of the Republic of Turkmenistan during the presidency of S.A. Niyazov (1991–2006) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 116-136. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-116-136>

Для цитирования:

Косяк Н. А. Историческая политика Республики Туркменистан во время президентства С.А. Ниязова (1991-2006 гг.) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – No.1. – С. 116-136. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-116-136>

Введение

Исследование вопросов исторической политики является неотъемлемой частью подчеркивания национальной идентичности государственного субъекта. Именно поэтому историческая политика может оказывать весомое влияние на общество, что позволяет грамотно формировать то или иное мнение на спорные вопросы (аспекты), возникшие в истории государств. Поэтому высшие структуры власти стремятся грамотно выстроить единую историческую политику страны, дабы не допустить возникновения иного мнения на те или иные вопросы. Особенно остро этот тезис стоит в Республике Туркменистан. Объектом исследования стал анализ формирования исторической политики во время пребывания на посту Президента Республики Туркменистан С.А. Ниязова (1991-2006 гг.).

Поэтому основными атрибутами в попытке сформировать собственный взгляд на историческую политику были следующие моменты: обоснование возникновения туркменской государственности; первостепенное значение «Рухнамы» Туркменбаши в формировании исторической политики республики; возвеличивание фигуры С.А. Ниязова и его родителей в коммеморативных практиках Туркменистана; разработка общенациональных праздников для самоидентификации туркменской нации; функционирование тематических структур памяти – институтов коммеморации (научные структуры, тематические центры, музеи).

Материалы и методы

Историографию вопроса можно разделить на несколько тематических направлений. К доминирующей группе материалов относятся исследования, освещающие вопросы происхождения туркменской нации. К таким монографиям необходимо отнести труды М.Б. Дурдыева «Туркмены» (Дурдыев, 1991), «Туркмены Центральной Азии» (Дурдыев, 1993); А.Д. Джикиева «Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху Средневековья» (Джикиев, 1991); О.А. Гундогдыева «Прошлое Туркмен» (Гундогдыев, 1998). В монографиях данного типа даются основные концепции и вариации происхождения туркменского этноса в центральноазиатском регионе. Необходимо отметить классический труд Президента республики С.А. Ниязова, посвященный трактованию основных этапов в развитии туркменской государственности – книгу «Рухнама». Эта книга представляет собой историко-мифологический эпос о происхождении туркменской нации (Ниязов, 2002 г.).

Помимо того, в статье рассматриваются темы образовательной составляющей в республике с 1991 по 2006 гг., которые затрагивала А.М. Погорельская в своей работе «Эволюция системы высшего образования в Туркменистане на фоне современных образовательных трендов» (Погорельская, 2021).

Отдельной категорией исследований идут вопросы, освещающие личный вклад первого Президента республики в развитие коммеморативной политики государства. Данный тезис отмечен в работах С. Горак «Мифы Великого Туркменбаши» (Горак, 2005) и «Портрет Туркменбаши как мифологическая основа его режима» (Горак, 2007).

Аспекты формирования исторической политики в Туркменистане описаны в работе Д. Мальцева «Исторические мифы стран Средней Азии» (Мальцев, 2017) и коллективной статье О. Амановой и Н. Тагановой «300-летие Махтумкули Фраги» (Аманова и др., 2023).

Часть историографических материалов охватывает проблематику создания институтов памяти. Так, общие вопросы создания первых институтов памяти рассмотрены в монографии «Туркмены» (Туркмены, 2016). Вопросы образовательной коммеморации в своей научной статье рассмотрела Е.В. Литвинова «Развитие системы образования в Республике Туркменистан» (Литвинова, 2014).

Кроме того, при работе над статьей автор опирался на следующие нормативно-правовые акты Республики Туркменистан: Конституционные законы РТ: «О постоянном нейтралитете Туркменистана» (1995 г.) и «Об исключительных полномочиях первого Президента Туркменистана» (1999 г.); законы РТ: «О принятии и обнародовании священной Рухнамы Президентом независимого, постоянно нейтрального Туркменистана Сапармурата Туркменбаши – Золотой книги золотого века» (2001 г.); Закон «О Государственном гербе Туркменистана» (2003 г.).

К тому же, в рамках использования нормативно-правовых документов были использованы постановления Президента Республики Туркменистан: «О создании Национального института образования Туркменистана» (1997 г.); «О создании Национального музея Туркменистана» (1998 г.); «О создании Генгеши по развитию национальной культуры, литературы и искусства при Президенте Туркменистана» (1999 г.); «Вопросы Государственного института культурного наследия народов Туркменистана, Центральной Азии и Востока при Президенте Туркменистана» (2001 г.); «О создании Музея национальных ценностей Туркменистана» (2001 г.)

Обсуждение

Первоочередной задачей новосозданного государства и лично Президента стало обоснование происхождения туркменской государственности. Поэтому начиная с 1991 г. происходил поиск исторических корней туркменского народа. По этой причине начинается плодотворная деятельность в поставленном вопросе местных историков. Уже в 1991 г. была предложена концепция возникновения туркменской государственности историком М.Б.Дурдыевым. В своих монографиях «Туркмены» (Дурдыев, 1991 г.), «Туркмены Центральной Азии» (Дурдыев, 1993 г.) историк высказано предположение, что туркменская народность произошла от государственных образований Парфянского царства, Государства Эфталитов, аланских племенных объединений, совместно проникающих на центральноазиатскую территорию тюркоязычного элемента, начиная с I в. н.э. до IX-X вв., когда доминирующим тюркоязычным конструктором становятся т.н. огузы (Дурдыев, 1993: 8-9). Схожей точки зрения придерживался историк А.Д. Джикиев, говоривший, что прототуркменская общность образовалась посредством племенных объединений парфян, массагетов и маргиан (Джикиев, 1991: 16--18).

Однако предложенная концепция М.Б. Дурдыева оказалась не популярна по причине отхода от сельджукско-огузской концепции, поддерживавшейся С.А. Ниязовым (Мальцев, 2017: 57). Данная концепция при С.А. Ниязове получила название «*новой концепции национальной истории*». Положения концепции, следующие: подчеркивание автохтонности туркменских племен в период древности и Средневековья и проникновение огузских (туркменских) на территорию центральноазиатских земель примерно в III тыс. до н.э.

В основе концепции лежала идея «Золотого века туркмен». Согласно ей, наиболее впечатляющим этапом становления туркменской нации был туркмено-сельджукский отрезок, получивший название «Первого Золотого века», затем происходил многовековой упадок нации (исключение сделано для XVIII в. по причине творчества Махтумкули Фраги).

Затем отмечен негативный опыт нахождения территории Туркменистана в составе Российской Империи и Советского Союза, способствовавший утрате национальной независимости и повлекшей за собой регресс туркменской национальной идеи. Новый этап в развитии «Золотого века» связан с обретением независимости Туркменистана и президентством С.А. Ниязова (сайт Bbc.com, 2013).

Тогда основным инициатором в вопросах туркменской государственности становится О.А. Гундогдыев. В своей монографии «Прошлое туркмен» (Гундогдыев, 1998 г.) историк так же, как и его коллеги М.Б. Дурдыев и А.Д. Джикиев, доказывал, что предками туркмен являются пярфяне, мидяне, скифы, аланские племена, но сделал акцент на том, что все они были тюркоязычными народностями, а огузы в этом формировании играли первостепенную роль (Гундогдыев, 1998: 71-74).

В условиях поиска исторических корней национальной государственности важную роль сыграл и сам С.А.Ниязов. Результатом его научных изысканий стала изданная в 2001 г. книга «Рухнама» («Книга духа») (Постановление ХМ Туркменистана «О принятии и обнародовании священной Рухнама Президента независимого, постоянно нейтрального Туркменистана Сапармурата Туркменбаши – Золотой книги золотого века», 2001), состоящая из пяти глав и повествующая о древней и средневековой истории Туркменистана. Из-под пера Президента вышло еще два тома продолжения «Рухнамы»: «Туркмен илим аман болсун» («Будь благословенен туркменский народ») и «Туркменин бяш эйямынын рухы» («Пять этапов духовности туркменского народа») (сайт Lenta.ru, 2003).

В «Рухнаме» происходит деление на два ключевых периода: *мифологический*, к которому относят времена правления великих «пророков», и *исторический*, где происходит краткое описание формирования туркменской нации в древний и средневековый периоды. Так, к «пророкам» в «Рухнаме» относятся: «Огуз-хан», «Горкут-Ата», «Гёроклы», «Махтумкули». С 2001 г. к «пророкам» причислен и сам С.А. Ниязов.

Согласно «Рухнаме», древнейшим «пророком» провозглашался Огуз-хан, основавший «Огузскую державу» – прототуркменское государство, созданное около 5 тыс. лет назад (Ниязов, 2002: 97). Словосочетание «*Огузская держава*» тождественно «*Туркменской державе*», т.к. в «Рухнаме» С.А. Ниязов акцентировал внимание на том, что «говоря “огуз”, мы подразумеваем «туркмена» (Ниязов, 2002: 237).

Центр державы простирался от Балха (современный Афганистан) до Атаила (р.Волга) (Ниязов, 2002: 238), что включало в себя и современную территорию Туркменистана.

Центральное место в книге занимает непосредственно Огуз-хан, являвшийся прародителем всего на Земле. Именно во время правления «пророка» был изобретен «огузтуркменский» алфавит, колесо, телега, технология плавки металла (Ниязов, 2002: 187). На основе огузтуркменского алфавита, примерно 3 тыс. лет назад, была создана «Огузнама» – литературный исторический памятник, повествующий о жизнедеятельности Огуз-хана (Ниязов, 2002: 71). По словам С.А. Ниязова «Рухнама» выступает продолжением «Огузнамы» как «источника нового света и нового вдохновения» (Ниязов, 2002: 73). Многие названия носят имя «великого пророка». Так, Млечный путь назывался «Луком Огуза или Луком Огуз-Хана», река Амударья носила название Огуз, созвездие Тельца носило название «созвездие Огуза» (Ниязов, 2002: 189–190).

После правления Огуз-хана наступила пятисотлетняя эра правления Горкут-Ата из рода Баят. Его основная заслуга заключалась в принятии ислама и совершения паломничеств в Мекку и Медину (Ниязов, 2002: 121–122). Следующим туркменским правителем являлся Гёроглы. Однако в «Рухнаме» не обозначено точной датировки существования пророка. Его основная функция заключалась в предсказательной деятельности к светлому будущему туркменского народа (Ниязов, 2002: 124).

Особое внимание уделено «славным героям» огузской нации. За основу великого туркмена берется фигура султана Санджара, являвшегося последним правителем сельджукской империи, закончившей «эпоху Горкут-Ата» (Ниязов, 2002: 45–47). Кроме того, огромное внимание уделено иным великим правителям, но меньшим по значению, чем Санджар. К таким личностям относятся фигуры: «Малик Шаха», «Тогрул Бега», «Алп Арслана» (Ниязов, 2002: 43).

Далее в «Рухнаме» шло перечисление туркменских династий и правителей. Географический и временной диапазоны правления туркменских «царей» широчайший. Согласно «Рухнаме», туркмены являются прародителями всех древнейших цивилизаций в центральноазиатском и ближневосточном регионе. Их в «Рухнаме» насчитывается около 70 (Горак, 2005: 110). Так, в «Рухнаме» подчёркнуто, что туркменами являются турки-османы («Государство османских туркмен») (Ниязов, 2002: 268), индийские династии – туркменские («Государства туркмен Кутушба») (Ниязов, 2002: 271), Каджарская династия в Иране – туркменская. Заканчивается «Рухнама» Каджарской и Османской империями. Затем берется 70-летний перерыв с целью дать начало новой независимой Республике Туркменистан.

В результате «Рухнама» и положенная в её основу сельджукско-огузская концепция выступают важным идеологическим постулатом в функционировании вопросов возникновения туркменской нации на рубеже конца XX-начала XXI вв.

Процессы, которые происходили в Туркменистане с начала 1990-х, можно назвать «рухманизацией» коммеморативных практик республики. В политике «рухманизации» выделялись два этапа: подготовительный (1991–2001 гг.), начавшийся

с изменений в области образования (акцент был сделан на научно-образовательной сфере), и практический (2001-2006 гг.), в результате которого основные историко-философские идеи «Рухнамы» поддаются реализации в практическом плане. Стоит заметить, что программа «рухманизации» включает в себя как повсеместное внедрение учения «Рухнамы» в образовательную сферу функционирования государства, так и личный авторитет первого Президента республики С.А. Ниязова.

В ходе подготовительного этапа была проведена образовательная реформа в конце 1990-х гг., по итогу которой был внесен ряд преобразований. В 1998 г. была распущена Академия наук Республики Туркменистан, а Институт истории стал подконтролен Кабинету Министров Республики Туркменистан. Преподавание истории велось не по учебным пособиям, а согласно публичным выступлениям Президента, имеющих исторический оттенок.

В рамках практического этапа наблюдалось изменение конъюнктуры системы исторического образования под влиянием «Рухнамы». Уже с 2001 г. учебный предмет «История» был заменен предметом «Рухнама» как в школах, так и в университетах. Экзамен на знание «Рухнамы» являлся обязательным после окончания школы и вступительным в высшие учебные заведения (Погорельская, 2021: 155). Помимо этого, в школах вводились новые учебные предметы, имеющие исторический подтекст. К таким предметам относились: «Политика независимости великого Сапармурата Туркменбаши», «История нейтрального Туркменистана», «Рухнама – духовный кодекс туркменского народа», а также автобиография С.А. Ниязова и его родственников (сайт Bbc.com, 2013).

Следовательно, «Рухнама» С.А. Ниязова заняла господствующее положение в идеологической, научной и образовательной сферах функционирования государства с обществом, оказывавшее влияние на формирование коммеморативного облика республики.

Кроме влияния в научно-образовательной сфере, «культ Рухнамы» прочно засел в иных сферах функционирования жизнедеятельности государства. Под влиянием Рухнамы в 2002 г. произошел переход к национальному летоисчислению. В соответствии с реформой, помимо изменения месяцев, были видоизменены дни недели. Так, понедельник именовался «Баш гюн», вторник – «Яш гюн», среда – «Хош гюн», четверг – «Согал гюн», пятница – «Анна гюн», суббота – «Рух-гюн», воскресенье – «Дынч гюн» (сайт Ria.ru, 2008).

Название месяцев получили новые наименования, связанные со священной книгой или с семьей Президента. Так, январь получил название «Туркменбаши», февраль – «Байдаг» (месяц, посвященный национальному флагу), март – «Навруз», апрель – «Гурбансолтан-эдже», май – «Махтумкули», июнь – «Огуз», июль – «Горгут», август – «Алп Арслан», сентябрь – «Рухнама», октябрь – «Гарашзылык» (месяц, посвященный независимости), ноябрь – «Санджар», декабрь – «Битараплык» (т.н. «Месяц нейтралитета») (сайт Ria.ru, 2008).

Абсолютно в каждом государственном учреждении создавался «уголок Рухнамы», включавший в себя наличие самой книги и портрета Туркменбаши. Обязательной частью стали общественные чтения «Рухнамы» по субботам, получившей название

«Рух гюн» (духовный день). Сверх того, в республике функционировал университет им. Рухнамы, а 12 сентября провозглашался государственным праздником – «День Рухнамы». Ключевым моментом в коммеморативном вопросе величия «Книги духа» стало установление в 2005 г. памятника «Рухнаме» в Ашхабаде в виде книги с позолоченным профилем С.А.Ниязова на обложке (сайт, Ria.ru, 2008).

Таким образом, «Рухнама» С.А. Ниязова стала одним из важных элементов в формировании коммеморативной политики Туркменистана, получив отражение не только в научно-образовательной сфере, но и сыграв первостепенную роль в формировании общественно-политической и социально-культурной обстановки Туркменистана, начиная с начала 2000-х гг. и вплоть до конца президентства Туркменбаши.

Характерной чертой исторической политики Туркменистана являлось увековечивание памяти еще при жизни первого Президента Туркменистана. Для данной политики были характерны следующие тенденции: поощрение идеи увековечивания фигуры Президенты через призму законодательных практик; изменение топонимического образа государства; увековечивание личности Президента через призму архитектурного облика страны.

Начиная с 1990-х гг. шла идеологизация личности С.А. Ниязова через законодательную инициативу. Уже в 1993 г. Халк Маслахаты (Народный совет – высший орган власти Туркменистана с 1992 по 2008 гг.) принял решение о присвоении Президенту титула «Туркменбаши» («Отец туркмен», с 1997 г. титул звучал как «Великий Туркменбаши»). Важно отметить, что среди иных титулов, присужденных «Народным советом», были «Сердар» («Вождь»), «Сын лучшей из туркменских матерей Горбансолтан-эдже», «Очеловеченный символ Туркмении». Кроме того, в 1994 г. С.А. Ниязов получил воинское звание маршала Туркменистана и являлся героем республики пять раз.

Начиная с 1994 г. была введена обязательная ежедневная клятва верности Президенту (Горак, 2005), а в 1999 г. тот же Халк Маслахаты принял закон о бессрочном сроке нахождения у власти Туркменбаши (Конституционный закон РТ «Об исключительных полномочиях первого Президента Туркменистана», 1999). В 2001 г. «Гуманитарная ассоциация туркмен мира» выступила с предложением присвоить С.А. Ниязову титул «Бейик» (Великий).

Увековечивание памяти о Туркменбаши наблюдалось и через призму монументального зодчества. Было создано огромное количество памятников, бюстов, барельефов «Отца Туркмен», украшавших улицы туркменских городов и сел. Выдающимся памятником архитектуры, свидетельствующим о величии С.А.Ниязова, является созданная в 1998 г. 75-метровая «Арка Нейтралитета» с позолоченной фигурой Первого Президента страны в центре экспозиции.

«Символом Туркменбаши» является позолоченная статуя в родном селе Гипджак (Горак, 2005: 119), а также построенная в селе Кипчак самая большая мечеть в стране, носящая название «Туркменбаши Рухы». Рядом с мечетью был построен «фамильный» мавзолей, где были похоронены останки отца и матери четы Ниязовых, а после своей смерти — и сам Туркменбаши (сайт Lenta.ru, 2013).

Символизм величия С.А. Ниязова наблюдался не только в монументальном строительстве, но и в изменении топонимического ландшафта государства. Именем лидера государства названа самая высокая точка страны, получившая название «Пик Великого Туркменбаши» (2004 г.) (сайт Turkmenistan.ru, 2004). Меняются административно-территориальные названия городов, районов, сел. Так, г. Красноводск получил название «Туркменбаши». Улицы городов носили имя Президента, его титулов или имен родственников, остальные улицы были пронумерованы. Помимо того, обязательным атрибутом стало нахождение на улицах городов, в административных зданиях и личных кабинетах государственных служащих портрета Президента (Горак, 2007).

Следовательно, фигура Туркменбаши в вопросах коммеморативных практик заняла центральное место в функционировании туркменской государственности на рубеже конца XX-начала XXI века.

Наравне с личностью Президента в республике широко почитался образ родителей (матери и отца) «Сердара». Одной из центральных фигур в вопросах исторической коммеморации является мать Президента – Гурбансолтан Атамуратова – Гурбансолтан-эдже (в русскоязычных СМИ при упоминании матери Президента применяется сокращенная форма, введенная самим же Туркменбаши, “эдже” – слово, обозначающее в туркменском лексиконе “мать”). С 1990-х гг. образ «Эдже» занимает первостепенное значение, поскольку становится символом погибших в Ашхабадском землетрясении 1948 г. (согласно биографии Президента, мать и двое братьев – Ниязмурат и Мухамметмырат – трагически скончались в результате землетрясения) и одновременно служит идеалом туркменской женщины (Горак, 2007: 149).

Апробация образа «Великой Эдже» активно претворялась на практике. В республике в ее честь назван ряд государственных и географических объектов. В 2004 г. город Йыланлы и соответствующий этрап (район) были переименованы в честь матери «Сердара», а 2003 г. в Туркменистане объявлен годом «Гурбансолтан-эдже». Также её именем были названы туркменский хлеб и местный «Союз женщин».

В 1996 г. учрежден орден имени «Гурбансолтан-эдже», вручающийся женщинам за заслуги в укреплении нравственности, духовности и воспитании детей в уважении к своему государству (сайт Azh.kz, 2014). Увековечивание памяти наблюдалось и в скульптурном творчестве. Памятник «Эдже» был в родном селении – Кипчаке, а в 1997 г. открыт мемориальный памятник имени «Гурбансолтан-эдже», приуроченный к памяти о жертвах землетрясения 1948 г. в г. Ашхабад (сайт Hronikatm.com, 2012). В 2001 г. вместо скульптуры Фемиды был установлен монумент «Гурбансолтан», олицетворявший теперь справедливость и правосудие Туркменистана (Горак, 2007: 150).

Значимым для вопросов туркменской коммеморации являлся культ отца Туркменбаши – Атамурата Ниязова. Образ Атамурата прочно вошел в обиход исторического облика государства. В память об отце «Сердара» было изменено топонимическое обличие республики. Так, в 1999 г. г. Керки получил название Атамурат, а 2004 г. официально был назван в честь А. Ниязова (сайт Turkmenistan.ru, 2004). В 2001 г. был установлен памятник старшему Ниязову и назван центральный проспект в г. Ашхабад.

Соответственно, фигуры отца и матери Туркменбаши заняли одно из главенствующих мест в пантеоне коммеморативных практик республики. Реализация коммеморативного вопроса наблюдалось через видоизменение топонимики республики, учреждение специализированных наград и чрезмерное монументальное строительство.

Для туркменской государственности было присуще наличие т.н. национальных памятных дней, утвержденных Президентом республики. Принятые Туркменбаши дни памяти условно можно разделить на две тематические группы: национально-исторические (конституционные и исторические памятные дни), связанные с государственностью республики, и вспомогательно-исторические, подчеркивающие идентичность и национальную самобытность туркменской нации.

К конституционным, освещающим историко-конституционные вопросы становления туркменской государственности, относятся: «*День Государственного флага*», совпадающий с днем рождения С.А. Ниязова – 19 февраля); «*День независимости*» (27 и 28 октября); «*День нейтралитета*» (12 декабря); «*День Конституции*» (26 декабря).

Уникальным для туркменского календаря является «*День нейтралитета*», вызванный признанием Генеральной ассамблеей ООН «нейтрального статуса» в политической, экономической и социальной жизни Республики Туркменистана от 12 декабря 1995 г. (Резолюция ГА ООН «Постоянный нейтралитет Туркменистана», 1995) и законодательно закреплённый Конституционным законом Республики Туркменистан от 27 декабря 1995 г. (Конституционный закон РТ «О постоянном нейтралитете Туркменистана», 1995).

В туркменском нарративе велико увековечивание ключевых исторических событий, имеющих важное значение в толковании истоков туркменской государственности. Одной из таких дат являлся «*День памяти погибших в битве при Геок-Тепе*», учрежденный Президентом законом от 1990 г. Событие приурочено к знаменитой битве у крепости Геок-тепе (12 января 1881 г.), результатом которой стало присоединение исконной территории Туркменистан к Российской Империи. В этот день в Туркменистане был обязательный выходной, приспускался национальный флаг и происходил общегосударственный молебен в честь героически павших в битве туркмен (сайт Ria.ru, 2005).

Одной из главных общенациональных исторических дат является «*День поминовения*» (1995 г.), приуроченный к памяти погибших в Ашхабадском землетрясении 1948 г. В этот день официально по всей республике объявлен траур в память о погибших, проходят поминальные службы и обеды в религиозных учреждениях (сайт Ria.ru, 2002).

К вспомогательно-историческим праздникам относятся: «*День ахалтекинского скакуна*» (последнее воскресенье апреля); «*День туркменского ковра*» (последнее воскресенье мая); «*День работников культуры и искусства, а также поэзии Махтумкули Фраги*» (27 июня); «*День туркменской дыни*» (второе воскресенье августа).

Одним из ключевых национальных праздников, утвержденных С.А. Ниязовым, является «День ахалтекинского скакуна» (1992 г.). Запечатление фигуры ахалтекинского скакуна произошло на гербе республики. В центре герба расположен благородный скакун-ахалтекинец *Янардаг* – конь первого Президента Республики Туркменистан (Закон РТ «О Государственном гербе Туркменистана», 2003). Обязательно в этот день проводятся заседания «Ассоциации ахалтекинского коневодства»; конференции, приуроченные к вопросам истории и развития ахалтекинской породы в Туркменистане; выставки, ярмарки, смотр-конкурсы и традиционные скачки (сайт Kazakh-zerno.net, 2016).

Начиная с 1992 г. отмечается «День туркменского ковра», цель которого заключается в популяризации туркменского ковроделия. Одним из эксцентричных национальных праздников является «День туркменской дыни» (1994 г.). В этот день проходят массовые гуляния, выставки, научные конференции бахчеводов. Особый интерес к этому празднику проявлял и сам Президент, издав книгу «*Сапармурат Туркменбаши Великий о дыне*», где ведутся размышления о значимости фрукта для каждого туркмена (сайт RosInvest.com, 2005).

Одним из значимых праздников в туркменском календаре периода С.А. Ниязова является «День работников культуры и искусства, а также поэзии Махтумкули Фраги». В 1992 г. в честь поэта была учреждена государственная премия в области языка и литературы. Его именем названы важнейшие образовательные структуры республики: «Туркменский государственный институт» (ТГУ); «Национальный институт языка, литературы и рукописи», а также «Музыкально-драматический театр» в г. Ашхабад (Аманова и др., 2023: 9–11).

Следовательно, для президентства С.А. Ниязова было характерно сохранение памяти о важных событиях страны в начале строительства собственной независимости, которые нашли отражение в функционировании национально-исторических памятных дат через призму основных исторических событий, связанных с многовековой историей туркменского народа. Помимо того, велика роль и вспомогательных исторических событий, олицетворявших собой национальную идентичность туркменского этноса.

В эпоху независимости Туркменистана важную роль играет создание институций, которые формируют и сохраняют историческую память республики. Они различаются по своим функциям и целям. Например, в туркменской модели институциональной сети характерно создание как внутренних, так и внешних международных и общественных организаций, которые активно занимаются продвижением и популяризацией туркменской нации на мировой арене. Также имеются учреждения, которые специализируются на сохранении и показе богатого исторического наследия туркменского народа, включая сферы образования и музеев.

Организации, направленные на популяризацию туркменской нации на международной арене, играли важную роль во время президентства Туркменбаши. Одной из таких структур была созданная в 1991 г. «Гуманитарная ассоциация туркмен мира», которая на сегодняшний день объединяет около 15 общин, действующих в

27 странах. Период с 1991 по 2006 гг. был отмечен руководством ассоциации С.А. Ниязовым, после чего его место занял Г.М. Бердымухамедов (сайт Turkmenistan.ru, 2022). Организация обладает международным статусом и ежегодно проводит обязательный съезд в городе Ашхабад, посвященный Дню независимости Туркменистана. Главной целью ассоциации является объединение туркмен за рубежом и солидаризация всей туркменской нации (сайт Turkmenistan.ru, 2011). При ассоциации также действует «Научно-исследовательский институт по изучению туркмен мира», который занимается вопросами формирования туркменской нации и ее роли на мировой арене.

В 1992 г. по указанию Президента страны было решено создать всеобщенациональное движение под названием «Галкыныш» («Возрождение»). Оно представляло собой сплав политических, общественных и молодежных структур, где ключевую роль играла «Демократическая партия Туркменистана» (ДПТ), «Союз женщин», «Национальный центр профсоюзов» и «Организация ветеранов», а также «Организация им. Махтумкули» (сайт Turkmenistan.ru, 2011)

Целью данного движения была трансформация духовно-культурного состояния Туркменистана в постсоветский период после объявления национальной независимости. В первую очередь уделялось внимание возрождению религиозно-духовных и нравственно-семейных традиций туркменского народа (Туркмены, 2016: 525).

Под руководством организации «Возрождение» был учрежден «Национальный центр культурного развития «Мирас»». Основной задачей НЦКР была публикация научных и художественных работ, посвященных историческому и культурному наследию туркменского народа (сайт Old.asiaplustj.info, 2006;). В 1999 г. было создано учреждение «Генгеши по развитию национальной культуры, литературы и искусства» при Президенте Республики Туркменистан с целью укрепления и развития коммеморативных практик в туркменском обществе (Постановление Президента РТ «О создании Генгеши по развитию национальной культуры, литературы и искусства при Президенте Туркменистана»).

В связи с этим международные и общественные организации, посвященные памяти, стремились объединить туркменскую нацию как внутри страны, так и за ее пределами, чтобы повысить престиж республики в глазах всемирного сообщества путем демонстрации ее историко-культурных достижений при помощи специальных институций.

Реорганизации также затронули учебные заведения и научные институты, включая высшие учебные заведения и институты высшей науки. В 1993 г. начались первые изменения в образовательной сфере с созданием «Государственной комиссии по изучению и правдивому освещению истории» при поддержке Туркменбаши. Комиссия занималась приведением исторической политики к общей парадигме, и весь образовательный потенциал страны выполнял задачи комиссии. Комиссия контролировала все учебные заведения, центры и университеты с историческим профилем (Туркмены, 2016: 526).

Одной из основных структур, влияющих на формирование политики памяти в стране, был «Туркменский государственный университет», который с 1993 г. носит имя Махтумкули (сайт Turkmenistan.gov.tm, 2014). Исторический факультет и факультет туркменского языка и литературы в университете занимались реализацией коммеморативных практик. Исследования были направлены на археологические и этнологические практики, историю древнего Туркменистана, туркменский язык как основу национальной идентичности, культурное наследие туркменского народа и формирование туркменской государственности (Литвинова, 2014: 87).

В 1996 г. был создан «Туркменский национальный институт демократии и прав человека» при Президенте Туркменистана с целью прослеживания и обеспечения соблюдения конституционных прав человека через коммеморативные практики.

Туркменская сфера образования выступает уникальной и особенной благодаря учреждению образовательно-методических организаций, которые позволяют систематизировать и классифицировать исследования, посвященные исторической политике памяти. Одним из таких значимых учреждений, созданных в 1997 г., стал «Национальный институт образования Туркменистана» (Постановление Президента РТ «О создании Национального института образования Туркменистана»).

Далее, в 1998 г. вместо Академии наук Туркменистана образован «Высший совет по науке и технике при Президенте Республики Туркменистан» согласно распоряжению Президента. В структуру Высшего совета включались также и учреждения, занимающиеся историческими исследованиями (Туркмены, 2016: 15). К таким организациям относились «Институт истории при Кабинете Министров Республики Туркменистан» (с 1991 по 1997 гг. был отдельной научной структурной единицей при Академии наук, именовавшейся «Институтом истории им. Ш. Батырова») и «Национальный институт рукописей им. Туркменбаши», осуществляющий перевод древних арабо-персидских манускриптов на туркменский язык.

Под эгидой Высшего совета в 2000 г. был учрежден «Государственный институт культурного наследия народов Туркменистана, Центральной Азии и Востока при Президенте Республики Туркменистан». Главной задачей этого института стало проведение исследований в области истории, археологии, этнографии, культурологии, специальных исторических наук региона. Институт также действовал как издательство международного журнала «Мирас» («Наследие») (Туркмены, 2016: 15-16; Постановление Президента РТ «Вопросы Государственного института культурного наследия народов Туркменистана, Центральной Азии и Востока при Президенте Туркменистана; сайт Turkmenistan.ru, 2005).

В итоге образовательная сфера в Туркменистане отличается функционированием учреждений, которые активно формируют общую историческую политику государства и проводят исследования по истории с целью популяризации историко-культурного наследия страны и выполняют задачи в сфере образования и методической поддержки, с ориентацией на коммеморативные практики.

В результате развития коммеморативных практик возникла разветвленная музейная сеть, которая стала последующим направлением. Она представляет собой

комбинацию музеев с профильными характеристиками, показывающих историко-археологический и историко-этнографический потенциал страны, а также музеев-центров, ориентированных на краеведение. Начиная с 1990-х гг., в республике началось развитие сети музеев, воплощающих историческое и национальное наследие Туркменистана. Одним из них является Национальный музей ковра, открытый в 1994 г. для представления мировому сообществу национального достояния – туркменских ковров (сайт Turkmenistan.ru, 2007).

Еще одним этнологическим музеем стал комплекс «Ак бугдай» (Национальный музей «белой пшеницы»), открытый в 2005 г. в городе Анау и посвященный земледельческим культурам Туркменистана (сайт Turkmenistan.ru, 2005). Археологическая экспедиция, проведенная на территории города Анау, проливает свет на интересные аспекты древних цивилизаций. Величественная экспозиция музея направлена на исследование разнообразия сортов пшеницы, которые просуществовали на протяжении пяти тысяч лет. т.н. «Анауской земледельческой культуры» (сайт Turkmenistan.ru, 2004).

В 1998 г. был учрежден «Национальный музей Туркменистана» с целью сохранения уникальных археологических и исторических артефактов и их популяризации среди туркменской молодежи. Позднее, в 2009 г., он был переименован в «Главный национальный музей» (сайт Turkmenistan.ru, 2009; Постановление Президента РТ «О создании Национального музея Туркменистана»). Еще одним музеем, созданным для демонстрации основных достижений истории и культуры Туркменистана, а также для воспитания у молодежи чувства преданности к республике, стал «Музей национальных ценностей Туркменистана», открытый в 2001 г. (Постановление Президента РТ «О создании Музея национальных ценностей Туркменистана»)

Для передачи историко-культурных особенностей регионов Туркменистана были учреждены региональные музеи в различных велаятах, специализирующиеся на изучении местной истории. Это, например, Марыйский музей (1991 г.), Лепабский музей (1992 г.), Балканский музей (1991 г.), Дашогузский музей (1992 г.).

Для музейной коммеморации периода президентства С.А.Ниязова было характерно, с одной стороны, учреждение «национальных» музеев, освещающих историческое (археологическое и этнографическое) величие государства, а с другой стороны, происходило учреждение историко-культурных музеев как факторов изучения региональной истории через призму политики памяти.

Следовательно, в Туркменистане существует множество институциональных учреждений, ответственных за создание политики памяти в стране, что характеризует его коммеморативную практику.

Заключение

Таким образом, для исторической политики президентства С.А. Ниязова были присущи следующие тенденции:

1. Формирование исторических концепций, подтверждавших богоизбранность

туркменской нации;

2. Обоснование и создание концепции возникновения туркменской государственности под излишним влиянием «Рухнамы» С.А. Ниязова;

3. Повсеместное использование «Рухнамы» в научно-образовательной и общественно-политической жизни республики;

4. Использование образа Туркменбаши и его семьи в коммеморативных практиках республики, носящих историко-культурный подтекст и подкрепленных законодательством Республики Туркменистан;

5. Создание С.А. Ниязовым коммеморативного календаря республики, подчеркивающего национально-культурную обособленность государства от стран-соседей в центральноазиатском регионе;

6. Функционирование институтов коммеморации, способствующие формированию исторической политики Республики Туркменистан.

Вклад автора:

Автор провел анализ исторической политики Туркменистана во время президентства С.А.Ниязова. Изучил «Рухнаму» С.А.Ниязова, выявив важнейшие периоды в истории развития туркменского государства. В ходе работы с историографическим и источниковедческим материалом автор продемонстрировал основные концепции формирования туркменской нации. Также автор исследовал законодательство Республики Туркменистан и подтвердил, что образ Туркменбаши имеет первоочередное значение в коммеморативных практиках в стране, в которых впервые поднимается тезис о существовании специализированных институтов памяти в республике, регулирующих историческую политику в государстве.

Список литературы

Аманова О., Таганова Н. 300-летие Махтумкули Фраги // CETERIS PARIBUS. – 2023. – № 2. – С. 9-11.

Аркадаг теперь не будет преклоняться перед матерью Туркменбаши [эл. ресурс] – 2012 – URL: <https://www.hronikatm.com/2012/05/ne-budet-preklonyatsya-pered-materyu-turkmenbashi/> (дата обращения: 18.07.2023).

Ахалтекинец – национальное достояние независимого и нейтрального Туркменистана [эл. ресурс] – 2016 – URL: <https://kazakh-zerno.net/122245-akhaltekinets-natsionalnoe-dostoyanie-nezavisimogo-i-nejtralnogo-turkmenistana/?ysclid=ljk7hzeeqr21485925> (дата обращения: 29.06.2023).

В Туркмении отметили национальное торжество – День дыни [эл. ресурс] – 2005 – URL: <https://rosinvest.com/novosti/118582?ysclid=ljlbk0hly6268717651> (дата обращения: 16.07.2023).

В Туркмении отмечается день памяти в честь жертв битвы 12 января 1881 года при крепости Геок-Тепе [эл. ресурс] – 2005 – URL: <https://ria.ru/20040112/504121.html?ysclid=ljiii1bbgb853443478> (дата обращения: 13.07.2023).

В Туркмении отмечают День поминовения жертв землетрясения 1948 года [эл. ресурс] – 2002 – URL: <https://ria.ru/20021006/237789.html?ysclid=ljikhtl7w3238367166> (дата обращения: 12.07.2023).

- Горак С. Мифы великого Туркменбаши // Вестник Евразии. – 2005. – № 2. – С. 105-132.
- Горак С. Портрет Туркменбаши как мифологическая основа его режима // Вестник Евразии. – 2007. – № 2. – С. 139-165.
- Гундогдыев О. Прошлое туркмен. – М.: Интерстамо, 1998. – 648 с.
- Джикиев А. Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху Средневековья. – А.: Туркменистан, 1991. – 336 с.
- Дурдыев М. Туркмены Центральной Азии. – А.: «Юрт», 1993. – 40 с.
- Дурдыев М. Туркмены. – А.: Харп, 1991. – 52 с.
- Закон Республики Туркменистан «О Государственном гербе Туркменистана» [эл. ресурс] – 2003. – URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=17913 (дата обращения: 17.07.2023).
- Конституционный закон Республики Туркменистан «О постоянном нейтралитете Туркменистана» [эл. ресурс] – 1995. – URL: <https://www.minjust.gov.tm/ru/hukuk/merkezi/hukuk/8> (дата обращения: 30.06.2023).
- Конституционный закон Республики Туркменистан «Об исключительных полномочиях первого Президента Туркменистана» [эл. ресурс] – 1999. – URL: <https://www.minjust.gov.tm/ru/hukuk/merkezi/hukuk/2> (дата обращения: 16.07.2023).
- Мальцев, Д. Исторические мифы стран Средней Азии // Россия и мусульманский мир. – 2017. – № 7. – С. 48-79.
- Ниязов С. Рухнама. – А.: Туркменская государственная издательская служба, 2002. – 475 с.
- Новый женский орден заменил в Туркмении награду имени матери Сапармурата Ниязова [эл. ресурс] – 2014 – URL: <https://azh.kz/ru/news/view/18949> (дата обращения: 15.07.2023).
- Парламент Туркмении объявил 2004 год годом Атамурата Ниязова [эл. ресурс] – 2004 – URL: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/15640> (дата обращения: 12.07.23).
- Переименовали родовое селение Туркменбаши [эл. ресурс] – 2013 – URL: <https://lenta.ru/news/2013/10/24/name/> (дата обращения: 01.06.2023).
- Погорельская А.М. Эволюция системы высшего образования в Туркменистане на фоне современных образовательных трендов // Высшее образование в России. – 2021. – Т. 30. – № 5. – С. 150-160.
- Постановление Халк Маслахаты Туркменистана «О принятии и обнародовании священной Рухнама Президента независимого, постоянно нейтрального Туркменистана Сапармурата Туркменбаши – Золотой книги золотого века» [эл. ресурс] – 2001. – URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=17892 (дата обращения: 03.07.2023).
- Президент Туркмении написал третью книгу [эл. ресурс] – 2003 – URL: <https://lenta.ru/news/2003/08/19/book/> (дата обращения: 16.07.2023).
- Резолюция Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций «Постоянный нейтралитет Туркменистана» [эл. ресурс] – 1995. – URL: https://www.un.org/ru/ga/fourth/60/fourth_res.shtml (дата обращения: 17.06.2023).
- Реформа календаря в Туркмении. Справка [эл. ресурс] – 2008 – URL: <https://ria.ru/20080701/112662987.html?ysclid=ljd80kryrr404719209> (дата обращения: 02.07.2023)
- Самой высокой горной точке Туркменистана присвоено имя «Пик Великого Туркменбаши» [эл. ресурс] – 2004 – URL: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/15856> (дата обращения: 12.07.2023).
- Туркмения: как пишут учебники истории [эл. ресурс] – 2013 – URL: <https://www.bbc.com/>

russian/international/2013/11/131028_history_textbook_turkmenistan (дата обращения: 03.07.23).

Гуманитарной ассоциации туркмен мира – 20 лет [эл. ресурс] – 2013 – URL: <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/35985.html>. (дата обращения: 30.09.23).

Туркмены. М.: Наука, 2016. – 635 с.

В Ашхабаде состоялась XXIII конференция Гуманитарной ассоциации туркмен мира [эл. ресурс] – 2022 – URL: <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/46474.html>. (дата обращения: 30.09.23).

Общенациональное движение «Галкыныш» прекратило свою деятельность [эл. ресурс] – 2011 – URL: <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/36826.html>. (дата обращения: 30.09.23).

Речь президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова на VII съезде Общенационального движения «Галкыныш» [эл. ресурс] – 2011 – URL: <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/36825.html>. (дата обращения: 30.09.23).

В Ашхабаде впервые за годы независимости издан сборник народных сказок [эл. ресурс] – 2006 – URL: <https://old.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/20061114/v-ashkhabade-vpervye-za-gody-nezavisimosti-izdan-sbornik-narodnykh-skazok?ysclid=lmvocy1vgd887816587>. (дата обращения: 30.09.23).

Постановление Президента Республики Туркменистан «О создании Генгеши по развитию национальной культуры, литературы и искусства при Президенте Туркменистана» [эл. ресурс] – 1999. – URL: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=23010. (дата обращения: 30.09.23).

Имя поэта гордо носит старейший вуз страны [эл. ресурс] – 2014 – URL: <https://www.turkmenistan.gov.tm/index.php/ru/post/21899/ima-poeta-gordo-nosit-stareishii-vuz-strany>. (дата обращения: 30.09.23).

Литвинова Е.В. Развитие системы образования в Республике Туркменистан // Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса. – 2014. – № 4. – С. 85-93.

Постановление Президента Республики Туркменистан «О создании Национального института образования Туркменистана» [эл. ресурс] – 1997 – URL: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=21649. (дата обращения: 30.09.23).

Постановление Президента Республики Туркменистан «Вопросы Государственного института культурного наследия народов Туркменистана, Центральной Азии и Востока при Президенте Туркменистана» [эл. ресурс] – 2001. – URL: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=23866. (дата обращения: 30.09.23).

Ценители туркменского ковра вновь собрались в Ашхабаде [эл. ресурс] – 2007 – URL: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/18850>. (дата обращения: 30.09.23)

Сапармурат Ниязов принял участие в открытии Национального музея пшеницы «Ак бугдай» [эл. ресурс] – 2005 – URL: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/17039>. (дата обращения: 30.09.23)

Национальный музей Туркменистана переименован [эл. ресурс] – 2009 – URL: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/26631>. (дата обращения: 30.09.23)

Постановление Президента Республики Туркменистан «О создании Музея национальных ценностей Туркменистана» [эл. ресурс] – 2001. – URL: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=23870. (дата обращения: 30.09.23)

Постановление Президента Республики Туркменистан «О создании Национального музея Туркменистана» [эл. ресурс] – 1998. – URL: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=22163. (дата обращения: 30.09.23)

С. А. Ниязовтың президенттігі кезіндегі Түркіменстан Республикасының тарихи саясаты (1991-2006)

Никита А. Косяк

Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь

Аннотация. Мақалада Түркіменстан Республикасы С. А. Ниязов президенттігінің Тарихи саясатын қалыптастыру мәселелері қарастырылып (1991-2006 жж.), түрікмен ұлты пайда болуының негізгі тұжырымдамалары талданды. «Рухани» республикада тарихи саясатты қалыптастыруда іргелі эпос ретінде әрекет етеді деген ой негізделеді. С. А. Ниязовтың республиканың тарихи саясатында басымдыққа ие тұлғасына назар аударылды. Сонымен қатар, мақалада Түркіменстанның тұңғыш Президентінің әкесі мен анасының қайраткерлігі қарастырылды. Түркіменбашы тұлғасымен арнайы нарратив құрудағы маңызды сипаты атап өтілді.

Мақалада елдегі тарихи саясаттың әрекет ету факторларының бірі ретінде республиканың коммеморативті күнтізбесін қалыптастыруға басты назар аударылады. Түркіменстан мемлекеттілігінің тарихы мен пайда болу дерегін көрсететін негізгі атаулы күндер талданады. 1991 жылдан 2006 жылға дейін Түркіменстан Республикасында коммеморативті тәжірибелердің қалыптасқанын куәландыратын негізгі нормативтік-құқықтық актілер, жаңалықтар порталдары қаралды.

Түйін сөздер: коммерация; коммеморативті күнтізбе; жад саясаты; тарихи саясат; тұжырымдама; ұлт; «Рухани»; Президент.

Historical policy of the Republic of Turkmenistan during the presidency of S.A. Niyazov (1991–2006)

Nikita A. Kosyak

Belarussian State University, Minsk, Belarus

Abstract. The article discusses the issues of the formation of the historical policy of the Republic of Turkmenistan under the presidency of S.A. Niyazov (1991-2006). The basic concepts of the origin of the Turkmen nation are analyzed. The idea is substantiated that the Rukhnama is the fundamental epic in the formation of historical policy in the republic. Attention is drawn to the figure of S.A. Niyazov as key figures in the historical politics of the republic. In addition, the article examines the figures of the father and mother of the first President of Turkmenistan. Their important component in creating a commemorative narrative together with the figure of Turkmenbashi is emphasized.

The key attention in the article is paid to the formation of the commemorative calendar of the republic, as one of the factors in the action of historical policy in the country. The key memorable dates that testify to the history and origins of the emergence of Turkmen statehood are analyzed. The main legal acts and news portals are considered, indicating the formation of commemorative practices in the Republic of Turkmenistan from 1991 to 2006.

The important role of memory institutions is highlighted. Much attention is paid to international, scientific, educational and cultural (museum) organizations that have a significant influence on the formation of the country's institutional and commemorative policy. The main tasks and directions of activity of specialized memory structures are analyzed.

Key words: commemoration; commemorative calendar; memory politics; historical politics; concept; nation; «Rukhnama»; The president.

References

Amanova O., Taganova N. 300-letie Mahtumkuli Fragi [300th anniversary of Magtymguly Fragi], CETERIS PARIBUS. 2023. № 2. P 9-11. [in Turkmen].

Arkadag teper' ne budet preklonjat'sja pered mater'ju Turkmenbashi [Arkadag will no longer bow to Turkmenbashi's mother]. Available at: <https://www.hronikatm.com/2012/05/ne-budet-preklonyatsya-pered-materyu-turkmenbashi/>. [in Russian]. (accessed: 18.07.2023).

Ahaltekinec – nacional'noe dostojanie nezavisimogo i nejtral'nogo Turkmenistana [Akhal-Teke is a national treasure of independent and neutral Turkmenistan]. Available at: <https://kazakh-zerno.net/122245-akhaltekinets-natsionalnoe-dostoyanie-nezavisimogo-i-nejtralnogo-turkmenistana/?ysclid=ljk7hzeeqr21485925>. [in Russian]. (accessed: 29.06.2023).

V Turkmenii otmetili nacional'noe torzhestvo – Den' dyni [Turkmenistan celebrated a national holiday – Melon Day]. Available at: <https://rosinvest.com/novosti/118582?ysclid=ljlbk0hly6268717651>. [in Russian]. (accessed: 13.07.2023).

V Turkmenii otmechaetsja den' pamjati v chest' zhertv bitvy 12 janvarja 1881 goda pri kreposti Geok-Tepe [Turkmenistan celebrates a day of remembrance in honor of the victims of the battle of January 12, 1881 at the Geok-Tepe fortress]. Available at: <https://ria.ru/20040112/504121.html?ysclid=ljiii1bbgb853443478>. [in Russian]. (accessed: 13.07.2023).

V Turkmenii otmechajut Den' pominovenija zhertv zemletrjasenija 1948 goda [Turkmenistan celebrates Remembrance Day for victims of the 1948 earthquake]. Available at: <https://ria.ru/20021006/237789.html?ysclid=ljikhtl7w3238367166>. [in Russian]. (accessed: 12.07.2023).

Gorak S. Mify velikogo Turkmenbashi [Myths of the great Turkmenbashi]. Vestnik Evrazii. 2005. № 2. P. 105-132. [in Russian].

Gorak S. Portret Turkmenbashi kak mifologicheskaja osnova ego rezhima [Portrait of Turkmenbashi as the mythological basis of his regime]. Vestnik Evrazii. 2007. № 2. P. 139-165. [in Russian].

Gundogdyev O. Proshloe turkmen [The past of the Turkmens]. (Moscow, 1998, 648 p.) [in Russian].

Dzhikiev A. Oчерки proishozhdenija i formirovanija turkmenskogo naroda v jepohu Srednevekov'ja [Essays on the origin and formation of the Turkmen people in the Middle Ages]. (Ashgabat, 1991, 336 p.) [in Russian].

Durdyev M. Turkmeny Central'noj Azii [Turkmens of Central Asia]. (Ashgabat, 1993, 40 p.) [in Russian].

Durdyev M. Turkmeny [Turkmens]. (Ashgabat, 1991, 52 p.) [in Russian].

Zakon Respubliki Turkmenistan «O Gosudarstvennom gerbe Turkmenistana» [Law of the Republic of Turkmenistan «On the State Emblem of Turkmenistan» 15.08.2003 № 191-II] Available at: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=17913.

Konstitucionnyj zakon Respubliki Turkmenistan «O postojannom nejtralitete Turkmenistana» [Constitutional Law of the Republic of Turkmenistan «On the permanent neutrality of Turkmenistan» 27.12.1995 № 99-1] Available at: <https://www.minjust.gov.tm/ru/hukuk/merkezi/hukuk/8>. [in Russian]. (accessed: 30.06.2023).

Konstitucionnyj zakon Respubliki Turkmenistan «Ob iskljuchitel'nyh polnomochijah pervogo Prezidenta Turkmenistana» [Constitutional Law of the Republic of Turkmenistan «On the exclusive powers of the first President of Turkmenistan» 28.12.1999 № TKK-2] Available at: <https://www.minjust.gov.tm/ru/hukuk/merkezi/hukuk/2>. [in Russian]. (accessed: 16.07.2023).

Mal'cev D. Istoricheskie mify stran Srednej Azii [Historical myths of Central Asian countries]. Rossiya i musul'manskij mir. 2017. № 7. P. 48-79. [in Russian].

Nijazov S. Ruhnama [Ruhnama]. (Ashgabat, 2002, 475 p.) [in Russian].

Novyj zhenskij orden zamenil v Turkmenii nagradu imeni materi Saparmurata Nijazova [A new women's order has replaced the award named after the mother of Saparmurat Niyazov in Turkmenistan]. Available at: <https://azh.kz/ru/news/view/18949>. [in Russian]. (accessed: 15.07.2023).

Parlament Turkmenii objavil 2004 god godom Atamurata Nijazova [The Parliament of Turkmenistan declared 2004 the year of Atamurat Niyazov]. Available at: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/15640>. [in Russian]. (accessed: 12.07.2023).

Pereimenovali rodovoe selenie Turkmenbashi [The ancestral village of Turkmenbashi was renamed]. Available at: <https://lenta.ru/news/2013/10/24/name/>. [in Russian]. (accessed: 01.07.2023).

Pogorel'skaja A.M. Jevoljucija sistemy vysshego obrazovaniya v Turkmenistane na fone sovremennyh obrazovatel'nyh trendov [The evolution of the higher education system in Turkmenistan against the backdrop of modern educational trends] Vysshee obrazovanie v Rossii. 2021. № 5. P. 150-160.

Postanovlenie Halk Maslahaty Turkmenistana «O prinjatii i obnarodovanii svjashhennoj Ruhnama Prezidenta nezavisimogo, postojanno nejtral'nogo Turkmenistana Saparmurata Turkmenbashi – Zolotoj knigi zolotogo veka» [Resolution of the Halk Maslakhaty of Turkmenistan «On the acceptance and promulgation of the sacred Ruhnama of the President of independent, permanently neutral Turkmenistan Saparmurat Turkmenbashi – the Golden Book of the Golden Age» 18.02.2001 KXM-24]. Available at: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=17892. [in Russian]. (accessed: 03.07.2023).

Prezident Turkmenii napisal tret'ju knigu [The President of Turkmenistan wrote the third book]. Available at: <https://lenta.ru/news/2003/08/19/book/>. [in Russian]. (accessed: 16.07.2023).

Rezoljucija General'noj Assamblei Organizacii Obedinennyh Nacij «Postojannyj nejtralitet Turkmenistana» [Resolution of the United Nations General Assembly «Permanent neutrality of Turkmenistan» 12.12.1995 № 50/80]. Available at: https://www.un.org/ru/ga/fourth/60/fourth_res.shtm. [in Russian]. (accessed: 17.06.2023).

Reforma kalendarja v Turkmenii. Spravka [Calendar reform in Turkmenistan. Reference]. Available at: <https://ria.ru/20080701/112662987.html?ysclid=ljd80kryrr404719209>. [in Russian]. (accessed: 02.07.2023).

Samoj vysokoj gornoj tochke Turkmenistana prisvoeno imja «Pik Velikogo Turkmenbashi» [The highest mountain point in Turkmenistan was given the name «Peak of the Great Turkmenbashi»]. Available at: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/15856>. [in Russian]. (accessed: 12.07.2023).

Turkmenija: kak pishut uchebniki istorii [Turkmenistan: as they write in history textbooks]. Available at: https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131028_history_textbook_turkmenistan. [in Russian]. (accessed: 03.07.2023).

Gumanitarnoj associacii turkmen mira – 20 let [Humanitarian Association of Turkmen Peace 20 years]. Available at: <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/35985.html>. (accessed: 30.09.2023).

Turkmeny [Turkmens] (Moscow, 2016, 635 p.) [in Russian].

V Ashhabade sostojalas' XXIII konferencija Gumanitarnoj associacii turkmen mira [The XXIII conference of the Humanitarian Association of Peace Turkmens was held in Ashgabat]. Available at: <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/46474.html>. (accessed: 30.09.2023).

Obshhenacional'noe dvizhenie «Galkynysh» prekratilo svoju dejatel'nost' [The national movement «Galkynysh» has ceased its activities]. Available at: <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/36826.html>. (accessed: 30.09.2023).

Rech' prezidenta Turkmenistana Gurbanguly Berdimuhamedova na VII s#ezde Obshhenacional'nogo dvizhenija «Galkynysh» [Speech of the President of Turkmenistan Gurbanguly Berdimuhamedov at the VII Congress of the National Movement «Galkynysh»]. Available at: <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/36825.html>. (accessed: 30.09.2023).

V Ashhabade vpervye za gody nezavisimosti izdan sbornik narodnyh skazok [For the first time in the years of independence, a collection of folk tales was published in Ashgabat]. Available at: <https://old.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/20061114/v-ashkhabade-vpervye-za-gody-nezavisimosti-izdan-sbornik-narodnykh-skazok?ysclid=lmyocq1vgd887816587>. (accessed: 30.09.2023).

Postanovlenie Prezidenta Respubliki Turkmenistan «O sozdanii Gengeshi po razvitiyu nacional'noj kul'tury, literatury i iskusstva pri Prezidente Turkmenistana» [Decree of the President of the Republic of Turkmenistan «On the establishment of the Gengeshi for the development of national culture, literature and art under the President of Turkmenistan» 29.07.1999 № 4287]. Available at: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=23010. [in Russian]. (accessed: 30.09.2023).

Imja pojeta gordo nosit stareishij vuz strany [The name of the poet proudly bears the oldest university in the country]. Available at: <https://www.turkmenistan.gov.tm/index.php/ru/post/21899/imya-poeta-gordo-nosit-stareishii-vuz-strany>. (accessed: 30.09.2023).

Litvinova E.V. Razvitie sistemy obrazovanija v Respublike Turkmenistan [Development of the education system in the Republic of Turkmenistan] Vestnik associacii vuzov turizma i servisa. 2014. № 4. P. 85-93.

Postanovlenie Prezidenta Respubliki Turkmenistan «O sozdanii Nacional'nogo instituta obrazovanija Turkmenistana» [Decree of the President of the Republic of Turkmenistan «On the establishment of the National Institute of Education of Turkmenistan» 16.01.1997 № 2980]. Available at: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=21649. [in Russian]. (accessed: 30.09.2023).

Postanovlenie Prezidenta Respubliki Turkmenistan «Voprosy Gosudarstvennogo instituta kul'turnogo nasledija narodov Turkmenistana, Central'noj Azii i Vostoka pri Prezidente Turkmenistana» [Resolution of the President of the Republic of Turkmenistan «Issues of the State Institute of Cultural Heritage of the Peoples of Turkmenistan, Central Asia and the East under the President of Turkmenistan» 03.04.2001 №5194]. Available at: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=23866. [in Russian]. (accessed: 30.09.2023).

Ceniteli turkmenskogo kovra vnov' sobralis' v Ashhabade [Connoisseurs of Turkmen carpet gathered again in Ashgabat]. Available at: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/18850>. (accessed: 30.09.2023).

Saparmurat Nijazov prinjal uchastie v otkrytii Nacional'nogo muzeja pshenicy «Ak bugdaj» [Saparmurat Niyazov took part in the opening of the «Ak Bugday» National Wheat Museum]. Available at: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/17039>. (accessed: 30.09.2023).

Nacional'nyj muzej Turkmenistana pereimenovan [National Museum of Turkmenistan renamed]. Available at: <https://www.turkmenistan.ru/ru/node/26631>. (accessed: 30.09.2023).

Postanovlenie Prezidenta Respubliki Turkmenistan «O sozdanii Muzeja nacional'nyh cennostej Turkmenistana» [Decree of the President of the Republic of Turkmenistan «On the establishment of the Museum of National Values of Turkmenistan» 26.05.2001 № 5244]. Available at: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=23870. [in Russian]. (accessed: 30.09.2023).

Postanovlenie Prezidenta Respubliki Turkmenistan «O sozdanii Nacional'nogo muzeja Turkmenistana» [Decree of the President of the Republic of Turkmenistan «On the establishment of the National Museum of Turkmenistan» 05.01.1998 № 3479]. Available at: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=22163. [in Russian]. (accessed: 30.09.2023).

Сведения об авторах. Information about the author.

Косяк Никита Александрович – магистр истории, аспирант кафедры истории России, Белорусский государственный университет, 220037, Республика Беларусь, г. Минск, ул. Менделеева, д. 36.

Косяк Никита Александрович – тарих магистрі, Беларусь мемлекеттік университетінің Ресей тарихы кафедрасының аспиранты, 220037, Беларусь Республикасы, Минск қ., Менделеев к-сі, 36.

Kosyak Nikita Aleksandrovich – master of history, post-graduate student of the Department of History of Russia of the Faculty of History of Belarusian State University, 36 st. Mendeleeva, 220037, Republic of Belarus, Minsk.

МРНТИ 03.03.25.

Научная статья

<https://orcid.org/0009-0004-9144-173X>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-137-163>

Судьба лидеров черносотенного движения в Советской России: современная российская историография

Артём И. Курицын

Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

E-mail: dorward@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается положение лидеров черносотенного движения накануне и после октября 1917 г. в современной российской историографии. Значимое внимание уделено комплексу факторов, повлиявших на деятельность правомонархических организаций Российской империи накануне Октябрьской революции. Существенное значение уделено черносотенцам как важному общественно-политическому феномену России 1905-1917 гг., а также событиям Февральской революции, кардинальным образом изменившим статус правых. Анализируются ключевые работы современной историографии, существенным образом повлиявшие на представления исторической науки в данной области. Особым образом отмечается тот факт, что начиная с 2012-2013 гг. увеличивается количество исследований по данной проблематике, что говорит о значимом возрастании интереса научного сообщества к судьбе черносотенцев после событий Октябрьской революции.

Особое внимание уделено таким лидерам правого движения, как А.И. Дубровин, В.М. Пуришкевич, Н.Е. Марков, занимавших центральное место в правом движении, и, соответственно, чья деятельность получила наибольшую репрезентацию в историографии. Их, как показали исследователи, судьба была довольно различна. А.И. Дубровин, в первую очередь в связи с состоянием здоровья прекратил политическую деятельность и не оказал никакого влияния на происходившие в 1917-1920 гг. события. Между тем, В.М. Пуришкевич и Н.Е. Марков попытались, как и прежде, играть определённую роль в постреволюционных политических процессах, пусть и в новом качестве. Однако изменившиеся обстоятельства фактически не дали им возможности повлиять на политическую жизнь послеоктябрьского периода. Между тем, в статье не обойдено вниманием и историографическое осмысление деятельности лидеров «второго плана» в послеоктябрьский период, также игравших существенную роль в правом движении.

Ключевые слова: черносотенцы; крайне правые; современная историография; 1917; А. Дубровин; В. Пуришкевич; Н. Марков.

Received 21.12.2023. Revised 25.12.2023. Accepted 30.01. 2024. Available online 30.03.2024.

For citation:

Kuritsyn A. I. The fate of the leaders of the Black -Hundred movement in Soviet Russia: modern Russian historiography // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 137-163. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-137-163>

Для цитирования:

Курицын А.И. Судьба лидеров черносотенного движения в Советской России: современная российская историография // Вестник ЕНУ им. А. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – No.1. – С. 137-163. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-137-163>

Введение

Целью настоящей статьи является анализ той части современной историографии черносотенного движения, которая посвящена судьбе лидеров черносотенцев после прихода к власти большевиков в октябре 1917 г.

Данная тема имеет высокую степень значимости ввиду того, что после 1991 г., а в особенности начиная с 2010-х гг., вышло значительное количество публикаций по указанной проблеме, а вместе с тем специальных исследований, в которых была бы проанализирована накопленная сумма знаний, практически не существует.

Представляется необходимым, прежде чем охарактеризовать достижения современной историографии по вышеуказанной проблематике, дать общее понимание тех условий, в которых происходило возникновение и развитие черносотенного революционных событий 1917 г. Как известно, в конце XIX-начале XX вв. в Российской империи происходит ряд существенных перемен в политической жизни, именно в этот период формируются главные политические партии, сыгравшие решающую роль как в событиях 1917 г., так и в наступивших впоследствии переменах. Особенности общественно-политического развития России в данный период способствовали тому, что в первую очередь были созданы оппозиционные партии, такие, как РСДРП и ПСР, а также Конституционно-демократическая партия. Связано это с тем, что законодательство российского государства запрещала всякую деятельность по созданию политических партий. Важно отметить, что для левых и леволиберальных сил это не представляло существенной проблемы (особенно для социал-демократов и эсеров, стремившихся и так к свержению самодержавия, что уже являлось само по себе значимым преступлением). Иначе обстояли дела для монархических организаций. Исходя из того, что в своей деятельности они стремились, во-первых, к легальности, а во-вторых, к поддержке правительства, создание партий виделось им нарушением воли монарха (выраженной посредством запрета на политическую деятельность и создание политических партий).

Учитывая эти обстоятельства, правые и близкие им политические организации не могли возникнуть до событий революции 1905-1907 гг., во время которой, как известно, был издан Манифест 17 октября 1905 года, разрешавший такого рода деятельность. И именно в этот период происходит формирование монархических партий, ставших известными впоследствии как правые или черносотенные.

Являясь частью общероссийского политического пространства, они представляли собой, если так можно выразиться, правый полюс общественно-политической жизни, в связи с чем в литературе встречается наименование их как крайне правых и даже «неумеренно правых» для того, чтобы отделить от более умеренных правых групп.

Вместе с тем, возникновение данного политического движения было совершенно не случайным, а представляло собой пусть и своеобразный, но существенный «ответ» на «вызов» модернизационных процессов, протекавших в России в данный период. Развитие капиталистических отношений, являясь одним из главных факторов изменения привычного образа жизни, вызывало критику многочисленных социальных

слоёв, став предметом ожесточённых споров как левых, так и правых политических деятелей. Разрушение старого миропорядка приводило к дезориентации как части крестьянства, вынужденного приспосабливаться к новой жизни, лишённой традиционных устоев, так и части городского населения, потерявшего стабильность и комфортность своего существования.

Это в свою очередь вынуждало часть населения России обращаться к радикальной переоценке своей жизненной стратегии, что нередко приводило их в ряды левых партий. Однако другая, также значительная часть общества, искала выход в сложившейся ситуации в сохранении традиционных устоев, что станет основой для формирования монархических политических организаций.

Поэтому не вызывает удивления тот факт, что своего пика черносотенцы достигают именно во время грозных событий революции 1905-1907 гг., и постепенно теряют своё влияние во время нормализации общественно-политических отношений в последующие годы.

Идеологической основой правого движения послужили широко известные политические принципы, наиболее ёмко сформированные графом С.С. Уваровым в трёхчастной формуле «православие, самодержавие и народность». Вместе с тем, не меняя внешне данной константы, черносотенцы фактически на первое место ставили самодержавие, подчиняя ему две оставшиеся части. В своих многочисленных агитационных текстах, они отмечали, что «самодержавный государь есть высшая правда, закон и сила» (Избирательная программа, 1998: 190). Тем самым происходила определённая сакрализация монархической власти, а вместе с ней и фигуры монарха. Правые считали, что «внеasilyной самодержавно-монархической системы перспектива самосохранения русского народа казалась» маловероятной (Размолодин, 2013: 476). Исходя из этого, черносотенцы рассматривали и православную церковь, и русский народ как обязательные элементы самодержавия, своего рода фундамент, на котором выстроено здание русской монархии. Фактически, одно не мыслилось без другого и в понимании правых это были совершенно слитные конструкции, призванные дополнить друг друга, но ни в коем случае не имевшие сами по себе самостоятельного значения. По мнению представителей правомонархического движения, России было необходимо духовно-нравственное возрождение на вышеуказанных началах с целью борьбы с распространившимися либеральными и революционными воззрениями, угрожавшими государству. И, соответственно, идея обновления всей политической и нравственной жизни под скипетром монарха и церкви становилась ключевой «в религиозно-государственной концепции черносотенцев» (Ивакин, 2014: 150).

Вместе с тем, небезынтересным представляется мнение правых относительно идеи народного представительства. Отрицая за народом право на власть и считая источником таковой исключительно самодержавного монарха, часть черносотенцев исходила из того, что России необходимы представительные органы власти, правда без законодательных полномочий, но имеющие возможность «дать совет от народа» императору.

В частности, именно об этом указывал один из лидеров правых, Н.Е. Марков, отмечая, что «что можно быть недовольным 3-й, 4-й Думой, 20-й, разгоните их,

выберите настоящую, русскую, но как учреждение Государственная Дума необходима: без этого России не существовать» (Информация, 1998: 35). В их понимании, высшее представительное учреждение, обладая правом контроля над правительством и бюрократией, при этом было бы лишь законосовещательным органом, всецело подчинённым воле монарха.

Важной особенностью черносотенного движения была его децентрализация, что проявилось уже осенью 1905 г. Возникшие по всей Российской империи правые союзы и организации испытывали сильное влияние как центристских сил, что, учитывая идеологические воззрения черносотенцев, является логичным, так и центробежных влияний. В правомонархическом движении оба этих процесса протекали практически одновременно на протяжении всего периода существования крайне правых. Весьма характерно, что, даже встав на путь объединения – под эгидой Союза русского народа (СРН), многочисленные монархические организации, в большинстве случаев, оставляли за собой право на определённую самостоятельность, что проявлялось как в существовании свободы мнений по тем или иным тактическим вопросам, так и в сугубо юридическом смысле. Так, местные отделы СРН имели свой устав, знамя, хоругвь и зачастую даже отдельное название.

В то же время параллельно с этим происходили попытки объединения, особенно на протяжении 1905-1907 гг., результатом чего стало то, что черносотенное движение, оцениваемое приблизительно в 400 тыс. человек на рубеже 1907-1908 гг. было преимущественно представлено Союзом русского народа (Кириянов, 1999: 31). Однако в дальнейшем под влиянием целого комплекса факторов происходит несколько крупных расколов СРН – в частности, в 1907-1908 гг. происходит образование Русского народного союза имени Михаила Архангела (РНСМА), более известного как Союз Михаила Архангела (СМА). Данная организация, образованная, прежде всего, одним из главных лидеров правых – В.М. Пуришкевичем, объединяла более умеренные круги в правом движении, считавших допустимым сотрудничество с октябристами, а также признававших важность существования Государственной Думы (Степанов, 2013: 298-299).

Однако внутрипартийная борьба на этом не прекратилась, следствием чего станет формирование в рамках СРН двух противоборствующих групп. Первая объединяла сторонников действующего главы СРН А.И. Дубровина и представляла собой наиболее непримиримое течение в партии, выступавшее за сохранение самодержавия в самом неизменном виде. Вторая группа объединяла единомышленников Н.Е. Маркова, по своим взглядам близких к В.М. Пуришкевичу. В результате 1910-1912 гг. сторонники А.И. Дубровина были вынуждены покинуть СРН и сформировать новую организацию – Всероссийский дубровинский союз русского народа (ВДСРН), а Союз русского народа во главе с Н.Е. Марковым получил наименование «обновленческого». Вместе с тем, это был не последнее размежевание в стане черносотенцев – в 1915 г. ряд отделов СРН и СМА объявили о создании новой организации – Отечественного патриотического союза (ОПС). Существенным отличием новой организации было наличие пункта в уставе, позволявшего – при определённых обстоятельствах – принимать «иностранцев

и иноверцев» (Кирьянов, 2001: 174). Это создавало возможность гипотетического вступления в союз евреев, что для черносотенного движения, одной из базовых ценностей которого был ярый антисемитизм, было совершенно неприемлемо, что станет одной из причин острого неприятия новой организации.

Вместе с тем, в это же время (и особенно заметно на протяжении 1912-1915 гг.) предпринимались неоднократные попытки объединения в том или ином виде, что в целом не принесло каких-либо существенных результатов. Это, в совокупности с рядом других факторов, станет причиной того, что уже к 1916-1917 гг., черносотенцы потеряли значительную часть своего влияния. Зримым свидетельством этого станет сокращение численности всех правых объединений примерно до 45 тысяч человек (Кирьянов, 1999: 31).

Сложный генезис возникновения, а также то существенное влияние, которое правые оказали на политическую жизнь в начале XX века, стали предметом политологического и историографического осмысления фактически с момента появления черносотенства на политической сцене. Анализируя те общественно-политические силы, а также организации, которые их представляют, В.И. Ленин отмечал среди них в качестве наиболее заметных именно черносотенцев (Ленин, 1972: 22). Также в этот период появляются исследования, посвящённые причинам возникновения правых, а также их роли в организации погромов еврейского населения, бывших отличительной чертой общественной жизни Российской империи в конце XIX-начале XX вв.

Весьма характерно, что исследование деятельности черносотенных союзов продолжается в 1920-1930-х гг., интерес исследователей в значительной мере был прикован к взаимодействию правых и православной церкви, а также политической деятельности лидеров монархического движения, в частности В.М. Пуришкевича. В дальнейшем, в силу объективных обстоятельств, черносотенная проблематика становится частью советской историографии общественно-политической жизни начала XX века только на рубеже 1970-1980-х гг.

Совершенно новый этап в изучении крайне правых начинается с 1991 г., в связи с существенными изменениями как в общественной жизни, так и в постсоветской исторической науке. Исследователей, прежде всего, интересуют проблемы возникновения и становления правомонархического движения, степень участия правительства в его организационном оформлении, причины череды расколов, произошедших на протяжении 1907-1912 гг., а также участие правых в террористической деятельности.

Вместе с тем, в этот период также формируется как особое историографическое направление изучение политической деятельности правых после событий февраля 1917 г. как в дооктябрьский период, так и во время прихода большевиков к власти, а также участия лидеров черносотенного движения в Гражданской войне и последующей эмигрантской деятельности. Между тем, изучение данной проблематики имеет свои объективные трудности, преимущественно источниковедческого характера. Значительная часть источников по деятельности В.М. Пуришкевича и Н.Е. Маркова, а также некоторых других деятелей в этот период не сохранилась, что создаёт для

исследователей существенные трудности. Помимо этого, кризис правого движения к началу 1917 г. был настолько сильным, что многие деятели в рассматриваемый период фактически сами прекратили политическую деятельность и не возобновляли её во время событий 1917-1920 гг.

Методы и материалы исследования

Изучение деятельности черносотенцев после 1917 г. в рамках современной историографии получило признание уже в 1992 г., с момента выхода одной из главных монографий, посвящённых правому движению – «Чёрной сотни» С.А. Степанова. Данное исследование выдержало три издания (последнее – в 2013 г.), однако уже с момента появления содержало раздел, посвящённый постфевральской судьбе правых лидеров, в том числе и после октября 1917 г.

В своей работе автор отмечает, что лидеры черносотенцев предчувствовали возможность революции, однако «когда она разразилась, сами оказались застигнутыми врасплох» (Степанов, 2013: 548). Будучи не в состоянии оказать хоть какого-либо заметного влияния на происходящие события, тем не менее, правые очень по-разному восприняли февральские события. Значительная часть их предстала перед Чрезвычайной следственной комиссией Временного правительства (ЧСК) под председательством Н.К. Муравьева. И если, как отмечает С.А. Степанов, В.Г. Орлов, А.И. Дубровин и некоторые другие не смогли с должным достоинством выдержать выпавшие им испытания, то Н.Е. Марков во время дачи показаний скорее бравировал своей прежней деятельностью, отказавшись, однако, «назвать имена партийных сотрудников, боясь их скомпрометировать» (Степанов, 2013: 565). Впрочем, объяснением этому может служить и тот факт, что, будучи бывшим депутатом Государственной Думы, он пользовался определённой неприкосновенностью.

Реконструируя события октября 1917 г., исследователь указывает, что многие черносотенные политики не осознавали свершившихся изменений, полагая, что большевики не смогут удержать власть и будут низвергнуты. Более того, многим правым импонировала решительность большевиков, разгон Учредительного собрания и их политическая энергия. Существенное внимание исследователь уделил и участию деятелей черносотенного движения в Гражданской войне, а также их роли в политической деятельности русской эмиграции, особенно Н.Е. Маркова как единственного выжившего среди наиболее заметных лидеров правых.

Среди наиболее значимых работ, посвящённых деятельности черносотенцев после февраля 1917 г., необходимо указать статью П.Н. Чхартисвили «Черносотенцы в 1917 году», опубликованную в 1997 г. в журнале «Вопросы истории». Автор подробно рассматривает отношение правых к новой власти, особенно отмечая тот факт, что, во всяком случае, первоначально, несмотря на монархизм своих взглядов, в своей массе они отнеслись к Временному правительству если и не благожелательно, то, как минимум, нейтрально. В частности, один из наиболее известных московских правых, протоиерей И.И. Восторгов «заявил, что солидарен с новым правительством» (Чхартисвили, 1997: 134).

Анализируя изменение поведения черносотенцев, исследователь указывает на тот факт, что в происходящем хаосе у многих из них произошла переоценка ценностей, вызванная как резким и внезапным падением монархии, так и масштабом начавшихся перемен. Вместе с тем, П.Н. Чхартишвили справедливо указывает, что зачастую перемена взглядов объяснялась стремлением подстроиться под изменившуюся политическую конъюнктуру, а также исчезновением материальной заинтересованности в «исповедании правого монархизма» (Чхартишвили, 1997: 134). В то же время для многих из них отречение Николая II (а позднее и Михаила Александровича Романова) служило знаком того, что действовавшая ранее присяга трону переставала связывать монарха и монархистов, а, следовательно, в прежней деятельности больше нет никакого смысла. Существенное значение играл и страх перед возможными репрессиями, тем более уже в этот период начался арест многих правых деятелей, что заставляло оставшихся на свободе всерьёз бояться за свою судьбу. В то же время следует признать, что большая часть черносотенцев, арестованных ЧСК или губернскими властями, была отпущена в течение нескольких месяцев.

Отдельно П.Н. Чхартишвили отмечает, что в июле-августе 1917 г. начинается усиленное распространение черносотенной агитации, направленной против евреев как организаторов всех тех затруднений и испытаний, которые в этот период переживала Россия. Размах данной деятельности был настолько широк, что Временному правительству во главе с А.Ф. Керенским пришлось принять ряд мер, в том числе военно-полицейского характера (Чхартишвили, 1997: 140).

Особый интерес представляет тот факт, что отдельные правые – в частности академик А.И. Соболевский – в июне 1917 г. приветствовали большевиков, указывая на то, что именно они способны спасти Россию от распада и хаоса. Другой известный лидер правых – Б.В. Никольский – высказывался схожим образом, в частности, «им понималась невозможность быстрого восстановления при большевиках подлинного монархизма. Но он предсказывал их сдвиг в направлении красного цезаризма» (Багдасарян, Реснянский, 2021: 72).

П.Н. Чхартишвили указывает, что данная тенденция порой бывала взаимной, отмечая, что как большевики, так и черносотенцы в своей массе к лету 1917 г. резко отрицательно относились к деятельности Временного правительства. Впрочем, это не отменяет того факта, что именно большевиками в 1919 г. был расстрелян один из правых А.В. Половнев (участник убийства члена первой Государственной Думы М.Я. Герценштейна в 1906 г.), а ещё ранее в 1918 г. протоиерей И.И. Восторгов (Чхартишвили, 1997: 134).

Несомненный интерес представляет вышедшая в 2010 г. публикация «Приговоренный к расстрелу дважды («коммунист-монархист» Александр Иванович Дубровин)», подготовленная В.Г. Макаровым. Особую ценность имеет тот факт, что данная работа во многом построена на основе следственного дела, которое было проведено Всероссийской чрезвычайной комиссией (ВЧК) в 1920 г. в отношении А.И. Дубровина. Использование документальных материалов позволило автору установить точные обстоятельства как смерти бывшего лидера Союза русского народа, так и его деятельности в 1918-1920 гг. (Макаров, 2010: 95).

Одной из главных работ, посвящённых истории черносотенного движения, стала монография Д.Д. Богоявленского «Проблема лидерства в Союзе русского народа». В исследовании рассмотрено возникновение и становление СРН, проблема противоречивых отношений его лидеров между собой. Вместе с тем, Д.Д. Богоявленский отмечает, что, несмотря на фактическую ликвидацию черносотенных организаций в феврале 1917 г., «лидеры правомонархистов продолжили свою деятельность и в новой политической ситуации» (Богоявленский, 2012: 203). Автор подчёркивает, что политика Временного правительства в сфере межнациональных отношений, в частности, отмена национальных ограничений (в том числе и для евреев), а также активная агитация черносотенных газет антисемитского толка приводят к тому, что «по стране прокатилась волна еврейских погромов» (Богоявленский, 2012: 203). Вместе с тем, повторения ситуации 1905 г. не произошло, когда в схожих обстоятельствах, собственно, и происходит формирование правого движения. По мнению автора, это связано с тем, что «росту популярности крайне правых способствовала не пропаганда идеи возрождения монархии, а антисемитизм и симпатии диктатуре» (Богоявленский, 2012: 203). Престиж династии Романовых и идей монархической государственности в 1917 г. был столь мал, что не мог стать основой для возрождения ни Союза русского народа, ни правого движения вообще.

Значительное внимание автор уделяет деятельности лидеров СРН после октября 1917 г., и, анализируя распространившиеся весной-летом 1918 г. среди монархических организаций взгляды на возможность свержения власти большевиков в Петрограде, выделяет три наиболее популярные точки зрения. В частности, значительная часть участников монархического подполья считала, что в сложившихся обстоятельствах сделать ничего нельзя, «по причине неудачи всех предыдущих попыток» (Богоявленский, 2012: 206). Вместе с тем, часть монархистов ориентировалась на союз с Англией и Францией, которые как союзники России должны ей помочь в борьбе с внутренним врагом. Третья группа, к которой относился и Н.Е. Марков, ориентировалась на Германию как подлинно монархическую страну, а, следовательно, и заинтересованную в установлении в России твёрдого порядка. Завязавшиеся контакты, однако, были расстроены произошедшей в ноябре 1918 г. в Германии революцией и последовавшим наступлением войск Красной Армии.

Выше отмечался значительный мере децентрализованный характер черносотенного движения, в наибольшей степени это получило проявление среди правых Поволжья. Их постфевральской судьбе посвящена публикация Е.М. Михайловой «Поволжские правые партии после 1917 года: судьба лидеров». На широком документальном материале автор прослеживает жизненный путь таких известных местных деятелей, как В.Ф. Залеского, бывшего главы Царско-народного русского общества (ЦНРО), Н.Н. Тиханович-Савицкого, лидера Астраханской народно-монархической партии (АНМП), А.Т. Соловьева, председателя Казанского отдела Русского Собрания (РС). Особое внимание уделено трагической судьбе епископа Гермогена, бывшего в 1908-1912 гг. главой Православного всероссийского братского союза русского народа (ПВБСРН). Арестованный в ночь с 28 на 29 апреля 1918 г., он был впоследствии утоплен 28 июня 1918 г. красноармейцами (Михайлова, 2018: 114).

За последнее десятилетие большой вклад в изучение дальнейшей судьбы лидеров черносотенного движения был внесён А.А. Ивановым. В частности, в своей монографии «Правые в русском парламенте от кризиса к краху (1914–1917)» исследователь отмечает, что после событий февраля 1917 г., заставших правых врасплох, их дальнейшая судьба сложилась по-разному. Автор пишет о том, что многие из них погибли в период Гражданской войны, став жертвой революционного террора, «кому-то удалось эмигрировать и из заграницы продолжить борьбу, кто-то остался в советской России, отойдя от всякой политической деятельности» (Иванов, 2013: 466). Однако, подводя итоги, исследователь замечает, что к своему глубокому несчастью, правые были вынуждены увидеть крах прежней России, а вместе с ней и тех идеалов, которые были им дороги.

Данная проблематика была продолжена А.А. Ивановым в ряде опубликованных исследований. Так, в статье «Смерть В.М. Пуришкевича: новые данные к биографии политика-монархиста», написанной в соавторстве с А.А. Чемакиным, отмечается, что долгий период установление точных обстоятельств смерти В.М. Пуришкевича не представлялось возможным, однако расширение источниковой базы, произошедшее за последние десятилетия, позволяет пролить свет на многие ранее неизвестные факты. В частности, существенную роль в реконструкции последних лет жизни В.М. Пуришкевича сыграли материалы «библиотеки Свободного университета Брюсселя (Universite Libre de Bruxelles), и публикации белогвардейской прессы» (Иванов, Чемакин, 2017: 196).

Весьма характерно, что в последние годы вышли две монографии, написанные А.А. Ивановым, посвящённые лидерам черносотенного движения: в 2020 г. о В.М. Пуришкевиче – «Пламенный реакционер. Владимир Митрофанович Пуришкевич», а позднее, в 2023 г., о Н.Е. Маркове – «Вождь черной реакции: Николай Евгеньевич Марков». Прослеживая жизненный путь лидеров черносотенного движения, автор большое внимание уделяет и послеоктябрьскому периоду их жизни. В частности, характеризуя деятельность В.М. Пуришкевича в это время, он отмечает, что тот учреждает в это время Всероссийскую народно-государственную партию. Не будучи в полном смысле этого слова черносотенной, она в тоже время использовала националистическую риторику и, как указывает А.А. Иванов, имела успех среди «ничего не делающей курортной публики, тоскующей о возврате к прежней жизни» (Иванов, 2020: 568).

Несомненным представляется вклад Д.И. Стогова в изучение обстоятельств жизненного пути правых после октября 1917 г. Анализируя деятельность участников черносотенного движения в рассматриваемый период, исследователь отмечает в статье «Судьба лидеров правых партий в годы гражданской войны», что наиболее типичным было следующее. Во-первых, часть из них стала жертвой красного террора, это и упоминавшийся выше И.И. Восторгов, и А.И. Дубровин, и Е.А. Полубояринова и др. Во-вторых, важную группу представляли «умершие в годы Гражданской войны естественной смертью либо от болезней» (Стогов, 2014: 164). К таковым автор относит уже упоминавшегося выше В.М. Пуришкевича, а также

Г.Г. Замысловского и некоторых других. В-третьих, необходимо отметить, что часть правых смогла эмигрировать и продолжить борьбу за границы в том или ином виде – это Н.Е. Марков, А.А. Римский-Корсаков, Д.П. Голицын и другие. И, в-четвёртых, следует признать, что часть известных деятелей правомонархического движения осталась в Советской России, нетронутая властями – к таковым следует отнести А.И. Соболевского, К.Н. Пасхалова, Н.Н. Жеденова и других (Стогов, 2014: 165).

Также перу Д.И. Стогова принадлежит монография «Черносотенцы: жизнь и смерть за великую Россию», представляющая собой ряд биографических очерков, посвящённых наиболее выдающимся представителям черносотенного движения, и содержащая сведения, в том числе об их судьбе после октября 1917 г.

Таким образом, можно отметить, что, несмотря на имеющиеся объективные сложности, в настоящее время сформирован репрезентативный корпус текстов, посвящённых деятельности правых после 1917 года.

В большей степени исследователи сосредоточили своё внимание на событиях февраля-октября 1917 г., а также периода Гражданской войны и эмиграции, вместе с тем имеются материалы, посвящённые судьбе черносотенцев на территории СССР в 1920-1930-е гг.

Для успешного раскрытия темы исследования были использованы как общенаучные методы, в частности, анализ и синтез, так специальные, такие, как историко-сравнительный и историко-системный метод. Важную роль в написании работы было отведено также нарративному или описательному методу.

Обсуждение

В настоящее время практически отсутствуют историографические работы, посвящённые лидерам черносотенного движения в послеоктябрьский период. Тем не менее, в 2019 г. вышла статья Д.И. Стогова «Правые в период с марта 1917 г. до окончания Гражданской войны (историографический очерк)» по вышеуказанной тематике. Анализируя трудности, которые стоят перед исторической наукой при изучении данного вопроса, автор отмечает следующее. Во-первых, как уже упоминалось выше, черносотенцы после февраля 1917 г. и тем более после октября 1917 г. фактически не имели возможности заниматься легальной политикой, а, не имея навыков к подпольной деятельности, были недостаточно успешны. Во-вторых, находясь в состоянии идеологического краха, им было сложно предложить обществу своё видение возможных перемен и выхода из сложившегося политического кризиса, в котором в 1917 г. оказалась Россия. В-третьих, существует значительная проблема релевантности источниковой базы исследований по данному направлению, ввиду отсутствия какого-либо регулярного делопроизводства, которое бы велось правыми, из-за их положения. Этим же объясняются и проблемы источников мемуарного характера: в силу опасности ведения каких-либо дневников в этот период, их, несомненно, было создано меньше, чем ранее, а многие сохранившиеся находятся

в зарубежных фондах, далеко не всегда доступных русскоязычным исследователям (Стогов, 2019: 166-167).

Результаты

Среди лидеров правых, имевших всероссийскую известность и сыгравших наиболее значимую роль в черносотенном движении, необходимо указать А.И. Дубровина, В.М. Пуришкевича и Н.Е. Маркова. Каждый из них имел самое прямое отношение к главной монархической организации – Союзу русского народа, в частности, А.И. Дубровин и Н.Е. Марков в разное время были председателями Главного совета СРН, В.М. Пуришкевич – товарищем (заместителем) председателя Главного совета СРН. Вместе с тем, Н.Е. Марков и В.И. Пуришкевич были членами Государственной Думы, что сделало их известность всероссийской, поэтому сведений об их политической деятельности после событий октября 1917 г. существенно больше, чем об А.И. Дубровине. Это было отмечено ещё С.А. Степановым при подготовке его монографии «Черная Сотня» в 1992 г. (Степанов, 2013: 586). Более того, как справедливо указывает В.Г. Макаров, фигура А.И. Дубровина «до сих пор полузабыта, и специальные работы о нем все еще единичны» (Макаров, 2010: 88). Представляется, что объяснением этому служат несколько факторов. Во-первых, по сравнению с Н.Е. Марковым и В.М. Пуришкевичем, блиставшими в Государственной Думе как яркие и сильные ораторы, А.И. Дубровин не смог стать её депутатом, что сделало его если не малоизвестным, то уж точно менее заметной фигурой для исследования. Во-вторых, деятельность Н.Е. Маркова и В.М. Пуришкевича нашла значительно большее отражение как среди источников мемуарного характера, так материалов периодической печати, и в целом источниковая база, связанная с этими двумя лидерами черносотенного движения, представляется более полной и многогранной, что имеет большое значение при реконструкции событий прошлого. В-третьих, А.И. Дубровин существенно снижает свою политическую активность на рубеже 1910-х гг., ввиду как возможного уголовного преследования в связи с убийством депутатов I Государственной Думы М.Я. Герценштейна и Г.Б. Иоллоса черносотенцами, так и в связи с ухудшением состояния здоровья, и фактически прекращает её к 1917 г.

Тем не менее, как отмечает А.В. Репников, 28 февраля 1917 г. он был арестован ЧСК и находился под арестом вплоть до 20 октября (Репников, 2007: 15). Его освобождение происходит уже при новой власти, которая предоставляет ему возможность проживать на территории России без каких-либо ограничений (Богоявленский, 2012: 241).

Небезынтересным представляется тот факт, что, характеризуя освобождение бывшего лидера СРН из-под стражи, П.Ш. Чхартишвили приводит материалы прессы, в которых указывается, что освобождение А.И. Дубровина осуществляется благодаря внесению залога в две тысячи рублей (Чхартишвили, 1997: 140).

Существенным шагом в установление подробностей жизни А.И. Дубровина в ноябре 1917 г.-октябре 1920 г. стала публикация Д.И. Стогова «Судьба лидеров правых партий в годы гражданской войны». Подробно анализируя имеющиеся

в его распоряжении источники, автор отмечает, что бывший лидер СРН после освобождения сначала проживает вместе с женой в одной из гостиниц Петрограда в связи с тем, что его квартира была разгромлена (Стогов, 2014: 161).

Впоследствии он (17 ноября 1917 г.) перебирается в Москву к старшему сыну Александру, в то время являвшегося помощником начальника Казанской железной дороги. Из-за опасений нового ареста А.И. Дубровин фактически прячется у сына, более того, тяжело заболев зимой, он в течение двух лет не появляется на людях до тех пор, пока его состояние не позволяет ему бывать на улице.

Его состояние улучшается в апреле 1919 г., что позволяет ему летом приступить сначала к частной врачебной практике (он был врачом до начала политической деятельности), а в декабре 1919 г. А.И. Дубровин был «зачислен в штат 1-й Лефортовской амбулатории» (Стогов, 2014: 161). На данной должности он оставался вплоть до своего ареста в октябре 1920 г. В связи с этим Д.И. Стогов отмечает, что «положение вещей было таким, что в трудных условиях Гражданской войны поначалу мало кто интересовался политическими воззрениями Дубровина», ввиду крайней нужды в квалифицированных медицинских работниках (Стогов, 2014: 161).

Важным вкладом в установлении обстоятельств ареста А.И. Дубровина осенью 1920 г. (как и в целом его жизни в период Гражданской войны) стала публикация В.Г. Макарова «Приговоренный к расстрелу дважды: («Коммунист-монархист» Александр Иванович Дубровин)». Фактически она представляет собой опубликованные показания А.И. Дубровина, данные им ВЧК ввиду его ареста 28 октября 1920 г., предваряемые вступительным словом и комментарием В.Г. Макарова. Автор обращает внимание на несколько интересных обстоятельств в деле бывшего лидера СРН. Во-первых, скоротечность процесса – всего около двух месяцев, а во-вторых, тот факт, что А.И. Дубровин был приговорён к смерти дважды – 29 декабря 1920 г. и 14 апреля 1921 г.

По мнению В.Г. Макарова, это связано с тем, что планировалось завершить дело «Дубровина громким показательным процессом над известным антисемитом», однако изменившиеся обстоятельства этому помешали, и «в период с 11 по 14 апреля 1921 г.» А.И. Дубровин был расстрелян (Макаров, 2010: 94).

Таким образом, можно отметить, что в связи с арестом А.И. Дубровина в феврале 1917 г., а также резким ухудшением состояния здоровья после освобождения в октябре 1917 г., политическая деятельность в рассматриваемый период им не ведётся, в отличие от В.М. Пуришкевича и Н.Е. Маркова.

В этой связи особый интерес представляет фигура В.М. Пуришкевича, существенный вклад в изучение деятельности которого был внесён А.А. Ивановым. Так, в своей монографии «Правые в русском парламенте от кризиса к краху (1914–1917)» исследователь, отмечает, что если Н.Е. Марков и иные черносотенцы оказались в незавидном положении после февраля 1917 г., то позиция В.М. Пуришкевича оказалась иной (Иванов, 2013: 435). Связано это было с его идейной трансформацией, которая началась в 1914–1916 гг., апофеозом чего стала знаменитая речь, произнесённая им 19 ноября 1916 г в Государственной Думе. Оратор, характеризуя сложившиеся положение в государстве, указывал, что «Правительство до настоящего времени

благодаря отсутствию своей программы, отсутствию системы, более чем кто бы то ни было убивало патриотизм народа, оно понижало общественное настроение, оно понижало импульс работы к достижению победы» (Первая мировая, 2014: 454). Это не было забыто в первые революционные дни, более того, как отмечает А.А. Иванов, В.М. Пуришкевич в марте 1917 г. «выступил с речами в поддержку свершившегося государственного переворота в Государственной думе и перед солдатами нескольких полков, призывая их повиноваться Временному правительству» (Иванов, 2013: 435). По мнению С.А. Степанова, связано это с тем фактом, что для В.М. Пуришкевича главным «являлось продолжение войны, и во имя этого бывший черносотенец был готов примириться с новой властью» (Степанов, 2013: 566). В связи с этим исследователь отмечает, что Пуришкевич был готов сотрудничать даже с А.Ф. Керенским (которого он впоследствии называл не иначе как Арон Кирбис). В частности, бывший лидер СМА предлагал при соответствующей поддержке вернуться к деятельности, которой он отдался со всей страстностью в годы Первой мировой войны – организации санитарной части в армии, но, «по собственному признанию, «не удостоился ответа» (Степанов, 2013: 566).

Дальнейшее развитие событий заставило В.М. Пуришкевича вновь поменять свою позицию, и он обрушился с критикой Временного правительства.

В октябре 1917 г., как пишет А.А. Иванов, «Пуришкевич оказался на нелегальном положении, но оружия не сложил, решив попытаться подготовить при помощи членов своей организации очередной государственный переворот для введения в стране национальной диктатуры» (Иванов, 2013: 438). Как отмечает С.А. Степанов, он «воспринял октябрьский переворот как уникальную возможность ускорить реставрацию самодержавного режима» (Степанов, 2013: 570). В.М. Пуришкевич исходил из того, что власть большевиков ещё является непрочной, поддержка их народными массами является условной, а Временное правительство себя окончательно дискредитировало, что даёт монархистам существенные шансы на успех.

Однако попытка монархического контрпереворота была достаточно быстро раскрыта, и уже 4 ноября 1917 г. бывший лидер СМА был арестован. Стремясь показать то, что новая власть собирается придерживаться принципов законности и справедливости, большевики судили его публично, а итоговый приговор, вынесенный 3 января 1918 г. Петроградским революционным трибуналом, оказался удивительно мягким – «четыре года принудительных общественных работ» (Иванов, 2013: 438). По мнению С.А. Степанова, это объясняется тем, что в это же время происходит убийство в тюремной больнице матросами известных кадетских деятелей, бывших депутатов Государственной думы, Ф.Ф. Кокошкина и А.И. Шингарёва, что бросало тень на революционный суд, превращая его в глазах общества в самосуд толпы. В связи с чем «власти поспешили освободить П.Д. Долгорукова и Ф.И. Родичева, а над С.В. Паниной был устроен быстрый суд, завершившийся удивительно мягким условным приговором» (Степанов, 2013: 573). Соответственно суд над В.М. Пуришкевичем должен был стать продолжением данной компании, обеспечив веру в то, что революционные порядки означают строгость и справедливость, но никак не

беззаконие. Судебный процесс был открытым, а бывшего лидера СМА защищали довольно известные до революции адвокаты – Н.С. Таганцев и О.О. Грузенберг. Особое значение имело то, что последний выступал противником правых в деле Бейлиса, «однако взялся за защиту членов антибольшевистской организации из принципиальных соображений» (Степанов, 2013: 573).

В своей речи, произнесённой на суде, В.М. Пуришкевич, не отказываясь от своих монархических взглядов, исходил из того, что на текущий момент монархия невозможна ввиду отсутствия подходящих кандидатов на престол. Более того, он обвинял большевиков в узурпации власти, в том, что они посредством террора правят «Петроградом, над Москвой, над 5-6 другими пунктами в России, но не над Россией. Вы не правительство, не власть, вы партия дорвавшихся до власти, а властью, а правительством будет только то, что создаст и поставит Учредительное собрание» (Розенталь, 1996: 124-126). И соответственно, всякая борьба против Учредительного собрания должна быть жестоко пресечена и недопустима. Весьма характерно, что в это время В.М. Пуришкевича посещает в заключении председатель Петроградской ЧК М.С. Урицкий, интересуясь его отношением к большевистскому перевороту (Полунов, 2021: 187).

Как отмечает А.А. Иванов, уже 17 апреля В.М. Пуришкевич был отпущен на свободу «для ухода за больным сыном под честное слово о неучастии в общественной и политической жизни. Ходатайствовали за бывшего лидера черной сотни председатель ВЧК Ф.Э. Дзержинский и комиссар юстиции Н.Н. Крестинский» (Иванов, 2013: 438). А спустя две недели (1 мая) он был амнистирован по случаю праздника. Не теряя времени, В.М. Пуришкевич покинул Петроград и оправился на юг, в гетманский Киев. Как замечает исследователь, большевики вскоре пожалели об амнистировании правого политика, сетуя на то, что причиной этого стали левые эсеры и «принадлежавший к ним наркомюст И.З. Штейнберг» (Иванов, 2013: 438).

Как известно, в ноябре-декабре 1918 г. режим П.П. Скоропадского пал, и В.М. Пуришкевич отправился «на территории, подконтрольные Добровольческой армии» (Степанов, 2013: 575). Как отмечает А.А. Иванов, происходит очередная ревизия взглядов правого политика, на одной из лекций в марте 1919 г. он выступает за союз с Германией и критикует правительство Великобритании, что не нравится представителям Белого движения, ориентировавшимся на Антанту.

В июле 1919 г. в Кисловодске им создаётся Всероссийская национально-государственная партия (ВНГП), политическая программа которой имела ряд общих черт с дореволюционным черносотенством, таких, как признание самодержавия единственно возможной формой существования России, и критическое отношение к царской бюрократии. Отдельно оговаривалось положение евреев, которые должны были быть признаны иностранными гражданами. Это лишало их возможности участия в какой-либо политической деятельности, однако освобождало от несения воинской и иных повинностей. Как пишут А.А. Иванов и А.А. Чемакин, «решить «еврейский вопрос» предлагалось содействием создания еврейского государства на Ближнем Востоке» (Иванов, Чемакин, 2017: 101).

Однако имелись и важные отличия, такие, как признание важности широкого самоуправления, существования представительного органа власти, в выборах которого должно было участвовать практически всё взрослое мужское население страны (за исключением людей, не плативших никаких налогов и не имевших образования вовсе, а также военных). Программа ВНГП призывала к ликвидации каких-либо ограничительных норм в отношении российских граждан.

Характеризуя идейно-политические установки ВНГП, Е.А. Шеханин отмечает, что тем самым В.М. Пуришкевич «попытался противопоставить большевикам то, чего не имелось у белых генералов, – положительную политическую программу» (Шеханин, 2008: 241). Как справедливо замечает историк, В.М. Пуришкевичу удалось объединить вокруг себя довольно большое количество известных деятелей правого течения, в том числе и националистов – графа Д.М. Граббе, Н.Н. Ладомирского, А.И. Мосолова и других. Главный совет партии был открыт в Ялте, а отделения – в Ростове, Кисловодске, Одессе, Новороссийске, Екатеринодаре и Харькове (Шеханин, 2008: 241). Как отмечают А.А. Иванов и А.А. Чемакин, «выступления Пуришкевича в разных городах Юга России обеспечивали рост как численности партии, так и количества местных отделов» (Иванов, Чемакин, 2017: 107). Однако это, как правило, имело временное значение в виду того, что после отбытия В.М. Пуришкевича местные отделы фактически прекращали своё существование через какое-то время. Наибольшим влиянием ВНГП пользовалась в Ялте, это объясняется как тем, что там находился её Главный Совет, так и тем, что В.М. Пуришкевич преимущественно проживал в данном городе.

К наибольшему успехам партии следует отнести состоявшиеся в сентябре 1919 г. выборы в «Городскую думу Ялты, на которых «деловой» список, поддержанный ВНГП, получил 36 мест из 52» (Иванов, Чемакин, 2017: 108). Большое значение для правых сил имела и победа Христианского трудового блока (ХТБ) в декабре 1919 г. на городских выборах в Одессе. И хотя Одесский комитет ВНГП в блок не входил, и более того Всероссийская национально-государственная партия самостоятельного участия в избирательном процессе не принимала, но, как отмечает А.А. Чемакин, «сторонники Пуришкевича приняли участие в выборах на стороне ХТБ, но в частном порядке» (Чемакин, 2016: 68). В частности, председателем Совета объединенных христианских организаций (СОХО), являвшегося учредителем Христианского трудового блока, был генерал-майор С.И. Гаврилов, некоторое время возглавлявший отделение ВНГП. В результате выборов было сформировано городское руководство: председателем Одесской городской думы стал С.И. Келеповский, в прошлом состоявший в том числе в Союзе Михаила Архангела В.М. Пуришкевича (Чемакин, 2016: 87). А городским головой Одессы стал «один из учредителей местного отдела ВНГП В.А. Колобов» (Иванов, Чемакин, 2017: 109).

Тем самым мы можем констатировать, что анализ современной историографии по данной проблематике показывает, что В.М. Пуришкевич и его сторонники по-прежнему оказывали определённое влияние на политическую обстановку на территориях подконтрольных Добровольческой армии. Вместе с тем отношения

лидера ВНГП с руководством Вооруженных сил Юга России (в том числе с А.И. Деникиным) были сложными и противоречивыми. Во многом это объясняется тем, что принцип непредреждения основ государственного строя, исповедуемый руководством Белой армии, был глубоко неприятен в этот период В.М. Пуришкевичу, который настаивал на исключительно монархическом устройстве российской государственности. Характеризуя отношения ВНГП с другими политическими силами, в том числе монархическими организациями, исследователи отмечают, что «для партии Пуришкевича было характерно стремление отмежеваться от других правых групп» (Иванов, Чемакин, 2017: 109).

Как отмечают исследователи, с конца сентября 1919 г. В.М. Пуришкевич в большей степени сосредотачивается на пропагандистской деятельности, в частности, в Ростове налаживается выпуск газеты «В Москву!» (издатель Н.П. Измайлов), имевшей ярко выраженный антисемитский характер (Пученков, 2010: 223). Газета пользовалась достаточно широкой популярностью, однако её радикальность заставила ростовского губернатора её закрыть, ввиду того, что, по мнению местных властей, она сеет смуту и дестабилизирует обстановку (Пученков, 2010: 224).

В результате В.М. Пуришкевич в декабре 1919 г. выпускает новое издание – журнал «Благовест», однако его первый номер «оказался и последним, так как несколько недель спустя после его выхода Ростов-на-Дону был сдан» (Иванов, Чемакин, 2017: 113). В целом данное издание основывалось на идеях восстановления монархической государственности как основы самобытности России.

За три дня до падения Ростова, 23 декабря 1919 г. (5 января 1920 г.), В.М. Пуришкевич покидает город и отправляется в Новороссийск (Иванов, Чемакин, 2017: 198). Однако в городе бушует эпидемия сыпного тифа, чьей ещё одной жертвой становится бывший лидер Союза Михаила Архангела. Как указывают А.А. Иванов и А.А. Чемакин в статье «Смерть В.М. Пуришкевича: новые данные к биографии политика-монархиста», в местной прессе как либеральной, так и правой, выходят материалы, посвящённые его памяти. Вместе с тем, информация о смерти В.М. Пуришкевича распространяется достаточно медленно, вплоть до того, что и в 1920-х гг. объявлялись «самозванцы, пытавшиеся заработать на этом громком имени» (Иванов, Чемакин, 2017: 208).

Несомненный интерес представляет отображение в современной российской историографии послеоктябрьской деятельности другого столпа черносотенного движения – Н.Е. Маркова. Как известно, после Февральской революции Союз русского народа, во главе которого он стоял, наряду с другими правыми партиями был запрещён, а Главный совет СРН был подвергнут разграблению. Впоследствии Н.Е. Марков на допросе в ЧСК по этому поводу воскликнул: «Мы все уничтожены, мы фактически разгромлены, отделы наши сожжены, а руководители, которые не арестованы, – в том числе и я, пока не арестован, – мы скрываемся» (Допрос, 1926: 191). Вместе с тем, сам Марков после допроса был отпущен, «дав прокурору Петроградской судебной палаты подписку в том, что по первому вызову судебных властей он обещает явиться без промедления» (Иванов, 2019: 70-71).

При этом, как указывает С.А. Степанов, разгон Учредительного собрания был встречен им с удовлетворением, с нескрываемым презрением к самой возможности установления выборной власти в России.

Летом 1917 г.- осенью 1918 г. Н.Е. Марков входит в ряд монархических подпольных организаций, целью которых было спасение царской семьи из заключения. Однако характер и результаты деятельности данных объединений – в частности, таких, как «Великая единая Россия», «Объединенная офицерская организация», «Комитет петроградской антибольшевистской организации», в настоящее время представляется слабо исследованными. Наши сведения об их существовании и функционировании почерпнуты из позднейших свидетельств самого Маркова, что служит не самым убедительным доказательством их серьёзности. Более того, по мнению С.А. Степанова, «даже при беглом обзоре деятельности монархического подполья возникает сильное подозрение, что оно имело бутафорский характер» (Степанов, 2013: 579).

В этот период он переезжает в Финляндию, однако, периодически возвращаясь в Петроград и Москву, вплоть до 8 ноября 1918 г., когда им принимается решение о переезде в Финляндию в целях безопасности. Как отмечает Д.И. Стогов, с декабря он активно «участвует в Белом движении на северо-западе России» (Стогов, 2014: 159), участвуя в том числе в создании «Союза верных», монархической организации, направленной на борьбу с большевиками.

Однако отношения Н.Е. Маркова с финскими властями были достаточно натянутыми, что вынуждает его уже в мае 1919 г. пересечь морем Финский залив и оказаться в Эстонии. Более того, Н.Е. Марков «16 июня 1919 года был зачислен обер-офицером для поручений при Военно-гражданском управлении Северо-Западной армии» (Иванов, 2013: 38). При этом, как отмечает П.Н. Базанов, действовал известный монархический лидер инкогнито, под «псевдонимом штабс-капитана Льва Николаевича Чернякова» (Базанов, 2013: 200). Роль Н.Е. Маркова должна была заключаться в выработке идеологической платформы Северо-западной армии на почве монархизма, православия, антибольшевизма. Особое значение в этом должна была сыграть газета «Белый крест», издававшаяся в июле 1919 г. в Ямбурге. Несмотря на то, что её официальным редактором числилась В. Лукина, фактическим был собственно Н.Е. Марков, «при содействии полковника А.В. Бибикова и начальника Военно-гражданского управления А. Хомутова» (Базанов, 2013: 200). Однако данную деятельность не представляется возможным признать удачной, ввиду того, что, несмотря на то, что планировалось издание трёх номеров в неделю, получилось выпустить всего семь. Более того, как подчеркивает П.Н. Базанов, материалы газеты «носили столь вызывающий черносотенный характер, что командующему армией генералу А.П. Родзянко пришлось закрыть это издание» (Базанов, 2013: 200).

Однако в связи с поражением белых во главе с Н.Н. Юденичем в декабре 1919 г. под Петроградом, Н.Е. Марков был вынужден эмигрировать в Германию, где становится одним из главных лидеров русской монархической эмиграции. Он становится председателем широко известного Высшего монархического совета, «который должен был координировать деятельность монархических сил, направленную на

восстановление в России православной монархии» (Репников, 2007: 17). Умер Марков в апреле 1945 г., так и не вернувшись на Родину.

Весьма характерно, что его имя не было забыто в Советской России 1920-1930-х гг., и он становится одним из популярных объектов «для карикатур в сатирическом журнале «Крокодил», конкурируя с такими известными политиками-эмигрантами, как А.Ф. Керенский, П.Н. Милюков, В.М. Чернов и др.» (Иванов, 2022: 250).

Помимо наиболее знаменитых лидеров правых, таких, как А.И. Дубровин, В.М. Пуришкевич и Н.Е. Марков, среди деятелей правого движения необходимо указать и иных, оставивших свой важный след в его истории. Это, в частности, Б.В. Никольский, Г.Г. Замысловский, И.И. Восторгов, А.А. Римский-Корсаков. В то же время важно отметить, что не все деятели черносотенства стали действующими героями исторических исследований, ввиду целого комплекса факторов как объективного, так и субъективного характера. Поэтому их судьбу после событий 1917 г. мы можем проследить лишь фрагментарно, отрывочно, вместе с тем и отметив некоторые тенденции.

К обширной группе участников правомонархического движения, судьбы которых представлены в современной историографии, и погибших в годы Гражданской войны, необходимо отнести одного из учредителей СРН Б.В. Никольского (расстрелян в 1919 г.), Г.Г. Замысловского, являвшегося депутатом Государственной Думы III и IV созыва, члена СМА (умер от тифа в 1920 г.). Важно отметить, что Г.Г. Замысловский, в отличие от многих других правых деятелей, не прекратил политической деятельности после октября 1917 г. Так, в «ноябре 1918 г. правый политик пытался собрать монархический съезд», а также предпринимал попытки «возродить Русское собрание в Ростове» (Стогов, 2012: 434). Несколько позднее он входит в Национально-либеральную партию, целью которой было установление конституционной монархии, ввиду невозможности восстановления самодержавия.

Известно, что были убиты на протяжении 1918-1919 гг. Е.А. Полубояринова, ближайшая сподвижница А.И. Дубровина, казначей СРН и ВДСРН; С.В. Левашов, член Главного совета СРН, депутат Государственной Думы IV созыва, председатель фракции правых (Степанов, 2013: 587). Не избежали данной участи и А.И. Коновницын, один из лидеров СРН в Одессе; В.Г. Орлов, глава ОПС. Были казнены о.И.И. Восторгов, видный деятель СМА в 1908-1915 гг.; П.Ф. Булацель, один из основателей СРН; А.С. Вязигин, член III Государственной думы, создатель Харьковского отдела СРН, член Главной палаты СМА в 1909-1912 гг. и др. (Стогов, 2014: 164).

Не до конца выясненной считается судьба такого известного деятеля, как Н.Н. Тиханович-Савицкий, создатель и бессменный лидер Астраханской народно-монархической партии. По ряду сведений, он погиб осенью 1917 г. на Кавказе. Не установлены обстоятельства смерти лидера правых в Казани, главы Царско-народного русского общества В.Ф. Залеского, последние сведения о котором относятся к 1919-1922 гг. (Михайлова, 2018: 111). Как ранее отмечалось, в июне 1918 г. был утоплен епископ Гермоген (Долганев), бывший в 1907-1912 гг. руководителем Православного всероссийского братского союза русского народа, созданного по его инициативе.

Вместе с тем, помимо выше упоминавшегося Н.Е. Маркова, смогли эмигрировать такие известные деятели правого движения, как А.А. Римский-Корсаков, бывший в 1909-1910 гг. товарищем председателя Главного совета СРН; Д.П. Голицын (использовавший псевдоним Муравлин), в 1901-1906 гг. являвшийся главой Русского собрания (Стогов, 2014: 164). Помимо этого смог покинуть территорию Советской России и небезызвестный митрополит Антоний (Храповицкий), в своё время являвшийся почётным председателем Почаевского отдела СРН, Казанского отдела Русского собрания, состоявший в 1906-1907 гг. в правой группе Государственного Совета Российской империи (Степанов, 2013: 593). Как справедливо отмечает Д.И. Стогов, эмигрировали, как правило, «те, кто пытался осуществлять политическую деятельность в период Гражданской войны в рамках Белого движения» (Стогов, 2021: 120).

В то же время часть известных деятелей черносотенного движения остались в Советской России, в частности, Н.Н. Жеденов, являвшийся одним из основателей Союза русского народа, в 1908 г. возглавивший издательский комитет СРН, впоследствии участвовал в институционализации ВДСРН. Оставшись в СССР, последние годы он «провел в станице Багаевской» Ростовской области и умер в 1933 г. в г. Ростове (Стогов, 2012: 301). Вместе с тем, сведения о его жизни после событий 1917 г. фрагментарны и недостаточны.

Не покинул Россию и К.Н. Пасхалов, один из деятелей Русского собрания, Русского монархического союза (РМС), почетный член Калужского отдела Союза русского народа. Как отмечает Д.И. Стогов, он «хотя и не принял большевистскую власть, тем не менее, полностью отошел от какой-либо политической борьбы и скончался своей смертью, насколько нам известно, не будучи подвергнут преследованиям со стороны большевиков, в 1924 г. в возрасте 81 года» (Стогов, 2012: 381).

Остались и продолжили научную деятельность А.И. Соболевский и Н.П. Лихачев, принимавшие деятельное участие в черносотенном движении (Стогов, 2014: 165). Первый, в частности, в своё время был членом Главного Совета СРН, а в 1907 г. он, как и Н.П. Лихачев, «был выдвинут кандидатом в депутаты Государственной думы по Петербургу от СРН и РС», однако они оба потерпели поражение на выборах (Стогов, 2012: 623).

Заключение

Таким образом, в настоящее время, в российской историографии, несмотря на определённую новизну темы, сложился существенный пласт исследовательских работ, посвящённых черносотенцам после 1917 г., и в частности их судьбе в Советской России как в период Гражданской войны, так и в более поздний период. Важно подчеркнуть, что активное изучение проблемы начинается на рубеже 2010-х гг. и продолжается по сегодняшний день. Это не означает того, что в более ранний период не появляются работы, связанные с изучением темы, но начиная с 2012 г. их становится заметно больше. Среди авторов, которые внесли особый вклад в исследование данной проблематики необходимо выделить Д.И. Стогова и А.А. Иванова, чьи статьи и

монографии существенно изменили наше представление о судьбе правых лидеров после событий 1917 года. Также важно отметить, что ряд исследовательских сюжетов был раскрыт благодаря публикациям Д.Д. Богоявленского, С.А. Степанова, В.Г. Макарова, Е.М. Михайловой, П.Ш. Чхартишвили.

Анализируя совокупность работ, представляющих собой основу данной статьи, важно выделить следующие группы исследований, представленных в современной российской историографии.

Во-первых, это публикации, посвящённые деятельности того или иного черносотенного лидера после событий 1917 г. В качестве примера здесь можно указать публикацию В.Г. Макарова «Приговоренный к расстрелу дважды («коммунист-монархист» Александр Иванович Дубровин)».

Во-вторых, важную роль сыграли работы, представляющие собой биографию конкретного лидера правых, в частности, монография А.А. Иванова «Пламенный реакционер. Владимир Митрофанович Пуришкевич».

В-третьих, это исследования, в которых рассматриваются судьбы деятелей правого движения после 1917 г. в рамках одной публикации, например, статья Е.М. Михайловой «Поволжские правые партии после 1917 года: судьбы лидеров».

В-четвертых, это исследовательские работы, в которых представлены биографические очерки ряда правых лидеров на протяжении их жизни. Важнейшей публикацией такого рода является монография Д.И. Стогова «Черносотенцы: жизнь и смерть за Великую Россию».

В-пятых, это общие исследования, посвящённые черносотенству как идейно-политическому движению после 1917 г. Важно отметить, что подобного рода работы являются исключительно редкими и в настоящее время среди таковых можно указать только статью П.Ш. Чхартишвили «Черносотенцы в 1917 г.».

В-шестых, это статьи и монографии, в которых анализируются проблемы черносотенного движения в целом, но вместе с тем имеется раздел, в котором рассматривается судьба лидеров правых после 1917 года. Среди исследований такого типа можно отметить монографии «Проблема лидерства в Союзе русского народа» Д.Д. Богоявленского, «Черная сотня» С.А. Степанова, «Правые в русском парламенте от кризиса к краху (1914–1917)» А.А. Иванова.

Следует признать, что Октябрьская революция, в отличие от Февральской, не стала для правых той чертой, которая означала бы принципиально новый этап в их деятельности ввиду того, что они подверглись запрещению ещё в феврале 1917 года. Как убедительно показал анализ имеющегося комплекса исследований по проблеме, перед большинством лидеров правых открылись две прямо противоположные стратегии поведения. Первая заключалась в том, чтобы смириться с новой властью и перестать заниматься какой-либо политической деятельностью, вторая представляла собой организацию сопротивления большевикам. Такие лидеры, как В.М. Пуришкевич, Н.Е. Марков, Г.Г. Замысловский и некоторые другие выбрали первый путь, вместе с тем А.И. Дубровин, Б.В. Никольский, А.С. Вязигин, В.Ф. Залеский, Н.Н. Жеденов, А.И. Соболевский и многие иные - второй. Вместе с тем, следует признать,

что судьба ряда видных черносотенцев нам малоизвестна, это, в первую очередь, Н.Н. Тиханович-Савицкий, М.Я. Говорухо-Отрок (о судьбе которого после 1917 г. мы фактически ничего не знаем).

Однако вне зависимости от избранной линии поведения, очевидно, следует признать, что деятельность правых после октября 1917 г. закончилась провалом ввиду победы большевиков и создания первого в истории социалистического государства. Это поставило черносотенцев вновь перед непростым выбором, суть которого заключалась в том, что необходимо было принять важнейшее решение: эмигрировать или оставаться, принимая на себя все возможные риски. Как известно, эмигрировали Н.Е. Марков, А.А. Римский-Корсаков, Д.П. Голицын, митрополит Антоний (Храповицкий) и уже в эмиграции продолжили свою деятельность, во многом на прежних началах. Одной из главных организаций, в которых правые имели существенное влияние, стал Высший монархический совет, первым председателем которого стал Н.Е. Марков. В то же время судьба оставшихся В.Ф. Залеского, А.И. Дубровина, А.И. Соболевского, Н.П. Лихачева, К.Н. Пасхалова, Н.Н. Жеденова и других сложилась по-разному. Часть из них подверглась преследованию и была расстреляна, другая умерла своей смертью.

В то же время необходимо отметить, что значительное количество лидеров черносотенного движения погибло именно в годы Гражданской войны: так умерли от тифа В.М. Пуришкевич и Г.Г. Замысловский, были казнены А.И. Дубровин, Е.А. Полубояринова, А.С. Вязигин, о. И.И. Восторгов, П.Ф. Булацель и многие другие.

Таким образом, можно констатировать, что если Февральская революция запретила организационную деятельность черносотенцев, то события Октября 1917 г. и последовавшая за ними Гражданская война окончательно уничтожили правых.

Вклад автора.

При работе над концепцией статьи особое внимание было уделено правильной постановке целей и задач исследования, так как было очень важно посвятить работу постоктябрьскому периоду в истории черносотенного движения в представлении современных исследователей как совершенно новой проблеме в историографии, и вместе с тем, разграничить данный период с предшествующим, февральским. Это требовало серьёзного, взвешенного подхода к анализу и обобщению данных литературы, системному поиску необходимых материалов. Для удобства работы над проблемой потребовалось аннотирование найденных исследований по теме статьи с целью выявления хронологических и иных особенностей комплекса источниковой базы работы. Это позволило при обобщении результатов исследования прийти к соответствующим выводам, изложенным в заключении статьи. Первостепенным представляется также этап работы над текстом рукописи, ввиду того, что научно обоснованная формулировка выводов исследования требовала указать то, каким образом автор пришёл к полученным результатам.

Список литературы

Багдасарян В.Э., Реснянский С.И. Генезис советской системы: революция как механизм цивилизационного воспроизводства // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – Санкт-Петербург, 2021. – Т. 22, вып. 4, ч. 2. – С. 66-76.

Базанов П.Н. Братство Русской Правды – самая загадочная организация Русского Зарубежья. – М.: Содружество «Посев», 2013. – 424 с.

Богоявленский Д.Д. Проблема лидерства в Союзе русского народа. – М.: Изд-во МГОУ, 2012. – 242 с.

Допрос Н.Е. Маркова от 24 июля 1917 г. // Падение царского режима: в 7 т. – Т. 6: Допросы и показания гр. П.Н. Игнатьева, гр. С.И. Велепольского, Н.В. Плеве и др. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – С. 175-206.

Ивакин Г.А. Черносотенство в политической системе Российской империи начала XX века: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 2014. – 516 с.

Иванов А.А. «Мы фактически разгромлены». Об арестах лидеров правых и погромах черносотенного имущества в Петрограде в дни Февральской революции // Революция 1917 года в России: новые подходы и взгляды: сб. научн. ст. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2019. – С. 64-71.

Иванов А.А. Пламенный реакционер. Владимир Митрофанович Пуришкевич. – СПб.: Владимир Даль, 2020. – 621 с.

Иванов А.А. Правые в русском парламенте: от кризиса к краху (1914–1917). – М.; СПб.: «Альянс-Архео», 2013. – 520 с.

Иванов А.А. Правый депутат Н.Е. Марков в зеркале советской прессы 1920-1930-х гг. // Таврические чтения 2021. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность: международная научная конференция. Сборник научных статей. В 2-х частях. – Санкт-Петербург, 09–10 декабря 2021 года. – Ч. 1. – СПб: Центр научно-информационных технологий «Астерион», 2022. – 262 с.

Иванов А.А., Чемакин А.А. Всероссийская народно-государственная партия В. М. Пуришкевича: программа, структура и печатные органы // Новейшая история России. – 2017. – № 2. – С. 98-119.

Иванов А.А., Чемакин А.А. Смерть В.М. Пуришкевича: новые данные к биографии политика-монархиста // Русин. – 2017. – №1 (47). – С. 196-212.

Избирательная программа (в связи с выборами в Государственную Думу), принятая I Всероссийским съездом уполномоченных отделов СРН и обязательная для всех отделов // Правые партии: документы и материалы, 1905-1917 гг.: в 2 т. – М.: Росспен, 1998. – Т. 1 Правые партии 1905-1910 гг. – С. 190-197.

Информация Русского Собрания в газете «Земщина» // Правые партии: в 2 т. – М.: Росспен, 1998. – Т. 2. Правые партии 1911-1917 гг. – С. 35.

Кириянов Ю.И. Образование и деятельность Отечественного патриотического союза (1915–1917 гг.) // Консерватизм в России и мире: прошлое и настоящее: сб. науч. трудов. – Вып. 1. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2001. – С. 174-191.

Кириянов Ю.И. Численность и состав крайних правых партий в России (1905–1917 гг.): тенденции и причины изменений // Отечественная история. – 1999. – № 5. – С. 29-43.

Ленин В.И. Опыт классификации русских политических партий // Полн. собр. соч.: в 55 т. – Т. 14: Сентябрь 1906-февраль 1907 гг. – М.: Политиздат, 1972. – С. 21-27.

Макаров В.Г. Приговоренный к расстрелу дважды («коммунист-монархист» Александр Иванович Дубровин) // Репрессированная интеллигенция. 1917–1934 гг. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 84–143.

Михайлова Е.М. Поволжские правые партии после 1917 года: судьбы лидеров // Вестник Чувашского университета. – 2018. – № 2. – С. 109–117.

Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество 1914-1918: в 4 т. – Т. 2: Консерваторы: великие разочарования и великие уроки. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 652 с.

Полунов А.Ю. Рец. на: А.А. Иванов. Пламенный реакционер Владимир Митрофанович Пуришкевич. – СПб.: Владимир Даль, 2020. 621 с. // Российская история – 2021. – Выпуск 1 С. 183-188.

Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина (лето 1918-весна 1920) // Русский сборник: исслед. по истории России. – Т. 8. – М.: Модест Колеров, 2010. – С. 158-259.

Размолodin М.Л. Русский вопрос в идеологии черной сотни. – Ярославль: Ньюанс, 2013. – 480 с.

Репников А.В. «Мы все уничтожены, мы фактически разгромлены...» (русские монархисты накануне и после падения самодержавия) // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. – 2007. – №2. – С. 10-19.

Степанов С.А. Черная сотня. Что они сделали для величия России? – М.: Яуза-пресс, 2013. – 672 с.

Стогов Д.И. Н.Е. Марков: жизнь и деятельность русского монархиста в изгнании // Русско-Византийский вестник. – 2021. – № 4 (7). – С. 116–127.

Стогов Д.И. Правые в период с марта 1917 г. до окончания Гражданской войны (историографический очерк) // Эпоха Революции и Гражданской войны в России. Проблемы истории и историографии. – СПб.: СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2019. – С. 165-174.

Стогов Д.И. Судьба лидеров правых партий в годы гражданской войны // Гражданская война в России: проблемы истории и историографии: сб. докл. межвуз. науч. конф. г. Санкт-Петербург. 29 нояб. 2013 г. – СПб: Изд-во СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2014. – С. 157-165.

Стогов Д.И. Черносотенцы жизнь и смерть за Великую Россию. – М.: Институт русской цивилизации, Алгоритм, 2012. – 672 с.

Чемакин А.А. Лебединая песня «черной сотни»: «Христианский трудовой блок» и выборы в Одесскую городскую думу 1 декабря 1919 г. // Вопросы национализма. – 2016. – №2 (26). – С. 58-94.

Чхартишвили П.Ш. Черносотенцы в 1917 году // Вопросы истории. – 1997. – № 8. – С. 133-143.

Шеханин Е.А. Деятельность В.М. Пуришкевича накануне революции и в годы гражданской войны // Русин. – 2008. – № 1/2. – С. 239-245.

Кеңестік Ресейдегі қара жүз қозғалыс жетекшілерінің тағдыры: қазіргі орыс тарихнамасы

Артём И. Курицын

Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь

Аннотация. Мақалада қазіргі орыс тарихнамасында 1917 жылдың қазан айы қарсаңында және одан кейінгі Қара жүз қозғалыс жетекшілерінің ахуалы қарастырылды. Қазан төңкерісі тұсында Ресей империясының құқықтық монархиялық ұйымдарының қызметіне ықпал еткен факторлар кешеніне айтарлықтай назар аударылды. Ресейдің 1905-1917 жылдардағы маңызды қоғамдық-саяси құбылыс ретінде қара жүздіктерге, сондай-ақ оңшылдардың мәртебесін түбегейлі өзгерткен ақпан төңкерісіндегі оқиғаларға мән берілді. Қазіргі тарихнаманың осы саладағы тарих ғылымның идеяларына аса әсер еткен негізгі қызметі талданды. 2012-2013 жылдардан бастап аталмыш мәселе бойынша зерттеулердің саны артып келе жатқандығы ерекше атап өтілді. Бұл ғылыми қоғамдастықтың Қазан төңкерісінен кейінгі Қара жүздіктердің тағдырына деген қызығушылығының едәуір артқанын көрсетеді.

А.И. Дубровин, В.М. Пуришкевич, Н.Е. Марков сияқты оңшыл қозғалыстың жетекшілеріне ерекше назар аударылды. Олар оңшыл қозғалыста орталық орынға ие болды және сәйкесінше қызметтері тарихнамада ең үлкен өкілдікке саналды. Зерттеушілер көрсеткендей, оңшылдықтардың тағдыры әртүрлі болды. А.И.Дубровин, ең алдымен, денсаулығына байланысты саяси қызметін тоқтатты және 1917-1920 жылдары болған оқиғаларға араласпады. В. М. Пуришкевич пен Н.Е. Марков та бұрынғыдай төңкерістен кейінгі саяси процесте, жаңа сапада рөл атқаруға тырысты. Алайда, өзгерген жағдайлар оларға қазан айынан кейінгі саяси өмірге ықпал етуге мүмкіндік бермеді. Сонымен қатар, мақалада қазан айынан кейінгі кезеңдегі «екінші жоспар» көшбасшыларының қызметін тарихнамалық тұрғыдан түсіндіру де назарға алынды. Бұлар да оңшыл қозғалыста маңызды рөл атқарды.

Кілт сөздер. Қара жүздіктер; оңшылдар; қазіргі тарихнама; 1917; А. Дубровин; В. Пуришкевич; Н. Марков.

The fate of the leaders of the Black -Hundred movement in Soviet Russia: modern Russian historiography

Artem I. Kuritsyn

Belarusian State University, Minsk, Belarus

Abstract. The article discusses the situation of the leaders of the Black -Hundred movement on the eve of and after October 1917 in modern Russian historiography. Significant importance is given to the Black Hundreds as an important socio-political phenomenon of Russia 1905-1917, as well as the events of the February Revolution, which radically changed the status of the right. The key works of modern historiography are analyzed, which significantly influenced the ideas of

historical science in this area. In a special way, the fact that since 2012-2013 the number of studies on this issue is increased in a special way, which indicates a significant increase in the interest of the scientific community in the fate of the Black Hundreds after the events of the October Revolution.

Particular attention is paid to such leaders of the right movement as A.I. Dubrovin, V.M. Purishkevich, N.E. Markov, who occupied the central place in the right movement, and, accordingly, whose activities, received the greatest representation in historiography. They, as the researchers showed, was quite different. A.I. Dubrovin, mainly because of his health, stopped political activity and had no influence on the events of 1917-1920. Meanwhile, V.M. Purishkevich and N.E. Markov, tried, as before, to play a certain role in the post -revolutionary political processes, albeit in a new quality. However, the changed circumstances did not actually give them the opportunity to influence the political life of the post-October period. Meanwhile, in the article, the historiographical understanding of the activities of the "second -plan" leaders in the post -October period, who also played a significant role in the right movement.

Keywords. Black Hundreds; extreme right; modern historiography; 1917; A. Dubrovin; V. Purishkevich; N. Markov.

References

Bagdasarjan V.Je., Resnjanskij S.I. Genezis sovetskoj sistemy: revoljucija kak mehanizm civilizacionnogo vosproizvodstva // Vestnik Russkoj hristianskoj gumanitarnoj akademii. Sankt-Peterburg, 2021. T. 22, vyp. 4, ch. 2. [in Russian]

Bazanov P.N. Bratstvo Russkoj Pravdy – samaja zagadochnaja organizacija Russkogo Zarubezh'ja. M.: Sodruzhestvo «Posev», 2013. [in Russian]

Bogojavlenskij D.D. Problema liderstva v Sojuze russkogo naroda. M.: Izd-vo MGOU, 2012. [in Russian]

Dopros N.E. Markova ot 24 ijulja 1917 g. // Padenie carskogo rezhima: v 7 t. – T. 6: Doprosy i pokazanija gr. P.N. Ignat'eva, gr. S.I. Velepolskogo, N.V. Pleve i dr. M.-L.: Gosizdat, 1926. [in Russian]

Ivakin G.A. Chernosotenstvo v politicheskoy sisteme Rossijskoj imperii nachala XX veka: dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk. M., 2014. [in Russian]

Ivanov A.A. «My fakticheski razgromleny». Ob arestah liderov pravyyh i pogromah chernosotennogo imushhestva v Petrograde v dni Fevral'skoj revoljucii // Revoljucija 1917 goda v Rossii: novye podhody i vzglyady. Sb. nauchn. st. SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2019. [in Russian]

Ivanov A.A. Plamennyj reakcioner. Vladimir Mitrofanovich Purishkevich. – SPb.: Vladimir Dal', 2020. [in Russian]

Ivanov A.A. Pravye v russkom parlamente: ot krizisa k krahу (1914–1917). – M.; SPb.: «Al'jans-Arheo», 2013. [in Russian]

Ivanov A.A. Pravyj deputat N.E. Markov v zerkale sovetskoj pressy 1920-1930-h gg. // Tavricheskie chtenija 2021. Aktual'nye problemy parlamentarizma: istorija i sovremennost': Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija. Sbornik nauchnyh statej. V 2-h chastjah, Sankt-Peterburg, 09–10 dekabnja 2021 goda. Ch. 1. SPb.: Centr nauchno-informacionnyh tehnologij «Asterion», 2022. [in Russian]

Ivanov A.A., Chemakin A.A. Vserossijskaja narodno-gosudarstvennaja partija V. M. Purishkevicha: programma, struktura i pechatnye organy // Novejshaja istorija Rossii. 2017. № 2. [in Russian]

Ivanov A.A., Chemakin A.A. Smert' V.M. Purishkevicha: novye dannye k biografii politika-monarhista // Rusin. 2017. №1 (47). [in Russian]

Izбирatel'naja programma (v svjazi s vyborami v Gosudarstvennuju Dumu), prinjataja I Vserossijskim s#ezdom upolnomochennyh otделov SRN i objazatel'naja dlja vseh otделov // Pravye partii: dokumenty i materialy, 1905-1917 gg.: v 2 t. M.: Rosspen, 1998. T. 1 Pravye partii 1905-1910 gg. [in Russian]

Informacija Russkogo Sobranija v gazete «Zemshhina» // Pravye partii: v 2 t. M.: Rosspen, 1998 T. 2 Pravye partii 1911-1917 gg. [in Russian]

Kir'janov Ju.I. Obrazovanie i dejatel'nost' Otechestvennogo patrioticheskogo sojuza (1915–1917 gg.) // Konservatizm v Rossii i mire: proshloe i nastojashhee: Sb. nauch. trudov. Vyp. 1. Voronezh: Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta, 2001. [in Russian]

Kir'janov Ju.I. Chislennost' i sostav krajnih pravyh partij v Rossii (1905–1917 gg.): tendencii i prichiny izmenenij // Otechestvennaja istorija. 1999. №5 [in Russian]

Lenin V.I. Opyt klassifikacii russkih politicheskikh partij // Poln. sobr. soch.: v 55 t. T. 14: Sentjabr' 1906 – fevral' 1907 gg. – M.: Politizdat, 1972. [in Russian]

Makarov V.G. Prigovorennij k rasstrelu dvazhdy («kommunist-monarhist» Aleksandr Ivanovich Dubrovin) // Repressirovannaja intelligencija. 1917–1934 gg. M.: ROSSPJeN, 2010. [in Russian]

Mihajlova E.M. Povolzhskie pravye partii posle 1917 goda: sud'by liderov // Vestnik Chuvashskogo universiteta. 2018. № 2. [in Russian]

Pervaja mirovaja vojna v ocenke sovremennikov: vlast' i rossijskoe obshhestvo 1914-1918: v 4 t. T. 2: Konservatory: velikie razocharovanija i velikie uroki. M.: Politicheskaja jenciklopedija, 2014. [in Russian]

Polunov A.Ju. Rec. na: A.A. Ivanov. Plamennyj reakcioner Vladimir Mitrofanovich Purishkevich. SPb.: Vladimir Dal', 2020. 621 s. // Rossijskaja istorija – 2021. Vypusk 1. [in Russian]

Puchentkov A.S. Nacional'naja politika generala Denikina (leto 1918 – vesna 1920) // Russkij sbornik: issled. po istorii Rossii. T. 8. M.: Modest Kolerov, 2010. [in Russian]

Razmolodin M.L. Russkij vopros v ideologii chernoj sotni. Jaroslavl': Njuans, 2013. [in Russian]

Repnikov A.V. «My vse unichtozheny, my fakticheski razgromleny...» (russkie monarhisty nakanune i posle padenija samodержavija) // Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij. Povolzhskij region. 2007. №2. [in Russian]

Stepanov S.A. Chernaja sotnja. Chto oni sdělali dlja velichija Rossii? M.: Jauza-press, 2013. [in Russian]

Stogov D.I. N.E. Markov: zhizn' i dejatel'nost' russkogo monarhista v izgnanii // Russko-Vizantijskij vestnik. 2021. № 4 (7). [in Russian]

Stogov D.I. Pravye v period smarta 1917 g. do okončanija Grazhdanskoj vojny (istoriograficheskij očerok) // Jepoha Revoljucii i Grazhdanskoj vojny v Rossii. Problemy istorii i istoriografii. SPb.: SPbGJeTU «LJeTI», 2019. [in Russian]

Stogov D.I. Sud'ba liderov pravyh partij v gody grazhdanskoj vojny // Grazhdanskaja vojna v Rossii: problemy istorii i istoriografii: sb. dokl. mezhvuz. nauch. konf. g. Sankt-Peterburg, 29 nojab. 2013 g. SPb: Izd-vo SPbGJeTU «LJeTI», 2014. [in Russian]

Stogov D.I. Chernosotency zhizn' i smert' za Velikuju Rossiju. M.: Institut russkoj civilizacii, Algoritm, 2012. [in Russian]

Chemakin A.A. Lebedinaja pesnja «chernoj sotni»: «Hristianskij trudovoj blok» i vybory v Odesskuju gorodskuju dumu 1 dekabrya 1919 g. // Voprosy nacionalizma. 2016. №2 (26). [in Russian]
Chhartishvili P.Sh. Chernosotency v 1917 godu // Voprosy istorii. 1997. № 8. [in Russian]
Shehanin E.A. Dejatel'nost' V.M. Purishkevicha nakanune revoljucii i v gody grazhdanskoj vojny // Rusin. 2008. № 1/2. [in Russian]

Список использовавшихся сокращений

АНМП – Астраханская народно-монархическая партия

ВДСРН – Всероссийский дубровинский союз русского народа

ВНГП – Всероссийская национально-государственная партия

ВЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем

ОПС – Отечественный патриотический союз

ПВБСРН – Православный всероссийский братский союз русского народа

ПСР – Партия социалистов-революционеров

РМС – Русский монархический союз

РНСМА – Русский народный союз имени Михаила Архангела

РСДРП – Российская социал-демократическая рабочая партия

РС – Русское Собрание

СМА – Союз Михаила Архангела

СОХО – Совет объединенных христианских организаций

СРН – Союз русского народа

СССР – Союз Советских Социалистических Республик

ХТБ – Христианский трудовой блок

ЦНРО – Царско-народное русское общество

ЧСК – Чрезвычайная следственная комиссия Временного правительства

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах /

Information about authors:

Курицын Артем Игоревич – Беларусь мемлекеттік университеті, Ресей тарихы кафедрасының ізденушісі, 220037, Беларусь Республикасы, Минск қ., Менделеев к-сі, 36.

Курицын Артём Игоревич – Белорусский государственный университет, кафедра истории России, соискатель; 220037, Республика Беларусь, Минск, ул. Менделеева, 36.

Kuritsyn Artem Igorevich – Belarusian State University, Department of Russian History, Applicant; 220037, Republic of Belarus, Minsk, st. Mendeleeva, 36

МРНТИ 03.20.00

Научная статья

<https://orcid.org/0000-0001-6959-0166>

<https://orcid.org/0000-0002-9239-1293>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-164-187>

Каркаралинский уезд в документах канцелярии Оренбургского губернатора и Омского жандармского управления в начале XX века

Дмитрий М. Легкий, Ерден Е. Ибраев

Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

E-mail: legk_d@mail.ru , erden-ibraev@mail.ru corresponding author

Аннотация. Архивные документы подтверждают, что департамент полиции в начале XX века проводил глубокий анализ социально-политического положения, в первую очередь негативных процессов в национальных окраинах Российской империи, предвидя их нежелательный результат для государственного развития в условиях модернизации и одновременного усиления общественного и революционного движения в Степном крае. Материалы статьи подтверждают, что, несмотря на поражение Первой русской революции 1905-1907 гг., общий кризис самодержавной формы правления усиливался, что выразилось в провале колониальной политики на территории национальных окраин Российской империи, в том числе в Казахстане. В этом можно убедиться на примере изучения документов канцелярии Оренбургского губернатора, Омского жандармского управления о положении в Каркаралинском уезде в начале XX века. Одновременно проводится анализ архивных материалов, как осуществлялся полицейский надзор над Ахметом Байтурсыновым. Источники, выявленные в ходе работы с фондами Государственного архива Российской Федерации, Государственного архива Оренбургской области, позволили авторам изучить детали политического сыска за лидерами Алаш, А. Байтурсыновым и его ближайшими соратниками. Исследование позволяет уяснить формы и методы политического сыска в Российской империи органами жандармерии и полиции, узнать, кто эту политику непосредственно осуществлял в Оренбургской губернии и Степном крае. Общим выводом становится тезис, что казахская национальная интеллигенция, вопреки противодействию и репрессивным мерам со стороны царских властей, стала составной частью народно-освободительного движения стран Востока.

Ключевые слова: А. Байтурсынов; жандармерия; Казахстан; Каркаралинск; уезд; Омск; Оренбург; полиция; Российская империя.

Received 19.02.2023. Revised 25.03.2023. Accepted 30.01.2024. Available online 30.03.2024.

For citation:

Legkiy D.M., Ibrayev Ye.Ye. » Karkaraly district in the documents of the Omsk gendarme department at the beginning of the 20th century // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 164-187. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-164-187>

Для цитирования:

Легкий Д.М., Ибраев Е.Е. Каркаралинский уезд в документах канцелярии Оренбургского губернатора и Омского жандармского управления в начале XX века // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – No.1. – С. 164-187. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-164-187>

Введение

По мнению современных учёных, в условиях пореформенной модернизации процесс затронул Оренбургский край и пограничную с ним Казахскую степь, которые стали «исторической фронтальной зоной между Уралом и Центральной Азией» (Любичанковский, 2021:106-107). В современной академической науке констатируется положение, что «начало XX века отмечено более активным вовлечением традиционных обществ России в модернизационные процессы», одновременно с учетом потребности внутриэтнической консолидации, обуславливая «вовлечение казахской интеллигенции в общероссийские политические процессы» (Аманжолова, 2022:60-62). При этом делается вывод, что в начале XX века в Российской империи реализация политики аккультурации средствами просвещения, в том числе на базе оформления национальной казахской идентичности, повлекла за собой сложный процесс переформатирования государства, в итоге чего империя, сама того не желая, породила своих «могильщиков» (Любичанковский, 2021:106, 114).

Такое серьёзное положение складывалось, несмотря на всестороннее изучение чиновниками жандармского управления всех сторон жизни Казахской степи, включая негативные процессы, и предвидение их нежелательного результата для государственного развития. В этом можно убедиться на примере документов фондов канцелярии Оренбургского губернатора, Омского жандармского управления, содержание которых указывает на дальновидность и проницательность сотрудников политического сыска после поражения революции 1905-1907 годов в Российской империи. Лидеры казахского национально-освободительного движения находились под постоянным полицейским надзором, их действия и умонастроения подвергались тщательному анализу, что находило отражение в официальных документах царских властей.

Материалы и методы

Целью настоящего исследования является освещение социально-политического положения в Каркаралинском уезде в начале XX века на основании архивных документов о полицейском надзоре за Ахметом Байтурсиновым с выяснением причин усиления внимания к его личности в период подавления общественного и революционного движения после революции 1905-1907 гг. в Российской империи.

Для этого авторами вводятся в научный оборот документы фондов Омского жандармского управления 1909 года и канцелярии Оренбургского губернатора 1910 и 1916 годов, что позволило подробно осветить методы и формы работы сыска в период наступления реакции после подавления революции 1905-1907 годов и вплоть до восстания 1916 года в Казахской степи и Туркестане. За 1909 год представлены документы из архивного «Дела департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою¹ об Ахмете Байтурсинове». На титульном листе стоит штамп,

¹ Так в док. – авт.

свидетельствующий, что следственное дело было – «Закончено» (Государственный архив Российской Федерации. Ф. Д. 7. Оп. 1909. Д. 2881. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

Материалы архивного дела указывают, что 11 июля 1909 года «Помощник Начальника Омского Жандармского Управления в городе Семипалатинск ротмистр Леваневский» (как официально значится его должность) заполняет «Уведомление о возбуждении переписки» (с соответствующими исправлениями в названии документа) о «противоправительственной деятельности бывшего заведующего Русско-Киргизским училищем в гор. Каркаралинске Ахмета Байтурсунова»², где указано «время возбуждения 9 июля» и «место возбуждения и производства гор. Семипалатинск, г. Каркаралинск, Каркаралинский уезд» (Государственный архив Российской Федерации (далее ГАРФ). Ф. Д. 7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 1. Уведомление о возбуждении переписки о противоправительственной деятельности бывшего заведующего Русско-Киргизским училищем в городе Каркаралинске Ахмета Байтурсунова 11 июля 1909 года).

В графе «Основание возбуждения переписки» в краткой форме указывается: «Произведенные Каркаралинским уездным начальником дознания, из которых усматривается, что Байтурсунов составлял приговор и собирал подписи о возвращении высланного киргиза³ Акпаева агитаторской деятельностью среди киргиз в противоправительственном сепаратическом⁴ духе». (ГАРФ. Ф. Д. 7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 1).

Ахмет Байтурсунов в своем «Жизнеописании» кратко описал данный факт в автобиографии: «В 1909 году, когда служил учителем-заведующим двухклассным училищем в городе Каркаралинске Семипалатинской области, по распоряжению Семипалатинского губернатора Тройницкого (Александр Николаевич Тройницкий занимал должность военного губернатора Семипалатинской области с 1908 по 1914 годы – авт.) был арестован и отправлен в Семипалатинскую тюрьму, в которой под жандармским дознанием сидел с 1 июля (1909 года – авт.) по 21 февраля 1910 года» (Байтурсунов).

Источники, выявленные в ходе работы с фондами Государственного архива Оренбургской области, позволили авторам изучить детали событий 1907-1910 годов с участием А. Байтурсунова и его ближайших соратников, установление за ними полицейского надзора. Примером служит одна из архивных карточек 1910 года.

«Обвиняется в подстрекательстве киргиз к неповиновению русскому правительству. (1910 г.).

Государственный архив Оренбургской области

Фамилия **Байтурсунов**

Имя **Ахмет**

Отчество

² Так в док. – авт.

³ Киргиз (казах – авт.).

⁴ сепаратистском – авт.

Дата события **1910 года**

Место события **Оренбургская губерния**

Заведующий **Каркаралинским русско-киргизским училищем**

Общественное положение лица

Содержание

Обвиняется в подстрекательстве киргиз к неповиновению русскому правительству

Название фонда **Канцел. Оренб. губернат.**

Язык документа Способ воспроизведения

Ст. арх. Верецагина

(должность, подпись, расшифровка подписи)».

(Государственный архив Оренбургской области (далее ГАОО). Ф. 10. Оп. 4 Д. 397. Л. 131. 1910 г. Подлинник. Точное цитирование).

О полицейском надзоре за А. Байтурсиновым обстоятельно свидетельствуют архивные документы из канцелярии губернаторов Семипалатинской и Оренбургской областей 1910 и 1916 годов, которые нередко повторяют одни и те же сведения (менялся только возраст человека), добытые в результате политического сыска. Несомненную научную ценность представляют материалы из переписки Семипалатинского и Оренбургского губернаторов, указывающие на установление за Байтурсиновым постоянного полицейского надзора.

Среди них в период установления полицейского надзора над А. Байтурсиновым за 1910 год вводится в научный оборот письмо Семипалатинского губернатора А. Н. Тройницкого Оренбургскому губернатору В. Ф. Ожаровскому 25 февраля 1910 года (Государственный архив Оренбургской области. Ф. 10. Оп. 4 Д. 397. Л. 131. Письмо Семипалатинского губернатора А. Н. Тройницкого Оренбургскому губернатору В. Ф. Ожаровскому. 25 февраля 1910 г.).

Накануне и в разгар восстания 1916 года в Казахской степи и Туркестане царские власти внимательно следят за деятельностью лидеров Алаш, о чем свидетельствует документ от 20 августа 1916 года «о противоправительственной деятельности» А. Байтурсинова, М. Дулатова, А. Букейханова, где подводятся итоги полицейского сыска с 1905 по 1916 годы. Историки не обратили внимания, что данное письмо (письмо представляет собой черновую запись с трудно разборчивым почерком, с соответствующими сокращениями, что потребовало тщательной обработки и расшифровки) лично написал Оренбургский губернатор, генерал-лейтенант Тюлин Михаил Степанович на имя высокопоставленного чиновника. Судя по обращению – «М.Г.⁵ Александр Васильевич ... Вследствие письма от 3 августа за №108189, имею честь уведомить В. Пр-ство»⁶ – документ предназначался вышестоящему начальству (такое обращение относилось к чиновникам 4-3 класса, в т. ч. генерал-майорам и генерал-лейтенантам).

⁵ Милостивый Государь – авт.

⁶ Ваше Превосходительство – авт.

В жандармских документах с 1910 по 1916 годы неизменно приводились биографические данные: «Ахмет Байтурсунович Байтурсунов, ... бывший учитель киргиз № 5 аула, Тургайской области, в 1909 года был арестован в г. Каркаралинске, Семипалатинской области и привлечен к дознаниям в порядке Положения об охране (Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия 1881 г., с. 261-266. – авт.) по обвинению в противоправительственной пропаганде среди киргиз». (ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2-5. Рапорт Оренбургского губернатора, генерал-лейтенанта М.С. Тюлина «о противоправительственной деятельности» А. Байтурсынова, М. Дулатова, А. Букейханова. 20 августа 1916 г.).

Анализ темы проводился на традиционных для исторического исследования методах историзма, описания, компаративистского анализа и системности.

При работе с вышеуказанными архивными документами значительное внимание уделялось атрибутике документальных материалов, т.е. определение их видов и подлинности документов, дат написания, их авторов и адресатов. Поскольку многие использованные здесь архивные источники представляют собой рукописные документы с весьма неразборчивым почерком, цитирование текстов осуществлялось через выписки и свободный пересказ содержания.

Обсуждение

Современные исследования позволяют уяснить формы и методы полицейского надзора органами МВД, жандармерии и полиции после революции 1905-1907 гг. в Российской империи в отношении видных деятелей движения Алаш, в том числе Ахмета Байтурсынова (Касенов, 2014:28-29; Рустемов, Шашаева, 202:63-73; Аташ, Абдрасилов, 2021). Немаловажное значение имеет изучение вопроса, кто и каким образом проводил колониальную политику и непосредственно осуществлял политический сыск в Оренбургской губернии и Степном крае (Сафонов, 2013: 87-93; Удербаетова, 2013:54-59; Христофоров, 2018: 183-190; Мусабалина, 2021).

Все эти процессы ученые рассматривают на фоне пореформенной модернизации, в том числе в национальных окраинах Российской империи. Освещение попыток царского самодержавия найти компромисс с национальными элитами одновременно приводится на фоне жёсткого контроля над умонастроениями казахской интеллигенции, как это осуществлялось в Степном крае (Абселемов, 2019:48–58; Любичанковский, 2021:106-114; Аманжолова, 2022: 57-68). Влияние идей лидеров Алаш на развитие общественного и революционного движения в Степном крае плодотворно изучают как современные казахстанские историки (Сагадиев, 1998: 29-33; Койгельдиев, 2011; Легкий, 2017:42-44; Мажитов, 2017:499-508; Кашкимбаев, 2021 и др.), так и российские ученые (Котюкова, 2016; Тугай, 2018 и др.).

150-летие со дня рождения Ахмета Байтурсынова побудило казахстанских исследователей вновь обратиться к изучению деятельности выдающегося казахского просветителя, установив новые сведения о его жизни, о полицейском надзоре за лидерами движения Алаш (Абсадык, Боранбаева, Мухитов, Легкий, 2022:1470-1481; Абсадык, Исенов, Мухитов, Боранбаева, 2022:890-901; Ибраев, Легкий, Табулденов, 2022:123-134; Легкий, 2023:7).

Результаты

Первая революция 1905-1907 годов в Российской империи пробуждает у Ахмета Байтурсынова и его соратников надежду на скорейшие политические преобразования в Российской империи. О деятельности А. Байтурсынова, начиная с революции 1905-1907 годов (когда он был в Каркаралинске) и до 1910 года (когда он был выслан в Оренбург), в документах царской администрации 1910 и 1916 годов приводится ряд одних и тех же сведений, но некоторые важные данные видоизменяются или сокращаются. Так, Семипалатинский губернатор А. Н. Тройницкий 25 февраля 1910 года сообщал Оренбургскому губернатору В. Ф. Ожаровскому: «Байтурсунов в разное время, начиная с 1905 года, как в городе Каркаралинск, как у себя на квартире, так и при разъездах по аульным школам в уезде и других случаях неоднократно говорил киргизам, что податей платить не надо, что киргиз⁷ ни в коем случае не должны переводить на крестьянское положение, и якобы тогда с них будут брать подати по 10 руб. с души, будут они отбывать воинскую повинность и их переведут в русскую веру, а если отберут землю то укочевать⁸ в Китай...». (ГАОО. Ф. 10. Оп. 4 Д. 397. Л. 131. 25 февраля 1910 г. Письмо Семипалатинского губернатора А.Н. Тройницкого Оренбургскому губернатору В.Ф. Ожаровскому. 25 февраля 1910 г.).

В письме Оренбургского губернатора М. С. Тюлина от 20 августа 1916 года об этом же говорилось следующее: «Дознанием этим установлено, что Байтурсынов, начиная с 1905 года, как в г. Каркаралов⁹ у себя на квартире, так же и при разъездах по аульным школам внушал киргизам не платить подати, и ни в каком случае не переходить на крестьянское положение; распространяя среди киргизского населения воззвания преступного содержания, а волостным управителям советовал не собирать недоимки, указывая на то, что в России за крестьянами состоят миллионы, и им за это ничего не делают». (ГАОО. Ф. 10. Оп. 2. Д. 242. Л. 2-5. Рапорт Оренбургского губернатора, генерал-лейтенанта М. С. Тюлина «о противоправительственной деятельности» А. Байтурсынова, М. Дулатова, А. Букейханова. 20 августа 1916 г.).

В 1916 году автор рапорта не стал повторять слова из предыдущего документа 1910 года о русификации, навязывания казахскому населению православия как государственной религии. Что касается опасения об откочевке казахов в Китай, то здесь полицейские просчитались, так как Байтурсынов оказался прав в своих прогнозах. Показательно, что в документах 20 августа 1916 года (в разгар восстания в Казахстане и Средней Азии) исчезли слова Байтурсынова, которые стояли первым пунктом обвинений в его адрес 25 февраля 1910 года, «что повиноваться начальству не следует и что русский царь в настоящее время обессилен и управлять не сможет и киргизы что захотят то и возьмут» (ГАОО. Ф. 10. Оп. 4 Д. 397. Л. 131об. Письмо Семипалатинского губернатора А. Н. Тройницкого Оренбургскому губернатору В. Ф. Ожаровскому. 25 февраля 1910 г.). Оренбургский департамент полиции вновь недооценил дальновидность А. Байтурсынова, высказанную за несколько лет до революционных потрясений 1917 года.

⁷ Киргиз (казах – авт.).

⁸ Откочевывать – авт.

⁹ Каркаралинске – авт.

Тем не менее, начиная с революционных событий в Степном крае в период революции 1905-1907 годов и вплоть до Февральской революции 1917 года, в отношении А. Байтурсынова устанавливается политический сыск. Положение о негласном полицейском надзоре было издано 1 марта 1882 года. Российские исследователи обратили внимание, что, согласно документу, надзор понимался как мера «предупреждения государственных преступлений посредством наблюдения за лицами сомнительной политической благонадёжности». В каждом конкретном случае надзор осуществлялся с разрешения департамента полиции, а несколько позже и с разрешения местных властей. Иногда департамент сам указывал, кого взять под наблюдение. Цель надзора сводилась к проверке имеющихся сведений о вредной деятельности данного лица, а также изучению его связей. На такого человека заводился по прибытии «листок негласного надзора». Данные позже вносились в «Сводки агентурных данных (формуляр Б)». Каждые полгода давался отчёт о лицах, состоящих под надзором в пределах губернии: с кем знаком, общается, какой ведёт образ жизни и т. п. Лицо, находящееся под негласным надзором, не могло поступать на государственную службу. Через два года, если поднадзорный не вызывал подозрений, помощник начальника Управления мог ходатайствовать о снятии с него надзора. В материалах Оренбургского ГЖУ немало дел о постановке лиц под негласный надзор (Сафонов, 2013:88).

В современных фундаментальных научных изданиях (Казахское книжное дело в документах и материалах: XIX-XX вв., 2009; Имаханбетова, 2010; Аташ, Абдрасилов, 2021) при анализе истории по делу А. Байтурсынова 1909-1910-х гг. широко использованы документы за подписью – «ротмистр Леваневский», но при этом не указываются не только его имя, но и официальная должность. Вместе с тем, именно он был главным действующим лицом, от мнения которого зависело содержание последующих донесений Омского жандармского управления в столичный департамент полиции. Конечно, величать ротмистра по имени и отчеству было не принято, но в документах того времени уважительно и по статусу обращались к нему не иначе как «Его Высокоблагородию Господину Помощнику Начальника Омского Жандармского Управления».

В руках исследователей имеются списки общего состава чинов жандармского управления с 1909 по 1916 годы, которые публиковались в типографии Штаба Отдельного корпуса жандармов небольшими тиражами для служебного пользования по два раза в год. В разделе «Губернские жандармские управления и дополнительный к ним штат и уездные управления» значится Омское жандармское управление, штат которого был немногочисленный, впрочем, как и по другим регионам Российской империи.

Начальником Омского жандармского управления с 1908 по 1913 годы был полковник Орлов Александр Петрович. У него в подчинении в 1909 году значился 21 человек: «Адъютант управления поручик Кашин. Вахм./ истр/ 1. Унт./ер/.– офиц./ер/ 6. Писарей 2. (Кв./артиры/ г. Омск). Помощники: в Омском уезде и.д. Шт./абс/– Ротм./истр/ Железняков. Вахм./ истр/ 1. Унт./ер/.– офиц./ер/ 4. (Кв./артиры/ г. Омск). В г. Семипалатинск Ротм./истр/ Леваневский. Вахм./истр/ 1. Унт./ер/.– офиц./ер/ 4».

При этом было сделано примечание, что «обязанности чинов этого Управления распространяются на всю территорию Степного Генерал-Губернаторства (области Акмолинская и Семипалатинская)». (Список, 1909:53-54).

В этом документе (в переиздании 1911 г.) сведения приводятся весьма краткие: «В г. Семипалатинске – Ротм./истр/ Леваневский», но в последующем разделе – «Ротмистры» имеется подробная биография «Его Высокоблагородия Господина Помощника Начальника Омского Жандармского Управления» (на что исследователи не обратили внимания). Судя по этому документу, Леваневский Сергей Платонович вступил в должность «Помощника Начальника Омского Жандармского Управления в городе Семипалатинске» с 15 мая 1904 года, находясь на службе с 1 сентября 1890 года. Наряду с датой рождения 19 октября 1872 года в биографических данных обязательно указывалась принадлежность к той или иной конфессии – «вероисповедование православное». Получив образование в Сибирском кадетском корпусе и в Первом военном Павловском училище, в 1892 году он был направлен в 6 Туркестанский линейный батальон. Поочередно ему были присвоены офицерские звания подпоручика (5 августа 1891 года), поручика (5 августа 1895 года), штабс-капитана (6 мая 1900 года) и 21 января 1903 года он был зачислен в Отдельный Корпус Жандармов, где стал адъютантом Иркутского губернского жандармского управления. За это время он получил награды: в 1899 году – орден Святого Станислава 3-й степени (самый младший в иерархии орденов Российской империи), а затем, после Первой русской революции 1905-1907 годов, – орден Святой Анны 3-й степени, фактически орден являлся знаком выслуги лет (Список: 1911:535).

Когда А. Байтурсунов был арестован и находился в Семипалатинской тюрьме, Степной генерал-губернатор Е. О. Шмит 15 июля 1909 года отправляет телеграмму Министру внутренних дел П. А. Столыпину в С.-Петербург: «На основании циркуляра 104950 прошу продления ареста бывшему заведующему русско-киргизского училища в Каркаралах¹⁰ А. Байтурсунова, задержанного 1 июля за противоправительственную агитаторскую деятельность почве сепаратизма» (Удербоева, 2013:54). Причем обыск ничего не дал, его преступления, изложенные в отношении Семипалатинского губернатора А. Н. Тройницкого на имя попечителя Западно-Сибирского округа были таковы: «1) Минувшей зимой ученики русско-казахской школы подрались с одним сартом – жителем города; 2) В школе нет русских учеников; 3) А. Байтурсунов в 1905 году принимал участие в делах киргиз, когда они подавали петицию царю; 4) А. Байтурсунов знаком с членом I Государственной Думы А. Букейхановым и выборщиком Я. Акпаевым; 5) Во время русско-японской войны не обнаружил патриотизма». Ахмета Байтурсунова также обвиняют в «пропаганде среди киргиз сепаратизма и неплатежа податей» и в конечном итоге он был назван «сподвижником шайки» (Удербоева, 2013:56-57).

Архивный документ из столичного департамента полиции с ответом «на телеграмму 15 июля», с коротким указанием адресата – «Омск. Генерал-Губернатору»¹¹

¹⁰ Каркаралинске – авт.

¹¹ Генерал-губернатору Степного края Е. О. Шмиту – авт.

гласил: «Продление срока ареста Байтурсунова Министром разрешено». В проекте ответной телеграммы «по уполномочию за директора» значится (вместо статс-секретаря, что зачеркнуто в документе) должность генерал-майора, товарища Министра внутренних дел (ГАРФ. Ф. Д-7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 9. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою¹² об Ахмете Байтурсунове 1909 года»). Помощник начальника Омского жандармского управления ротмистр С.П. Леваневский 26 июля 1909 года собственноручно заполняет анкету на заключенного «под стражу в Семипалатинский тюремный замок» Ахмета Байтурсунова. Приведем из документа то, что непосредственно касается его ареста и нахождения под стражей.

Анкета Ахмета Байтурсунова. 1909 г.

«/.../ Был-ли за границей, когда именно, где и с какой целью – Не был.

Привлекался ли раньше к дознаниям – Не привлекался.

Основание к привлечению к настоящей приписке – Произведенное Каркаралинским уездным начальником дознания, из истории усматривается, что Байтурсунов вел среди киргиз пропаганду в противоправительственном сепаратическом духе, составлен приговор и собирал подписи о возвращении высланного киргиза Акпаева.

Время привлечения к приписке – 11 июля 1909 года.

Место производства приписки – гор. Семипалатинск и 14 волостей Каркаралинского уезда

Время и место обыска или ареста – 1-го июля в гор. Каракаралах¹³

Время первого допроса – 16 июля 1909 г.

Что обнаружено по обыску – Ничего преступного не обнаружено.

Принятая мера пресечения (указать, куда заключен под стражу, где отдан под надзор полиции, кому отдан на поруки и т.д.) – Заключен под стражу в Семипалатинский тюремный замок.

Помощник начальника Омского Жандармского Управления ротмистр Леваневский

№ 261 26 июля 1909 года

В Департаменте полиции».

(ГАРФ. Ф. Д-7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 4. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

Жандармскому чиновнику в Семипалатинске пришлось находить аргументы, подтверждающие обвинения в адрес А. Байтурсунова. «Не касаясь неизвестных мне пунктов, послуживших, по заявлению корреспонденции, к увольнению Байтурсунова от занимаемой им должности, остальная часть корреспонденции не выдерживает критики: дело о Байтурсунове было начато в январе месяце и реабилитация его, по словам корреспонденции, (слово не разб. – авт.) Округа, никакого отношения к аресту не имела, арест решен был 1-го июня, когда была послана Губернатором телеграмма

¹² Так в док. – авт.

¹³ Так в док. – авт.

об аресте, то есть 4 дня спустя после выезда Байтурсунова из гор. Каркаралов¹⁴ в Томск, как донес Каркаралинский уездный начальник, за это время Байтурсунов не мог доехать даже до Омска и никаких объяснений с попечителем округа иметь не мог. – Писал ротмистр Леваневский. – Обвинение было предъявлено 16-го июня, но Байтурсунов недавно заявил мне, что предъявленное ему обвинение он обвинением не считает, а признает клеветой» (ГАРФ. Ф. Д-7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 31 об. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

Сложным оказался вопрос, что следует предпринимать царским властям с дознанием по делу А. Байтурсунова. Помощник начальника Омского жандармского управления в гор. Семипалатинске принимает решение: «Хотя данные переписки по делу Байтурсунова и дают возможность постановки дела на суд, но принимая во внимание (слово не разб. – авт.), основанных только на свидетельских показаниях киргизских дел и доложенных выше по этому поводу причин с одной стороны, а с другой заявления некоторых свидетелей, что они показаний на суде не дадут, так как это поведет к их разорению и вызовет месть со стороны партии Байтурсунова, что вполне вероятно при современном положении дел в Каркаралинском уезде, вынудили меня направить дело в административном порядке» (ГАРФ. Ф. Д-7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 31. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

В документе с сугубо канцелярским отражением сути дела, с представлением необходимых фактических материалов выносится обвинительный вердикт. Мнение ротмистра С. П. Леваневского было однозначно: «Оставив в стороне многочисленные против Байтурсунова показания, только одним логическим выводом приходится придти к (объяснению? – авт.) его виновности, так Темиршинский Волостной Управитель Аблу Ермаков, не давший против Байтурсунова никаких показаний, заявил, что он слышал от Кентского Управителя, что Байтурсуновым было получено от Алихана Букейханова письмо, в котором последний просил Байтурсунова передать волостным управителям, чтобы ему – Букейханову высылали по 50 руб. в месяц, а он будет ходатайствовать об оставлении земель за киргизами, факт этот мне известен не был и вопрос по этому поводу я Ермакову не задавал, теперь, Акчатауский волостной Управитель Адамбаев показал, что Кентский управитель Мотаев по поручению Байтурсунова объезжал волости для сбора денег в пользу Букейханова, наконец, сим Кентский Управитель Мотаев заявил, что указанное поручение он от Байтурсунова имел и ездил к Моинтинскому (так в док. – авт.) Волостному Управителю». В рапорте постоянно делались ссылки на показания того или иного представителя степной аристократии, как, например, указывается, что «в показаниях Хамид Уллы Бекшатаева говорится, что Байтурсуновым было получено от Алихана Букейханова».

Таким же образом завершалось и само донесение ротмистра С.П. Леваневского: «Полученные мной сведения о том, что у Хасена Акаева собирались волостные

¹⁴ Каркаралинске – авт.

управители некоторых волостей и решили показаний мне по делу Байтурсунова не давать, постоянно наводимые справки о месте моего пребывания Хасен Акаевым, помимо показаний, приводит к мысли о виновности Байтурсунова, так упорно им отрицаемой». Вместе с тем, в документе фиксируется факт, «что касается распространения Байтурсуновым воззваний, то какие именно распространялись воззвания, кроме их общего противоправительственного характера, установить не удалось». Ротмистр С. П. Леваневский «о вышеизложенном» должен был «донести Департаменту Полиции» (ГАРФ. Ф. Д-7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 25. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

Помощнику начальника Омского жандармского управления вплоть до нового 1910 года довелось под эгидой «Совершенно секретно» писать рапорты о сути дела об Ахмете Байтурсунове. 31 декабря 1909 года ротмистр С. П. Леваневский отправляет в департамент полиции очередное донесение (за № 495) из города Семипалатинска. В верхней части документа имеется соответствующий штамп с датой получения документа в столичном департаменте полиции: «7-Е ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО 19 января 1910 вход. № 1045». Причина ареста А. Байтурсунова объяснялась следующим образом: «Поводом к начинанию дела об Ахмете Байтурсунове, как я доносил от 3-го октября за № 381, послужило появление в минувший четверг в г. Каркаралинск приговора, на предмет ходатайства о возвращении из ссылки киргиза Якуба Акпаева и подозрение, падавшее в составлении этого приговора на Байтурсунова». Помощник начальника Омского жандармского управления, исходя «из допроса свидетелей обвинения, как фигурировавших в донесении Каркаралинского Уездного Начальника», так и добытого им «путем негласной разведки», пришел к выводу, «что Байтурсунов, начиная с 1905 года занимался среди киргиз пропагандой, сводившейся к подстрекательству не платить подати, не давать земли переселенцам, не повиноваться начальству и в раздаче преступных воззваний». При этом в документе уточняется, что «из целого ряда данных против Байтурсунова показаний, наиболее характерным и полным являются показания Акчатауского Волостного Управителя Амантая Адамбаева» (ГАРФ. Ф. Д-7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 21. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

Ротмистр С. П. Леваневский 12 января 1910 года сообщал своему начальству в столичный департамент полиции о необходимости «высылки на пять лет» А. Байтурсунова, что отразилось в таком документе, как «Разбор шифрованной телеграммы от ротмистра Леваневского на имя директора Департамента полиции», кем в то время был Н. П. Зуев. Казахстанские историки Ж.Ж. Шалгынбай и В.З. Галиев ввели в научный оборот данный документ. Прочитируем: «Дело Ахмета Байтурсунова произведено в порядке охраны (Положение о мерах к охранению, 1885, с. 261-266 – авт.) 11 января Губернатором представлено Генерал-Губернатору дальнейшего направления ходатайством высылке на пять лет, тяжесть падающих обвинений исключает возможность освобождения. Подробное донесение этому

делу представлено мною департамент полиции 7 января за номером 495» (Казахское книжное дело, 2009: 375). Семипалатинский губернатор А.Н. Тройницкий находился в прямом подчинении у Степного генерал-губернатора Е. О. Шмита.

16 января 1910 года начальник Омского жандармского управления, полковник А. П. Орлов отправляет в столичный департамент полиции «По 7-му делопроизводству» соответствующий документ за № 141 – «Уведомление об окончании **дознания** (зачеркнуто – авт.) **переписки** (вписано рукой – авт.)», из которого следует, что следствие по делу Байтурсунова длилось с 11 июля 1909 года до 29 декабря 1909 года.

Казахстанские учёные Б. К. Абдрасилов и Б. М. Аташ ввели в научный оборот важный документ, из которого следует, что исполняющий обязанности вице-губернатора Степного края генерал-лейтенант В. П. Тихменев представил 4 февраля 1910 года министру внутренних дел П. А. Столыпину докладную по делу А. Байтурсунова с подробным изложением предъявленных ему обвинений. Процитируем. «Названный Байтурсунов ранее заведовал Каркаралинским русско-киргизским училищем и был уволен от службы Попечителем учебного округа по настоянию Семипалатинского Губернатора за политическую неблагонадежность и агитацию, беспорядок в училище и совершенное отсутствие в нем русских учеников. Показаниями целого ряда свидетелей Байтурсунов обвиняется в том: 1) что он, в разное время, начиная с 1905 г., как в г. Каркаралах у себя на квартире, так и при разъездах по аульным школам в уезде и при всяком подходящем случае, неоднократно говорил киргизам: а) что податей платить не следует, б) что киргизы ни в коем случае не должны переходить на крестьянское положение, так как тогда с них будут брать по 10 руб. подати с души, заставляя отбывать их воинскую повинность и переведут в русскую веру, а если насильно отберут от них землю, то Байтурсунов рекомендовал укрываться в Китай, в) что повиноваться начальству не следует, г) что русский царь в настоящее время обессилен и управлять не может, а киргизы, что захотят, то и возьмут (показание Амантая Ажанбаева, Темиргалия Бесекова, Шаина Кулатаева); 2) что распространял среди киргиз преступного рода воззвания; 3) что внушал волостным управителям не собирать недоимки, указывая им на то, что в России за крестьянами целые миллионы недоимок, и что им за это ничего не делают и 4) что поручил Кентскому волостному управителю Карыбаю Матаеву произвести в пользу Алихана Букейханова денежный сбор на предмет издания последним газеты противоправительственного направления» (Аташ, Абдрасилов, 2022).

В секретном архиве сохранился документ от 6 марта 1910 года со штампом – «Директор Департамента полиции» (кем с 1909 по 1912 годы был Зуев Нил Петрович), где подводится общий итог «по исследованию противоправительственной деятельности бывшего заведующего русско-киргизским училищем в г. Кархаларах¹⁵ Ахмета Байтурсунова». В донесении вновь повторялись основные обвинения, что «из полученных Департаментом Полиции от помощника начальника Омского жандармского управления сведений видно, что Байтурсунов, начиная с 1905 г. распространял среди киргиз преступные воззвания и подстрекал их не платить

¹⁵ Так в док. Каркаралинске – авт.

подати, не давать земли переселенцам и не повиноваться начальству». (ГАРФ. Ф. Д-7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 38. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

В документе фиксировалось время начала и окончания судебного дела. Пр процитируем. «9 июля 1909 г. была возбуждена, на основании положения об охране, переписка по исследованию противоправительственной деятельности бывшего заведующего русско-киргизским училищем в г. Кархаларах (*Каркаралинске – авт.*) Ахмета Байтурсунова, вследствие чего он был заключен 16 июля 1909 г. в Семипалатинскую тюрьму. Означенная переписка 29 декабря 1909 г. окончена и того же числа за № 489 была препровождена Губернатору (*А.Н. Тройницкому – авт.*), который 11 января 1910 г. предоставил ее Генерал-Губернатору (*Е.О. Шмит – авт.*)». Судя по содержанию рапорта, видно, что департаменту полиции пришлось прибегнуть к доскональному изучению положения не только А. Байтурсунова, но и других заключенных в тюрьмах Семипалатинска и Усть-Каменогорска. «Письмом от 20 января 1910 г. за № 23 на имя Г. Товарища Министра Генерал-Майора Курлова Степной Генерал-Губернатор (*Е.О. Шмит – авт.*)» сообщил, что в Семипалатинской тюрьме из числа интеллигентных киргиз содержится только один Ахмет Байтурсунов и что в Усть-Каменогорской тюрьме как в октябре 1909 г., так и ранее, фактов жестокого обращения со стороны тюремной администрации с арестантами не было» – так завершался итоговый документ по делу Ахмета Байтурсунова (ГАРФ. Ф. Д-7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 38. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»). Местные власти в Степном крае старались действовать строго в рамках закона. Вместе с тем, объективные обстоятельства того времени, связанные с результатами революции 1905-1907 гг. определили недоверие государственных органов Российской империи к деятельности казахской национальной интеллигенции, что сопровождалось вниманием к ней со стороны органов политического сыска.

Составляя свои рапорты, ротмистр С.П. Леваневский опирался не столько на сведения своей агентуры (в казахской степи это не получило широкого распространения), а на показания официальных лиц из степной аристократии. Об этом свидетельствует «Копия рапорта и. об. Управления Нуринской волости Каркаралинского уезда на имя помощника начальника Омского жандармского управления в гор. Семипалатинске ротмистра Леваневского» от 23 ноября 1909 года. Документ показывает, в каких сложных условиях ему приходилось исполнять свои функциональные обязанности.

Чиновнику жандармского ведомства приходилось, наряду с политическим делом о «противоправительственной деятельности бывшего заведующего Русско-Киргизским училищем в городе Каркаралинске Ахмета Байтурсунова», одновременно разбирать «массу исков» к одному из народных судей и «находящимся под его защитой и покровительством известным конокрадам». С. П. Леваневскому довелось работать в условиях, когда он со своим писарем «встретили шайку людей вооруженную

саблями, пиками и ружьями (2 берданы)», причем, он своих сопровождающих, кто имел жалобу, «приостановил, не допуская до вооруженной толпы, дабы не вышло какого-либо недоразумения» (ГАРФ. Ф. Д. 7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 28-28а. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

Опираясь на показания родовой знати, представители которой занимали видные места во властной структуре, и подготовив обвинения против А. Байтурсунова, именно ротмистр С.П. Леваневский провел глубокий анализ политической ситуации в Степном крае. Не имея прямых доказательств существования на вверенной ему территории «преступного сообщества» (что нередко стремились обосновать органы политического сыска после Первой русской революции 1905-1907 годов), Леваневский хорошо понимал, что Байтурсунов не мог действовать в одиночку, имея широкий круг единомышленников. Поэтому помощник начальника Омского жандармского управления, «резюмируя добытые перепиской данные вообще», приходит к заключению, что «в Каркаралинском уезде существует целая группа лиц, хотя и не составляющие преступного сообщества в строгом значении этого слова, но действующие по одной и той же программе». По мнению жандармского чиновника, «к коим относятся Хасен Акаев, Смахан Букейханов, Смаил Байтенов, Джайсембаев, Асылбек Сулеменев, Алтыбек Косубаев, Шайли Машиков, Галий Мамиткулов, Аристанбеков, Кайбагор Кусмаилов, Будабек Раимбеков, Ибрай Акпаев, Нуржан Койбасов, Нукжан Шюнсулытаев, Мукжан Торбактаев, Искак Нурпеисов». Вывод был однозначный: «Во главе этих лиц, /.../ по данным переписки стоит бывший член Первой Государственной Думы Алихан Букейханов, правой рукой которого является Байтурсунов» (ГАРФ. Ф. Д. 7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 28-28а. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»). Такое мнение ротмистра С. П. Леваневского разделяли затем и все вышестоящие инстанции в департаменте полиции.

«Из всех поступающих на Байтурсунова (так в документе – авт.) обвинений, – по мнению Омского жандармского управления, – наибольшее внимание обращает на себя толкование им переселенческого вопроса, составляющего в настоящее время злобу дня киргизского населения». Пр процитируем. «Как видно из показаний свидетелей, вопрос этот только толковался в следующем духе: если, говорил Байтурсунов киргизам¹⁶ вы перейдете на крестьянское положение, то с вас будут брать по 10 руб. подати с души, будете вы отбывать воинскую повинность и вас переведут в Русскую веру. Нужно заметить, что страх перед отбыванием воинской повинности у киргиз¹⁷ настолько велик, что они из-за одного только подобного слуха, готовы бросить лучшие земли что и имело место в Бель/.../ (? – авт.) в нынешнем г. Развивая переселенческий вопрос подобным образом, Байтурсунов и его единомышленники не устраняли, а укрепляли главный тормоз, препятствующий переходу киргиз¹⁸ на

¹⁶ Киргиз (казах – авт.).

¹⁷ Киргиз (казах – авт.).

¹⁸ Киргиз (казах – авт.).

оседлое положение и изложенное выше его освещение красной нитью проходит во всех свидетельских показаниях, так или иначе затрагивающих этот вопрос и как показала проведенная в широких размерах негласная разведка внедрилась в умы степняков» (ГАРФ. Ф. Д. 7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 25. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

Провинциальный жандармский чиновник проявил незаурядные качества дальновидного политика в анализе возможных геополитических изменений, неблагоприятных для Российской империи (от Туркестана до Китая и Японии). Ссылаясь на рапорт «Волостного Управителя от 23 ноября» 1909 года (рассмотренного выше), ротмистр С.П. Леваневский выражает надежду, что в дальнейшем «Департамент полиции изволит усмотреть к чему приводят подобные попытки». В первую очередь обращается внимание на опасное положение в Степном крае: «Громадные, пустынные пространства южной части Каркаралинского уезда, полное отсутствие в этой части русских поселений и наконец наличность приведенных выше причин, представляет благоприятную почву для развития непокорного духа населения, не принимая в соображение того обстоятельства, что существующее положение вещей создает ненормальные условия и воспитывает нежелательный для государства момент в будущем, при возможных осложнениях в Китае, в распоряжении последнего окажется готовый кадр вооружённых разбойников, ибо как переписка, так и негласные разведки показывают, что киргизы имеют оружие». (ГАРФ. Ф. Д. 7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 23-27. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»).

В одном пространном предложении излагались сложные внешнеполитические проблемы: «Принимая во внимание сведения об агитационной деятельности Японии, Китая, неоднократные укочевки (*откочёвки – авт.*) киргиз в Китай, в каковом смысле, между прочим, говорил и Байтурсунов, указывая на то, что в случае если киргизы не будут в состоянии отстоять от переселения своих земель, то могут откочевать в Китай, наплыв китайцев в Степной край, последними в Ильинском уезде, о чем мною получены в последнее время сведения, все это, взятое вместе, указывает как на связь китайцев с Киргизами¹⁹ так и на возможность со стороны последних» (ГАРФ. Ф. Д. 7. Оп. 1909. Д. 2881. Л. 25об. «Дело департамента полиции 7 делопроизводства по наблюдению за производящеюся в порядке положения об охране перепискою об Ахмете Байтурсунове 1909 года»). Несомненно, на такие умозаключения повлияли результаты Русско-Японской войны 1904-1905 годов.

Заключение

Чиновники жандармского управления в начале XX века проводили тщательное изучение всех сторон жизни в национальных окраинах Российской империи и многих

¹⁹ Киргиз (казах – авт.).

негативных процессов, предвидя их нежелательный результат для государственного развития в условиях модернизации и одновременно развития общественного и революционного движения в Степном крае, что показывает содержание документов Омского жандармского управления 1909 г. и канцелярии Оренбургского губернатора 1910 и 1916 годов о положении в Каркаралинском уезде. Внешнеполитический фактор, конечно, был второстепенным, несмотря на все опасения царской администрации. Внутриполитический кризис имел более важное значение, негативное значение которого органы политического сыска пытались несколько сузить, указывая на опасность вмешательства внешних сил. Это явственно затем проявилось в период восстания 1916 года в Степном крае и Туркестане.

Анализ архивных материалов об осуществлении полицейского надзора за Ахметом Байтурсыновым позволил уяснить различные формы и методы политического сыска в Российской империи органами жандармерии и полиции, узнать, кто эту политику непосредственно осуществлял в Оренбургской губернии и Степном крае. Вместе с тем, долгое время в тени оставались чиновники жандармского управления, которые ревностно проводили колониальную политику царизма в Степном крае. В их профессионализме (ярким примером является биографии начальника Омского жандармского управления с 1908 по 1913 годы полковника А. П. Орлова и помощника начальника Омского жандармского управления в городе Семипалатинск с 1904 по 1912 годы ротмистра С. П. Леваневского) не приходится сомневаться. Лидерам Алаш довелось иметь дело с достойными противниками, но в конечном итоге казахская национальная интеллигенция сумела выстоять и победить в длительном изнурительном противостоянии с царскими властями.

После революции 1905-1907 гг. в Российской империи Ахмет Байтурсынов, исходя из реальной социально-политической обстановки, принимал активное участие в общественной жизни Степного края, усиленно занимался научной, образовательной, литературной деятельностью. Одновременно он вел пропаганду по защите прав казахского населения, принимая участие в петиционной компании, что, несмотря на ненасильственные формы борьбы, приходило в противоречие с официальным порядком. В это время со стороны царских властей осуществлялось противодействие казахской национальной интеллигенции, когда следовали аресты и ссылки, в первую очередь в отношении лидеров «Алаш». Опасения полицейского ведомства были не напрасны, в конечном итоге Ахмет Байтурсынов стал одним из лидеров партии Алаш, духовным вождем национально-освободительного движения в Казахстане.

Несмотря на поражение Первой русской революции 1905-1907 годов, объективный ход исторического развития приводил к общему кризису самодержавной формы правления, провалу в осуществлении колониальной политики, что отчётливо проявилось на территории национальных окраин Российской империи, в том числе в Казахстане. Вопреки противодействию и репрессивным мерам со стороны царских властей, казахская национальная интеллигенция включилась в широкий поток общероссийского революционного движения, народно-освободительной борьбы стран Востока, что в конечном итоге приведёт к падению царского самодержавия.

Благодарности

Султан-Хан Аккулы, директор научно-исследовательского института «Алаш» ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, предоставил документы архивного фонда ГАРФ, за что авторы весьма благодарны.

Вклад авторов

Легкий Дмитрий Максимович является автором концепции данной статьи, в ходе написания рукописи занимался поиском, изучением и введением в научный оборот документов фондов Омского жандармского управления 1909 года и канцелярии Оренбургского губернатора 1910 и 1916 годов, что позволило подробно осветить в статье методы и формы работы сыскного отделения в период наступления реакции после подавления революции 1905-1907 годов и вплоть до восстания 1916 года в Казахской степи и Туркестане. В ходе работы с фондами Государственного архива Оренбургской области Легким Д.М. были изучены детали событий 1907-1910 годов с участием А. Байтурсынова и его ближайших соратников, причины и последствия установления за ними полицейского надзора. Помимо проработки основных пунктов статьи, Легкий Д.М. изучал существующие работы казахстанских и зарубежных ученых по теме исследования, известных своими достижениями в исторической науке и имеющих большой процент цитирования своих трудов. В процессе разработки статьи занимался постановкой цели и задач исследования, систематизацией архивного и книжного материала, занимался непосредственно написанием текста статьи, проводил анализ результатов исследования, осуществлял формулировку выводов и заключения, утвердил окончательный вариант статьи для публикации.

Ибраев Ерден Ерназарович работал над атрибутикой документальных материалов, то есть определением их видов и подлинности, дат написания, их авторов и адресатов, исторической ценности. Поскольку многие использованные в статье архивные источники представляют собой рукописные документы с весьма неразборчивым почерком, цитирование текстов Ибраевым Е.Е. осуществлялось через выписки и свободный пересказ содержания. При работе с библиографией осуществлял поиск научных публикаций в сети Интернет по теме исследования с целью ознакомления содержащегося в них контента, для последующего цитирования и определения научного вклада в изучаемую тематику. Также в ходе работы над статьей занимался критическим пересмотром и редактированием текста, оформлением иллюстраций и подписей к ним, оформлением библиографии и списка литературы через транслитерацию.

Список литературы

Абсадык А.А., Боранбаева Б.С., Мухитов К., Легкий Д.М. Газета «Казакъ» и ее оппоненты в казахском обществе в годы Первой мировой войны // Былые годы. – 2022. – № 3. – С. 1470-1481. DOI: 10.13187/bg.2022.3.1470.

Абсадык А.А., Исенов О.И., Мухитов К., Боранбаева Б.С. Путь учителя А. Байтурсынова: от Бестамака до Каркаралинска (1895–1910) // Былые годы. – 2022. – № 2. – С. 890-901. DOI: 10.13187/bg.2022.2.890.

Абселемов С.А. Колонизация Степного края в практической деятельности представителей казахской интеллигенции второй половины XIX-начала XX века // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – 2019. –Т. 18, № 8: История. С. 48–58. DOI 10.25205/1818-7919-2019-18-8-48-58.

Аманжолова Д.А. Казахская степь и ее политическая элита в условиях революционного транзита в Евразии начала XX века // Новая и новейшая история. – 2022. – № 1. – С. 57-68. DOI:10.31857/S013038640018258-1.

Аташ Б.М., Абдралилов Б. Қ. 1901-1910 жылдардағы Қазақстан: отаршылдыққа қарсы күрес пен ұлттық рухтың өміршеңдігі.

//«edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. – 2021. – № 4(28.). [Электрон.ресурс] – URL: <https://edu.e-history.kz>.

Байтурсынов А. Жизнеописание. Дом-музей имени Ахмета Байтурсынова в Алматы. [Электрон. ресурс] – 2014 – URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/6293/> (дата обращения: 24.05.2022).

Ибраев Е.Е., Легкий Д.М., Табулденов А.Н. «Дальнейшее наблюдение за ним установлено». Ахмет Байтурсынов под надзором царской охраны (1907-1910 годы) // Отан тарихы. – 2022. – № 2. – С. 123-134. DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_123.

Имаханбетова Р.С. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). – Астана: Педагогика ПРЕСС, 2010. – 304 бет.

Казахское книжное дело в документах и материалах: XIX-XX вв.: сборник архивных документов / науч. ред.: Ж.Ж. Шалғынбай, В.З. Галиев). – Алматы: Баспалар үйі, 2009 – 629 с.

Касенов Е. Б. Материалы государственных архивов Томской и Оренбургской областей по истории движения Алаш // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. – 2014. – № 2. – С. 27-32.

Кашкимбаев А. Казахская интеллигенция в условиях революций 1917 г. [Электрон. ресурс] – 2017 – URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/4109/> (дата обращения 16.12.2021).

Койгельдиев М.К. Казахстан в российских революциях 1917 г. – Алматы, 2011.

Котюкова Т.В. Окраина на особом положении... Туркестан в преддверии драмы. – Москва, 2016. – 391с.

Легкий Д. М. Ахмет Байтұрсынұлы в царских судах: борьба и победы // Газета «Казахстанская правда». – 23 декабря 2023. – С. 7.

Легкий Д. М. Казахские политические деятели в 1917 году: от Февраля до Октября // Вестник Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова. – 2017. – № 22. – С. 42-45.

Любичанковский С. В. Формирование казахской интеллигенции в учебных заведениях Оренбургского края: ответ на вызовы пореформенной модернизации // Уральский исторический вестник. – 2021. – № 4. – С. 106-114. doi: 10.30759/1728-9718-2021-4(73)-106-114.

Мажитов С. 100-летний синдром 1916 г.: тернии истины и свобода вымыслов // Восстание 1916 г. в Азиатской России: неизвестное об известном / ред.-сост. Т.В. Котюкова. – Москва, 2017. – С. 499-508.

Мусабалина Г.Т. Военные губернаторы степных областей в иерархии властных структур Российской империи во второй половине 19 века. Режим доступа: <https://ehistory.kz/ru/seo-materials/show/29472/>. Дата обрац. 12.01.2022.

Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия 1881 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб., 1885. – Т. I. – С. 261-266.

Рустемов С.К., Шашаева М.А. Надзор за распространением мусульманства в Туркестанском крае // Отан тарихы. – 2021. – № 1. – С. 63-73. DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_63.

Сагадиев К.А. Ахмет Байтурсынов и экономические взгляды лидеров Алаш-Орды // Отан тарихы. – 1998. – № 3. – С. 29-33.

Сафонов Д.А. Жандармское управление в провинциальной губернии: реальные направления и методы работы. // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – 2013. – № 3(7). – С. 87-93.

Список общего состава чинов Отдельного корпуса жандармов, исправлен по 1 октября 1909 г. 1 и 2 части. СПб.: Типография Штаба Отд./ельного/ корп./уса/ жанд./армов/. 1909. 725 с.: табл.

Список общего состава чинов Отдельного
корпуса жандармов Исправлен по 13 октября 1911 г. 1 и
2 части. СПб.: Типография Штаба Отд./ельного/ корп./
уса/ жанд./армов/. 1911. 784 с. : табл.

Тугай Т.И. Оренбургский путь Ахмета Байтурсунова. – Оренбург, 2018.

Удербаетова С.К. Революция 1905-1907 гг. и демократическое движение казахской интеллигенции // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. Серия гуманитарных и специальных наук. – 2013. – № 2. – С. 54-59.

Христофоров В. С. Политический сыск и «мусульманский вопрос» начала XX в.: сбор и оценка информации о мусульманах Степного края // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2018. – № 3 (19). – С. 183–190. DOI: 10.25513/2312-1300.2018.3.183-190.

XX ғасыр басындағы Омбы губерниясы мен Омбы жандармерия басқарма кеңсесі құжаттарындағы Қарқаралы уезі

Дмитрий М. Легкий, Ерден Е. Ибраев

*А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай, Қазақстан*

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың басында полиция бөлімшесі мұрағат құжаттарындағы Ресей империясының ұлттық шеткері аймақтардың қоғамдық-саяси жағдайына, ең алдымен, келеңсіз процестерге терең талдау жүргізгенін, модернизациялау кезінде мемлекеттің дамуы үшін жағымсыз нәтижесінің болғанын растау деректері негізге алынып, Дала өлкесіндегі қоғамдық-революциялық қозғалыстың бір мезгілде күшею кезіндегі ахуалы талданады. Мақаланың материалдары 1905-1907 жылдардағы Бірінші орыс революциясының жеңіліске

ұшырағанына қарамастан, биліктің самодержавие формасының жалпы дағдарысы күшейгенін, соның салдарынан ұлттық шеткі аумақтардағы отаршылдық саясат сәтсіздікке ұшырағанын анықтайды. Мұны Орынбор губернаторы кеңсесінің, Омбы жандарм бөлімінің XX ғасырдың басындағы Қарқаралы уезінің жағдайы туралы құжаттарын зерттеу мысалында көруге болады. Бұл ретте Ахмет Байтұрсыновтың полициялық қадағалауы қалай жүргізілгені туралы мұрағат материалдарына талдау жүргізілді. Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағаты, Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты қорларымен жұмыс барысында анықталған дереккөздер авторларға Алаш көсемдері, А.Байтұрсынұлы және оның жақын серіктеріне қатысты саяси тергеудің жай-жапсарын зерттеуге мүмкіндік берді. Зерттеу Ресей империясындағы жандармерия мен полицияның саяси тергеу нысандары мен әдістерін түсінуге, Орынбор губерниясы мен Дала өлкесінде бұл саясатты тікелей кімдердің жүргізгенін анықтауға жол ашты. Қазақтың ұлт зиялыларының әрекеті патша өкіметінің қарсылығы мен қуғын-сүргін шараларына қарамастан, Шығыс елдері халық-азаттық қозғалысының құрамдас бөлігіне айналды деген жалпы қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: А. Байтұрсынов; жандармерия; Қазақстан; Қарқаралы; округ; Омбы; Орынбор; полиция; Ресей империясы.

Karkaraly district in the documents of the Omsk gendarme department at the beginning of the 20th century

Dmitry M. Legkiy, Yerden Ye. Ibrayev

Kostanay Regional University named after A. Baitursynova

Kostanay, Kazakhstan

Abstract. The archival documents confirm that the police department at the beginning of the 20th century carried out a deep analysis of the socio-political situation, primarily negative processes in the national outskirts of the Russian Empire, foreseeing their undesirable result for state development in the context of modernization and the simultaneous strengthening of the social and revolutionary movement in the Steppe region. The materials of the article confirm that, despite the defeat of the First Russian Revolution of 1905-1907, the general crisis of the autocratic form of government intensified, which resulted in the failure of the colonial policy on the territory of the national outskirts of the Russian Empire, including Kazakhstan. This can be seen on the example of studying the documents of the office of the Orenburg Governor, the Omsk gendarmerie department on the situation in the Karkaralinsky district at the beginning of the 20th century. At the same time, an analysis of archival materials is being carried out, how the police supervision of Akhmet Baitursynov was carried out. Sources identified in the course of work with the funds of the State Archives of the Russian Federation, the State Archives of the Orenburg Region, allowed the authors to study the details of the political investigation behind the leaders Alash, A. Baitursynov and his closest associates. The study allows us to understand the forms and methods of political investigation in the Russian Empire by the gendarmerie and the police, to find out who directly carried out this policy in the Orenburg province and the Steppe region. The general conclusion is

the thesis that the Kazakh national intelligentsia, despite the opposition and repressive measures on the part of the tsarist authorities, became an integral part of the people's liberation movement in the countries of the East.

Keywords: A. Baitursynov; gendarmerie; Kazakhstan; Karkaralinsk; county; Omsk; Orenburg; police; Russian empire.

References

Absadyk A. A., Boranbaeva B. S., Mukhitov K., Legkij D. M. Gazeta «Kazak» i ee opponenty v kazahskom obshchestve v gody Pervoj mirovoj vojny. Bylye gody [The Kazak newspaper and its opponents in the Kazakh society during the First World War. Bylyye Gody]. 2022. No. 3. P. 1470-1481. [in Russian].

Absadyk A. A., Isenov O. I., Mukhitov K., Boranbaeva B. S. Put uchitel'ia A. Baitursynova: ot Bestamaka do Karkaralinska (1895–1910). Bylye gody [The path of the teacher A. Baitursynov: from Bestamak to Karkaralinsk (1895–1910). Bylyye Gody]. 2022. No. 2. P. 890-901. [in Russian].

Abseleminov S. A. Kolonizatsiia Stepnogo kraia v prakticheskoi deiatelnosti predstavitelei kazahskoi intelligentsii vtoroi poloviny XIX – nachala XX veka. Vestnik NGU. Seriya: Istoriiia, filologiiia [Colonization of the Steppe Territory in the practice of representatives of the Kazakh intelligentsia in the second half of the 19th - early 20th centuries. Bulletin of the Novosibirsk State University. Series: History, philology]. 2019. T. 18, No 8: Istoriiia. P. 48-58. DOI 10.25205/1818-7919-2019-18-8-48-58. [in Russian].

Amanzholova D. A. Kazakhskaia step i ee politicheskaiia elita v usloviakh revoliutsionnogo tranzita v Evrazii nachala XX veka. Novaia i noveishaia istoriiia [The Kazakh steppe and its political elite in the conditions of revolutionary transit in Eurasia at the beginning of the 20th century. Modern and recent history]. 2022. No 1. P. 57-68. DOI: 10.31857/S013038640018258-1. [in Russian].

Atash B. M., Abdrasilov B. K. 1901-1910 zhyldardaŭy Qazaqstan: otarshyldyqqa qarsy kyres pen ılttyq ruhtyŭn ımırshendigi. edu.e-history.kz [Kazakhstan in 1901-1910: Struggle with colonialism and survival of the national spirit. Edu.e-history.kz]. 2021. No 4 (28.). Available at: [https:// /edu.history/media/upload/2341/2022/04/28/8628a1b2b779ec0d6218a63b70547edf.pdf](https://edu.history/media/upload/2341/2022/04/28/8628a1b2b779ec0d6218a63b70547edf.pdf). [in Kazakh] (accessed: 12.08.2022).

Atash B. M., Abdrasilov B. K. 1901-1910 zhyldardaŭy Qazaqstan: otarshyldyqqa qarsy kyres pen ılttyq ruhtyŭn ımırshendigi. edu.e-history.kz [Kazakhstan in 1901-1910: Struggle with colonialism and survival of the national spirit. Edu.e-history.kz]. 2021. No 4 (28.). Available at: <https:// /edu.history/media/upload/2341/2022/04/28/8628a1b2b779ec0d6218a63b70547edf.pdf> [in Kazakh]. (accessed: 12.08.2022).

Baitursynov A. Zhizneopisanie. Dom-muzei imeni Akhmeta Baitursynova v Almaty [Biography. House-museum named after Akhmeta Baitursynov in Almaty.]. Available at: <https://e-history.kz/ru/news/show/6293/>. (in Russian) (accessed: 12.08.2022).

Ibraev E. E., Legkij D. M., Tabuldenov A. N. «Dal'nejshee nabljudenie za nim ustanovleno». Ahmet Bajtursynov pod nadzorom carskoj ohranki (1907-1910 gody). Otan tarihy [Further

observation of him has been established." Akhmet Baitursynov under the supervision of the tsarist secret police (1907-1910). *Otan tarihy*. 2022. No 2, P. 123-134. DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_123. [in Russian].

Imahanbetova R. S. *Fasyr sañlarý: Ahmet Bajtyrsynýlynyn shyǵarmashylyq ǵymyrbajany (myrarat derekteri negizinde)* [Number of the century: creative biography of Akhmeta Baytursynuly (according to archival data)] (Pedagogika PRESS, Astana, 2010). [in Kazakh].

Kasenov E. B. *Materialy gosudarstvennyh arhivov Tomskoj i Orenburgskoj oblastej po istorii dvizhenija Alash. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofija* [Materials of the state archives of the Tomsk and Orenburg regions on the history of the Alash movement. Bulletin of the Karaganda University. Series History. Philosophy]. 2014. No 2, P. 28-29. [in Russian].

Kashkimbaev A. *Kazakhskaya intelligentsiya v usloviyakh revolyutsii 1917 g.* [Kazakh intelligentsia in the context of the revolutions of 1917]. Available at: <https://e-history.kz/ru/news/show/4109/> [in Russian]. (accessed 16. 12. 2021).

Kazahskoe knizhnoe delo v dokumentah i materialah: XIX-XX vv.: sbornik arhivnyh dokumentov / nauch. red.: Zh. Zh. Shalgynbay, V. Z. Galiev. [Kazakh book business in documents and materials: XIX-XX centuries: a collection of archival documents. scientific editors: Zh. Zh. Shalgynbay, V. Z. Galiev] (Baspalar yji, Almaty, 2009). [in Russian].

Khrstoforov V. S. *Politicheskii sysk i «musul'manskii vopros» nachala XX v.: sbor i otsenka informatsii o musul'manakh Stepnogo kraja. Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki».* [Political investigation and the «Muslim question» of the early twentieth century: collection and evaluation of information about the Muslims of the Steppe region. Bulletin of Omsk University. Series «Historical Sciences»] 2018. No 3 (19), P. 185-188. [in Russian].

Koigel'diev M. K. *Kazakhstan v rossiiskikh revolyutsiyakh 1917 g.* [Kazakhstan in the Russian revolutions of 1917] (Almaty, 2011). [in Russian].

Kotyukova T. V. *Okraina na osobom polozhenii... Turkestan v preddverii dramy* [Outskirts in a special position ... Turkestan on the eve of the drama] (Moscow, 2016). [in Russian].

Legkiy D. M. *Akhmet Baitursynuly v tsarskikh sudakh: borba i pobedy. Gazeta «Kazakhstanskaia pravda»* [Akhmet Baitursynuly in the royal courts: struggle and victories. Kazakhstanskaya Pravda Newspaper] December 23, 2023. P.7. [in Russian].

Legkiy D. M. *Kazahskie politicheskie deyateli v 1917 godu: ot Fevralya do Oktyabrya. Vestnik Khakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova.* [Kazakh politicians in 1917: from February to October. Bulletin of the Khakass State University. N. F. Katanov]. 2017. No 22, P. 42-44. [in Russian].

Ljubichankovskij S. V. *Formirovanie kazahskoj intelligencii v uchebnyh zavedenijah Orenburgskogo kraja: otvet na vyzovy poreformennoj modernizacii. Ural'skij istoricheskij vestnik* [Formation of the Kazakh intelligentsia in educational institutions of the Orenburg region: response to the challenges of post-reform modernization. Ural Historical Bulletin]. 2021. No 4, P. 106-114. DOI: 10.30759/1728-9718-2021-4(73)-106-114. [in Russian].

Mazhitov S. *100-letnii sindrom 1916 g.: ternii istiny i svoboda vymyslov. Vosstanie 1916 g. v Aziatskoi Rossii: neizvestnoe ob izvestnom* [Uprising of 1916 in Asian Russia: the unknown about

the known. 100-year-old syndrome of 1916: thorns of truth and freedom of fiction]. Moscow, 2017. P. 499-508. [in Russian].

Musabalina G. T. Voennye gubernatory stepnykh oblastey v ierarhii vlastnykh struktur Rossijskoj imperii vo vtoroj polovine 19 veka [Military governors of the steppe regions in the hierarchy of power structures of the Russian Empire in the second half of the 19th century]. Available at: <https://ehistory.kz/ru/seo-materials/show/29472/>. [in Russian]. (accessed: 12.01.2022).

Polozhenie o merakh k okhraneniui gosudarstvennogo poriadka i obshchestvennogo spokoistviia 1881 g. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie trete [Regulations on measures to preserve state order and public peace of 1881. Complete collection of laws of the Russian Empire. Meeting the third]. SPb. 1885. T. I. P. 261-266. [in Russian].

Rustemov S. K., Shashaeva M. A. Nadzor za rasprostraneniem musulmanstva v Turkestanskom krae. Otan tarikhy [Oversight of the spread of Islam in the Turkestan region. Otan tarikhy]. 2021. No 1. P. 63-73. DOI 10.51943/1814-6961_2021_1_63. [in Russian].

Safonov D. A. Zhandarmskoe upravlenie v provintsialnoi gubernii: realnye napravleniia i metody raboty. Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [Gendarme administration in a provincial province: real directions and methods of work. Bulletin of the Orenburg State Pedagogical University]. 2013. No 3(7). P. 87-93. [in Russian].

Sagadiev K. A. Akhmet Baitursynov i ekonomicheskie vzglyady liderov Alash-ordy. Otan tarikhy [Akhmet Baitursynov and the economic views of the leaders of the Alash Horde. National history]. 1998. No 3, P. 29-33. [in Russian].

Spisok obshchego sostava chinov Otdelnogo korpusa zhandarmov, ispravlen po 13 oktiabria 1911 g. 1 i 2 chasti [List of the general composition of the ranks of the Separate Corps of Gendarmes, corrected to October 13, 1911, parts 1 and 2]. (Tipografiia Shtaba Otdelnogo korpusa zhandarmov, SPb, 1911, 784 p.) [in Russian].

Tugai T. I. Orenburgskii put' Akhmeta Baitursunova [The Orenburg way of Akhmet Baitursunov] (Orenburg. 2018). [in Russian].

Uderbaeva S. K. Revoliutsiia 1905-1907 gg. i demokraticheskoe dvizhenie kazakhskoi intelligentsia. Izvestiia Natsionalnoi Akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriiia gumanitarnykh i spetsialnykh nauk [Revolution of 1905-1907. and democratic movement of the Kazakh intelligentsia. Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Humanities and Special Sciences Series]. 2013. No 2. P. 54-59. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Легкий Дмитрий Максимович – доктор исторических наук, профессор, кафедра социально-гуманитарных дисциплин, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова. 110000, Костанай, ул. Байтурсынова, 47, Казахстан.

Легкий Дмитрий Максимович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессор м.а. 110000, Қостанай қ., Байтұрсынов к-сі 47, Қазақстан.

Legkiy Dmitry Maksimovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Acting Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of Kostanay Regional University named after. A. Baitursynov. 110000, Kostanay, st. Baitursynov 47, Kazakhstan.

Ибраев Ерден Ерназарович – 6D020300-Тарих мамандығы бойынша философия докторы (PhD), Қостанай өңірлік университетінің әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а. 110000, Қостанай қ., Байтұрсынов к-сі 47, Қазақстан.

Ibrayev Yerden Yernazarovich – Doctor of Philosophy (PhD) in specialty 6D020300 - History, acting associate professor of the department of social and humanitarian disciplines of Kostanay Regional University A. Baitursynov. 110000, Kostanay, st. Baitursynov 47, Kazakhstan.

Ибраев Ерден Ерназарович – PhD, и. о. ассоциированного профессора, кафедра социально-гуманитарных дисциплин, Костанайский региональный университет А. Байтұрсынова. 110000, Костанай, ул. Байтұрсынова, 47, Казахстан.

МРНТИ 13.11.22, 13.11.44

Научная статья

<https://orcid.org/0000-0001-9893-6461>

<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

<https://orcid.org/0000-0002-9692-8684>

<https://orcid.org/0009-0006-5932-7122>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-188-214>

День Благодарности: роль культурного наследия в конструировании общей идентичности и символической политике Республики Казахстан

Зубайда К. Сураганова¹, Нурбек С. Пусырманов², Еркебұлан Р. Аманғосов^{3*},
Альбина Т. Культаева⁴

Институт истории государства, Астана, Казахстан

E-mail: eramangosov@yandex.kz (corresponding author), suraganova_zk@mail.ru,
nurbekp89@gmail.com, kultaeva02@mail.ru

Аннотация. Настоящая работа написана на основе анализа выступления Президента РК, инициировавшего в 2015 г. День Благодарности, официальной Концепции праздника, заложенных в ее основу ключевых идей, медиаконтента об этом празднике, материалах, дающих представление об истории формирования полиэтнического сообщества – народа Казахстана, устно-исторических свидетельствах о депортации различных народов на территорию республики.

Привлечение исторических документов и полевых материалов позволяет выявить культурные основания праздника, проистекающие из исторической и культурной травмы и коллективной памяти казахстанцев. Анализ источников позволяет раскрыть не только базовые основания праздничной даты, но и определить еще один важный аспект – влияние традиционных практик гостеприимства, институционально обеспечивших прием неиндигенного населения в Казахстане.

Научная значимость работы определяется междисциплинарным историко-антропологическим подходом, позволяющим расширить границы понимания исторических и культурных оснований актуализации праздника.

Методологической базой статьи стали теории гостеприимства, памяти, эмпатии и символической политики. Благодаря указанным теоретическим перспективам стало возможным выявить неявные основания рассматриваемого праздника.

Анализ официальной концепции Дня Благодарности позволяет рассматривать его как праздник, объясняющий историю и этапы формирования полиэтнического сообщества республики и на основе которого, в том числе, конструируется социальная и политическая общность – народ Казахстана.

Практическая значимость проведенного исследования состоит в научно обоснованном определении конструктивных оснований Дня Благодарности, проистекающих из общности исторической судьбы народа Казахстана, а также дополнении к официальной концепции праздника.

Ключевые слова: праздник; День Благодарности; символическая политика; Казахстан; гостеприимство; историческая травма; коллективная память; национальная идентичность.

Received 28.07.2023. Revised 28.10.2023. Accepted 15.11.2023. Available online 30.03.2024.

For citation:

Suraganova Z.K., Pusyrmanov N.S., Amangosov E.R., Kultaeva A.T. Gratitude Day: the role of cultural heritage in the construction of a common identity and symbolic policy of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 188-214. <https://doi.org/10.32523/2616-7255--7255-2024-146-1-188-214>

Для цитирования:

Сураганова З.К., Пусырманов Н.С., Аманғосов Е.Р., Культаева А.Т. Алғыс айту күні: Қазақстан Республикасының символдық саясаты мен ортақ бірегейлікті құрастырудағы мәдени мұраның рөлі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. – 2024. – Т. 146. – №. 1. – С. 188-214. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-188-214>

Введение

Учреждение праздника День благодарности. Каждое современное многоэтническое государство имеет свою историю собирания нации и формирования национальной идеи. В Казахстане идею собирания нации осуществляют, в том числе, на базе Ассамблеи народа Казахстана (далее – АНК). Ее трибуну используют для выражения ключевых консолидирующих идей, поскольку целью создания этого института гражданского общества, являющегося важным структурным компонентом политической системы страны, «является обеспечение общественного согласия и общенационального единства в Республике Казахстан на основе казахстанского патриотизма, гражданской и духовно-культурной общности этносов Казахстана при консолидирующей роли казахского народа» (Об АНК, 2008: URL).

Создание АНК предусматривает участие этого института в консолидирующих процессах нациестроительства на основании Положения об АНК, утвержденного Указом Президента Республики Казахстан от 7 сентября 2011 года № 149, а также в рамках реализации следующих программных документов, как Концепция развития АНК на 2022–2026 гг., Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства, утвержденные указами Президента Республики Казахстан соответственно от 15 сентября 2022 года № 1014 и от 28 декабря 2015 года № 147.

На основании сведений, представленных на официальном сайте АНК, в его состав входят представители от различных политических партий (Деятельность Ассамблеи народа Казахстана: URL). Согласно Конституции Республики Казахстан из десяти депутатов Сената пять назначаются на основании предложения АНК (Конституция Республики Казахстан: URL).

На XXII сессии АНК, прошедшей под эгидой идеи «Мәңгілік Ел: одна страна, одна судьба» 23 апреля 2015 года Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев в своем докладе, отмечая условия и качество формирования полиэтничности («Весь прошлый XX век на территории Казахстана шел сложный процесс формирования многоэтнического народа», «Как видите, наша многоэтничность была искусственно создана политической системой», «У нас есть прочный фундамент для мира и согласия. ...Это и есть казахстанское чудо, благодаря чему мы так живем»), предпринял экскурс в историю XX века Казахстана: «В самом начале века в ходе крестьянского переселения периода столыпинских реформ в Казахстан прибыло 1 миллион 150 тысяч человек из России, Украины и Беларуси. Через два десятилетия, в 30-е годы, во время коллективизации из центральных районов бывшего СССР в Казахстан было сослано 250 тысяч раскулаченных крестьян. В это же время на строительство промышленных объектов со всех уголков страны было переселено порядка 1,2 миллиона человек. При сталинском режиме в разные годы были депортированы целые народы – около 800 тысяч немцев, 102 тысячи поляков, 550 тысяч представителей народов Северного Кавказа, 18,5 тысячи корейских семей с Дальнего Востока. Их выгружали из вагонов прямо в голой степи. В то время здесь жили только казахи. Поэтому они и принимали. И казахские семьи, сами находившиеся в крайней нужде,

принимали их в свои саманные дома. Наша семья также приняла супружескую пару с тремя детьми» (Выступление Президента Казахстана..., 2015: URL). В ходе этого выступления Президентом было выдвинуто предложение: «Было бы справедливым день образования Ассамблеи народа Казахстана – 1 марта – ежегодно отмечать, как День благодарности всех этносов друг к другу и к казахам, проявившим милосердие и принявшим этих людей как родных. Это еще больше сблизило бы нас. Этот день может стать ярким праздником милосердия, дружбы и любви всех казахстанцев друг к другу» (Выступление Президента Казахстана..., 2015: URL). Выбор даты празднования Дня благодарности – 1 марта – обусловлен временем создания консультативно-совещательного органа при Президенте Республики Казахстан – АНК Казахстана на основании Указа Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 года № 2066 (Об образовании АНК, 1995: URL).

При беглом ознакомлении с текстами приведенного выше выступления на сайте АНК 2015 года и официальной Концепции празднования Дня благодарности, утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан от 5 января 2016 года, очевидна их содержательная и стилистическая близость. Концепция указывает на фактор влияния государственной политики Российского и затем Советского государства на формирование полиэтнического состава республики, которое, как указывается в ней, происходило в рамках государственных акций: освоение пустующих земель (в начале XX в. – 1,2 млн чел. из России, Украины и Беларуси), ссылок (1930-е гг. – 250 тыс. крестьян), в ходе индустриализации (1,2 млн чел.), депортаций (более 1,5 млн чел.: из Поволжья, европейской части СССР, Северного Кавказа, и Дальнего Востока) (О проекте Указа Президента РК, 2016: URL).

Согласно концепции праздника его целью определено «сохранение и развитие единства многонационального Казахстана на основе общей истории, памяти о совместных трудностях, пережитых благодаря поддержке казахов и всех этносов друг другу». Как отмечается в этом документе, «с начала XX века в Казахстан было переселено 5,6 миллиона человек. Казахские семьи, находившиеся в сложных экономических условиях, приняли все приезжие народы» (О проекте Указа Президента РК, 2016: URL).

В разделе «Информационно-идеологическое сопровождение праздника» рассматриваемого документа отмечается, что «в рамках празднования Дня благодарности необходимо делать акцент на событиях, подчеркивающих общее участие различных этносов в развитии страны при консолидирующей роли казахов. Особое внимание важно уделять освещению истории формирования современного казахстанского общества, сформированного в ходе сложных исторических событий благодаря заботе, вниманию, гостеприимству и поддержке казахов» (О проекте Указа Президента РК, 2016: URL).

Содержание концепции и сам факт появления в календаре праздничных дат Казахстана праздника День благодарности представляют исследовательский интерес с точки зрения изучения роли государства в использовании символических ресурсов в формировании государственной политики, направленной на консолидацию

в процессе нациестроительства. Исследовательский интерес, с одной стороны, определяется задачей выявить концептуальную основу, идею и цели, лежащие в основе учреждения этого праздника; с другой – необходимостью понять и попытаться объяснить указание на казахскую традицию гостеприимства.

Материалы и методы

Хотя в рассматриваемой концепции процессы изменения этнической и демографической характеристик населения Казахстана связывают с XX веком, известно, что их начало приходится на два столетия ранее – на XVIII век. Позднее, в продолжении 1824–1860-е гг. в степных и полупустынных ареалах Центрального, Юго-Восточного, Южного и Восточного Казахстана отмечается инфильтрация небольших групп неиндигенного населения (История Казахстана, 2000: 203). С этого времени в миграционный процесс в казахскую степь вовлекаются военно-казачья (нач. XVIII в.) и крестьянская (1824-1860 гг.; 1870–1890 гг.) колонизация (История Казахстана, 2000: 205-216), татарская (История Казахстана, 2000: 203, 219, 212, 224, 257-261; Махмутов, 2016), уйгурская и дунганская (с 1870-1880-е гг.) (История Казахстана, 2000: 230-254), немецкая (Эпендиев, 2015: 240-247; Бургарт, 2012: 9-7), польская (Гавенцки, 1998; Жумашев, Елеуханова, 2014; Из истории поляков в Казахстане, 2000), корейская (Кульбаев, Хегай, 2000) и другие диаспоры (История Казахстана: народы и культуры, 2000: 255-267).

Учитывая указанное обстоятельство, в статье использованы материалы в пределах данных хронологических рамок, включая сочинение Ф. В. Пояркова (1901), тексты статей, интервью, опубликованные в книге «Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории», вышедшей в рамках международного проекта «Память во имя будущего», инициированного Ассамблеей народа Казахстана и Межгосударственным фондом гуманитарного сотрудничества государств – участников СНГ в 2010 г., полевой материал, полученный в ходе исследований 2012–2014 гг., проведенных на территории Северного, Центрального и Восточного Казахстана, а также медиаматериалы, выявленные в интернет-пространстве. Кроме того, использованы материалы Центра русских исследований Гарвардского университета Джеймса Кричлоу (James Crichtlow) для Helsinki Watch.

Для анализа привлеченных материалов применены традиционные полевые методы этнографии, методы case-study, контент-анализ, количественный и качественный анализ. Количественный метод, использованный для анализа текстов 82 интервью казахстанцев, представителей 16 этносов – депортированных народов и их потомков, включенных в книгу «Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории», выявил интересную деталь. В интервью, включенных в книгу, 35 раз повторяется слово «гостеприимство».

Поскольку в статье предлагается рассмотреть символический аспект государственной политики применен интерпретативный подход, опирающийся на междисциплинарное исследование. Поэтому методологически работа основывается

на теоретических перспективах концепций памяти (Я. Ассман, П. Нора, М. Hirsch, А. Кадырханова), гостеприимства (И. Кант, А. Кунанбаев, Ж. Деррида, П. Сорокин, Э. Жабес), эмпатии (С. R. Rogers) и символических функций культуры и политики Э. Кассирера и М. Эдельмана.

Результаты и их обсуждение

Начнем свое исследование в хронологическом порядке, со времени формирования диаспор на территории Казахстана. В этом нам поможет ряд ярких сюжетов – случаев, которые позволят понять смысл изложенной в концепции идеи гостеприимства.

Два случая представлены в работе «Последний эпизод Дунганского восстания» врача, основателя и главы Семиреченского отделения Российского географического общества, члена Московского археологического общества Ф.В. Пояркова. В ней исследователь, укоряя переселенцев-крестьян в нежелании и игнорировании просьбы тогдашнего военного генерал-губернатора Семиречья Г.А. Колпаковского помочь беженцам-дунганам (Поярков, 1901: 58-60), Ф. В. Поярков сравнивает реакцию индигенного населения, проявляющего солидарность и помощь по отношению к дунганам. В качестве яркого примера человеколюбия со стороны казахов он приводит случай, произошедший в 1895 г.: *«Партия русских крестьян поздней осенью переселялась из Акмолинской в Семиреченскую область. Партия эта шла прямою дорогою, но как видно, ошиблась расчетом во времени и около озера Балкаша ее застали сильные холода. Запасы продовольствия как для себя, так и для скота у переселенцев истощились, и больше половины у них уже подошло, а к довершению всех их бедствий еще выпал снег, и в течении нескольких дней свирепствовали снежные бураны. Партии переселенцев-крестьян, оказавшиеся в столь критическом положении, грозила неминуемая смерть, но казахи, живущие около Балкаша, как, то узнали об этих переселенцах и их страданиях: киргизы¹ нашли их, приютили у себя, обогрели и дали знать в Пишпек уездной администрации. Чтобы последняя выслала все необходимое для дальнейшего их следования, и, пока подоспела помощь от администрации, они все это время кормили целую партию крестьян, не взяв с них никакой платы»* (Поярков, 1901: 64). Свидетель миграции участников Дунганского восстания на территорию Семиречья Ф.В. Поярков повествует от имени одного из дунган о том, как их приняли казахи: *«Киргизы отставших наших женщин и детей, выбившихся из сил стариков по дороге подбирали и после доставляли нам, чем не мало они спасли народа нашего, но немало из них было и таких, которые, воспользовавшись нашим затруднительным положением, забрали себе наших жен и детей, и так они у них остались навсегда»* (Поярков, 1901: 37). Мы не пытаемся показать красивую картинку и приводим здесь выдержку из исторического источника в полном объеме. Наряду с помощью и поддержкой по отношению к беженцам присутствовали и нелицеприятные случаи.

Третий сюжет из воспоминаний узницы АЛЖИРа Гертруды Платайс свидетельствует о случае, произошедшем в годы красного террора: *«Одним зимним*

¹ В российской историографии и документах имперского периода казахов в то время именовали киргизами, а киргизов – каракиргизами.

утром мы несли с озера Жаланаши охапки камышей. Через некоторое время на берегу озера появились старики и дети, которые по команде старших начали бросать в нас камни. Конвоиры начали громко смеяться: мол, видите, вас не только в Москве, вас и здесь, в ауле, не любят. Я споткнулась об эти камни, а когда упала рядом с ними, то почувствовала запах молока и сыра. Я взяла кусочек и положила в рот – он показался мне очень вкусным. Я собрала эти камушки и принесла в барак. Там были и заключенные женщины-казахи. Они сказали, что это курт – высушенный на солнце соленый творог (Токаева, 2011: URL).

Временная разница представленных случаев составляет около 70 лет, с 1870 по 1938 г. Они свидетельствуют о том, что традиционный характер гостеприимства казахов в его этнографическом измерении вышел за пределы не только межродового и межплеменного взаимодействия, но стал дискурсом, способствовавшим налаживанию нормальных, основанных на взаимности отношений с представителями иных этнических сообществ, незнакомых ни с заповедью *Алаша-хана*, ни с этикетными нормами традиционного гостевого взаимодействия у казахов. Казахи, осознавая себя в качестве принимающей стороны, ответственной за здоровье и жизнь пришедших групп, отчетливо понимая, что последние вторгаются и претендуют на их жизненное пространство, помогают им. Если в контексте казахской культуры характер гостеприимства определялся и по-прежнему определяется обязательной реципрокацией, то во взаимоотношениях с неказахами в качестве ключевой доминанты стало эмпатическое сопереживание, сочувствие, выражение порядочности, справедливости и гуманности, которые можно объяснить с точки зрения казахского языка как *адалдық* (чистота, честность, добросовестность, порядочность, преданность, верность), *адамгершілік* (букв.: человечность).

Традиционное гостеприимство – *қонақжайлық* в казахском обществе подразумевало и до сих пор предполагает знание о нем как императиве, основанном на жестком каркасе реципрокности и этикета (Сураганова, 2009: 102–116). В степи гостеприимство *қонақасы* (букв.: «пища гостя») – это специфический социальный феномен, возникший в глубокой древности с целью обеспечения путника пищей и кровом, сопровождавшегося ритуалом включения чужого в принимающий коллектив.

Лингвистический анализ казахских терминов гостеприимства – *қонақжайлық* (от *қонақ* – гость) показывает различие между европейской традицией, отсылающей к общеевропейскому понятию *hospes/hostis* – «чужеземец, нарушающий границы» (Зенкин, 2004) и казахским *қонақ*, этимологически восходящим к древнетюркскому *qon* – оседать, поселяться, избирать местом жительства (Древнетюркский словарь, 1969: 455). Лексическое поле вокруг основы *qon* не имеет негативного, несимметричного значения в отличие от вышеприведенного общеевропейского.

Как показывают источники, тюркская традиция гостеприимства распространялась не только на «своих», но и на «чужих». Гостеприимство в степи, так же как у горцев Кавказа, где оно этимологически восходит к тюркской же традиции – *куначество*, стало той эталонной практикой, которая предусматривает временное включение «чужого» в комплементарном режиме.

В традиционном мировоззрении казахов гостеприимство в качестве паттерна предполагало, что, принимая гостя и неукоснительно следуя традиции – завету легендарного первопредка *Алаша-хана*, хозяин брал на себя нравственное обязательство

не только перед людьми, но и перед духами предков по сохранению жизни, чести и достоинства гостя. Так степняк, исполняя закон предков, сохранял у соплеменников уважение к себе и свое имущество. Не принять или принять несоответствующим образом гостя у казахов значило потерять лицо, лишиться чести и достоинства и, возможно, части имущества (Сураганова, 2009: 102–116).

Исследователи, опираясь на документы эпохи депортации отмечают, что «Население районов, в которые осуществлялось выселение, в частности Казахской ССР, первоначально относилось с пониманием значимости этой меры в целях «внутренней безопасности в условиях военного времени» (Синицын 2011: 140). Полевые материалы говорят об обратном. Память 80-70-летних казахов хранит впечатления их старших родственников, родителей, которые были шокированы таким количеством прибывающих «наказанных». Сам вид новоприбывших, их отчаянное положение свидетельствовало о массовом нарушении элементарных прав человека, о бесчеловечном отношении государства к целым народам. Казахское население, пережившее ужасы голода 1920-1930-х гг. в очередной раз убедилось в возможностях советской системы, способной «наказать» тысячи людей, вплоть до физического истребления (ПМ, 2012-2014). «Последствием депортации народов было не только их физическое переселение на другие места проживания, но и распыление среди коренного населения Казахстана, Средней Азии, Сибири и других регионов, ликвидация национально-территориальных образований, стирание этнонимов, передача исконных мест проживания депортированных народов другим народам для заселения и хозяйственного освоения. Перекраивание этнической и административной карты страны привело к негативным последствиям, имеющим непосредственное значение до сих пор (осетино-ингушский конфликт, крымско-татарская, турко-месхетинская и другие проблемы)» (Синицын, 2011: 142).

Тяжелые климатические условия определенного для спецпереселенцев нового места проживания, отсутствие элементарных условий (жилья, медицинского обслуживания, продовольствия), подавленное эмоциональное состояние, все в совокупности приводило к высокому уровню смертности. «Голод и болезни косили в первую очередь детей и стариков» (Алимгазинов, Чиликова, 2019: 38). Условия военного времени, поспешность и неподготовленность властей для перемещения огромных человеческих масс привели к самым тяжелым последствиям: в 1944–1946 гг. умерло 23,7 % чеченцев, ингушей, карачаевцев и балкарцев, 19,6 % крымских татар, греков, болгар и армян, 17,4 % калмыков, 14,6 % турок-месхетинцев, курдов и хемшинов (Синицын, 2011: 140). Исследователи, опираясь на документальные источники утверждают, что «правовая незащищенность, уязвимость всех выселенных сопровождалась на местах выдворения новыми нарушениями их прав и свобод. Представители депортированных народов были морально и социально ущемлены, лишены элементарных прав» (Калыбекова, 2015: 100). Несправедливость, возмущение, протест, годы бесправия, вплоть до середины 1950-х гг. – вот неполная палитра чувств и ощущений, которые переживали депортированные.

В этих условиях казахи не по своей воле, выполняют роль принимающего сообщества. Во множестве недавно опубликованных работ, основная масса которых содержит прямую речь свидетелей и их потомков, обнаруживается указание на

гостеприимство в его гуманистическом измерении по отношению к насильственно перемещенным народам на территорию Казахстана. Слово «гостеприимство», наиболее часто встречающееся в этих исповедях. В значительной мере этим словом депортированные и их потомки характеризуют казахов и казахстанцев. И это не простая случайность, напротив, в этом присутствует важный посыл о том, как местное население, опираясь на свою исконную традицию, встречало озябших, измученных людей, проявляя эмпатию, основанную на признании самой главной ценности – человеческой жизни.

Депортированная из Украины Я.П. Шемчинская свидетельствует: «Ну, местные жители, они как помогали крепко, казахи людям нашим помогали, они обеспечили и дровами, и что там, и молоко, сено, сыр возили, масло возили. Ну там гостеприимные люди были... Сейчас все люди изменились, я вам хочу сказать, когда-то все были дружными, потому что была беда, поэтому все были дружными» (Депортация народов, 2013: 550). Уроженец Грузии, турок-мехетинец С. С. Мустафаев вспоминает: «Хорошо приняли казахи, молодцы. Таких казахов сейчас нет... Как, очень гостеприимны были, детям последнее молоко давали. Когда вспоминаешь, просто трудно *(плачет)*... голодный, холодный... Наши говорят, что казахи спасали. Не одна семья спасала, а все» (Депортация народов, 2013: 559).

Один из представителей греческой диаспоры, депортированных в Казахстан, вспоминает: «Of course, the local inhabitants showed us sympathy –living themselves wealthy life, they shared with us whatever they could» (Конечно, местные жители проявили к нам сочувствие – живя относительно обеспеченной жизнью, они делились с нами всем чем могли) (Shetkus, Pazilov, 2018: 106).

Насильственно вывезенный из Украины В. А. Ауман, ныне проживающий в г. Москве, вспоминает: «Вот, но казахи они были очень гостеприимными, они делились, и это характерная черта до сегодняшнего дня. Они делились с теми, кого выслали, последним, хотя это не исключает, скажем, вот такую вещь. Она с двух сторон характеризует. Вы помните, после целины мешками везли после уборки награды, конечно, в первую очередь эти награды получали лица коренной национальности, как тогда было принято. Но величие казахов как раз, в том и заключается, прежде всего я мог бы очень много говорить о Д. Кунаеве, который делал все возможное, для того чтобы справедливость какая-то все-таки была. Вопреки репрессиям, вопреки тому, что эти репрессии не были сняты, в Казахстане свыше 30 Героев Социалистического Труда *(речь идет о награжденных немецкой национальности – пояснение авторов)* в эти годы образовалось» (Депортация народов, 2013: 312).

В период с 15 июня по 8 июля 1991 года под руководством научного сотрудника Центра русских исследований Гарвардского университета Джеймса Кричлоу (James Critchlow) для «Helsinki Watch» было проведено исследование по изучению ситуации с представителями депортированных (среди них: немцы, чеченцы, корейцы, крымские татары, ингуши, турки-мехетинцы, калмыки, карачаевцы, курды, балкарцы), в том числе на территории Казахстана. Результатом исследования стал отчет «“Punished peoples” of the Soviet Union. The continuing legacy of Stalin’s» для Венского филиала

Международной Хельсинкской федерации по правам человека (The International Helsinki Federation for Human Rights, which is based in Vienna), подготовленный под руководством Роберта Л. Бернштейна (Robert L. Bernstein) и опубликованный в сентябре 1991 года в США. В Казахстане Дж. Кричлоу встречался с немцами, корейцами и курдами.

Как показано в данном отчете, из всех опрошенных наиболее обеспокоена судьбой своего народа была курдская группа. По ее мнению, на территории бывшего СССР остался лишь Казахстан, в котором они все еще чувствуют себя комфортно, желанными гостями: «Briefly stated, the Kurds are worried that there is only one Soviet republic left, Kazakhstan, in which they still feel welcome» ("Punished peoples" of the Soviet Union..., 1991: 71). Курды озабоченно задавались вопросом, что случится, если в Казахстане изменится политика? – «What will happen," they ask, "if Kazakhstan suddenly changes its policy?» ("Punished peoples" of the Soviet Union..., 1991: 71).

Уроженец г. Владивосток, этнический кореец М. У. Хван выступает с идеей: «я думаю, в степи под Акмолинском, под Астаной построить вот такую огромную башню, металла, слава Богу, хватит... И я хочу так назвать, там будет написано: Благодатной казахской земле, казахскому народу... Вы знаете, в чем дело, у них просторы казахских степей, вот представьте, вот юрта одна, мороз, буран, вот кто, куда, не видно ничего, да? И тут кто-то появляется и стучится, а если не пустишь, он умрет, замерзнет. Но, такая же участь постигнет тебя с твоей семьей. Потому что ты в этих просторах без помощи, никак нельзя. Вы, понимаете, поэтому гостеприимство у казахов традиционно происходит уже... вы понимаете. И я бы хотел бы, конечно, чтобы народная благородная традиция осталась. ...эти качества, благородные качества, доброты, надо сохранять» (Депортация народов, 2013: 182).

Попавший в детстве в Казахстан А. Мусуков (1942 г. р.) в ходе интервью, записанном в июле 2012 года, вспоминал, как к нему относились казахи-соседи: «Помню, я часто пользовался их добротой. Если мне хотелось кушать, то я начинал с независимым видом ходить мимо соседского дома туда-сюда. А сам в это время смотрел, не увидят ли меня из окна. И вскоре окно открывалось, меня звали и набивали полные карманы чем-нибудь вкусным. Я сам не кушал, а бежал домой и все отдавал маме. Сейчас я понимаю, что почти попрошайничал. Но, думаю, меня извинит то, что мне было 5 лет» (Гугова, Нальчикова, Текуева, 2016).

Депортированный с Дальнего Востока И.Т. Пак, этнический кореец, свидетельствует: «Казахстанским корейцам, наверное, особенно повезло, я думаю. Все-таки мы же не зря говорим «казахская гостеприимность», это не отнимешь у казахов, казахская гостеприимность – в целом все-таки менталитет казахов, вот это гостеприимность. Культура, да. Вот это сыграло все-таки тоже большую роль. Чтoб мы могли здесь быстрее адаптироваться вот в этих всех совершенно других условиях. Если бы казахская земля вместе с казахами они не были бы такими, не обладали бы таким менталитетом, как гостеприимство, мы испокон веков гостеприимны были, тогда смогли бы мы так быстро здесь адаптироваться и влиться вместе с ними, вот, в частности, в строительство Казахстана? Вот это я сомневаюсь. Вот возьмите Узбекистан

и Казахстан, вот число корейцев в Узбекистане почти в два раза больше, чем у нас. Почему (улыбается) докторов, ученых с учеными степенями у них в два раза меньше, чем у нас? Вот показатели еще. Понимаете, да?» (Депортация народов, 2013: 167).

Один из потомков депортированных немцев подчеркивает: «Многие этносы попали в Казахстан в 40-е годы прошлого века в связи с массовой депортацией. Казахский народ, хоть и сам бедствовал, всех гостеприимно принял и обогрел. Депортированные люди это оценили и все свои силы, здоровье и опыт отдавали стране, которая их приютила. Добро не забывается, помнить о нем люди будут всегда» (Николаенко: URL).

Как отмечает американская исследовательница М. Пол (Michaela Pohl), многие ее информанты подчеркивали, что местное население и особенно казахи относились к спецпереселенцам с большим сочувствием и добротой. В условиях, когда никто другой им не мог помочь, казахи спасали их от голодной смерти. Поэтому в их памяти остаются имена их спасителей. В одной из историй информатор рассказал о семье Исмульдиновых, он помнит их имена – Хусейн и Назам (по всей видимости искаженное – Назым). Он сказал о том, что никогда не забудет их, поскольку в этой казахской семье его не только кормили, давая ему пищу больше чем своим детям, к нему относились с лаской и сочувствием, как к человеку, оказавшемуся не по своей воле на чужбине: «They always spoke with me very affectionately, and they felt sorry for me, knowing that I was in a strange land» (Pohl, 2002: 405).

Вышеприведенные тексты интервью являются для нас важным свидетельством того, что казахский обычай гостеприимства стал культурной основой формирования позитивного сценария взаимоотношений между индигенным и неиндигенным населением.

При этом надо понимать, что местному населению намеренно представлялся демонизированный образ депортированных. Так, Микаэла Пол (Michaela Pohl), исследовательнице из США, один из информаторов-казахов рассказывал, что, когда ему поручили привезти спецпереселенцев с железнодорожной станции, он испуганно ожидал увидеть «devils» («чертей») (Pohl, 2002: 406). Помимо демонизации спецпереселенцев, негативное или индифферентное отношение к ним со стороны казахов определялось их бедственным положением, вызванным тотальным голодом 1930-х гг.: «We are not inclined to idealize the relationship between immigrants and the Kazakhs, especially in the initial period of deportation. Before the arrival of the deportees' attitude toward him was not positive. The Greeks, in his memoirs noted that initially they were as «enemies of the people» As you explore the deported families attitude toward them changed. Local residents shared with starving products, as-sisted in the construction of housing. Patience and hard working as the basic qualities mentioned by the Greeks locals» (Shetkus, Pazilov, 2018: 106). В ряде воспоминаний это обстоятельство особенно подчеркивается: «The Kazakh had nothing either, they were poor too'» – «У казахов тоже ничего не было, они тоже были бедны» (Eist, 2018: 219). Воспоминания этих людей позволяют понять состояние принимающего сообщества в целом и индигенного населения, которое пережило ужасы голода 1930-х гг. и репрессий. Представительница курдского этноса депортированная из Азербайджана Х. Ф. Сеидова рассказывает: «В

те времена в Казахстане тоже был голод. Тем более еще началась война. Нам было трудно, но казахи помогали чем могли, они обращались с нами как со своими. Пусть Аллах даст Иман казахским бабушкам и дедушкам. Казахский народ – очень открытый, спокойный и гостеприимный народ. У казахов брали невесток, сами выдавали. Вот так и сроднились... После переселения поначалу было трудно. Все-таки чужая страна, чужие люди. Потому что не было работы, и никто не знал, что ожидает нас впереди. Но, хвала Аллаху, благодаря казахам, благодаря их гостеприимству мы прожили, остались живы. Казахский народ помогал нам чем только мог. Потом мы быстро научились казахскому языку. Потому что наши языки и культура очень схожи» (Депортация народов, 2013: 269).

В тяжелое предвоенное время и годы войны в условиях репрессивного тоталитарного строя гостеприимное, эмпатическое отношение казахов к десяткам тысяч переселенцев, сосланных, депортированных корейцев, поляков, немцев, балкарцев, карачаевцев, чеченцев, ингушей и других позволило всем вместе выстоять.

Поворотным в осмыслении этой традиции стало интервью одного из авторов статьи с почтенным жителем одного из аула в Шынгыстау, который на провокационный вопрос, вызванный смешанным расположением могил немцев с казахскими на местном кладбище: «Қазақ зиратында/қорымында неліктен крест қойылған молалар кездеседі?» («Почему на казахском кладбище находятся могилы с крестами?») ответил исчерпывающе: «Онда жатқан адамдардың қандай айырмашылығы бар? Ол да адамның баласы!» («Чем отличаются люди, лежащие там? Они тоже дети человеческие!»)» (ПМ, 2012-2014).

Интервью состоялось в 2014 году в ауле Саржал Абайского района Восточно-Казахстанской (ныне Абайской) области, где до 1991 года около 50% жителей были депортированные немцы и их потомки. Умерших сельчан хоронили на одном кладбище. Ответ был быстрым, без размышлений. Для информатора вопросы этнической и конфессиональной принадлежности его бывших односельчан не имели значения. Главное то, что это – люди, «дети человеческие», все остальное для него вторично...

Надо сказать, что кладбища четко маркирует зону распространения фронта в казахской степи в XX веке. В ходе полевых исследований 2012–2014 гг. получен интересный итог: там, где численно доминировало казахское население, у поселений было только одно кладбище, куда хоронили всех сельчан. В некоторых местах в границах одного кладбища отмечались невысокие валы, отгораживающие могилы неказахов от всего остального пространства. И как показывает вышеприведенный ответ почтенного степняка, очевидно, что для индигенного населения этническая и религиозная принадлежность неказахов не имела существенного значения (ПМ, 2012-2014).

Такое отношение определялось осознанием похожести людей, их родства, которое красной линией проходит через творчество многих мыслителей человечества. Великий Абай писал: «Человек человеку друг. Потому что все в жизни – рождение, воспитание, чувство сытости, голода, печали, горя, форма человеческого тела, путь, которым являешься на свет (место (земля), на которой ты появился) и (место, куда ты

уходишь) которым уходишь их него – все у всех одинаково; ...Все люди гостят друг у друга, сам человек – гость в этой жизни, так стоит ли злословить, враждовать из-за богатства, завидовать чужому счастью, коситься друг на друга из-за пустяков» (Абай, 1993: 207). В целом казахам присуще понимание жизни каждого человека как кратковременное гостевание в этом мире, которое понуждает быть гостеприимным по отношению к «другому» или «чужому».

Близкое, по сути, понимание гостеприимства нашло отражение и в философии, и в культуре Западной Европы. Немецкий философ И. Кант еще в XVIII веке обозначил в качестве третьей и окончательной статьи договора о вечном мире: «Право всемирного гражданства должно быть ограничено условиями всеобщего гостеприимства» (Кант, 1966: 276). Мыслитель, понимал под гостеприимством не человеколюбие, но право, и гостеприимство в его интерпретации представлялось как «...право каждого чужестранца на то, чтобы тот, в чью страну он прибыл, не обращался с ним как с врагом. Он может выдворить его из своей страны, если это не ведет к гибели пришельца, но пока последний мирно живет там, он не должен обходиться с ним враждебно. Право, на которое может притязать чужестранец, – это... право посещения, принадлежащее всем людям, сознающим себя членами общества, в силу права общего владения земной поверхностью, на которой, как на поверхности шара, люди не могут рассеяться до бесконечности и потому должны терпеть соседство других; первоначально же никто не имеет большего права, чем другой, на существование в данном месте земли. ...Но это право на гостеприимство, т.е. право пришельца, не распространяется дальше возможности завязать сношения с коренными жителями», однако, столкнувшись с экспансионистскими, захватническими устремлениями пришельцев, местное население вправе вовсе отказать во въезде на свою территорию (Кант, 1966: 275).

Ратуя за равноправие народов и гражданских прав каждого отдельного человека, русский философ П. Сорокин, наблюдая разрушительные последствия Первой мировой войны, выражал надежду на то состояние мира, когда национальные идеи буду согласованы с идеями человечества, когда «...национальность не будет противоречить идее... «человека» (Сорокин, 1917: 28). Он писал по этому поводу в 1917 году в своей работе «Вечный мир и всемирное единение народов»: «Своим ближним» мы считаем теперь уже всех. Заповедь «не убий» наше сознание распространяет не только на своих соотечественников, но и на всех людей» (Сорокин, 1917: 21).

Методологический сдвиг в изучении феномена гостеприимства в XX веке получил свое развитие. Он перестал быть лишь предметом этнологии и антропологии, он стал занимать умы философов как система включения «другого». Сегодня феномен гостеприимства – одна из центральных тем гуманистической этики в мировой науке и культуре.

Пережившие потрясения Второй мировой войны, ученые и деятели Европы стали рассматривать гостеприимство как единственно возможный вариант человеческого взаимодействия. В поэтической и философской рефлексии французской послевоенной культуры этот тезис был наиболее развит. И поэт Эдмон Жабес (1912–1991), и философ Жак Деррида (1930–2004) настаивают на безвозмездном,

альтруистическом характере гостеприимства.

В одном из своих сочинений («Гостеприимство языка») Э. Жабес дает развернутое понимание проблемы принятия «чужого» в контексте европейской культуры середины XX века:

- ...Зачем ты явился в мою страну?
- Твоя мне милей всех.
- Симпатия к моей родине еще не оправдывает твоего назойливого присутствия среди нас.
- Чем я для тебя нехорош?
- Чужак, ты для меня чужак навсегда. Живи у себя, а не тут.
- Я говорю на языке твоей родины.
- За языком стоит народ, нация. Какой ты национальности?
- Теперь уже твоей.
- Страна – это в первую очередь земля.
- И земля отзывается в моей речи. Но, согласен, она не моя... (Жабес: URL).

В своей работе «О гостеприимстве» Жак Деррида вычленяет два уровня гостеприимства – «абсолютное» и «условное». При этом, как подчеркивает философ, «абсолютное гостеприимство» предполагает, что хозяин, открывая дверь незнакомцу, позволяет войти не только ему самому, но и «абсолютному, неизвестному, безымянному другому»: «Absolute hospitality requires that I open up my home and that I give not only to the foreigner (provided with a family name, with the social status of being a foreigner, etc.), but to the absolute, unknown, anonymous other, and that I give place to them, that I let them come, that I let them arrive, and take place in the place I offer them, without asking of them either reciprocity (entering into a pact) or even their names» (Derrida, 2000: 25).

Еще одна концепция – теория эмпатии – помогает нам понять важность человеческого участия, сопереживания. Согласно ее центральной идее в рамках гуманистической психологии – быть в состоянии эмпатии означает воспринимать внутренний мир другого в полной мере, то есть становиться этим другим, но без потери ощущения «как будто», ощущать радость или боль другого, как он их ощущает, и воспринимать их причины, как он их воспринимает – «a little more of the flavor of the feeling, that almost as if you're really weeping for yourself» (Rogers, 1975: 9).

Как видим, приведенная выше концепция Абая перекликается с идеями «всеобщего гостеприимства» И. Канта, «абсолютного гостеприимства» Ж. Деррида и теорией эмпатии К. Роджерса, что говорит о единстве понимания ценности человеческой жизни.

Таким образом, можно утверждать, что обычай гостеприимства казахов, равно как и практики взаимопомощи, входящие в ядро казахского этнонационального сознания (Казиев, 2015: 34), проявились в рассматриваемый период в полной мере. Так культурное наследие степняков стало гуманистической основой для развития межэтнических отношений, определявшихся человечностью, где на первый план выдвинулась не традиционная реципрокация, а эмпатическое отношение – сочувствие, сопереживание и человеческая ответственность.

Интеграция в довольно короткие сроки (1930–1950-е гг.) огромной массы этнически и культурно отличающихся от коренного населения людей осложнялась историческими обстоятельствами (последствия массового голода 1920–1930-х гг.), условиями военного времени, ориентацией всей экономики на обеспечение фронта, но несмотря на «противоречивое отношение местных к спецпереселенцам, врожденное добродушие, гостеприимство и толерантность казахов взяли верх над идеологическими постулатами режима. Осознав, что попавшие на их землю по воле злого рока не враги, а лишенцы, местные жители помогли депортированным освоиться в Казахстане» (Алимгазинов, Чиликова, 2019: 40).

В указанном выше отчете «*“Punished peoples” of the Soviet Union. The continuing legacy of Stalin’s*» использовались также материалы из СМИ. Среди них приводится цитата из газеты «Казахстанская правда» от 16 ноября 1990 года, где хирург, представитель этнической группы турков-месхетинцев, работающий в Казахстане, сетует на то, что его народ не может жить спокойно: «they won't let us live in peace» («жить спокойно нам не дают»)). Сама цитата охарактеризована как «Плач турецкого месхетинца, хирурга, работающего в Казахстане» (*“Punished peoples” of the Soviet Union...*, 1991: 51). Она приводится здесь как свидетельство разного отношения и оценок жизни на территории Казахстана. Кроме того, приведенная оценка несколько уводит нас от времени, когда в Казахстан прибывали насильственно перемещенные народы, она дает представление о времени накануне развала Союза, экономической разрухи и социальной нестабильности.

Итак, насильственная депортация в Казахстан внесла свой существенный вклад в качественное изменение этнодемографического состава населения. Оказавшись в значительной степени не по своей воле в роли принимающего сообщества, казахи вынуждены были вырабатывать новые адаптивные стратегии и практики для сохранения собственной идентичности и традиционной культуры, вступая во взаимодействие с пришлым населением.

Память об общей травме находит отражение в воспоминаниях депортированных. Самым тяжелым последствием депортации стало формирование исторической и культурной травмы, определившей дальнейшее существование этих народов. В одном из интервью потомок спецпереселенцев очень точно передал участь и переживания своих сородичей: «Когда человека отрывают от родной земли, он лишается возможности сопротивляться. Может быть, для этого в свое время тоталитарный режим и принял решение переселять некоторые народы со своей Родины. Земля – это не просто территория. Для вайнахов и вообще для любого человека понятие «земля отцов» имеет большой глубинный смысл, является источником вдохновения, сподвигает на будущие победы. Поэтому для вайнахов насильственный отрыв от земли отцов был сродни смерти» (Рахметулина, 2014: URL).

В современной реальности потомки депортированных устраивают общественные поминовения в дни депортации (Крымско-татарская диаспора Алматы..., 2017: URL). Так, медиапространство ежегодно пополняется сюжетами из самых разных уголков республики о проведении чеченской диаспорой 23 февраля благотворительных раздач

неимущим – садақа, актуализируя память о начале печальной известной операции «Чечевица» в 1944 году (Голубева, 2020: URL), дают поминальный обед (Саидов, 2019). В ряде регионов отмечают день памяти депортации в домах дружбы (Ахмаров, 2019), устанавливают памятные знаки (В Карагандинской области..., 2011: URL).

Указанные коммеморативные практики свидетельствуют не только об актуализации феномена посттравматической коллективной памяти, но и постпамяти. Очевидцы тех трагических событий уходят, вместо них остаются их потомки, чья память хранит печальные воспоминания. Последние, согласно мнению американского ученого М. Хирша, определяются как «постпамять», которая выражает память не очевидцев события, а последующих поколений, которые «помнят» только посредством историй, образов и поведения, среди которых они выросли (Hirsch, 2008: 111–114).

Стойкости памяти о депортации казахстанская исследовательница А. Кадырханова, опираясь на тезис Кэти Карут (С. Caruth) о делящейся темпоральности травмы, предложила «метафорическое сравнение: время после СССР – это безвременное пространство травмы» (Кадырханова, 2019: 246). «Воздействие травмы теоретически бесконечно, и время не лечит, – подчеркивает А. Кадырханова, – поскольку «травма проявляется по времени позже, она в первую очередь распространяет свое влияние на детей человека, ее пережившего, которые становятся, с одной стороны, вторичными жертвами репродуцированного травматического опыта, а с другой – свидетелями, в коммуникации с которыми этот опыт начинает оформляться в происшествие» (Кадырханова, 2019: 246–247).

Таким образом, постпамять – это качественно другой уровень памяти людей, присваивающих себе часть воспоминаний членов своей семьи на основе глубокой эмоциональной и душевной привязанности к ним. Поэтому, объясняя устойчивость воспоминаний об ужасах, связанных с депортацией, А. Кадырханова пишет: «Во многом пространство памяти в Казахстане – это пространство постпамяти, это семейные истории, рассказанные родителями, бабушками и дедушками, истории появления семьи в Казахстане, которые в тысячах случаев были связаны с насильственными переселениями, раскулачиваниями, государственными репрессиями» (Кадырханова, 2019: 173–174).

Выводы

Замыслом разработчиков концепции и учредителей праздника, как нам представляется, является идея «собирания нации» в современных условиях полиэтнического общества Казахстана. Память и постпамять о депортации используются в республике как символические ресурсы в организации репрезентации социальной реальности.

Праздник День благодарности в качестве символа может быть определен в системе координат М. Эдельмана как конденсирующий символ (condensation symbols). В концепции Э. Кассирера его можно рассматривать как «символическую форму», которая является не только понятийной категорией, но репрезентует собой

образный мир, некое «откровение, идущее изнутри вовне, «синтез мира и духа», впервые гарантирующий их подлинное первоединство» (Кассирер, 2002: 45). Такой символ соединяет (condense) в «одном символическом событии, знаке или действии патриотическую гордость, страх, память о былой славе или унижении, обещание будущего величия, – что-то одно или все вместе» (Эдельман, 2014: 192).

В нашем случае День благодарности – конденсирующий символ, непосредственно ассоциируется с депортацией, коллективной травмой, а опосредованно – с трагическими событиями 1920–1930-х гг. в Казахстане – голодом и репрессиями. Все эти события в концентрированном виде привели к осознанию ценности человеческой жизни, к необходимости консолидации людей на личностном уровне вне зависимости от директив партии и правительства в XX веке.

Введение этого символа в государственную политику основывается на понимании политики как символической формы, когда отношения человека и политики взаимообусловлены и «являются отражением друг друга» (Эдельман, 2014: 190). Не случайно система воображаемых смыслов, рассматриваемая М. Эдельманом как жизненно важная, позволяет понять, постичь «широкой публикой действий элит, а следовательно – для социальной гармонии» (Эдельман, 2014: 190). Логика установления праздника День благодарности в Республике Казахстан свидетельствует о понимании политической элитой страны необходимости преодоления исторической травмы и об уважении к нематериальному культурному наследию, к которому относится обычай гостеприимства. Оба аспекта, как нам представляется, стали определяющими факторами в учреждении этого праздника.

Содержание концепции и факт учреждения Дня благодарности демонстрируют обращение к символическому потенциалу культурного наследия казахов (традиция гостеприимства), конструирование «собираания нации» на основе позитивизации коллективной травмы, пережитой спецпереселенцами. Также содержание концепции, на наш взгляд, опирается на использование таких символических форм (по Э. Кассиреру), как историческая и культурная память.

Именно такое его понимание стало основанием для включения в перечень профессиональных и иных праздников в Республике Казахстан нового праздника – Дня благодарности – в 2016 году (О внесении изменения, 2016: URL).

Появление Дня благодарности, безусловно, отвечает задачам государственной политики в символическом конструировании единой идентичности и укреплении целостности народа Казахстана. Именно поэтому праздник находит позитивный отклик среди казахстанцев. Праздник День благодарности, на наш взгляд, нашел свое оформление в позитивном сценарии «коммеморативной бдительности» как место памяти (*lieux de mémoire*) (Нора, 1999: 27). Ибо в дни праздников «и скорбных дат история становится памятью» (Ассман, 2014: 225).

День благодарности символически, как фокусирующая линза, вобрал в себя не только трагический опыт, поскольку соотносится с историей депортации народов в 1930-40-е гг., но и позитивный импульс, выражающийся в традиции гостеприимства казахов.

Статья выполнена в рамках реализации фундаментального исследовательского проекта «Историческая память в современном Казахстане: факторы влияния, основные идеи и тренды» Института истории государства МНВО РК.

Список литературы

Абай. Отыз төртінші сөз. Слово тридцать четвертое // Книга слов. Поэмы. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.

Алимгазинов К.Ш., Чиликова Е.В. Предисловие // Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов. Т. 3. – Алматы: LEM, 2019. – С. 24-43

Ассман Я. Культурная память: письмо, память и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер с нем. М.М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

Ахмаров Н. Операция «Чечевица»: депортации чеченцев и ингушей в Казахстан – 75 лет. URL: <https://mir24.tv/news/16349580/vtoraya-rodina-75-let-deportacii-chechencev-i-ingushei-v-kazakhstan>. 23.02.2019 (дата обращения: 25. 12.2023)

Өпендиев Т.Ә. Қазақстан аумағында неміс диаспорасының миграциялық толқынының пайда болу мәселелері // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. – № 2. – 2015. – С. 240-247

Бургарт Л.А. Из истории католической веры и церкви в Казахстане. – Усть-Каменогорск, 2012. – 338 с.

В Карагандинской области установлен мемориальный знак в память о депортированных народах Северного Кавказа. URL: <https://kaztag.kz/ru/news/v-karagandinskoy-oblasti-ustanovlen-memorialnyy-znak-v-pamyat-o-deportirovannykh-narodakh-severnogo-kavkaza>. 31.05.2011 (дата обращения: 25. 12.2023)

Выступление Президента Казахстана Н.А.Назарбаева на XXII сессии Ассамблеи народа Казахстана // Ассамблея народа Казахстана. Материалы к сессиям. URL: <https://assembly.kz/ru/sess/vystuplenie-prezidenta-kazakhstana-n-nazarbaeva-na-khkhii-sessii-assamblei-naroda-kazakhstana> (дата обращения: 11.12.2023)

Гавенцки М. Поляки в этнической структуре Казахстана. Прошлое, настоящее и будущее // Вестник Омского университета. – Вып. 2. – 1998. – С. 53-59. URL: <https://omsu.ru/vestnik/articles/y1998-i2/a053/article.html> (дата обращения: 06.12.2023)

Голубева Ш. "Дорога смерти". Путь в Казахстан вспомнили депортированные чеченцы. URL: <https://tengrinews.kz/news/doroga-smerti-put-kazahstan-vspomnili-deportirovannyye-392472/>. 23.02.2020 (дата обращения: 06.12.2023)

Гугова М. Х., Нальчикова Е. А., Текуева М. А. Онтологический опыт депортации: гендерный аспект. Манускрипт. – № 6-1 (68). – 2016. – С. 71-74.

Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории» (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930-50 годы в Казахстан) / под общей редакцией Б.И. Ракишевой. – Астана, 2013. – 683 с.

Деятельность Ассамблеи народа Казахстана. URL: <https://assembly.kz/ru/ank/deyatelnost-assamblei-naroda-kazakhstana> (дата обращения: 06.12.2023)

Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 678 с.

Жабес Э. Из «Книги гостеприимства» журнал «Комментарии». URL: <http://www.arba.ru/art/6362> (дата обращения: 14.02.2022)

Жумашев Р.М., Елеуханова С.В. Депортация поляков в Казахстан в 30–40-е годы XX в.: анализ исторических источников // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – № 3 (75). – 2014. – С. 4-10

Зенкин С. Гостеприимство: к антропологическому и литературному определению // Новое литературное обозрение. – № 1. – 2004. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2004/1/gostepriimstvo-k-antropologicheskomu-i-literaturnomu-opredeleniyu.html> (дата обращения: 10.12.2023)

Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.) Сборник документов; Архив Президента Республики Казахстан / Отв. редактор Л. Д. Дегитаева. – Алматы: ТОО «Издательский дом «Казакстан», 2000. – 344 с.

История Казахстана: народы и культуры: Учеб. пособие / Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 608 с.

Кадырханова А. Бесконечное «после». искусство как инструмент осмысления культурной памяти и травмы в постсоветском Казахстане // Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление / Под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. – С. 245-271

Казиев С. Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы): дис. ...докт. ист. наук. 07.00.07. Москва, 2015. – 549 с.

Калыбекова М. Ч. Депортация народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны // Гуманитарные науки в Сибири. – № 1. Том 22. – 2015. – С. 98-101

Кант И. К Вечному миру // Сочинения в шести томах. – М.: «Мысль», 1966. – С. 256-309

Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык. – М.; СПб.: Университетская книга, 2002. – 272 с.

Конституция Республики Казахстан. URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения: 24.12.2023)

Крымскотатарская диаспора Алматы поминает жертв депортации. URL: <https://rus.azattyq.org/a/28495163.html>. 18.05.2017 (дата обращения 29.12.2023)

Кульбаев Т., Хегай А. Депортация. – Алматы: Данекер, 2000. – 274 с.

Махмутов З. А. История заселения татарами Казахской степи (XVII-XX вв.) // Манускрипт. – № 12-1 (74). – 2016. – С. 123-126

Николаенко Е. Новый праздник Казахстана // Электронное самоуправление этнических немцев. URL: <http://www.old.wiedergeburt.kz/index.php/germansofkazakhstan/history/1388-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0> (дата обращения: 24.12.2023)

Нора П. Проблематика мест памяти // Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж. де, Винок М. Франция-память. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – С. 17-50

Об Ассамблее народа Казахстана. Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 года № 70-IV. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_#z1 (дата обращения: 23.12.2023)

Об образовании Ассамблеи народов Казахстана. Указа Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 г. N 2066. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002066_#z0 (дата обращения: 23.12.2023)

Об утверждении перечня праздничных дат в Республике Казахстан, Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 октября 2017 года № 689. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000689> (дата обращения: 26.12.2023)

О внесении изменения и дополнения в Указ Президента Республики Казахстан от 20 января 1998 года № 3827 «О профессиональных и иных праздниках в Республике Казахстан». Указ Президента Республики Казахстан от 14 января 2016 года № 173. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U980003827_ (Дата обращения: 11.02.2022)

О проекте Указа Президента РК – О проекте Указа Президента Республики Казахстан «О внесении изменения и дополнения в Указ Президента Республики Казахстан от 20 января 1998 года № 3827 «О профессиональных и иных праздниках в Республике Казахстан». Постановление Правительства Республики Казахстан от 5 января 2016 года № 1. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1600000001> (дата обращения: 19.12.2023)

ПМ, 2012-2014. Полевые материалы З. Сурагановой.

Поярков Ф.В. Последний эпизод Дунганского восстания (Маленькая страница из прошлой жизни Семиречья) Памятная книжка и адрес календарь Семиреченской области на 1901 год. Издание Семиреченского Областного Статистического комитета. – Верный: Типография Семиреченского Областного Правления, 1901. – С. 1-76.

Рахметуллина Р. Интервью с А. С. Мурадовым. Счастливы, что вносим свой вклад в процветание Родины // Казахстанская правда. 21.02. 2014. URL: <https://kazpravda.kz/n/schastlivy-chto-vnosim-svoy-vklad-v-protsvetanie-rodiny/> (дата обращения: 11.04.2022)

Синицын Ф. Л. Депортации народов как фактор дестабилизации этнической ситуации в Поволжском, Кавказском и Крымском регионах СССР (1941-1944 гг.) // Информационная безопасность регионов. – № 2 (9). – 2011. – С. 137-143

Сорокин П.А. Вечный мир и всемирное единение народов / приват-доц. Питирим Сорокин. – Петроград: Кооперативное издательское товарищество социал-революционеров «Революционная мысль», 1917. – 31 с. URL: <https://www.prilib.ru/item/751233> (дата обращения: 10 апреля 2023).

Сураганова З.К. Обмен дарами в казахской традиционной культуре. – Астана, 2009. – 192 с.

Токаева А. История лагеря с экзотическим названием «АЛЖИП» и его узниц. 20.05.2011. URL: https://rus.azattyq.org/a/gulag_camp_kazakhstan/24179843.html (дата обращения: 12.02.2023)

Условное и абсолютное гостеприимство // Блог Жанны Прашкевич. URL: <http://prashkevich.com/uslovnoe-i-absolyutnoe-gostepriimstvo/> (Дата обращения: 12.02.2023)

Эдельман М. Символическое использование политики. Реф. книги: Edelman M. The symbolic uses of politics. – 5 th ed. – Urbana etc.: Univ. of Illinois press, 1972. – 201 p. // Символическая политика. – № 2. – 2014. – С. 189-191

Derrida J. Of hospitality / Anne Dufourmantelle invites Jacques Derrida to respond; translated by Rachel Bowlby. Stanford, 2000. 172 p.

Eist K. Fragmented histories and belonging: Intergenerational memories and experiences of Germans from the former Soviet Union in contemporary Germany. Doctoral thesis, Goldsmiths, University of London [Thesis]. 2018. URL: <http://research.gold.ac.uk/24706/> (дата обращения: 11.12.2023)

Hirsch M. The Generation of Postmemory. Poetics Today 1 March 2008. – № 29 (1). – P. 103–128. doi: <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019> URL: <https://read.dukeupress.edu/poetics-today/article/29/1/103/20954/The-Generation-of-Postmemory> (дата обращения: 11.12.2023)

Pohl M. “It cannot be that our graves will be here”: The survival of Chechen and Ingush deportees in Kazakhstan, 1944-1957 // Journal of Genocide Research. – № 4 (3). – 2002. – P. 401-430. DOI: 10.1080/14623520220151989

“Punished peoples” of the Soviet Union. the continuing legacy of Stalin’s. A Helsinki Watch Report. September 1991. – New York, Washington, 1991. – 78 p.

Shetkus Benediktas, Pazilov Ye. FORCED LABOR OF DEPORTED PEOPLES IN THE INDUSTRY OF SOUTHERN KAZAKHSTAN (the example of Kentau city) // Вестник КазНУ: Серия историческая. – № 1 Том 88. – 2018. – С. 103-110. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH-2018-1-186>

Rogers C. R. Empathic: An Unappreciated Way of Being // The Counseling Psychologist. – No 2. Vol. 5. – 1975. – P. 2-10. URL: <http://dx.doi.org/10.1177/001100007500500202> <https://www.semanticscholar.org/paper/Empathic%3A-An-Unappreciated-Way-of-Being-Rogers/076af19e50f022ccbe5bf16f413f79b5c6904c05> (Дата обращения: 11.12.2023)

Алғыс айту күні: Қазақстан Республикасының символдық саясаты мен ортақ бірегейлікті құрастырудағы мәдени мұраның рөлі

**Зубайда К. Сураганова, Нурбек С. Пусырманов,
Еркебұлан Р. Аманғосов, Альбина Т. Культаева**
Мемлекет тарих институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Осы жұмыс 2015 жылы Алғыс айту күніне бастамашы болған ҚР Президентінің сөйлеген сөздерін, мерекенің негізгі идеяларының негізіндегі ресми Тұжырымдамасын, осы мереке туралы медиаконтентті, полиэтносты қауымдастық – Қазақстан халқының қалыптасу тарихы жөнінде түсінік беретін мәліметтерді, түрлі халықтарды республика аумағына депортациялау жөніндегі ауызша тарихи деректерді талдау негізінде жазылған.

Тарихи құжаттар мен далалық мәліметтерді қарастыру қазақстандықтардың тарихи және мәдени жарақатынан, ұжымдық жадынан туындайтын мерекенің мәдени негіздерін анықтауға мүмкіндік береді. Дереккөздерді талдау мерекелік күннің тұғырлы негіздерін ашып қана қоймай, маңызды аспектілерінің бірі – Қазақстандағы индигенді емес халықты қабылдауды институционалды түрде қамтамасыз еткен дәстүрлі қонақжайлылық тәжірибесінің әсерін айқындайды.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы мерекені өзектендірудің тарихи және мәдени негіздерін түсінудің шегін кеңейтудегі пәнаралық тарихи-антропологиялық тәсілдемесімен айқындалады.

Мақаланың әдіснамалық негізіне қонақжайлылық, жад, эмпатия және символдық саясат теориялары алынды. Осы аталған теориялық перспективалар қарастырылып отырған мерекенің жасырын негіздерін ашып көрсетуде мүмкін береді.

Алғыс айту күнінің ресми тұжырымдамасын талдау республиканың полиэтносты қоғамдастығын қалыптастырудың тарихы мен кезеңдерін түсіндіретін, оның негізінде

әлеуметтік және саяси қауымдастық – Қазақстан халқын біріктіретін мереке ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы – Қазақстан халқының тарихи тағдырының ортақтығынан туындайтын Алғыс айту күнінің сындарлы негіздерін ғылыми негізделген анықтамасында, сондай-ақ мерекенің ресми тұжырымдамасын толықтыруларында.

Түйін сөздер: мереке; Алғыс айту күні; символдық саясат; Қазақстан; қонақжайлылық; тарихи жараян; ұжымдық жад; ұлттық бірегейлік.

Gratitude Day: the role of cultural heritage in the construction of a common identity and symbolic policy of the Republic of Kazakhstan

**Zubaida K. Suraganova, Nurbek S. Pusyrmannov,
Erkebulan R. Amangosov, Albina T. Kultaeva**
Institute of State History, Astana, Kazakhstan

Abstract. This paper is written on the basis of analysing the speech of the President of the Republic of Kazakhstan, who initiated the Day of Gratitude in 2015. The research explores the official concept of the holiday, examining its key ideas, media content related to the celebration, materials providing insights into the history of the formation of the multiethnic community – the people of Kazakhstan, and oral-historical evidences of various peoples deportation to the territory of the republic.

The use of historical documents and field materials allows for the identification of the cultural foundations of the holiday, resulting from the historical and cultural trauma and collective memory of the Kazakh people. The analysis of sources not only reveals the fundamental basis of the celebratory date but also identifies another important aspect – the influence of traditional hospitality practices that institutionally provided the reception of non-indigenous populations in Kazakhstan.

The scientific significance of this work lies in its interdisciplinary historical-anthropological approach, expanding the boundaries of understanding the historical and cultural foundations of the holiday's actualisation.

The methodological framework of the article is grounded in the theories of hospitality, memory, empathy, and symbolic politics, allowing for the uncovering of implicit foundations of the examined celebration.

Examining the official concept of the Gratitude Day for its interpretation as a holiday elucidating the history and stages of the formation of the republic's multiethnic community. Additionally, it serves as the basis for constructing social and political unity – the people of Kazakhstan.

The practical significance of the conducted research lies in the scientifically substantiated identification of the constructive foundations of the Gratitude Day, obtained from the shared historical destiny of the people of Kazakhstan, as well as in providing an addition to the official concept of the holiday.

Keywords: Holiday; Gratitude Day; symbolic policy; Kazakhstan; hospitality; historical trauma; collective memory; national identity

References

- Abai. Otyz tortinshi soz. Slovo tridsat chetvertoe [Word Thirty-nine] // Kniga slov [The Book of Words]. Poemy [Poem]. (Almaty, 1993, 272 p.) [in Kazakh and Russian]
- Alimgazinov K.Sh., Chilikova E.V. Predislovie [Preface] // Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939-1945 gg. [From the history of deportations. Kazakhstan. 1939-1945s.]. Sbornik dokumentov [Collection of documents]. V. 3. (Almaty, 2019, 708 p., pp. 24-43) [in Russian]
- Assman Ia. Kulturnaia pamiat: pismo, pamiat i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti [Cultural memory: writing, memory and political identity in the high cultures of antiquity] / per s nem. M.M. Sokolskoi [transl. from german by M.M. Sokolskoi] (Moscow, 2004, 368 p.) [in Russian]
- Akhmarov N. Operatsiia «Chechevitsa»: deportatsii chechentsev i ingushei v Kazakhstan – 75 let [Operation “Chechevitsa”: Deportation of Chechens and Ingush to Kazakhstan - 75 years] Available at: <https://mir24.tv/news/16349580/vtoraya-rodina-75-let-deportacii-chechencev-i-ingushei-v-kazakhstan> [in Russian]
- Apendiev T.A. Kazakstan aumagyynda nemis diasporasynyn migratsiialyk tolkynynyn paida bolu maseleleri [Problems of the emergence of the migration wave of the German diaspora on the territory of Kazakhstan] // Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh i humanitarnykh nauk [Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social sciences and humanities] (2, pp. 240-247, 2015) [in Kazakh]
- Burgart L.A. Iz istorii katolicheskoi very i tserkvi v Kazakhstane [From the History of the Catholic Faith and Church in Kazakhstan] (Ust-Kamenogorsk, 2012, 338 p.) [in Russian]
- V Karagandinskoi oblasti ustanovlen memorialnyi znak v pamiat o deportirovannykh narodakh Severnogo Kavkaza [A memorial sign in honour of the deported peoples of the North Caucasus has been installed in Karaganda region] Available at: <https://kaztag.kz/ru/news/v-karagandinskoy-oblasti-ustanovlen-memorialnyy-znak-v-pamyat-o-deportirovannykh-narodakh-severnogo-kavkaza>. (2011) (accessed 25.12.2023) [in Russian]
- Vystupleniye Prezidenta Kazakhstana N.A.Nazarbayeva na XXII sessii Assamblei naroda Kazakhstana // Assambleya naroda Kazakhstana. Materialy k sessiyam [Speech by the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the XXII session of the Assembly of the People of Kazakhstan // Assembly of the People of Kazakhstan. Materials for sessions] Available at: (accessed 11.12.2023) [in Russian]
- Gaventski M. Poliaki v etnicheskoi strukture Kazakhstana. Proshloe, nastoiashchee i budushchee [Poles in the ethnic structure of Kazakhstan. Past, Present and Future] // Vestnik Omskogo universiteta [Vestnik of Omsk University], (2nd issue, 1998, pp. 53-59) Available at: <https://omsu.ru/vestnik/articles/y1998-i2/a053/article.html> (accessed 06.12.2023) [in Russian]
- Golubeva Sh. "Doroga smerti". Put v Kazakhstan vspomnili deportirovannye chechentsy [“Road of Death”. The road to Kazakhstan remembered by deported Chechens] Available at: <https://tengrinews.kz/news/doroga-smerti-put-kazakhstan-vspomnili-deportirovannye-392472/> (2020) [in Russian]

Gugova M. Kh., Nalchikova E. A., Tekueva M. A. Ontologicheskii opyt deportatsii: gendernyi aspect [The ontological experience of deportation: a gendered perspective]. Manuscript [Manuscript] (2016, 6-1(68), pp. 71-74) [in Russian]

Deportatsiia narodov v Kazakhstan v 1930-1950 gg.: obshchnost istorii (interviu s postradavshimi ot deportatsii v 1930-50 gody v Kazakhstan) [Deportation of nations in Kazakhstan in 1930-1950s: Commonality of History (interviews with victims of deportations in 1930-50s to Kazakhstan)] / pod obshchei redaktsiei Rakishevoi B.I [under the general editorship of Rakisheva B.I. (Astana, 2013, 683 p.) [in Russian]

Drevnetiurkskii slovar [Ancient Turkic Dictionary] (1969, 678 p) [in Russian].

Zhabes E. Iz «Knigi gostepriimstva» zhurnal «Kommentarii» [“Hospitality Books” Journal “Commentary”] Available at: <http://www.arba.ru/art/6362> (accessed 14.02.2022) [in Russian]

Zhumashev R.M., Eleukhanova S.V. Deportatsiia poliakov v Kazakhstan v 30–40-e gody KhKh v.: analiz istoricheskikh istochnikov [Deportation of Poles to Kazakhstan in the 30-40s of the twentieth century: analysis of historical sources] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. [Bulletin of Karaganda University] Seriya «Istoriia. Filosofii» [Series “History. Philosophy”] (3(75), 2014, pp. 4-10) [in Russian]

Zenkin S. Gostepriimstvo: k antropologicheskomu i literaturnomu opredeleniiu [Hospitality: to anthropological and literary definition] // Novoe literaturnoe obozrenie [New literary review] (1, 2004) Available at: <https://magazines.gorky.media/nlo/2004/1/gostepriimstvo-k-antropologicheskomu-i-literaturnomu-opredeleniyu.html> (accessed 10.12.2023) [in Russian]

Iz istorii poliakov v Kazakhstane (1936-1956 gg.) Sbornik dokumentov [From the history of Poles in Kazakhstan (1936-1956) Collection of documents]; Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] / Otv. redaktor L. D. Degitaeva [Editor-in-Chief L. D. Degitaeva] (Almaty, 2000, 344 p) [in Russian]

Istoriia Kazakhstana: narody i kultury: Ucheb. posobie [History of Kazakhstan: peoples and cultures: Textbook] / Masanov N.E. i dr [et al] (Almaty, 2000, 608 p.) [in Russian]

Kadyrkhanova A. Beskonechnoe «posle». iskusstvo kak instrument osmysleniia kulturnoi pamiati i travmy v postsovetском Kazakhstane [Infinite "after". art as a tool to comprehend cultural memory and trauma in post-Soviet Kazakhstan] // Zhivaia pamiat. Stalinizm v Kazakhstane – Proshloe, Pamiat, Preodolenie [Living Memory. Stalinism in Kazakhstan - Past, Memory, Overcoming] / edited by. Zh.B. Abylkhozhina, M.L. Akulova, A.V. Tsai. (Almaty, 2019, 272 p, pp. 245-271) [in Russian]

Kaziev S. Sh. Sovetskaia natsionalnaia politika i problemy doveriia v mezhetnicheskikh otnosheniiakh v Kazakhstane (1917-1991 gody) [Soviet national policy and problems of trust in interethnic relations in Kazakhstan 1917-1991s]. Dissertatsiia na soiskanie uchen. step. d-ra istor. nauk [Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences] (Moscow, 2015, 549 p.) [in Russian]

Kalybekova M. Ch. Deportatsiia narodov v Kazakhstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Deportation of peoples to Kazakhstan during the Great Patriotic War] // Gumanitarnye nauki v Sibiri [Humanities in Siberia], V.22, (1, 2015, pp. 98-101) [in Russian]

Kant I. K Vechnomu miru [To the eternal world] // Sochineniia v shesti tomakh [Compositions in six volumes] (Moscow, 1966, pp. 256-309) [in Russian]

Kassirer E. Filosofiiia simvolicheskikh form [Philosophy of symbolic forms]. V.1 (2002, Moscow, Saint Petersburg) [in Russian]

Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan] Available at: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (accessed 24.12.2023) [in Russian]

Krymskotatarskaia diaspora Almaty pominaet zhertv deportatsii [Crimean Tatar diaspora in Almaty commemorates victims of deportation] Available at: <https://rus.azattyq.org/a/28495163.html> (accessed 29.12.2023) (2017) [in Russian]

Kulbaev T., Khegai A. Deportatsiya [Deportation]. (Almaty, 2000? 274 p.) [in Russian]

Makhmutov Z. A. Istoriia zaseleniia tatarami Kazakhskoi stepi (XVII-XX vv.) [History of settlement of the Kazakh Steppe by Tatars 17-20th cc] // Manuskript [Manuscript]. (12-1(74), pp. 123-126) Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-zaseleniya-tatarami-kazahskoy-stepi-xvii-xx-vv> [in Russian]

Nikolaenko E. Novyi prazdnik Kazakhstana [New holiday of Kazakhstan] // Elektronnoe samoupravlenie etnicheskikh nemtsev [Electronic self-government of ethnic Germans] Available at: <http://www.old.wiedergeburt.kz/index.php/germansofkazakhstan/history/1388-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0> (accessed 24.12.2023) [in Russian]

Nora P. Problematika mest pamiati [Problematisation of places of memory] // Nora P., Ozuf M., Piuimezh Zh. de, Vinok M. Frantsiia-pamiat [France-memory] (Saint Petersburg, 1999, pp. 17-50) [in Russian]

About the Assembly of the People of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan dated October 20, 2008 No. 70-IV [Ob Assambleye naroda Kazakhstana. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 oktyabrya 2008 goda № 70-IV] Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_#z1 (accessed 23.12.2023) [in Russian]

Ob obrazovanii Assamblei narodov Kazakhstana. Ukaza Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 1 marta 1995 g. N 2066 [On the formation of the Assembly of Peoples of Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 1, 1995 N 2066] Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002066_#z0 (accessed 23.12.2023) [in Russian]

Ob utverzhdenii perechnya prazdnichnykh dat v Respublike Kazakhstan, Postanovleniye Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 31 oktyabrya 2017 goda № 689 [On approval of the list of holidays in the Republic of Kazakhstan, Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2017 No. 689.] Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000689> (accessed 26.12.2023) [in Russian]

O vnesenii izmeneniia i dopolneniia v Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 20 ianvaria 1998 goda № 3827 «O professionalnykh i inykh prazdnikakh v Respublike Kazakhstan» [On introducing amendments and additions to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 20 January 1998 No. 3827 “On professional and other holidays in the Republic of Kazakhstan”]. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 14 ianvaria 2016 goda № 173 [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 14 January 2016 No. 173] Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U980003827_ (accessed 11.02.2022) [in Russian]

O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazakhstan «O vnesenii izmeneniia i dopolneniia v Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 20 ianvaria 1998 goda № 3827 «O professionalnykh i inykh prazdnikakh v Respublike Kazakhstan». Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan

ot 5 ianvaria 2016 goda № 1 [On the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On amendments and additions to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from 20 January 1998 No. 3827 "On professional and other holidays in the Republic of Kazakhstan". Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 5 January 2016 No. 1]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1600000001> (accessed 19.12.2023) [in Russian]

PM 2012-2014 [FM 2012-2014]. Polevye materialy Z.Suraganovoi, 2014 [Field materials by Z. Suraganova, 2014. [in Russian]

Poiarkov F.V. Poslednii epizod Dungsanskogo vosstaniia (Malenkaia stranitsa iz proshloi zhizni Semirechia) Pamiatnaia knizhka i adres kalendar Semirechenskoi oblasti na 1901 god [The last episode of the Dungan uprising (A small page from the past life of Semirechye) Memorable book and address calendar of Semirechenskaya oblast for 1901s]. Izdanie Semirechenskogo Oblastnogo Statisticheskogo komiteta [Publication of the Semirechensk Regional Statistical Committee]. (Vernyi, 1901, pp. 1-76) [in Russian]

Rakhmetullina R. Interviu s A. S. Muradovym. Schastlivy, chto vnosim svoi vklad v protsvetanie Rodiny [Interview with A.S. Muradov. Happy that we contribute to the prosperity of the Motherland] // Kazakhstanskaia Pravda [Kazakhstan truth] (2014) Available at: <https://kazpravda.kz/n/schastlivy-chto-vnosim-svoy-vklad-v-protsvetanie-rodiny/> [in Russian]

Sinitsyn F. L. Deportatsii narodov kak faktor destabilizatsii etnicheskoi situatsii v Povolzhskom, Kavkazskom i Krymskom regionakh SSSR (1941-1944 gg.) [Deportations of peoples as a factor of destabilization of the ethnic situation in the Volga, Caucasus and Crimean regions of the USSR (1941-1944s)] // Informatsionnaia bezopasnost regionov. 2011. № 2 (9). Nauchno-prakticheskii zhurnal. S. 137-143 [Information Security of Regions. Scientific and practical journal] (2011, 2(9), pp. 137-143) [in Russian]

Sorokin P.A. Vechnyi mir i vseмирное единение народов [Eternal peace and world unity of peoples] / privat-dots. Pitirim Sorokin [privat-assoc.prof. Pitirim Sorokin] Available at: <https://www.prilib.ru/item/751233> (Petrograd, 1917, p.31) (accessed 10.04.2022) [in Russian]

Suraganova Z.K. Obmen darami v kazakhskoi traditsionnoi culture [Exchange of gifts in Kazakh traditional culture] (Astana, 2009, 192 p) [in Russian]

Tokaeva A. Istoriia lageria s ekzoticheskim nazvaniem «ALZHIR» i ego uznits [The story of the camp with the exotic name "ALZHIR" and its prisoners] (2011) Available at: https://rus.azattyq.org/a/gulag_camp_kazakhstan/24179843.html (accessed 12.02.2022) [in Russian]

Uslovnoe i absoliutnoe gostepriimstvo [Conditional and Absolute Hospitality] // Blog Zhanny Prashkevich [Zhanna Prashkevich's Blog] Available at: <http://prashkevich.com/uslovnoe-i-absolyutnoe-gostepriimstvo/> (accessed 12.02.2022) [in Russian]

Edelman M. The symbolic uses of politics. – 5 th ed. – Urbana etc.: Univ. of Illinois press, 1972. – 201 p. // Simvolicheskaiia politika [Symbolic policy] (2014, 2, pp. 189-191) [in English]

Derrida J. Of hospitality / Anne Dufourmantelle invites Jacques Derrida to respond; translated by Rachel Bowlby. Stanford, 2000. 172 p. [in English]

Eist K. Fragmented histories and belonging: Intergenerational memories and experiences of Germans from the former Soviet Union in contemporary Germany. Doctoral thesis, Goldsmiths, University of London [Thesis]. 2018. Available at: <http://research.gold.ac.uk/24706/> ((accessed 11.12.2023) [in English]

Hirsch M. The Generation of Postmemory. *Poetics Today* 1 March 2008; 29 (1): 103–128. doi: <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019> Available at: <https://read.dukeupress.edu/poetics-today/article/29/1/103/20954/The-Generation-of-Postmemory> (accessed 11.04.2022) [in English]

Pohl M. “It cannot be that our graves will be here”: The survival of Chechen and Ingush deportees in Kazakhstan, 1944-1957 // *Journal of Genocide Research* 4 (3). 2002. 401-430. DOI: 10.1080/14623520220151989 [in English]

“Punished peoples” of the Soviet Union. the continuing legacy of Stalin’s. A Helsinki Watch Report. September 1991. – New York, Washington, 1991. 78 p. [in English]

Shetkus Benediktas, Pazilov Ye. FORCED LABOR OF DEPORTED PEOPLES IN THE INDUSTRY OF SOUTHERN KAZAKHSTAN (the example of Kentau city) // *Vestnik KazNU: Seriya istoricheskaya* (Bulletin of KazNU: Historical Series), V. 88 No.1 DOI: <https://doi.org/10.26577/JH-2018-1-186> (2018, pp. 103-110) [in English]

Rogers C. R. Empathic: An Unappreciated Way of Being. *The Counseling Psychologist*, 1975, Vol. 5, No 2, 2-10. Available at: <http://dx.doi.org/10.1177/001100007500500202> <https://www.semanticscholar.org/paper/Empathic%3A-An-Unappreciated-Way-of-Being-Rogers/076af19e50f022ccbe5bf16f413f79b5c6904c05> (accessed 11.02.2022) [in English]

Information about the authors/Авторлар туралы мәлімет/ Сведения об авторах:

Zubaida K. Suraganova – Leading Researcher at the Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences

Nurbek S. Pysyrmayev – Director of the Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, PhD

Erkebulan R. Amangosov – Head of the Scientific and Information Department of Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Master of Social Knowledge

Albina T. Kultaeva – Translator of the Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Зубайда К. Сураганова – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты

Нұрбек С. Пұсырманов – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институтының директоры, PhD

Еркебұлан Р. Амангосов – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институты ғылыми-ақпарат бөлімінің басшысы, әлеуметтік білімдер магистрі

Альбина Т. Культаева – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институтының аудармашысы

Зубайда К. Сураганова – ведущий научный сотрудник Института истории государства Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, кандидат исторических наук

Нурбек С. Пусырманов – директор Института истории государства Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, PhD

Еркебулан Р. Амангосов – руководитель Научно-информационного отдела Института истории государства Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, магистр социальных знаний

Альбина Т. Культаева – переводчик Института истории государства Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

FTAMP 03.20.00

Ғылыми мақала

<https://orcid.org/0000-0002-2407-0500>

<https://orcid.org/0009-0003-5100-2444>

<https://orcid.org/0000-0002-7115-4547>

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-215-232>

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Кемел Тоқаев шығармашылығы («Солдат соғысқа кетті» романы негізінде)

Мадияр Н. Шакиев¹, Тілеген С. Садықов¹, Игорь Л. Жеребцов³

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

³РФА Орал бөлімшесінің ғылыми орталығы Тіл, әдебиет және тарих институты. Ресей Федерациясы, Сыктывкар қаласы

E-mail: madiyar.shakiev@mail.ru corresponding author, sadykov_ts@enu.kz,
zherebtsov@mail.illhkomisc.ru

Аннотация. Мақала мазмұны Ұлы Отан соғысының Дон, 1-ші Украин, 2-ші Белорус майданының ірі шайқастарына қатысушы Кемел Тоқаевқа байланысты өрбиді. Автор, зерттеліп отырған тұлғаның Қызыләскер құрамындағы 226-шы атқыштар дивизиясы мен 7-ші маңдай шепті бұзатын гвардиялық танк полкі жеке құрамдарының қатарында болған кездегі ұрыс іс-қимылдарының барысын ашып көрсетуге әрекет жасайды. Сонымен қатар жазушы қатысқан маңызды шайқастардың масштабы мен Қазақстанның жеңіске қосқан елеулі үлесі туралы қысқаша мәлімет береді. Зерттеу барысында Кемел Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» автобиографиялық романындағы сюжеттік оқиғалар мен көрсетілген уақыт аралығына ерекше назар аударылды. Мақала авторы Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Ресей Федерациясының Қорғаныс министрлігі және Орталық мемлекеттік архиві құжаттарын, мерзімдік басылымдардағы замандастар жарияланымдары мен отбасы мүшесінің естелік кітабын, Ұлы Отан соғысы туралы отандық ғалымдардың ұжымдық монографиялары мен тарихи-құжаттық жинақтарын қолданды. Ұрыс қимылдарындағы танк полкінің іс-әрекеттерін толықтырып сипаттайтын карталар визуалды түрде ұсынылған мәліметтердің дәлдігін арттыруға септігін тигізді. Кемел Тоқаев шығармасының мазмұны мен архив құжаттарындағы мәліметтерді сәйкестендіру барысында, әдеби шығарманың тарихи астары бар екендігі айқындалды. Зерттеу жұмысы қорытындысында ардагер-жазушының әскери жолының логикалық аяқталуы ретінде алған марапаттары аталып, осы бағытта әлі де зерттеулер қажет екеніне тоқталды. Сонымен бірге қазақ әдебиетіндегі жаңа детективтік жанрдың дамуы тікелей Кемел Тоқаев есімімен байланысты екені айтылды.

Кілт сөздер: Кемел Тоқаев, соғыс, шайқас, Қызыл әскер, Сталинград майданы, роман, жазушы.

Received 28.07.2023. Revised 28.10.2023. Accepted 15.11.2023. Available online 30.03.2024.

For citation:

Shakiyev M.N., Sadykov T.S., Zherebtsov I.L. Kemel Tokayev in the years of the Great Patriotic war (based on the novel «A soldier who went to war») // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – P. 215-232. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-215-232>

Для цитирования:

Шакиев М.Н., Садықов Т.С., Жеребцов И.Л. Кемель Токаев в годы Великой Отечественной войны (на основе романа «Солдат ушел на войну») // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – No.1. – С. 215-232. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-215-232>

Кіріспе

Посткеңестік мемлекеттер тарихында ауыр із қалдырған Ұлы Отан соғысы қазіргі таңда жан-жақты зерттеліп жатқан мәселелердің бірі. Аталған тақырыпта көптеген ғылыми еңбектер, әдеби шығармалар, мерзімді басылымдарда мақалалар жарық көрді. Соғыс бойынша бұрын қолжетімсіз болған архивтік құжаттардың құпиялық мерзімі өтуіне байланысты, ғылыми жаңалықтары бар маңызды монографиялар, диссертациялар, мақалалар, тарихи құжаттар жинақтары шығуда. Қазақстан тарих ғылымында да аталған процесс тоқтаусыз жүріп жатыр.

Германия және оның одақтастары Кеңес Одағымен арадағы Молотов-Риббентроп пактін бұзып, 1941 жылдың 22 маусымда Ұлы Отан соғысының басталуына әкеліп соқты. Бастапқыда «Барбаросса» атты соғыс жоспары бойынша КСРО-ны басып алу көзделді. Қанды қырғын кезінде Мәскеу, Ржев, Сталинград, Ленинград, Курск сияқты стратегиялық маңызды қалалар мен елді мекендерде ең ірі шайқастар орын алды. Аталған ірі әскери қимылдардың бірі Ржев шайқасына жас қазақ офицері Қасым Болтаев қатысып, ерлікпен қаза табады. Ал мақалада зерттеліп отырған тұлға, Қасым Болтаевтың туған інісі Кемел Тоқаев, алғашқы соғыс күндерін Сталинград үшін шайқаста бастайды.

Кемел Тоқаевтың қысқаша өмірбаяны. «1923 жылы 2 қазанда кіндік қаны Алматы облысының Қаратал ауданына қарасты Кәлпе ауылында тамған Кемел Тоқаев жиырма жасқа толар-толмастан соғысқа аттанды. 226 атқыштар дивизиясында, кейінірек 7 гвардиялық танк полкінің құрамында Сталинградты, Белоруссия, Украина жерлерін азат етуге қатысты. Екі жарым жыл оқ пен оттың арасында жүріп, оң аяғынан ауыр жарақат алып, елге оралды. Қазақ ұлттық университетін 1948 жылы бітіріп, «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш»), «Қазақстан пионері» (қазіргі «Ұлан»), «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») басылымдарында жауапты қызметтер атқарды. Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі «Ведомостінде» бас редактор, Қазақстан Жазушылар одағында әдеби кеңесші болды. Оннан астам кітабы қазақ және орыс тілдерінде басылды» (Атыхан, 2014: 3).

Қазіргі таңда, қазақ әдебиетінде алғашқы детективтік жанрдағы шығармаларын жазған жазушының өмірі әлі де толыққанды зерттелмеген. Кемел Тоқаев есіміне қатысты ашық архивтік құжаттардың аздығы, аса жоғары қорғалатын отбасының архивтік қорына қол жеткізудің қиындығы зерттеу жұмыстарына кедергілер келтіреді. Қазақстанда жасақталмаған дивизияның құрамында соғысқа аттануы, өз алдына әскери іс қимылдарға қатысу барысын қарастыру мәселесін қиындатады. Оған қоса Ұлы Отан соғысы туралы көптеген архивтік деректердің құпия сақталуы, зерттеу жұмыстарын тежейді.

Зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында баяндау (нарративтік) және хронологиялық тәсілдер қолданылды. Бірінші, баяндау әдісі жазушы өмірінің маңызды тұстарын, әсіресе

соғыс уақытындағы елеулі оқиғаларды сипаттауға мүмкіндік туғызады. Екінші, зерттеліп отырған тұлғаның биографиясындағы әскери іс-қимылдарға қатысты бөлігін хронологиялық ретпен қарастыру мәселесіне орай қолданылды. Жоғарыда келтірілген методологиялық тәсілдер мақаланың зерттеу тақырыбынан ауытқымай, тиянақты жазылуына септігін тигізеді. Сонымен қатар, Кемел Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» автобиографиялық романының мазмұны мен архив құжаттарында ұсынылған мәліметтерді салыстыру әдісі арқылы сәйкестіктер анықталды.

Талқылау

Ұлы Отан соғысы Қазақстан тарихындағы ең ауқымды, түбегейлі зерттелмеген тақырыптардың бірі және оның тарихнамасын кезеңдеу, мақалада Тәуелсіздік алғаннан кейін бастау көзделді. Отандық ғалымдар зерттеулерін жүйелеу мақсатында негізгі екі кезең қарастырылды.

Бірінші кезең, 1991-2005 жылдар аралығында кеңестік тарихнамадан алшақтау процесі басталып, соңғы жылдары үдей түседі. Аталмыш кезеңде Қ. Аманжолов (Аманжолов, 1991), П. Белан, Н. Едігенов (Белан, Едыгенов, 1995), М. Қозыбаев (Козыбаев, Едыгенов, 1995) сияқты және басқа да ғалымдардың еңбектері елеулі орын алады. Бұл еңбектер Ұлы Отан соғысы жылдарындағы еліміздің тарихы туралы құнды мәліметтер береді. Соның ішінде Қазақстан территориясында жасақталған әскери бөлімдер, жеке жауынгерлер мен тыл қызметкерлері деңгейінде архивтік құжаттарға сүйеніліп жазылған. Сонымен қатар жеңістің 60 жылдығына орай монографиялар, ғылыми конференция жинақтары, мерзімді басылымдарда мақалалар шығарылды.

Екінші кезең, 2006-2022 жылдар аралығындағы тарихнамада ұлттық нарративтің бәсеңдеу үдерісі байқалады. Осы орайда жеңістің 65 жылдығы мен 70 жылдығына байланысты жарыққа шыққан көлемді жұмыстарды атап өтуге болады. Мысалы, 2010 жылы жарыққа шыққан Б. Аяған, Х. Әбжанов, Т.С. Садықов, Ж.Ұ. Қыдыралинаның бірлескен «Қазақ жауынгері Ұлы Отан соғысы майданында» атты тарихи-құжаттық зерттеуіне тоқталған негізді. Сонымен қатар «Абырой мен парыз (Еуропа елдеріндегі Екінші дүниежүзілік және Ұлы Отан соғысы жылдарына қазақстандықтардың қатысуы)» (Аяған және т.б., 2015) ұжымдық монографиясында аталған тақырып жан-жақты қамтылған. Атап айтқанда, Қазақстан аумағында құрылған әскери құрамалардың ірі шайқастарға қатысу барысы, соғыс жылдарындағы экономикалық-өндірістік жағдай, жекелеген ардагерлердің естеліктері қарастырылған. Бұл еңбектердің маңызы ҚазССР-дің ұлы жеңіске қосқан үлесіне байланысты кеңестік кезең зерттеушілерімен қамтылмаған мәселелер отандық тарихшылар тарапынан сараланып, орынды баға берілген.

Ұлы Отан соғысы тарихын, Қазақстанда құрылған әскери бөлімдердің, қатысушы тұлғалардың биографиясын зерттеуде құнды мәлімет беретін мемуарлар, автобиографиялық шығармалардың алатын орны ерекше. Осыған орай Бауыржан Момышұлы (Момыш-ұлы, 1988), Қасым Қайсенов (Кайсенов, 1954), Мәлік Ғабдуллин (Ғабдуллин, 1961) сияқты ардагер-жазушылардың естелік еңбектерін атап өтуге

болады. Аталған тұлғалардың қатарына Кемел Тоқаевты да жатқызу негізді.

Кемел Тоқаев тұлғасына қатысты түбегейлі зерттеулер жоқтың қасы. Қазіргі таңда Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әке туралы ой-толғау» (Тоқаев, 2005) естелік еңбегі мен Ұлттық академиялық кітапхана ұжымының шығарған библиографиялық көрсеткіште ғана архивтік құжаттарға негізделген тыңғылықты деректерді көруге болады. Сонымен қатар республикалық, өңірлік деңгейдегі мерзімдік басылымдарда жарық көрген замандастарының соғыс, шығармашылық, қызметтік жолдары туралы мәлімет беретін мақалаларды атап өтуге болады.

Мақаланың негізіне зерттеліп отырған тұлғаның соғыс жылдары туралы «Солдат соғысқа кетті» (Тоқаев, 1983) романы алынып, мазмұны мен сюжеттік оқиғалар хронологиясы архивтік құжаттар негізінде сәйкестендірілді.

Нәтижелер. Соғыс жағдайында жауынгерлерді моральдық қалпын жоғары деңгейде сақтау үшін, партия басшылығы тарапынан Қызыл әскер жетістіктерін ашық көрсетіп отырды. Алайда көп мөлшерде адам шығынына алып келген сәтсіздіктерді бүркемелеу, статистикалық мәліметтерді бүрмалау, құжаттарды аса құпия ұстау саясаты да жүргізілді. Сол себепті Ұлы Отан соғысының көптеген шайқастары мен әскери операцияларының барысын тарихи тұрғыда зерттеп, нақты баға беру қиын. Сондай-ақ, дақтары көп сәтсіздіктердің біріне Ржев қоршауын атап өткен негізді. Аталған қоршауда зерттеліп отырған тұлғаның ағасы ерлікпен қаза тапқан.

Кемел Тоқаев пен ағасы Қасым Болтаев 1933 жылы ашаршылық салдарынан Фрунзе (Бішкек) қаласына көшуге мәжбүр болды. Бір күнде әке-шешесі мен қарындасынан айырылған ағайындылар балалар үйінде тәрбиеленіп, біраз уақыттан соң Шымкент қаласындағы жетім балаларға арналған мектеп-интернатына ауыстырылады. Орталық мемлекеттік архивтегі Кемел Тоқаевтың жеке қорында сақталған құжатта келесі мәлімет келтіріледі: «Анықтама. Кемел Тоқаевтың 1933-1940 жылдар аралығында балалар үйінің тәрбиеленушісі болғанын растау үшін берілді. Құжатты Шымкент қаласының М.И. Калинин атындағы қорғасын зауытының директоры куәландырып, қол қояды» (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві 1038 қ, 1 т, 35 іс, 3 п).

Кемел Тоқаевтың ағасының соғыста қаза табуының мән-жайлары ұзақ уақыт бойы белгісіз болып, тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана деректер табылды. Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әке туралы ой-толғау» естелік еңбегінде осындай деректер келтіріледі. Мәселен, «Тиісті жұмысты Н. Әбіқаевтың басқаруымен Қазақстанның Ресейдегі елшілігі жүргізді. «Мемориал» қоғамының мұрағатындағы «Бас ПУР РККА ЧК бөлім бастығы, полк комиссары Гитерманның «Калинин майданы саяси кеңесі мүшелерінен қаза болғандар, Қызыл Армия қатарынан шығару» деген баянжазбасы табылды, ол «1942 жылы 22 ақпанда ұрыста қаза тапты» деп жазылған» (Тоқаев, 2005: 156). Ржев түбіндегі шайқас туралы деректер көп жылдар бойы жасырылып, архивтік құжаттар құпия сақталды. Себебі Ұлы Отан соғысындағы Қызыл Әскер бөлімдердің жеке құрамы қырылған ең сәтсіз шайқастардың бірі болды. Қасым Болтаев туралы мәліметтердің көп уақыт бойы белгісіз болу себебі осыдан деген тұжырым жасауға болады. «Материалда Қ. Болтаев кіші саяси жетекші шенінде, «186-шы атқыштар дивизиясының 290-шы атқыштар полкі көлік ротасының саяси жетекшісі лауазымын

атқарғаны айтылады. Биографиялық мәліметтеріне келсек, Қ. Болтаев 1920 жылы Алматы облысының Қаратал ауданында дүниеге келген, қазақ, бойдақ, 1942 жылдан бастап БКП(б) мүшесі, Қызыл Армия қатарында 1939 жылдан бері, саяси жұмыста 1941 жылдан. Тверь облысы, Ржев ауданының Трубино ауылындағы бауырластар зираты оның жер бетіндегі соңғы мекеніне айналды» (Тоқаев, 2005: 157). Кемел Тоқаев ағасы ерлікпен қаза тапқан кезде әскерге шақырылуға жарамды жаста болды. Фрунзе қаласындағы жаяу әскер училищесіндегі 3 айдан астам дайындықтан кейін майданға жіберілді. «Солдат соғысқа кетті» автобиографиялық романының «Солдат күнделігінен» атты бөлігінің үзіндісінде, 1942 жылдың 24 тамызында училище курсанттарын сапқа тұрғызып, лейтенант атағын алу емтиханынан бұрын, шұғыл соғысқа аттанатындары туралы жарияланғаны баяндалады (Тоқаев, 2005: 157). Бұл мәліметті растайтын Орталық мемлекеттік архивтегі Қазақстан Жазушылар одағы қорының жеке ісінде өз қолымен толтырған сауалнама парағы сақталған. «Еңбек жолы басталғалы атқарылған қызметі (әскери қызметті қоса алғанда)» пунктіндегі таблицада төмендегі мәліметтер келтірілген:

№	Мекеменің атауы мен орналасқан жері (толық)	Лауазымы	Уақыт аралығы	Ауысу себебі
1	Фрунзе жаяу әскер училищесі, Фрунзе қаласы	Курсант	1942 жыл, мамыр-1942 жыл, қыркүйек	Қорғаныс халық комиссары бұйрығы
2	226 атқыштар дивизиясы	Бөлімше командирі	1942 жыл, қыркүйек-1942 қараша	Қорғаныс халық комиссары бұйрығы
3	Әскери госпиталь		1942 жыл, қараша-1943 жыл, қаңтар	
4	7-ші гвардиялық маңдай шепті бұзатын танк полкі	Бөлімше командирі	1943 жыл, қаңтар-1945 жыл, қаңтар	Қорғаныс халық комиссары бұйрығы
5	Гомель, Омск қалалық хирургиялық госпиталі		1945 жыл, қаңтар-1945 жыл, шілде	

Кемел Тоқаевтың жеке іс-парағы (ҚР ОМА 1778 қ, 1 т, 817 іс, 7 п).

Кемел Тоқаевтың автобиографиялық романының жалғасында әскери бөлімдерінің Сталинград шайқасына қосылатыны туралы келесі үзіндіде баяндалады. «30 қыркүйек, 1942 жыл. Ертең соғысқа аттанамыз. Бағытымыз Сталинград майданы. Қазір ғана комсомол активінің жиналысы боп өтті. Сонда жағдайдың өте ауыр екені айтылды. Майданға шұғыл көмек керек» (Тоқаев, 1983: 8). Жоғарыда келтірілген таблицадағы деректі хронологиялық шеңберге сәйкестендірген жағдайда, 226 атқыштар дивизиясы құрамында болған.

1942 жылы, бірнеше сәтті әскери іс-қимылдарды жүзеге асырған жау бөлімдері Кеңес Одағының оңтүстік өңірлеріне қарай ығысты. Себебі Қызыл Әскердің мұнай, металл, астық, су сияқты маңызды қажеттіліктерін қамтамасыз ететін орталықтары және тасымалдау жолдары болып саналатын Еділ, Дон, Кавказ аудандарын басып алуды көздеді. Осы мақсатта Сталинградтың географиялық орналасуы, стратегиялық тұрғыда маңыздылығы, Германия басшылығының назарына түсіп, басты нысананың біріне айналуына негіз болды. «Германияның осы соғыс операциясы табысты іске асқанда Кеңес Одағын қолдаған мемлекеттердің Германияға деген саясаты өзгертіндігі ескерілді. 1942 жылғы жемісті шабуылдар Германияның одақтастары арасындағы беделінің артып, олардың Кеңес одағына қарсы соғыста белсенділік көрсететіндерін де есепке алды. Соның ішінде Түркияның одақтастық міндеттерін атқаруға деген жауапкершілігін, Жапонияның шығыстан Кеңес Одағына шабуыл жасауын талқылауға арналған нақты келісімдер де қарастырылды. Яғни, фашистік Германия 1942 жылдың жазынан басталатын жаңа соғыс операциясына үлкен үміт артты» (Аяған және т.б., 2015: 110).

Демек, Сталинград шайқасының нәтижесі, соғыс барысын түбегейлі өзгерткен әскери операция. Себебі, одақтас және бақылаушы мемлекеттер Кеңес Одағы немесе Германия пайдасына екінші, үшінші майданды ашу шешіміне ықпал ететін негізгі фактор болып саналды.

Сталинград үшін шайқас әлем тарихындағы ең қайғылы қанды қырғындарының бірі. Соғыс театрындағы әскери-іс қимылға жеке құрам мен әскери техниканың сандық масштабы, аталған географиялық нүктенің стратегиялық маңызын айқындайды. «Сталинград шайқасының ауқымы да зор болды. Кейбір кездерде екі жақтан 2 миллионнан астам, 2 мыңнан астам танк және осыншама самолет, 26 мың зеңбірек пен миномет қатыстқан шайқас 1942 жылғы шілденің ортасынан басталады» (Аяған және т.б., 2010: 142).

Екі жақты табанды ұрыстың бастапқы қайнаған кезеңі 1942 жылдың 17 шілдесі мен 19 қараша аралығында болды. Германияның шабуылдап, Кеңес әскерлерінің бөлімдері қорғанып жатқан уақытта, Кемел Тоқаев, 226 атқыштар дивизиясы құрамында қатарларына қосылды.

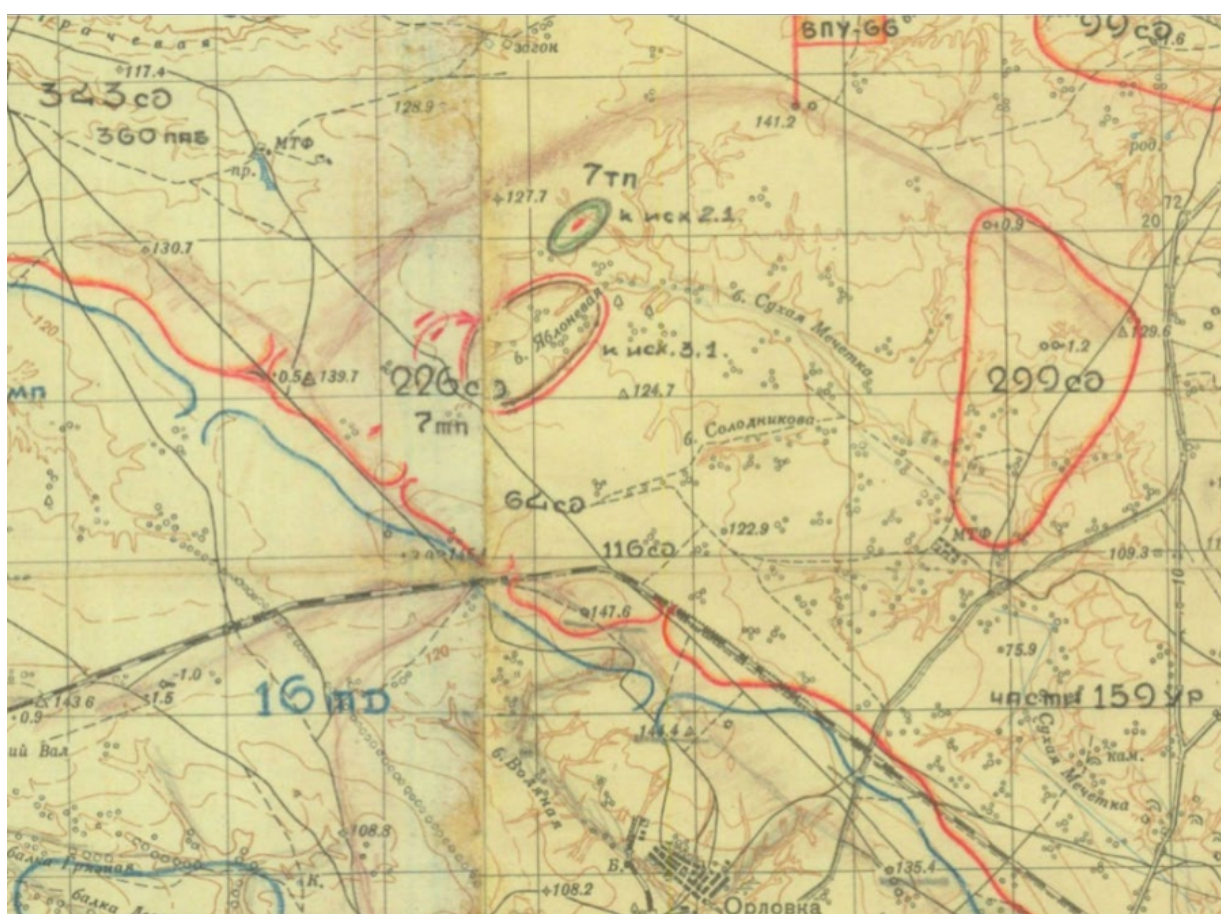
Кемел Тоқаев романындағы «Солдат күнделігінен» бөліміндегі үзіндісінде, «1942 жылы 2 қараша күні дивизия штабына шақырылғаны баяндалған. Мазмұнында жау тылында арнайы тапсырма орындау барысында қолынан жарақат алғаны айтылады. Жоғарыда келтірілген жеке істегі құжатының таблицасында, әскери госпитальға түскен кезі 1942 жылдың қараша айы деп көрсетілген» (Тоқаев, 1983: 100). Осыдан автобиографиялық романдағы оқиғалар мен жеке ісіндегі материалдағы хронологиялық сәйкестікке тағы көз жеткізуге болады.

Автобиографиялық туындыда, 1942 жылдың 26 желтоқсанда зерттеліп отырған тұлға «госпитальдан дәрігерлік комиссия рұқсатымен, соғыс алаңына оралғаны айтылған. Ал 1943 жылы 1 қаңтарда 7-ші гвардиялық маңдай шепті бұзатын танк полкі құрамына іріктелгені» туралы тоқталып кетеді (Тоқаев, 1983: 124). Осыған орай, жазушының архив құжаттарында сақталған деректерінде госпитальдан шығу уақыты мен жаңа әскери бөлімге автоматшылар взводының бөлімше командирі лауазымына қабылданғаны, жоғарыда көрсетілген хронологиялық аралыққа сай келеді. Аталған гвардиялық полк Сталинград майданында соғысты. Демек, Кемел Тоқаев стратегиялық маңызды қала үшін соғысын жалғастырды.

«7-ші гвардиялық маңдай шепті бұзатын танк полкі Норильск қаласында, 1942 жылғы 27 қазандағы Қорғаныс халық комиссарының № 1104913сс және Мәскеу автобронетанкі орталығы басшысының № 813 директивалары негізінде, 329-шы танк батальоны мен 119-шы танк бригадасының базасынан жасақталған. Құрамы: полк басшылығы, полк штабы, әрқайсысында 5 KB-1С танкілері бар 4 танк ротасы және техникалық қамтамасыз ету ротасы. Полк 90% бұрын ұрыстарға қатыспаған және танк жүргізу тәжірибесі жеткіліксіз жеке құрамнан жинақталған» (Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Орталық архиві 328 қ, 4852 т, 97 іс, 118 п). Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сәйкес, Кемел Тоқаев жаңадан жинақталған, соғыс тәжірибесі аз жауынгерлерден тұратын полк құрамында болған. Өйткені, келесі дерекке тоқталған кезде, аталған әскери бөлімнің алғашқы шайқасы Кемел Тоқаев госпитальда ем алып жатқан кезде болған. Дерек мәтінінен үзінді төменде келтірілген. «1942 жылы 25 қарашаға қараған түні 66-шы армия штабы №30 бұйрығымен 7-ші танк полкіне жаңа тапсырма берді. Тапсырма: 25 қараша күні таңда МТФ аймағындағы Сухая Мечеткаға шығып, 64 және 99 атқыштар дивизияларымен өзара байланыста бола отырып, Орловка мен Городище елді мекендерін басып алу» (РФ ҚМОА 328 қ, 4852 т, 273 іс). Болашақ жазушының алғашқы госпитальға түскенге дейінгі 226 атқыштар дивизиясының жеке құрамынан, тез арада 7 гвардиялық танк полкіне ауысуын, аталған әскери бөлімдердің бір оперативтік аймақта әрекет етуімен түсіндіруге болады. «1942 жылы 5 желтоқсандағы №032 армия оперативтік штабының әскери бұйрығына сәйкес, 7-ші гвардиялық танк полкі 226 атқыштар дивизиясының құрамына уақытша өтеді және осы бұйрық бойынша 7 желтоқсан күні 141,0 биіктігі бағытында шабуыл жасап, 7 желтоқсан күні аяқталғанға дейін темір жол бөлігі мен 124,0 биіктігін бағындыру тапсырмасы қойылады. 226-шы атқыштар дивизиясын күшейтуге жіберілген штаб майданының мәліметі бойынша, 7-ші гвардиялық танк полкінің құрамында 198 адам жеке құрамы, 4 танк, 3 бронь машинасы, 37 автокөлік, 11 ППД мен ППШ, 51 винтовка. Ал 226 атқыштар дивизиясында – 4764 адам жеке құрамы көрсетілген. 6 желтоқсан күні сағат 22:00-ге қараған уақытта Борсучья балкасында орналасқан танк полкі 5 ұрысқа жарамды KB-1С танкілерімен толықтырылды» (РФ ҚМОА 328 қ, 4852 т, 282 іс, 192 п).

Автобиографиялық романда Кемел Тоқаев, қаңтар айының бірінші жартысында, көршілес атқыштар дивизияларымен бірнеше шабуылдарға шыққанын баяндайды (Тоқаев, 1983: 125). Аталған уақыт аралығындағы 7-ші гвардиялық танк полкінің штаб баяндамаларының бірінде, екі жақты шығын туралы төмендегідей мәлімет беріледі. «10-20 қаңтар аралығында шабуыл барысындағы 7-ші танк полкінің территориялық жағынан шағын алға жылжуы байқалғанымен, жаудың 16 танкісін, 1 өздігінен жүретін ату құралын, 1 құрышталған көлік, 4 автокөлік, 16 ПТО қаруы (қосымша 17 қару екпіні басылды), 4 танкіге қарсы ату құралы, 21 пулемет, 46 блиндажы, шамамен 442 неміс жауынгерлері жойылды. Танк полкінің өз шығындары 17 танк, соның ішінде 1 KB танкісі өртенді, 2 танк (1 KB, 1 Т-70)- минадан жарылды, 14 танк (8 KB, 5 Т-34, 1 Т-70) істен шықты. Жеке құрамнан 36 адам саптан шықты, соның ішінде 18 адам қаза тапты, 5 адам хабар ошарсыз жоғалды, 13 адам жараланды» (РФ ҚМОА 328 қ, 4852 т, 97 іс, 180-182 п). Жоғарыда айтылған хронологиялық аралықта, Кемел Тоқаев штабқа шақырылып, штаб басшысы майор Стальскийден (прототипі Смирнов) құпия бұйрық алғанын баяндайды. «Ерекше тапсырма» деп аталатын бөлімде, шабуыл барысында KB-

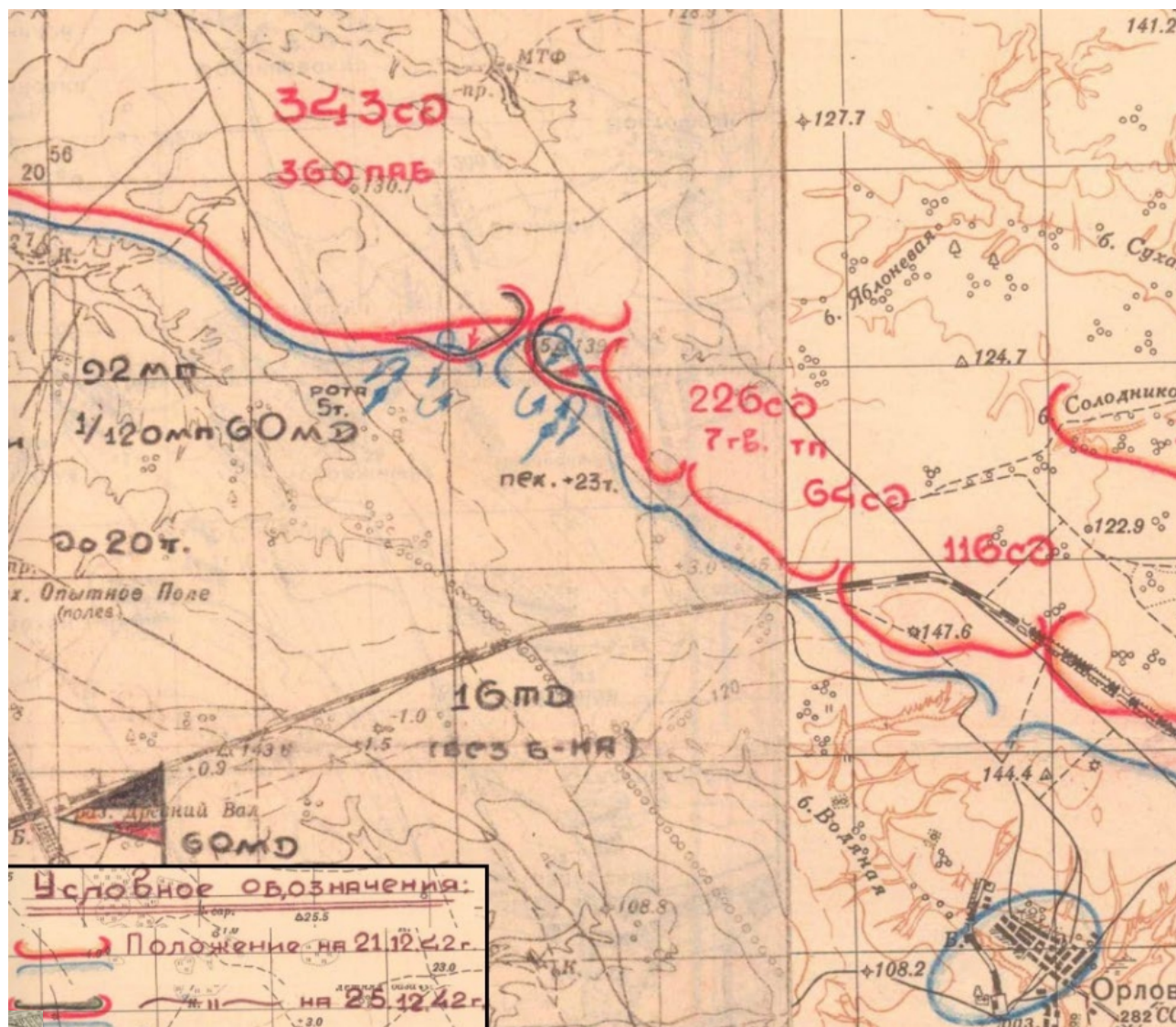
85 танк экипажы терең жау тылында қалып қойғанын айтады. Полк басшылығының берген тапсырмасы, аталған экипажды тауып, дереу эвакуация шарасын қолдану болды деп суреттеледі (Тоқаев, 1983: 127). Арнайы операцияның аяқталғанын 1943 жылы, 18 қаңтарда жазған «Солдат күнделігінен» жазбаларындағы үзіндіден көруге болады. Бұл бөлімде эвакуация тапсырмасы сәтті болып, кейін әскери бөлімнің басқа роталармен бірге шабуылға шықпай, резервте қалғаны туралы айтылады. Роман мазмұнының тарихи шындығы жоғары екендігін келесі деректік мәліметтерден көруге болады. «1943 жылдың 21-24 қаңтар аралығында, 7-ші гвардиялық танк полкі танк паркінің жетіспеушілігі салдарынан әскери іс-қимылдарға қатыспай, шайқас алаңынан эвакуацияланған 3 KB-1C танкілерінің жартылай жөндеу жұмыстарымен айналысты. Жөндеу барысында танктердің қозғалтыштары, радиаторлары ауысып, қозғалу бөліктері қалпына келтіріліп, құрышы бекітілді» (РФ ҚМОА 328 қ, 4852 т, 97 іс, 206 п).

Сурет 1. 1943 жылдың басындағы 66-шы армия майдан сызығының орналасқан жері
(РФ ҚМОА 328 қ, 4852 т, 97 іс, 207 п)

7-ші гвардиялық маңдай шепті бұзатын танк полкі Сталинград шайқасының соңына дейін белсенді қатысты. Германия әскери бөлімдері мен Қызыл әскер арасындағы күш тепе-теңдігінде айқын өзгеріс пайда болып, біріншісі екіншісінің қоршауында

қалды. Қоршау ішіндегілердің оқ-дәрі мен азық-түлік жағынан қамтамасыз етілуі қиындады. Нәтижесінде, неміс бөлімдерінің жеңілуі уақыт еншісінде ғана болды. Күш басымдылығын пайдаланып, Кеңестік бөлімдер шабуылдарын бәсеңдетуге тырысты.

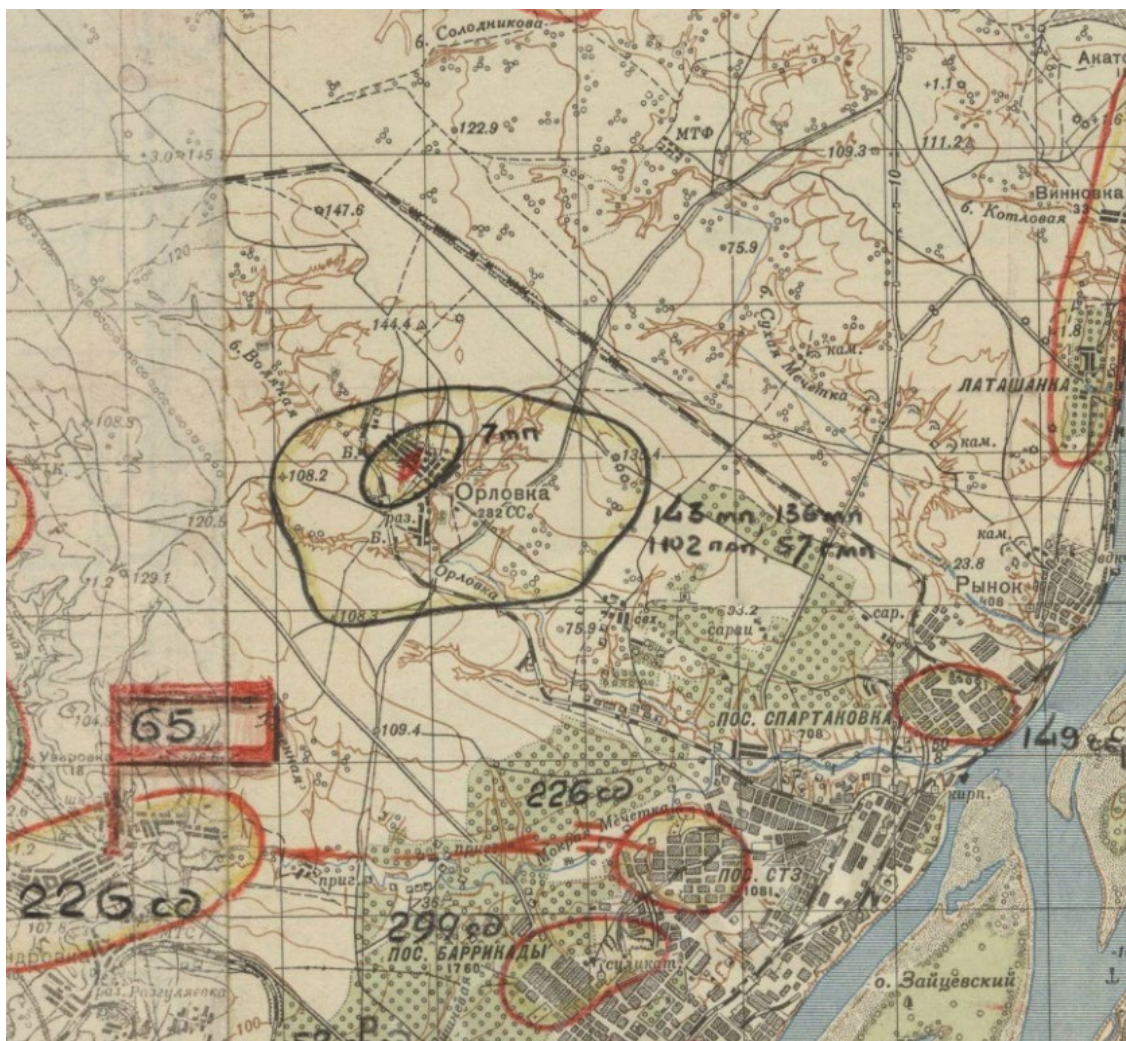
Сурет 2. 226-шы мен 343-ші атқыштар дивизиялары жеке операциясының нәтижесі. Дон майданы штабының картасы (РФ ҚМОА 7311 қ, 158826 т, 7 іс, 16 п)

«Солдат соғысқа кетті» романындағы күнделік жазбаларда 7-ші гвардиялық маңдай шепті бұзатын танк полкі жөндеу жұмыстарын аяқтап, атқыштар дивизияларымен бірге бірнеше сәтті шабуылға шыққаны баяндалады. Күнделік жазбасының соңында «18 қаңтар, 1943 жыл. Сталинград майданы» (Тоқаев, 1983: 159), - деп жазылған. Кемел Тоқаевтың жазбаларын дәлелдейтін келесі архивтік құжаттарды келтіруге болады. «116-шы атқыштар дивизиясының шабуылы 1943 жылы, 24 қаңтар күні сағат 10:30 да 441-ші мен 656-шы атқыштар полкі күштерімен жүзеге асырылды. Әскери іс қимылдар

журналына сәйкес, сағат 12:00 де, сол жақ флангтағы 656-шы атқыштар полкы Орловка маңының оңтүстік беткейі бағытында шабуылға шықты. Жеке құрамы 84 адамы ғана бар 2 ротасы, 7-ші гвардиялық танк полкімен күшейтілген» (РФ ҚМОА 7311 қ, 158826 т, 7 іс, 17-18п). Күнделік жазбасындағы белгіленген күні шыққан шабуыл туралы дерекке тоқталғанда, 28 қаңтарда болған шабуыл туралы құнды мәлімет берілген. «Сағат 9:00 де 7-ші танк полкі, құрамындағы 2 KB-1С танкілермен 226-шы атқыштар дивизиясының 985-ші атқыштар полкімен біріге отырып, Спартаковка маңында немістердің 11-ші армия корпусына қарсы іс-қимылдар жүргізді» (РФ ҚМОА 328 қ, 4852 т, 282 іс, 191 п).

Кеңес Одағы Сталинград түбіндегі шешуші шайқаста жеңіп шығып, соғыс бастамасын өз қолына алуға үлкен мүмкіндік алды. Қызыл әскердің үлкен жеңіске жеткен сәтін Кемел Тоқаев өзінің автобиографиялық еңбегінде де көрсеткен. Мысалы, «Солдат күнделігінен. Қуанышта шек жоқ. Командирлер, солдаттар жертіледен жертілеге жүгіріп сүйінші сұрап жүр. Кезіккенде құшақтаса қап, бір-бірін жерден көтере шырқобелек айналдырып, аса ризашылықпен жоталарын соққылап, айқайлап қуанысып жүр. Екі жүз күнге және екі жүз түнге созылған Сталинград үшін айқас бітті. Зеңбірек гүрсілдеп атылмайды, оқтар зуылдамайды, иен даланы тыныштық басқан. Енді бұғынбай еңсеңді көтеріп еркін жүресің. Снаряд жарылады, сені өлтіреді деп сескенбейсің. Бой жазылып тыныс кеңейген тәрізді. Айдалаға маңып, беталды кетіп, еркін сайраңдағын келеді. 2 ақпан, 1943 жыл» (Тоқаев, 1983: 162), - деген сөздерінен байқауға болады. Зерттеліп отырған тұлға белгілеген күні, қызмет еткен әскери бөлімі жоғары штаб бөлімі тапсырма алған көрінеді. Алайда, кейін оперативтік жағдайдың өзгеруіне байланысты, полк Орловка маңайында қозғалыссыз қалғанын архив құжаттарынан көруге болады. Мәселен, «2 ақпанға қараған түні, 66 армия штабының №003/ОП бұйрығына сәкес, 7-ші гвардиялық танк полкін 84-ші атқыштар дивизиясы құрамына уақытша бағынышты етіп қосып, аталған дивизия алдына тапсырма қойды. 2 ақпан күні, сағат 10:00 ден бастап, Семена Лагоды (қазіргі Щепкина көшесі), Могилевича, Янтарная көшелерін жаудың әскери бөлімдерінен тазалап, СТЗ ауылы маңайының шығыс беткейіне шығу» (РФ ҚМОА 328 қ, 4852 т, 47 іс, 3 п). Ал бұйрықтың өзгеру себебін келесі ұсынылып отырған құжаттан көруге болады. «2 ақпан күні, таңертеңгі сағат 9:30-да, СТЗ ауылы маңындағы неміс әскерінің топтастырылған бөлімдері тұтқынға берілулеріне байланысты, 7-ші танк полкі шабуылға шықпады. Орловка маңында күні бойы құрамындағы жарамды 3 KB-1С танкілерімен қозғалыссыз болды» (РФ ҚМОА 328 қ, 4852 т, 28 іс, 194 п). Осылайша, Кемел Тоқаев гвардиялық маңдай шепті бұзатын танк полкі құрамында, Сталинград майданының соңына дейін барған. Әскери бөлім ұрыс алаңында біраз жетістіктерге жеткенін, Максим Коломиецтің еңбегіндегі мәліметтер негізінде аңғаруға болады. «Жалпы алғанда 7-ші гвардиялық танк полкі, Дон майданының 66-шы армия құрамында, 1942 жылдың 24 қарашасы мен 1943 жылдың 3 ақпаны аралығында, полк штабының өз мәліметтері бойынша ұрыста 33 күн өткізген. Осы уақыт ішінде танк полкімен 196 танк шығуы жүзеге асырылып, нәтижесінде 29 неміс танкі, 2 құрышталған көлік, 11 автокөлік, 64 артиллериялық қару, 11 миномет, 6 танкіге қарсы қару, 93 пулемет, 144 блиндаж бен ДЗОТ, 1500 неміс солдаттары мен офицерлері жойылды. Полктің өзі аталған уақыт аралығында 14 KB-1С танкілердің қайтарылмайтын шығыны (соның ішінде 4 танк кеңестік әскердің артиллериялық атқылауынан, жаяу әскер мен артиллериялық есептердің KB-1С танкі пішінін нашар білуі салдарынан). Жеке құрамның шығыны

83 адам. Соның ішінде 62-сі қаза тапқан немесе хабар ошарсыз жоғалғандар, 21-і жараланғандар» (Коломиец, 2014: 107-108).

Сурет 3. 1943 жылдың басындағы 7-ші танк полкінің орналасқан жері (РФ ҚМОА 328 қ, 4852 т, 97 іс, 183 п).

Кемел Тоқаев құрамында болған 226-шы атқыштар дивизиясы мен 7-ші танк полкі Қазақстанда жасақталмағаны осыған дейін айтылды. Ұлы Отан соғысындағы Кеңес Одағы мемлекеттерінің тағдырын шешетін Сталинград шайқасында, Қазақстанда құрылған әскери бөлімдер де көп болды. «Абырой мен парыз» тарихи ұжымдық монографиясында, аталған шайқасқа тікелей қатысқан қазақстандық әскери құрамалар туралы мәліметтер келтірілген. Мәселен, «Сталинградты қорғаудағы соғыста тұтастай әскери құрамалар және көптеген жауынгерлер ерліктің үлгісін көрсетті. Сталинград бағытындағы әскерлер құрамында Кеңес Армиясының 320-дан аса құрамалар – бес атқыштар және атты әскер дивизиясы, атқыштар бригадасы, миномет полкі мен механикаландырылған көпір салатын батальон қызмет етті» (Аяған және т.б., 2015: 112).

Кеңес жауынгерлері ұрыс барысында көрсеткен ерліктері үшін, әскери басшылық тарапынан әр түрлі деңгейдегі ордендермен, медальдармен марапатталып отырды. Маңызды қалаларды қорғауда көзге түскені үшін Қызыл Армия жеке құрамын марапаттауға арнайы жарлық шығарылды. Айтылып отырған 1942 жылы, 22 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының жарлығынан үзіндінің мазмұны келесідей көрсетілген. «1. КСРО Қорғаныс Халық Комиссариатының өтінішін қанағаттандырып, «Ленинград қорғаны үшін», «Одесса қорғаны үшін», «Севастополь қорғаны үшін», «Сталинград қорғаны үшін» арнайы медальдар тізімін бекіту. 2. Ленинград, Одесса, Севастополь мен Сталинград қалаларына қатысқандардың барлығын «Ленинград қорғаны үшін», «Одесса қорғаны үшін», «Севастополь қорғаны үшін», «Сталинград қорғаны үшін» медальдарымен марапаттау» (Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві 7523 қ, 4 т, 115 іс, 10 п). Кемел Тоқаев, 6 айдан астам уақытқа созылған Сталинград қаласының қорғаны үшін аталған медальмен марапатталған.

7-ші гвардиялық танк полкі ауыр ұрыстардан кейін, жеке құрамы мен материалдық-техникалық базасын жөндеу, жаңарту жұмыстарын жүргізу қажет болды. Максим Коломиецтің еңбегінде танк полкінің 1943-1944 жылдардағы іс-қимылдары туралы кейбір мәліметтер берілген. Мәселен, «7-ші гвардиялық танк полкі 12 мамыр мен 6 шілде аралығында Тула танк лагерінде орналасып, әскери дайындық, тактикалық жаттығулар, взвод, рота, жалпы полк экипажын жинақтау жұмыстарын жүргізді. 1943 жылдың 7 шілдесі күні, құрамындағы 21 KB-1С танкісімен лагерьден шығып, 16 шілде күні Оңтүстік майданның 5-ші соққы армиясы қарамағына өтті. Полк Сталино бағытында орналасқан, Дмитриевка маңындағы («Миус фронт») неміс қорғанысын бұзуда, 31-ші гвардиялық атқыштар корпусына қосымша көмек беру тапсырмасын алды. Шабуыл 1943 жылдың 18 шілдесінде басталған кезде, танк құрамалары екпіні мен біліктілігін көрсете алды. Рота командирі капитан Чембуков, KB-1С танкісімен Дмитриевкеге жау арасынан өтіп кетіп, неміс батальонының штабын талқандап, қолға түсірген құжаттар мен 8 тұтқынды жаяу әскерге берді. Кейін неміс әскерлері биіктіктердің біріне бекініп үлгеріп, Қызыл әскер пехотасының шабуылын тоқтатты. Бірақ капитан Щербakov ротасының шабуылы кезінде жаудың 4 танк, 10 ауыр ату қаруы жойылды. Полк 128,1 биіктігін басып алып, қойылған тапсырманы орындады» (Коломиец, 2014: 112).

1943 жылдың шілде-қыркүйек айлары арасындағы шабуылдардың бірінде Кемел Тоқаев ерлік көрсетіп, «Ерлігі үшін» медалімен марапатталған. Жоғары басшылық тарапынан берілген медаль құжаты сипаттамасының мазмұнында осыған байланысты құнды мәлімет ұсынылған: «Марапат атауы: «Ерлігі үшін» медалі; Құжат толтырылған күн: 01.09.1943 жыл; Әскери бөлімнің бұйрығы: № 8/и уақыты: 01.09.1943; Берілді: Оңтүстік майданның 7 мшбгтп (маңдай шепті бұзатын гвардиялық танк полкі). Автоматшылар бөлімшесінің басшысы Кемел Тоқаев, әскери іс-қимылдар барысында алдыңғы шепте жүрді. Аса ауыр жағдайларда және үздіксіз жау атқылауы астында танкілермен жаяу байланысын үзбеді. Қарқынды ұрыс барысында су бөгетін кесу қажеттілігі туындады. Басшылық бұйрығымен тез арада су кесу жолын тауып, танкілерді бөгеттен өткізіп берді» (Мұңалбаева, 2021: 7)

Танк полкі маңдай шепті бұзатын құрама болғанымен, архивтік деректердегі штаб бұйрықтарынан көбіне атқыштар дивизиялар шабуылдарына қосымша күш ретінде қолданылғанына көз жеткізуге болады. Ұрыс тапсырмасын орындау барысында, әр түрлі атқыштар дивизияларымен біріге ұйымдастырылған шабуылдар, кей жағдайларда полк құрамындағы ауыр шығындарға әкеліп отырды.

Сталино маңындағы шайқастардан кейін полк қайтадан 1943 жылдың 22 қыркүйегінде Туладағы танк лагеріне жіберіліп, 9 қазан мен 14 қараша аралығында құрамасын жетілдірумен айналысты. 1943 жылдың 23 қарашасында, 7-ші танк полкі Костовцы елді мекені маңында, кейін желтоқсан айының басында 38-ші армия қарамағына беріліп, 136-шы және 137-ші гвардиялық полк тоғысында, жерге көміліп, қорғаныс үшін қолданылған. Ал 1944 жылдың қаңтар, ақпан айларында Гановка, Андрушевка, Тельман елді мекендерінде атақты «Тигр» танкілеріне қарсы ұрыстарға қатысты. Осылайша 1-ші Украин майданында, полк штабының мәліметтеріне қарағанда, жеке құрамнан 37 адам қаза тауып, 19 адам жарақат алған және 7 адам хабар-ошарсыз жоғалған (Коломиец, 2014: 114). Осыған орай, Кемел Тоқаевтың автобиографиялық романындағы оқиғалар, 1943 жылдың қыркүйек айының аяғы мен қазан айларында, Тула маңында өрбиді. Демек, жоғарыда келтірілген деректің хронологиялық аралығына сай келеді деген тұжырым жасауға болады.

Кемел Тоқаев, 2-ші Белорус майданында Польша жеріне дейін жеткен. Алайда, көп ұзамай аяғынан ауыр жарақат алып, әскери госпитальға түсті. Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әкетуралыой-толғау» естелікеңбегінде болашақ жазушының жараланғаны туралы келесі мәлімет келтірілген. «Дәрігерлердің айтуынша, сүйек мылжаланып сынғандықтан, аяқты сақтап қалуға ешқандай мүмкіндік жоқ. Сөйтіп, оң аяқты кесуге ұйғарған, бірақ әкей есін жиғаннан кейін аяғын кеспеуді сұрайды. Жас жауынгерді оң аяғынан айырса, оның бүкіл болашағына балта шабатындықтарын түсінген әскери дәрігерлер әкейдің өтінішіне құлақ асыпты. Оны Гомельдегі госпитальге жіберуді ұйғарады, өйткені қан көп кеткен. Жаралы жауынгер Белоруссияда көп болмаған, әскери-медициналық комиссияның шешімімен соғысқа жарамсыз деп табылады да, Омбыдағы әскери госпитальге жіберіледі» (Тоқаев, 2005). Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі Кемел Тоқаевтың жеке қорында емдік қағазының көшірмесі сақталған. Аталған құжатта төмендегідей ақпаратқа көз жеткізуге болады. «1945 жылдың 16 маусымындағы №761 эвакогоспитальдың ауру туралы куәлігінің көшірмесі. 1494-ші эвакуациялық госпитальдың комиссиясы. Атағы: гвардия сержанты, бойы 172 см, салмағы 60 кг, кеуде ауқымы 95 см. 1945 жылы 21 қаңтарда оң аяғынан жараланған. Хирургиялық операция жасалған және жараны жуып-тазалаған. Орама гипс салынған. Аурудың объективті белгілері: оң аяқ тізесінің үстіңгі жағында Н тәрізді 15х4 см көлемді тыртық бар. Тыртық ортасында ірің бөлініп тұратын екі жыланкөз тесік бар. Тыртық оқтың кірген және шыққан тұсында. Балтыр тұсы буындарының қозғалысы дұрыс, одан төменгі тобығының бүгілуі – 100 градус, табанының бүгілуі 110 – градус, балдақпен жүре алады. Оң аяғын кесуден бас тартты. Арнайы тексеріс нәтижесі: 1945 жылдың 25 маусымында сирақтың екі сүйегі де сынған. Аурудың атауы: оқ тесіп кеткен сирақ сүйегінің сынуына байланысты оң аяқ қозғалысының тежелуі, остеомелиттің ауыр түрі. Емі: визиотерапия, сүйекті таңу. КСРО КХҚ 1942 жылғы №386 аурулар тәртібі бұйрығының 49 бабындағы II-III бөлігі негізінде бұдан әрі әскери

қызмет атқаруға жарамайды. Айрықша есепке алынып, алты ай сайын куәландырып отырады. Мүтедектік тобы – екінші, үш айдан сайын куәландырып отырады. Жаяу жүруге жарамайды. Қасында адам жүрудің қажеті жоқ. Аурудың негіздемесі: КСРО-ны қорғау кезінде жараланған» (ҚР ОМА 1038 қ, 1 т, 35в іс, 1 п). Кемел Тоқаевтың құжатта көрсетілген жарақатының сипаты, ұзақ уақыт қалыпқа келуді қажет етіп, әрі қарай әскери қызметке жарамсыз екенін білдіреді. Осылайша болашақ жазушының соғыстағы қиындыққа толы жолы өз аяғына жетті.

Ұлы Отан соғысы ардагерлерінің қатарында болған белгілі жазушы Әзілхан Нұршайықов мерзімді баспасөз басылымында жарияланған «Дос» атты мақала-естелігінде, Кемел Тоқаевтың соғысқа қатысты сөздерін төмендегідей келтірген: «Павел Андреев, Олег Умнов, Николай Чирков, Жүніс Хакимов, Рақым Ибрагимов деген жауынгер жолдастары болған екен. Олар Сталинград шабуылы алдында қарамағына берілген автоматчиктер болса керек. Солардың әрқайсысының ерлігі туралы тебірене отырып айтты. Әсіресе, Ақтөбе облысының Қарабұтақ ауданының баласы Бимағамбет Сүлейменов деген досының атын аузынан тастамады. Оны бүкіл бөлімше құрметтеп Биеш деп атаған екен. Қасындағы жан жолдастарын сан рет өлімнен арашалап қалған сол Биеш Сталинград шайқасы шабуылы күндерінің бірінде оққа ұшыпты. Оның өлімін айтқан кезде Кемелдің көзіне мөлтілдеп жас үйірілді» (Нұршайықов, 2003: 5). Бұл естелік үзіндісі ардагер-жазушының басқарған бөлімшесінің жеке құрамы мен араларындағы жауынгерлік бауырластық деңгейінің жоғары болғандығын көрсетеді. Сонымен бірге, соғыс кезеңіндегі жолдастарының өліміне қатысты сөз қозғау Кемел Тоқаевқа эмоциялық тұрғыда оңай болмағанын аңғаруға болады.

Қорытынды

Қазіргі таңда тәуелсіз ұлттық идеология саясатын жүргізу барысында, келер ұрпақтың патриоттық сезімін қалыптастыруда тарихи тұлғалардың орны ерекше. Қоғам дамуына үлес қосқан саясат, мәдениет, ғылым, өндіріс салаларының, ел азаматтарының, елге күн туғанда жерін қорғаған батырлардың есімдері ұмытылмауы тиіс. Осы бағытта Қазақстан тарихшыларының тарапынан қарқынды жұмыс жүріп жатыр. Кеңестік кезеңдегі шектеулерден арылған отандық тарих ғылымы, өз мүмкіндігін қалт жібермей жатыр деп ауыз толтырып айтуға болады. Алайда әлі де соңына қалдырған мұрасына сай, жеткілікті деңгейде зерттелмей, тарих беттерінің көлеңкесінде қалып қойған тұлғалардың есімдері аз емес. Өкінішке орай, Кемел Тоқаев тұлғасы да ұзақ уақыт ғалымдардың зерттеу аясынан тысқары қалып отырды. Тек соңғы жылдары ғана бұл мәселе қолға алынып, тиісті жұмыстар атқарылып жатыр. Қазақ әдебиетінің дамуына өз үлесін қосып, жаңа шытырман оқиғалы детективтік жанрды алып келген зерттеліп отырған тұлға екені қазіргі уақытта мойындалып отыр. Қазақ тіліндегі детективтік шығармалар әдебиет саласындағы елеулі жаңашылық болды. Кемел Тоқаев жазушылық жолды бастамас бұрын, қазақ даласында орын алған аштық салдарынан, жетім балалық шақты, ер жеткен кезде ауыр соғыс жылдарын басынан өткізді. Ал бейбіт уақытта ұзақ әрі қажырлы журналистік қызметпен айналысты. Отбасын құрып, балаларын өсіріп, ел қатарлы қоғам мүшесі болды. Аталған өмір соқпақтары мен қуаныштары қаламгердің тұлға болып қалыптасуына, қажетті тәжірибе жинауына әсерін тигізді.

Кемел Тоқаев өміріндегі соғыс жолы, осы күнге дейін тиянақты зерттелмеген. 1942-1943 жылдары «Сталинград қорғаны үшін», 2 мәрте «Ерлігі үшін», 1945 жылы II деңгейлі «Отан соғысы» орденімен марапатталған жауынгер тарихы әлі де көптеген ізденістерді қажет етеді.

Жазушы Ұлы Отан соғысы жылдарында басынан өткерген оқиғаларын «Солдат соғысқа кетті» автобиографиялық романында жазып қалдырған. Әдеби шығарма болғандықтан, кейіпкерлер есімі өзгертілген және елді мекен атаулары қысқартылып, нақты жазылмаған. Алайда осы мақалада романның жалпы мазмұны мен сипатталған оқиғаның көрсетілген уақыты, архивтік құжаттардағы мәліметтерге сәйкес келетіндігі анықталды. Бұл сәйкестіктер Кемел Тоқаевтың автобиографиялық романының тарихи құндылығы бар екендігін дәлелдейді.

Авторлардың қосқан үлесі

Шакиев Мадияр Нуржанович: мақала идеясы мен негізгі концепциясын құрастырды, мақсаты мен міндеттерін айқындады, әдіснамасын ұсынды, архив құжаттарын жинақтады, мақала мәтінін жазды, академиялық талаптарға сай безендірілуін қамтамасыз етті, негізгі талдау жұмыстары мен қорытындыларды жасады. Садықов Тілеген Садықұлы: деректерге тарихи тұрғыда талдау жасалуын қамтамасыз етті, зерттеу нәтижелері мен жалпылама қорытындыларын жасауға қатысты, аннотация құрылымын дайындады, мәтіннің ғылымилығын қамтамасыз етті, мақсат-міндеттерге сәйкес өзгерістер мен толықтырулар енгізді. Жеребцов Игорь Любомирович: терминдер бойынша аударма жұмыстарын жүргізді, архив құжаттарын жүйеледі, аннотацияның орыс тілді мәтіні құрылымын ұсынды, пайдаланылған әдебиеттер мен архивтік құжаттар мәліметтеріне талдау жасады.

Әдебиеттер тізімі

- Атыхан Е. Кемел ғұмырлы Кемел // Газета Айқын. – №71(2465). – 2014. – 3 б.
- Аманжолов К.Р. Жауынгерлік туы астында : Қызыл Армияның Қазақстанда құрылған әскери бөлімдері мен құрамаларының ерлікпен өткен жолдары (1918-1945 ж.ж.). – Алматы: Қазақстан, 1991. – 176 б.
- Аяған Б.Ғ. Абырой мен парыз (Еуропа елдеріндегі Екінші дүниежүзілік және Ұлы Отан соғысына қазақстандықтардың қатысуы). – Алматы, 2015. – 592 б.
- Аяған Б.Ғ. Қазақ жауынгері Ұлы Отан соғысы майданында (Тарихи-құжаттық зерттеу). – Алматы: Өнер, 2010. – 640 б.
- Белан П.С., Едігенов Н. Боздақтар. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 480 б.
- Габдуллин М. О друзьях-товарищах: Фронтовые очерки. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – С. 192.
- Кайсенов К. Юные партизаны. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1954. – 107 с.
- Козыбаев М., Едыгенов Н. Труд во имя Победы. Алматы: Казахстан, 1995. – С.173.
- Коломиец М. Модернизированные танки «Клим Ворошилов» KB-1С и KB-85. М.: Стратегия КМ: Яуза: Эксмо, 2014. – С.150
- Момыш-ұлы Б. За нами Москва. Записки офицера. Алма-Ата: Казгослитиздат, 1988. – С.262.
- Мұңалбаева Ү.Д., Ташимова Б.С., Умарова Г.Т., Акчурина Г.А. Биобиблиографиялық көрсеткіш. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 120 б.
- Нұршайықов Ә. Дос // Егемен Қазақстан. – №54-55 (23265). – 2003.– 5 б.
- Тоқаев Қ. Әке туралы ой-толғау. – Алматы: Парасат, 2005. – 199 б.
- Тоқаев К. Солдат соғысқа кетті. – Алматы : Жазушы, 1983. – 398 б.

**Кемель Токаев в годы Великой Отечественной войны
(на основе романа «Солдат ушел на войну»)**

Мадияр Н. Шакиев¹, Тлеген С. Садықов¹, Игорь Л. Жеребцов²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Научный центр Уральского отделения РАН Институт языка, литературы и истории,
Российская Федерация, Сыктывкар

Аннотация. В статье описывается участие Кемеля Токаева в крупных сражениях Донского, 1-го Украинского, 2-го Белорусского фронтов Великой Отечественной войны. Авторы пытаются раскрыть основные моменты боевого пути исследуемой личности в составе 226-й стрелковой дивизии и 7-го гвардейского танкового полка прорыва Красной Армии. А также дается краткая информация о масштабах тяжелых сражений и вкладе Казахстана в борьбе за освобождение завоеванных территорий. Особое внимание уделяется автобиографическому роману Кемеля Токаева «Солдат ушел на войну», где в содержании указываются временные интервалы происходивших событий. Авторы статьи использовали документы Центрального государственного архива Республики Казахстан, Центрального архива Министерства обороны и Центрального государственного архива Российской Федерации, публикации современников в периодических изданиях и книгу памяти члена семьи, коллективные монографии и историко-документальные сборники отечественных ученых о Великой Отечественной войне. Карты, дополняющие и характеризующие действия танкового полка в боевых действиях, способствовали повышению точности представленных в наглядной форме данных. В ходе сопоставления содержания произведения Кемеля Токаева и сведений, содержащихся в архивных документах, было установлено, что литературное произведение имеет историческую подоплеку. В заключении исследовательской работы были отмечены награды, полученные писателем-ветераном как логическое завершение боевого пути, подчеркнув, что необходимы подробные исследования в этом направлении. Также было отмечено, что развитие нового детективного жанра в казахской литературе напрямую связано с именем Кемеля Токаева.

Ключевые слова: Кемель Токаев; война; битва; Красная Армия; Сталинградский фронт; роман; писатель.

**Kemel Tokayev in the years of the Great Patriotic war
(based on the novel «A soldier who went to war»)**

Madiyar N. Shakiyev¹, Tlegen S. Sadykov¹, Igor L. Zherebtsov²

¹Eurasian National University L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

²Scientific Center of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Institute of Language, Literature and History, Syktyvkar, Russian Federation

Abstract. The article describes the participation of Kemel Tokayev in the major battles of the Don, 1st Ukrainian, 2nd Belarusian fronts of the Great Patriotic War. The author tries to reveal the main points of the battle path of the researched person's battle path in the 226th Rifle Division and the 7th Guards Tank Regiment breakthrough of the Red Army. It also gives a brief information on the scale of the heavy battle and Kazakhstan's contribution to the struggle for the liberation of the conquered

territory. Special attention is paid to Kemel Tokayev's autobiographical novel «Soldier went to war», where the content indicates the time intervals of the events. The author of the article used documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Central Archive of the Ministry of Defense and the Central State Archive of the Russian Federation, publications of contemporaries in periodicals and a book of memory of a member of the family, Collective monographs and historical and documentary collections of domestic scientists about the Great Patriotic War. Maps supplementing and characterizing the actions of the tank regiment in combat operations helped to improve the accuracy of the data presented in visual form. Comparing the contents of Kemel Tokayev's work with the information contained in archival documents, it was found that the literary work has a historical background. In conclusion of the research it was noted that the awards received by the veteran writer were the logical conclusion of the battle path of struggle stressing the need for detailed research in this direction. It was also noted that the development of a new detective genre in Kazakh literature is directly related to the name of Kemel Tokayev.

Keywords: Kemel Tokayev; war; battle; Red Army; Stalingrad front; novel; writer.

References

- Atyhan E. Kemel gumyrlы Kemel [Kemel's life]. 71(2465) (2014). [in Kazakh].
- Amanzholov K.R. Zhaуyngerlik tuy аstynda: Kyzyl Armiyanyn Kazakstanda kurylgan askeri bolimderi men kuramalarynyn erlikpen otken zholdary (1918-1945) [Under the combat flag: the heroic path of military units and formations of the Red Army formed in Kazakhstan (1918-1945)]. (Almaty: Kazakstan, 1991. 176 p.) [in Kazakh].
- Ayagan B.G. Abyroi men paryz (Europa elderindegi Ekinshi dyniezhyzilik zhәne Uly Otan sogysyna kazakstandyktardyn katysuy) [Honor and duty (participation of Kazakhstan's in the Second World and Great Patriotic War in European countries)]. (Almaty, 2015. 592 p.) [in Kazakh].
- Ayagan B.G. Kazak zhaуyngeri Uly Otan sogysy majdanynda (Tarihi-kuzhattyk zertteu)[Kazakh soldier on the fronts of the Great Patriotic War (historical and documentary research)]. (Almaty: Oner, 2010. 640 p.) [in Kazakh].
- Belan P.S., Edigenov N. Bozdaktar[Grey]. (Almaty: Kazakstan, 1995. 480 p.) [in Kazakh].
- Gabdullin M. O druz'yah-tovarishchah: Frontovye ocherki[About friends-comrades: Front-line essays]. (Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. 192 p.) [in Russian].
- Kaisenov K. Yunye partizany [Young partisans]. (Alma-Ata: Kaz. Gos. izdat, 1954. 107 p.) [in Russian].
- Kozybaev M., Edygenov N. Trud vo imya Pobedy[Labor in the name of Victory]. (Almaty: Kazahstan, 1995. 173 p.) [in Kazakh].
- Kolomiec M. Modernizirovannyye tanki «Klim Voroshilov» KB-1S i KV-85 [Upgraded tanks «Klim Voroshilov»]. (M.: Strategiya KM: Yauza: Eksmo, 2014. 150 p.) [in Russian].
- Momysh-uly B. Za nami Moskva. Zapiski oficera[Moscow is behind us. Officer's notes]. (Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1988. 262 p.) [in Russian].
- Mynalbaeva Y.D., Tashimova B.S., Umarova G.T., Akchurina G.A. Biobibliografijalyk korsetkish [Biobibliographic indicator], (Nyr-Sylytan, 2021, 120 p.) [in Kazakh].
- Nurshaiykov A. Dos [Friend]. 54-55(23265) (2003). [in Kazakh].
- Tokayev Қ. Ake turaly oi-tolgau [a word about the father]. (Almaty: Parasat, 2005. 199 p.) [in Kazakh].
- Tokayev K. Soldat sogyska ketti [The soldier went to war]. (Almaty: Zhazushy, 1983. 398 p.) [in Kazakh].

**Information about authors /Авторлар туралы мәлімет /
Сведения об авторах**

Шакиев Мадияр Нуржанович – «Тарих» білім беру бағдарламасының 3-курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Тарих факультеті, Пушкин көшесі 11, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы. Пошта индексі: 010000

Шакиев Мадияр Нуржанович – докторант, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, улица Пушкина, 11, г. Астана, Республика Казахстан. Почтовый индекс: 010000.

Shakiyev Madiyar Nurzhanovich – The 3rd year doctoral student in History, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Faculty of History, Pushkin street 11, Astana city, Republic of Kazakhstan. Post code: 010000

Садықов Тілеген Садықұлы – Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ғылыми жетекші, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Тарих факультеті, Пушкин көшесі 11, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы. Пошта индексі: 010000

Садықов Тлеген Садыкович – доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, улица Пушкина, 11, г. Астана, Республика Казахстан. Почтовый индекс: 010000.

Sadykov Tlegen Sadykovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, scientific supervisor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Faculty of History, Pushkin street 11, Astana city, Republic of Kazakhstan. Post code: 010000

Жеребцов Игорь Любомирович – Тарих ғылымдарының докторы, РҒА Орал бөлімшесінің ғылыми орталығы Тіл, әдебиет және тарих институтының директоры, Коммунистическая көшесі 26, Сыктывкар қаласы, Коми Республикасы, Ресей Федерациясы. Пошта индексі: 167000

Жеребцов Игорь Любомирович – доктор исторических наук, директор Института языка, литературы и истории, Научный центр Уральского отделения РАН, улица Коммунистическая, 26, г. Сыктывкар, Республика Коми, Российская Федерация. Почтовый индекс: 167000.

Zherebtsov Igor Lyubomirovich – Doctor of Historical Sciences, , director of Institute of Language, Literature and History of Scientific Center of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Communistic street 26, Syktyvkar city, Republic of Komi, Russian Federation. Post code: 167000

ХҒТАР 02.01.45

Мақала түрі: ғылыми мақала

<https://orcid.org/0000-0001-8433-729X>

<https://orcid.org/0000-0001-7024-6602>

<https://orcid.org/0000-0001-7824-7044>

Философия пәнін оқытуда «Liberal Arts» моделін қолдану жолдары

Айымжан Рыскиева¹, Айгүлім Айтбаева^{*2}, Нурлан Муминов³

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹abuaymjan@gmail.com, ^{*2}aba-abd@mail.ru, ³n.muminoff@gmail.com).

Аңдатпа. Мақалада авторлар қазіргі заман маманы үшін жылдам өзгеріске түсіп жатқан нарық сұраныстарына жауап бере алу, яғни білімін үнемі жетілдіріп, жаңғыртып отыру, мамандығы аясында алған дағдыларының тар шеңберінен шығып кетуге икемді болу секілді шеберліктерді игертудегі маңызды жаңа технологияларға зер салып, соның ішінде еркін өнер және ғылымдар моделі жайында да ой қозғайды. Аталған модельдің құндылығы – пәнаралық байланыстың болуы және оқу үдерісінің түпкілікті түрдегі интербелсенділігі, ал басқа технологиялардан айырмасы – студенттердің негізгі және қосымша мамандану бағыттарын таңдай алуға септігін тигізуде және оқытушылардың статусы мен атқаратын рөліндегі ерекшеліктерінде түйінделеді. Авторлардың пайымынша, модельдің ұтымды жақтарының бірі – оқу бағдарламаларына қатысты немесе студенттің таңдау еркіне сай қолайлы құрылатындығында және дайын білімді жинақтаудан гөрі сыни ойлауға қабілетті жеке тұлға қалыптастыруға бағытталғандығында көрініс тапқан. Сондай-ақ, мақалада Еуропаның, Азияның көптеген жоғары оқу орнында тәжірибеден өткен, өз тиімділігін дәлелдеген техника бағыттары (бірінші жылдың семинары, ұжымдық тапсырмалар мен жобалар, қоғамдық қызмет элементтері бар практикалық оқыту және т.б.) келтірілген. Авторлар өз пікірлерін жоғары білімі тар мамандандыру мен оқытудағы дидактикалық тәсілдердің қысымына ұшыраған елдерде еркін өнер және ғылым моделі студенттер мен оқытушылардың қолдауына ие болатын бірегей балама тәсілдеме бола алады деген тұжырыммен қорытады.

Кілт сөздер: философиялық білім, «Liberal Arts», философияны оқыту әдістемесі, ғылыми әдебиет, философиялық мәтінді талдау, тіл, түсіну, герменевтика.

Received 15.09.2023. Revised 09.10.2023. Accepted 01.03. 2024. Available online 29.03.2024.

For citation:

Ryskiyeva A.A., Aitbayeva A.B., Muminov N. Methods of Applying the «Liberal Arts» Model in Teaching Philosophy // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – №. 1. – p. 233-247. DOI:

Для цитирования:

Рыскиева А.А., Айтбаева А.Б., Муминов Н. Способы применения модели «Liberal Arts» в преподавании философии // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – №. 1. – С. 233-247. DOI:

Кіріспе

Бүгінгі таңда еліміздің ғылым мен білімге басымдық беру саясатына орай, оны тереңірек игеру және зияткерлік деңгейді көтеру ұстанымы білім беру үдерісінен бастау алады. Жоғары және арнаулы оқу орындарында кәсіби философия мамандығы емес топтар үшін міндеттелген оқу пәндерінің бірі – философия ғылымы күрделі және іргелі сала. Кей тұстарда философияны оқып үйрену студенттерге біршама қиындық тудырады. Оның бірнеше өзіндік объективті, субъективті себептері бар. Бұл көп жағдайда қазақ топтары үшін ана тіліміздегі оқу-әдістемелік құралдардың жетіспеуінен, осының салдарынан тәлім алушының көптеген терминдер мен түсініктерді ұғыну мүмкіндігі төмендейді.

Біз талдап отырған әдіс осындай заманауи талаптар мен қажеттіліктерді қамтамасыз етуге бағытталған. Кейбір ғылымдарды оқытудың арнайы әдістемесі жетілген, ал кейбірінде бұл сала кешеуілдеп қалған. Оқыту әдістемесі жетілмей қалған ілімдердің бірі осы философия пәні.

Сондықтан, жаңа әдістерді пайдалана отырып, философия ғылымының іргелі мәселелерін студенттерге қалай егжей-тегжейлі түсіндіре аламыз деген сауалдың өзектілігі ескерілді.

Бұл үрдісте студенттердің философиялық ойлау дағдысын қалыптастыру, шығармашылық үдерісін жандандыру мен жетілдіру сияқты үрдістер негізге алынды. Студенттің өз бетінше ізденуіне, ойлануына, өз ойын білдіріп отыруына, жаттандылықтан арылып, мәтін мағынасын толықтай түсінуге де жол ашатын үлгілерді ұсыну қазіргі заман талабы.

Осы бағыттардағы шешімдерді іздестіру ісінде қазіргі күні көптеген шетелдік ізденушілер тұптамасы антика дәуірінен бастау алатын, ортағасырлық білім берудің негізін құраушы *еркін өнер және ғылымдар моделіне* («Liberal Arts») қайта назар аударуда. Бұл әрине жетілдірілген, заман талабына сай модернделген эксперименттік жоба. Модельдің негізі америкалық Бард-колледжде қаланған.

Бұл модельдің құндылығы – пәнаралық байланыстың болуы және оқу үдерісінің түпкілікті түрдегі интербелсенділігі, ал басқа технологиялардан айрықшалығы – студенттердің негізгі әрі қосымша мамандану бағыттарын таңдай алуға тигізетін септігі және оқытушылардың мәртебесі мен атқаратын рөліндегі ерекшеліктерінен туындайды. Яғни, оқытушының міндеті бұрынғыдай тапсырма беріп, оны тексеріп-бағалау ғана емес, бастысы – студентке қажетті сұрақтарды қоя отырып жауаптарды іздеу процесінде жетекші, бағыт-бағдар беруші бола білу (Авдонина, 2017).

Бұл прагматизмдегі оқыту үрдісінде қалыптасқан «субъект-объект» қатынасы бойынша емес, «субъект-субъектілік» қатынасын негізге алатын бағдарды қамтамасыз ете алады. Бұл тұста, төмендегідей оқыту әдісінің үлгісін ұсына отырып, 2-нші субъектінің, яғни, білім алушының өзінің жеке қабілеттерін ашуға сол субъектінің өзі ықпал етуіне жол ашу керектігін ұсынамыз. Демек, білім алушы субъект екі жақты әрекет ете алуы тиіс: ұсынылған материалды игеру және өзімен-өзі жұмыс жасау, өзінің қабілетін ашуға сырттан таңылған экзогендік факторлар емес, өз мүмкіндігін толыққанды пайдалану керектігін түйсінген жағдайда, білім алушы субъект үшін өзі қайтадан объектіге айнала алады.

Сонымен қатар өз тарапымыздан бұл әдістеменің жаңа да жағымды ерекшелігіне – қайнақ мәтіндермен тығыз жұмыс жасау арқылы студенттердің білімін тереңдету және бекіту сынды қызметтерін атап өткенді жөн көреміз. Әдетте, философия пәнін оқытуда қарастырылатын мәселенің ауқымдылығына, бөлінетін уақыттың тығыздылығына байланысты тікелей дереккөздерін оқу, талдау мәселелері назардан қалыс қалып жататыны әрбір пән оқытушысына таныс мәселе.

Әлем күн санап тез өзгеріп отыр, ал Liberal Arts – бұл болашаққа деген көзқарас, ол дегеніміз – келесі күні маңызды емес болып қалуы немесе мүлде жоғалып кетуі мүмкін бір ғана білім саласын егжей-тегжейлі зерттегеннен гөрі сыни тұрғыдан ойлау және бірден бірнеше саланы түсіну дағдыларын қалыптастырады (Цыпцына, 2020).

Сыни тұрғыдан ойлау – бұл өзіндік көзқараста ба білу, проблемалық мәселе бойынша әдебиетте ұсынылғаннан өзгеше өз пікірін қалыптастыру. «Сыни» ұғымы сұрақ қояды немесе белгілі бір көзқарасқа күмән келтіруді де қамтиды. Бұл тәсіл постмодернизмнің сыни теориясының негізін қалады (Rothblatt, 2003: 36-37). Шындығында, қазіргі таңда постмодернистік мәдениеттегі өтіп отырған объективті үдерістерді білім беру саласында қолдану керектігі мен бұрынғы білім беру үрдісіне сынмен қарауды Лиотар атап өткенмен, олар білім берудің педагогикалық технологияларына жете үңілмеді. Бұл әдісті қолдану аясында постмодернистік ұғымдар мен түсініктердің кейбірін базалық-теориялық бағдар ретінде арнайы түрде таңдап алудың өзі маңызды екендігін атап өткендігіміз жөн. Біздіңше, ацентризм постмодернистер тұжырымдағандай, постмодернистік мәдениет пен қазіргі заман адамының келбеті ғана емес (яғни, заман болмысын сипаттайтын, түсіндіретін құрал емес), оны барлық салада, білім беру жүйесінде де қолдану оң нәтиже беретін дискурс деп те бағамдауымызға болады. Оқу үрдісіндегі бір ғана тақырыпқа бағындырылған, тотальді орталықты басшылыққа алу емес, білім мазмұнының көптүрлілігі де негізге алынуы тиіс. Сайып келгенде, бұл әдісте көптүрлілік пен гибридтілік тәжірибесі жүргізілгендігіне орай, детерминантты байланыстар да жойылады. Өнер мен білім жеке дара, бір-біріне оқшау, тікелей байланыса алмайды деген дәстүрлі қалыпты ойлау жоққа шығарылады да, екеуі гибридтеледі (жағымды мағынасында), бұл гибрид тәжірибеде тексерілген үрдіс қана емес, оңды нәтиже арқылы аяқталып қалмайтын беталыс. Яғни, қолданылған әдіс сабақ соңында бұл саладағы, қозғалған тақырыптағы білімдерді әрі қарай жетілдіру қажеттігі туралы ой салуы тиіс. Бұл ой, білім алушыға өздігінен, өзінің түйгендері арқылы өзіне-өзі құрылымдануы қажет.

Ал Liberal Arts моделінде білім беру үдерісі мүлде басқаша құрылған. Студенттің өзі өзінің кәсіби және жеке қызығушылықтарына сәйкес келетін, сондай-ақ білім көкжиегін кеңейтетін курстарды таңдап, жеке кестесін жасайды. Нәтижесінде бірдей оқу тарихы бар оқушыларды табу мүмкін емес (Дзонис, 2020). Бұндай таңдау еркіндігі жан-жақты білікті мамандарды даярлауды ғана емес, стандартты, әмбебаптылықтан арылуға да ықпал етеді. Сондықтан да, білім мазмұны тұйықталған түрде емес, барынша ашық, аяқталмайтын, үздіксіз болу шарттарына бағындырылады. Жеке курстардың өзі міндетелмеген және таңдауға байланысты өзгеріп отыруына да жол ашады. (Әрине, бұл тұста білім мазмұны өзінің жарнамалық жағына назар аудару, ол өз алдына бөлек мәселе ретінде қарастырылады).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Әмбебап білімге ұмтылыстың негізі саналатын философияның білім беру тұрғысынан да әмбебаптығын сақтауының мәні орынды. Мұнда жоғары білім беру жүйесіндегі академиялық еркіндіктің философияның әмбебап мазмұнын берудегі мүмкіндіктерді кеңейте түсетіндігін де атап өткен жөн. Философия қатып қалған шеңбер мен қасаң қағидалар аясында өмір сүре алмайды, өйткені, оның табиғатына терең ойшылдық, зерттеушілік, ізденімпаздық қарекет тән. Еркін өнер және ғылымдар моделі бойынша білім берудің басты қағидасы – студентті нақты бір сала бойынша кәсіби мамандыққа даярлаудан гөрі оны ең бірінші кезекте *тұлға ретінде жетілдіруге басымдық* беру, яғни, динамикалық түрде дамып отырған әлеуметтік және экономикалық ахуалға дәл сондай шапшаңдықпен жауап бере алатын, кез келген жаңа талапқа бейімделгіш маман қалыптастыру. Осы қырынан алған кезде, еркін өнер және ғылымдар моделін жақтаушылар – заманауи өмір талаптары үшін бір пән бойынша терең білім алуға қарағанда – оқуға, білімін үнемі жетілдіруге деген ұмтылыс, сыни ойлауға қабілеттілік пен өз ойын еркін жеткізе алу шеберлігі әлдеқайда құндырақ деп есептейді. Студенттер сабаққа өз бетінше дайындалады, материал іздейді, сұрақтар қоюға және жауап табуға үйренеді. Бұл жағдайда мұғалім жаңа нәрсе айтып қана қоймай, ең алдымен оқушыларға ойлауды үйренуге және олардың қабілеттерін ашуға көмектеседі. Бұл әдіспен білім беру процесі «bounded uncertainty» деп атауға болатын жүйемен басқарылады (Schmitter және Karl, 1991: 82).

Біздің пайымдауымызша, жаңа білім беру бағдарламаларында көп айтылып жүрген құзыреттілік бағытты қамтамасыз етуде де осы модель шешуші рөл атқара алар еді. Сөзімізді дәлелдеп көрсек.

Модельдің ұтымды жақтарының бірі – оқу бағдарламаларына қатысты, немесе студенттің таңдау еркіне сай қолайлы құрылатындығында. Студент өзінің бұл құқығын екі түрлі жағдайда іске асыра алады: біріншіден, оқу жоспарының икемділігі арқасында ол өзі үйренетін курсты еркін таңдай алады; екіншіден, өзі қызығатын салада ғылыми бағытты таңдай алуына (мамандануына) барлық мүмкіндік бар. Ал, студенттің өз жеке оқу траекториясын қалыптастыра алу құқы білім беру үдерісін демократияландырудың басты шарты екені баршаға аян. Таңдау еркі болуының өзі жоғары білім алуда әмбебап жолдың жоқтығын, немесе баршаға бірдей оқу жоспарының болуы мүмкін еместігін меңзейді. Модельді жақтаушылардың ойынша, таңдау еркі артықшылықтарының тағы бір қыры – жоғары оқу орнына қабылданған жас адамға берілетін ғылыми бағытты таңдау мүмкіндігі – студентті өмір бойына білім алу процесінде даму мен өзгерістерге даяр және дайын білімді жинақтаудан гөрі сыни ойлауға қабілетті жеке тұлға ретінде қалыптастырады.

Талқылаулар мен нәтижелер

Оқу жоспарының басты мақсаты ретінде еркін өнер мен ғылымдарды қалпына келтіре отырып, көптеген университет оқыту мен оқу-әдістемелік жұмыстарға басым көңіл бөле бастады (Altbach, Gumpert, және Berdahl, 2011). Заманауи еркін өнер және ғылымдар моделінің еуропалық классик білім беру жүйесінен айырмасы да дәл осы

қағидада. «Liberal Arts» моделінің оқу жоспары білімнің кеңдігін ғана емес, тереңдігін де қамтамасыз етуді көздейді. Білім көлемінің кеңдігіне әдетте студенттер классикалық мәтіндермен және зерттеудің маңызды әдіс-тәсілдерімен таныс болатындай етіп жасақталған белгілі бір міндетті курстардың жинағымен қол жеткізіледі (Ван дер Венде, 2014). Мысалға ол жинаққа талапқа сай жіктеліп отыратын мынадай курстар кіруі мүмкін: шет тілдері, ана тіліндегі классикалық шығармалар, әлеуметтік ғылымдар, әдебиет және мәдениет, тарих, гуманитарлық ғылымдар, өнерді талдау, математика немесе компьютерлік ғылымдар, практикалық өнер түрлері, зертханалық жұмыс компоненттері бар курстар және т.б.

Осы жерде маңызды үш мәселенің басын ашып алған жөн. Біріншіден, еркін өнер және ғылымдар моделінің стандарттарына сай болу үшін әрбір студенттің оқу жоспарының кең көлемділігін қамтамасыз етуде белгілі бір талаптар құрылымы қажет. Мұндай кең көлемділік міндеттелмесе жүйенің берік негізі қаланбайды. Екіншіден, заманауи еркін өнер және ғылымдар моделінде оқу жоспары гуманитарлық ғылымдар мен өнерді үйренумен шектеліп қала алмайды, оның құрамына математика мен жаратылыстану ғылымдары міндетті түрде енгізілуі тиіс. Бұл болашақта студенттің қазіргі заман азаматы үшін маңызды міндеттерді шеше алу дағдыларын игеруі мақсатында аса қажет. Үшіншіден, талаптар санының тым көп болмағаны оң, себебі, басқаша болған жағдайда студент таңдау еркінен айрылып қалуы мүмкін.

Білім сапасының тереңдігі мәселесіне келсек, Альтбах тұжырымдағандай, «ұлғайып келе жатқан әлемдік экономика үшін адами ресурстарды дамытудағы жоғары білімнің шешуші рөлі кеңінен танылды және дәлелдеуді қажет етпейді. Соның негізінде білім берудің мақсаттары туралы пікірталас қайта басталды және университеттің оқыту мен оқу жоспарына басымдық беретін миссиясын қайта құру қажеттігі туралы түсінік пайда болды» (Altbach, Reisberg, Rumbley, 2019).

Оқу жоспары, әдетте, студенттің оқытушымен бірлесе отырып мамандануын және ғылыми ізденістер аймақтарын таңдауын талап етеді. Студентке қойылатын талаптар айқын да түсінікті болуы шарт. Мамандану бағдарламалары студенттің өзі таңдаған тақырыбы бойынша белгілі бір курстар жинағын игеруін және олардың белгілі бір ретпен оқытылуын қажет етеді, әрі бірқатар міндетті пәндерді игеруді меңзейді. *Басты міндет* – студенттің ең болмаса тұтас бір интеллектуал аймақта (тіпті екі аймақ болуы да ғажап емес) қажетті кәсіби квалификацияны меңгеруі (Беккер, 2014: 24).

Еркін өнер және ғылымдар моделі негізінде заманауи білім берудің тағы бір маңызды бөлігі – оқыту, сабақ беру мәселелері. Бұл тұстағы сөз оқытудың мазмұны жайында ғана емес, жалпы білім беру үдерісіне деген тәсілдемеге де қатысты. Студентке бағытталған интербелсенді әдістер аудиторияның бұрынғыдай оқытушының студентке тікелей дайын білімді ғана беріп қоятын орын болудан қалғанын меңзейді. Дәл осы жерде студенттер берілген материалдарды талдайды, мәтінге қатысты өз интерпретацияларын ұсынады, пікір таластырады, іскерлік ойындарда түрлі ахуалдарды модельдейді, бір-бірінен үйренеді, қорытындылайды т.б. Мұндай әдіс-тәсілдер оқу үдерісін демократияландыруға зор ықпал етеді десек, осы үдерісті іске асыру үшін студентке аудиториядан тыс көп еңбек етуге тура келетіндігін де естен шығармаған дұрыс. Өз жеке позициясын қалыптастыру, тіпті оқытушының пікірінен өзгеше өзіндік қорытындылар жасау үшін студент аудиторияда талқыға салынатын

түпкі қайнаркөздермен, аналитик мәтіндермен алдын ала танысуы шарт. Біраз уақыт, күш жұмсауды қажет ететін осындай жұмыстың арқасында студенттер тұщымды ойлар ұсынып, өзіндік айрықша қорытындылар жасауға қабілетті болады.

Бұл технологиялар жөнінде Нобель сыйлығының лауреаты Т.Р. Чек былай дейді: «Менің субъективті көзқарасым, дегенмен, көрнекті ғалымдар либерал өнер колледжінде алған білімдерін ірі ғылыми-зерттеу университеттеріндегі білім деңгейімен салыстырған кезде, олардың көпшілігі өздеріне мансаптық биіктерге жетуге көмектескен либерал өнер мен ғылым жүйесі екенін атап өтеді» (Cech, 1999).

Әрине, мұндайда педагогикалық әдіс-тәсілдер оқытылып отырған пәннің ерекшелігі мен оқытушының жекетұлғалық ерекшеліктеріне де байланысты өзгеріп отыратыны айқын. Пәннің мазмұнына сәйкес интербелсенділіктің дәрежесі де жиі өзгеріп тұратыны тағы бар. Айталық, компьютерлік технологиялар мен философияның пәндік құрылымы да, міндеттері де екі басқа. Осы тұста біз қарастырып отырған модель бойынша оқытуда басымдыққа ие болуға тиіс белгілі бір сипаттамалар бар. Атап өтсек:

- оқыту интербелсенді тәсілдерді қолдану арқылы жүргізілуге тиіс;
- студенттерді үнемі сұрақ қойып, белгілі бір қағидаларды түсінуге;
- сыни көзбен қарауға, тіпті оларға күдік келтіруге итермелеген жөн;
- оқытушыда білім мазмұнына деген монополия болмауға тиіс;
- оқып-үйрену үдерісінің басым бөлігі аудиториядан тыс жүреді.

Төменде аталып өтетін оқыту тәжірибелері америкалық колледждерде, Еуропаның, Азияның, Ресейдің көптеген жоғары оқу орнында тәжірибеден өткен, өз тиімділігін дәлелдеген техникалар.

Қазіргі таңда көптеген оқу орындары өз оқу жоспарына *бірінші жылдың семинары* деп аталатын оқу формасын міндетті түрде енгізуге тырысады. Мұнда студенттер легі шағын топтарға бөлініп, осы оқу курсына жауапты оқытушының/тьютордың жетекшілігімен бірінші оқу жылы бойына тұрақты өткізілетін сабақтарға жазылады. Бұл сабақтарда басты назар студенттерде интеллектуал және практикалық құзыреттіліктерді дамытуға септесетін – сыни ойлауға, жиі өткізілетін жазба жұмыстарға, ақпараттық сауаттылықты арттыруға, коммуникацияға, топтық жұмыстардың белсенді формаларын қолдануға аударылады. Сабақтарда ойлау және өз көзқарасын дамыту, кез келген жағдайды әртүрлі қырынан көруді үйренуге баулиды. Басымдықтарды белгілеу, кәсіби ахуалдарда маңызды және қызықты бағыттарды таңдау, оларға тереңірек енудің жолдарын іздеу қажет болады. Бұл сабақтарда тьютор студент үшін оның білім беру бағдарламасының және жалпы университеттің қолда бар ресурстарын көрсете отырып, оларға бағыт ұстауға, сондай-ақ оларды өздерінің жеке ерекшеліктеріне, мақсаттары мен басымдықтарына сүйене отырып барынша тиімді пайдалануға көмектеседі. Сондай-ақ тьютор уақытша перспективаны құруға ықпал етеді, соның арқасында студент өзінің даму динамикасын көре алады және оларды өзінің жоғары білімін жеке әлеуетін ашу құралы ретінде саналы түрде қолдана алады. Ең бастысы, студент тьютор арқылы бірқатар маңызды мета-құзыреттіліктерді және soft-skills-ті дамыта алады. Мұның барлығы студенттің оқу курстарын сапалы және жүйелі түрде игеруіне ықпал етеді, сонымен қатар болашақта кәсіби тапсырмаларды орындау кезінде пайдаға асады.

Тиісінше, тьютор өз жұмысында, студенттердің, ата-аналардың, университет әкімшілігінің және еңбек нарығының мүдделерін ескеруге тиіс әртүрлі сұраныстарға тап болады. Осыларды ескере отырып, барлық қажетті функцияларды тиімдірек орындау үшін және қазіргі заманғы жоғары білім беру жүйесінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бұл қызмет бірнеше негізгі бағыттарға бөлінеді.

Н. Пилипчевская өзінің: «Тьюторлық қызмет: теория және практика» атты жұмысында білім алушылармен және студенттермен жұмыс кезінде қолданылатын тьюторлық консультациялардың бірнеше түрін ажыратады:

старттық – оқу жылының басында өткізіледі; мұнда білім алушылар немесе студенттер тьютормен бірлесіп жақын аралықтағы мақсаттар мен міндеттерді белгілейді, өздері күтетін нәтижелерді тұжырымдайды, жұмысты жеке немесе өздерінің тьюторлық тобымен өткізу бағыттарын жоспарлайды;

аналитиктік – жеке білім беру бағдарламасын іске асырудың белгілі бір кезеңі талданады; болған оқиғаның «артықшылықтары» мен «кемшіліктері» анықталады; тьютор студенттерінің алдында тұрған қиындықтар мен тәуекел жағдайлары туралы ескертеді, болашаққа тілектер мен ұсыныстар айтылады;

жұмыс барысы – күнделікті жұмыстың аралық қорытындылары шығарылады, жеке білім беру бағдарламасын іске асырудағы қиындықтар, олардың себептері мен еңсеру тәсілдері анықталады;

қорытындылау – әр студенттің қойылған мақсаттар мен міндеттерге қатысты жеке білім беру бағдарламасын іске асырудың белгілі бір кезеңінде ілгерілеу үрдістері белгіленеді;

тақырыптық – студенттердің қажеттіліктеріне негізделген өзекті мәселелер талқыланады (Пилипчевская, 2009).

Еркін өнер және ғылымдар моделі бойынша жүргізілетін жұмыстың тағы бір түрі – **студенттік қауымдастықтар**.

Студенттік қауымдастықтардың негізгі мақсаты – студенттердің университеттің, оқу пәндерінің шеңберінен тыс маңызды мәселелерді шешуіне бағытталған білімдік тәжірибелерді жинақтауына жағдай жасау. Студенттер тобы бір немесе бірнеше оқу курстарын таңдап, профессорлармен жұмыс жасайды. Мысалы, олар бірнеше пәннің тұрғысынан зерттелетін нақты бір-екі мәселе айналасында, мамандыққа қажет кәсіби сауалдар, немесе қоғам үшін аса маңызды проблемалар болуы мүмкін.

Үшінші түрі – **жазбаша тапсырмаларды кең көлемде қамтитын курстар**. Мұндай курстар кез келген пән аясында жүргізілуі ықтимал. Олардың қатарында курс, диплом жұмыстар да бар. Мақсат – студенттерді жазу дағдыларын жетілдіруге, жазба жұмыстарды редакциялауға баулу. Үнемі қайталанып отыратын жазу тәжірибесі сандық және ақпараттық сауаттылықтың, ауызша қарым-қатынастың дамуына, түрлі этикалық проблемаларды талдап, жіктей алу шеберліктерінің динамикалық түрде жетілуіне әкелетіні зерттеулер нәтижесінде дәлелденіп отыр.

Ұжымдық тапсырмалар мен жобалар деп аталатын келесі жұмыс түрі негізгі екі мақсатты көздейді: топта жұмыс істеуге және проблемаларды шешуге үйрену; сондай-ақ өзгелердің пікірін, ұстанымдары мен позициясын тыңғылықты тыңдау нәтижесінде өзіндік түсінім дағдысын жетілдіру. Бұл жерде тәсілдемелер бір курс аясындағы топтық жұмыстан бірлесе орындалатын жобалар мен ізденістерге дейінгі аралықты қамтиды.

«Liberal Arts» моделі бойынша атқарылатын жұмыстардың келесі ауқымды бағыты – *студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы*. Оқырманға жоғарыда аталған жұмыс түрлері сияқты бұл бағытта да еш жаңалық жоқ сияқты көрінуі мүмкін. Мақсат – студенттерді ең өзекті проблемаларды зерттеуге, эмпирик бақылауға, ультразаманауи технологияларға тарту және шын мәнінде маңызды проблемаларға жауап іздеуге деген құмарлықты ояту. Бұл үшін еркін өнер және ғылымдар моделінде қолданылатын нәтижелі ішкі технологиялар бар. Олар жөнінде төменіректе ой қозғайтын боламыз.

Келесі бағыт – *әлемнің алуантүрлілігін зерттеп-үйрену* бағыты.

Көптеген жоғары оқу орындары студенттерге олардың өздерінікінен бөлекше болып келетін мәдениеттерді, дүниеге көзқарас пен өмірлік тәжірибелерді меңгерулеріне мүмкіндік беретін курстар мен бағдарламаларға айрықша мән береді. Олардың мазмұны нәсілдік, этникалық, гендерлік ерекшеліктерге немесе бүкіл әлемде шешімін таппай отырған – адам құқы, еркіндік, билік мәселелеріне қатысты болуы да ықтимал. Мұндай курстар жергілікті қауымдастықтарда жүргізілетін практикалық зерттеулермен немесе шетелдік тағылымдамалармен толықтырылып отырады. Авторлар тарапынан бұл курсты Қазақстан жағдайында да аса қажет жұмыс бағытының бірі деп атап көрсеткіміз келеді.

Тағы бір қызықты жұмыс бағыты – *қоғамдық қызмет элементтері бар практикалық оқыту* деп аталады. Бұл білім бағдарламаларында оқыту жергілікті қауымдастықтармен бірлесе отырып жүргізіледі және бұл жағдайда практикалық жұмыс курстың міндетті бөлігі. Курстың басты идеясы – студенттерге оқу жоспары аясында оқытылатын пәндерге байланысты жұмыс тәжірибесін игерту, әрі сол арқылы жұмыс барысында кезігуі ықтимал проблемаларды талдай отырып шешуге машықтандыру. Маңыздысы – алынған білімді шынайы жұмыс жағдайында қолдана білу. Жұмыс берушілермен тығыз қарым-қатынаста жұмыс істеу – мұндағы тағы бір маңызды мәселе болып саналады.

Алдыңғы бағытқа ұқсас *тағылымдамалар* деп аталатын жұмыс бағытында да басты мақсат – студенттердің болашақ карьерасына байланысты жұмыс орнында алатын тәжірибесі. Бұл жерде олар осы кәсіп иелерімен қоян-қолтық жұмыс істей отырып, кәсібіне қажетті түрлі дағдыларды игереді. Тағылымдама жалпы оқу жүктемесіне енгізілген болса, студент оқытушы бағалайтын қорытынды жоба немесе жазбаша жұмыс даярлайды.

Мақаламызда сөз болатын еркін өнер және ғылымдар моделі бойынша жүргізілетін жұмыстың соңғысы – *шешуші курстар мен жобалар* деп аталады. Шешуші немесе қорытынды, диплом немесе жоба деп атала ма – ең маңыздысы студентке жылдар бойы алған білім-дағдыларын қорытып көрсете алатындай мүмкіндік берілуге тиіс.

Енді уәде етілген ішкі технологиялар мен әдістерге келетін болсақ, барша ерекшелік осы жерде. Атап қана өтетін болсақ:

- еркін жазба (*free writing*);
- шоғырландырылған (*focused writing*) жазба;
- шағын топтардағы жұмыс;
- нарратив жазба;
- метатанымдық жазба;
- кеңейтілген мәтін (*hipertext*);

– «мен көріп тұрмын» – «мен көрмей тұрмын» тізімі (берілген сурет бойынша жұмыстар);

– бірлесіп оқу;

– диалектикалық дәптер (*dialectical notebooks*);

– бейнелермен жұмыс (*working from images*).

Бұл ішкі сабақ технологиялары жөнінде бүге-шігесіне дейін тарқататын болсақ ақпараттың бір мақала көлеміне сыймайтынын ескере отырып оларды алдағы мақалалардың еншісіне қалдырдық. Әзірге үлгі ретінде еркіндік тақырыбына арналған сабақтың дайын сценарийін берумен шектелуді жөн көрдік.

Тақырып: Еркіндік философиясы.

Мақсат: Тұлғаның алдына қойған мақсаттарын орындаудағы ішкі еркіндік шектері мен мүмкіндіктерін және жауапкершілікті айқындаудың маңызын ұғындыру.

Сабақ жоспары (100 минут):

1. Адам және оның еркіндігі

2. Жағымды және жағымсыз еркіндік

3. Еркіндіктің деңгейлері

4. Еркіндік пен жауапкершілік

Қолданылатын технологиялар: кіріспе сәлемдесулер, еркін жазба, дәріс, ассоциативтік қатар құру – музыка тыңдау, нарративтік жазба; рефлексия, үлгілерді пайдалану т.б.

Сабақтың барысы:

1. Сәлемдесу мен дайындық: 5 мин.

2. «Еркіндік философиясы» тақырыбына дәріс (көрсетілімі бар) – 45 мин. Дәріс білім берушінің нарративтерімен ғана толтырылмауы керек, сұрақ-жауап түрінде белсенділікті қамтамасыз етуі қажет. Бірақ тәжірибе көрсеткендей, сұрақ-жауаптың өзінің регламентациясы болғаны жөн.

3. Еркін жазба, (қағаздан қаламды еш айырмастан) – 5 мин.;

4. Музыкалық шығарманы тыңдау: «Гладиатор» фильмінде орындалатын Ханс Циммер, Лиза Джеррардтың «Now We Are Free» музыкалық шығармасы бойынша ойша ассоциативтік қатар құруға үйрену және бейнелік жад қалыптастыруға дағдылану. Студенттерден өз сезімдері жайында әрі осы музыкалық шығармада қандай сезім түрлері бейнеленгені және оларды сөзбен түсіндіріп беру жөнінде сұралады (трек – 4 мин. <https://youtu.be/UGBiQPmneek>; талқылау – 10 мин.);

5. Альбер Камюдің – «Бөгде» кітабынан алдын ала берілген фрагмент бойынша нарративтік жазба орындау – 10 мин. – жазу (Әрине, алдымен, таратылған материалдар аясында А. Камюдың өмірі мен шығармашылығы туралы жалпы мағлұматтар беріліп, оның негізгі көзқарастары баяндалуы тиіс. Сондай-ақ, басқа тақырыптар мен нарратив жазбалар бойынша білім беруші өзіндік бір озық деп табылған үлгілерін алдын ала ұсынуы тиіс, бірақ бұл үлгінің өзі шартты екендігі ескертілуі қажет).

15 мин – талқылау; Талқылау алдымен, мазмұнды игеру арқылы оған интерперативциялар жасаумен жалғасын табады. Интерперативияларда еркіндік болуы тиіс, А. Камю идеясын сынауға да мүмкіндік берілуі қажет.

6. Өтілген тақырып пен сабақ барысы бойынша 5-6 минуттік рефлексия.

Сабақ соңында барлық мазмұн бойынша алынған білімнәтижелерін тексеру барысында білім беруші алдымен, білім мазмұны және еркін ойлаудағы шығармашылық, сыни, креативті ойлау нәтижелеріне назар аудару керек. Тіпті, шағын фрагменттер мен ассоциативті ойлау жүйесінің нәтижелеріне көңіл аудару да аса маңызды, қажет жағдайларда, төлтума, сыни, эвристикалық ойдың нәтижелерін білім алушыларға жариялауға да болады. Бірақ алынған фрагменттерді иерархияға қойып жариялау мақсат етілмеуі тиіс.

Өзін-өзі бақылау сұрақтарын 2-ге бөлуге болады: академиялық білім мазмұны мен креативті ойлауды дамытушылық. Академиялық білім мазмұны бойынша:

- 1) Эстетикада сұлулық пен сұрықсыздықтың арақатынасы қандай?
 - 2) Өнердің әр саласын салыстыра талдап беріңіз?
 - 3) Қазіргі заманғы философияда өнерді зерттеу стратегияларын атап беріңіз.
- Креативті сұрақтар:

1) Өнер туындыларындағы авторлардың еркіндік психологиясы туралы не түйіндей алдыңыз?

2) Еркіндік философиясы туралы дәрісте қандай маңызды мәселелер қамтылмай қалды, сіз тағы қалай толықтыра аласыз?

3) Сіз сабақ барысында, музыка тыңдау кезінде т.б. өзініңіздің логикалық ойлау операцияларыңызды қалай тізбектеп бере аласыз?

Сабаққа ұсынылатын әдебиеттер:

1. Ницше Ф. *Рождение трагедии из духа музыки* // Полное собрание сочинений: В 13 томах, Ин-т философии РАН. – М.: Культурная революция, 2005-2014

2. Аристотель, *Поэтика* – М., 2000

3. Маркус С.А., *История музыкальной эстетики*, т. 1-2, – М., 1959-68

4. Рассел Б. *Батыс философиясының тарихы*. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 896 б.

5. Альбер Камю. *Оба. Бөгде*. – Астана: Аударма, 2010. – 520 б.

Бакалавриаттағы еркін өнер мен ғылымдардың кең ауқымын анықтай отырып, студенттер осылайша академиялық немесе кәсіби жұмысқа мамандандырылған дайындықтың негізін қалайды. Студенттер бір емес, кез келген мамандыққа, соның ішінде әлі ойлап табылмаған мамандықтарға дайындалу мүмкіндігіне ие болады (Tilghman, 2010).

Қорытынды

Еркін өнер және ғылым жүйесі қоғам алдында тұрған барлық мәселені шешуде панацея емес. Дегенмен дұрыс ұйымдастырылған кезде, бұл студенттердің азаматтық қоғам істеріне, оқытуға және еңбек қызметіне белсенді қатысуы үшін өмір бойы қажет болатын дағдыларды қалыптастыруына жәрдем ететін біртұтас тәсілді білдіреді. Біз қарастырған жүйе статикалық емес. Оның ұзақ уақыт бойы жеткен жетістігі, оның ішінде шарттардың өзгеруіне жауап ретінде процедураларды, ережелер мен ұйымдық құрылымды өзгерту қабілетіне байланысты. Әлемнің әртүрлі елдеріне тараған сайын бұл технологиялар ұлттық дәстүрлерді игеріп, жаңа ортаға бейімделеді. Оқыту әдістері технологиямен бірге дамиды (Беккер, 2014).

Алайда көптеген компонент осы білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі болып қала береді. Соның негізінде студенттің жеке басының дамуына, оқу қабілетіне, өз ойын анық білдіруіне және жиі өзгеріп отыратын жағдайларға бейімделуіне назар аударылады. Жоғары білімі тар мамандандыру мен оқытудағы дидактикалық тәсілдердің қысымына ұшыраған елдерде еркін өнер және ғылым моделі студенттер мен оқытушылардың қолдауына ие болатын бірегей балама тәсілдеме бола алады. Бұл жүйені енгізу оңай емес, бірақ тәжірибе көрсетіп отырғанындай, нәтижелер жұмсалған күш-жігерді толығымен ақтайды.

Еркін өнер тәжірибесінде қолданылатын талаптар мен нормалардың барынша еркін болуы арқылы білім алушының таңдау мүмкіндігі мен еркін-ой ассоциациясы негізгі роль атқармаса да, ең бастысы білім беру жүйесі мен өмір шындығының арасындағы байланыстарды нығайтуды немесе байланыстыра алуды білім алушының өзінің құзыреттілігіне қалдырудың жолға қойылуы адамның тұлғалық болмысына қайтадан философиялық тұрғыдан келуді меңзейді. Демек, тұлға перфекционизмдегідей қатаң шарттар мен талаптарды ғана орындаушы субъект емес, сол талаптар мен нормаларды басқалармен салыстыра отырып, өзі түзетін белсенді субъектіге өтеді.

Сондықтан да, біз көрсетіп отырған білім беру жүйесінде бұл үлгіде білім алушы ресми бағалудан гөрі, өзін-өзі танитын, өзін-өзі ашатын субъект қана емес, өзін бағалайтын, өзі әрі субъект, әрі объектіге айналады. Бұл бағалау жан-жақты: білім деңгейі, қабілеті, сыни ойлау машығы, креативті ойлау дағдысы т.б. Осы бағалау біздіңше, сыртқы және ішкі бағалаудың бірлігі арқылы құрылымдануы тиіс. Алған білімдерді «Сіз қанша балл алуға лайықтысыз және Сіздің тобыңыз Сізді қалай бағалайды» деген сауалдар арқылы бағалау бойынша жүргізілген тәжірибелерімізде ол шамамен 90 пайыздай объективті болып шықты.

Бұл бастапқы мәтінді түсіну, нарративтерді орындау, ішкі ойға шому, белгілі бір тұжырымдар жасау рефлексиясынан бастап, өзін-өзі бағалайтын рефлексиялауға дейін ұштасу тиіс деп ойлаймыз. Рефлексиялау өзіне үңілетін терең интроспекцияға бет түзеп бара жатқан сатылардан құралуы керек.

Ұсынылған модельді ҚР білім беру жағдайына ыңғайластыру мен тәжірибеде қолдану, бір қырынан алғанда, азды-көпті өзгерістерді де қажет етеді. Өйткені, отандық білім алушылар мен білім берушілер контингентінің сапалық ерекшеліктерін, білім беру бағдарламаларындағы тотальділікті, бір қалыпта тұрақтап қалушылықты да ескеруіміз тиіс.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР19679556 – «Қазақстандағы өзекті аударматану: теориясы және практикасы» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Авторлардың үлесі

Рыскиева Айымжан Әбуқызы – жұмыстың өзекті идеясы мен тұжырымдамасын анықтап, негізгі желісін жасады.

Айтбаева Айгүлім Боранғалиқызы – мақаланың негізгі қағидалары мен нәтижелерін айқындап, ғылыми редактурасын жасап, түпкілікті нұсқасын бекітті.

Муминов Нұрлан Әкімбайұлы – мақаланың басты сауалдарының шешімін табуына атсалысып, жұмыстың тұтастығы жауап береді.

Әдебиеттер тізімі

American higher education in the twenty-first century: Social, political, and economic challenges // Altbach P. G., Gumport P. J., Berdahl R. O.: JHU Press, 2011

Cech T. R. Science at liberal arts colleges: A better education? // Daedalus. – 1999. – Т. 128, № 1. – Р. 195-216

Rothblatt S. The Living Arts: Comparative and Historical Reflections on Liberal Education. The Academy in Transition. – 2003

Schmitter P. C., Karl T. L. What democracy is... and is not // Journal of democracy. – 1991. – Т. 2, № 3. – Р. 75-88

The Future of Science education in the Liberal Arts College. Princeton University. Tilghman S.M. – Princeton, 2010. Princeton University

Trends in global higher education: Tracking an academic revolution. Altbach P. G., Reisberg L., Rumbley L.E.: Brill, 2019

Авдонина Н. Образовательная модель Liberal Arts: содержание и методы // Ценности и смыслы. – 2017. № 4. – С. 98-105

Беккер Д. Что такое образование по модели свободных искусств и наук... и чем оно не является // Свободные искусства и науки на современном этапе: опыт США и Европы в контексте российского образования. СПб.: СПбГУ / Беккер Д., Федчина Ф.В. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2014. – С. 12-40

Ван дер Венде М. Развитие высоких мировых стандартов бакалавриата: образование по модели свободных искусств в XXI веке // Свободные искусства и науки на современном этапе: опыт США и Европы в контексте российского образования: Сборник статей. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2014. – С. 48-67

Дзонис М. Можно ли учиться физике, английскому языку и медицине одновременно? [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: // <https://zonis-drew-liberal-arts&usg=AOvVaw3eBkgGpwAr1Qoy3w-tdY5G&opi=89978449/> (қаралған күні: 25.12.2023)

Пилипчевская Н. Тьюторская деятельность: теория и практика: учебно-методическое пособие для студентов-тьюторов и педагогов высшей школы // Краснояр. гос. пед. ун-т им. ВП Астафьева. – 2009

Цыпцына Я. Бакалавр свободных искусств и наук: как не ошибиться с выбором специальности. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: // <https://go.forbes.ru/education/person/yana-tsipsina> (қаралған күні: 20.11.2023)

Айымжан Рыскиева¹, Айгулим Айтбаева², Нурлан Муминов³

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Способы применения модели «Liberal Arts» в преподавании философии

Аннотация. В статье авторы обращают внимание на новые важные для современного специалиста технологии, в том числе модель свободных искусств и науки, способную реагировать на быстро меняющиеся рыночные запросы, т. е. постоянно совершенствовать и модернизировать знания, быть гибким, чтобы выйти за узкие рамки приобретенных навыков в рамках профессии. Ценность модели заключается в наличии междисциплинарных связей и интерактивности учебного процесса, а также в отличии от других технологий – в способе выбора студентами основных и дополнительных направлений специализации и особенностях статуса и роли преподавателей. По мнению авторов, одна из рациональных сторон модели заключается в том, что она применима к учебным программам, строится благоприятно в соответствии с волей студента выбирать и направлена на формирование личности, способной мыслить критически, а не накапливать готовые знания. В статье также представлены направления техники (семинар первого года, коллективные задания и проекты, практическое обучение с элементами общественной деятельности и др.), которые прошли апробацию во многих вузах Европы, Азии, России, доказавшие свою эффективность. Авторы, резюмируя свои размышления, приходят к выводу, что в странах, где высшее образование находится под давлением узкой специализации и строгих дидактических подходов к обучению, модель свободного искусства и науки может стать уникальным альтернативным подходом, который получит поддержку студентов и преподавателей.

Ключевые слова: философские знания; «Liberal Arts»; методика преподавания философии; научная литература; анализ философских текстов; перевод; язык, понимание; герменевтика.

Aiymzhan Ryskiyeva¹, Aygulim Aitbayeva², Nurlan Muminov³

¹Nur-Mubarak University of Islamic Culture of Egypt, Almaty, Kazakhstan

²Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Methods of Applying the «Liberal Arts» Model in Teaching Philosophy

Abstract. The article highlights new technologies that are important for a modern specialist. It includes a model of liberal arts and sciences that can respond to rapidly changing market demands, i.e. constantly improving and modernizing knowledge, being flexible to go beyond the narrow limits of acquired skills within the profession. The value of the model lies in the presence of interdisciplinary connections and interactivity of the educational process, as well as, unlike other technologies, in the way students choose the main and additional areas of specialization and the features of the status and role of teachers. According to the authors, one of the rational sides of the model is that it applies to educational programs, is built favorably following the student's will to choose, and is aimed at forming a personality capable of thinking critically, rather than accumulating ready-made knowledge. The article also presents the directions of technology (first-year seminar, collective tasks and projects, practical training with elements of social activity, etc.), which have been tested in

many universities in Europe, Asia, and Russia, and proved their effectiveness. Summarizing their reflections, the authors conclude that in countries where higher education is under the pressure of narrow specialization and strict didactic approaches to learning, the model of liberal arts and science can become a unique alternative approach that will receive the support of students and teachers.

Keywords: philosophical education; «Liberal Arts»; methods of teaching philosophy; scientific literature; analysis of philosophical texts; translation; language; understanding; hermeneutics.

References

Avdonina N. Obrazovatel'naya model' Liberal Arts: sodержanie i metody' [Liberal Arts educational model: content and methods]. *Cennosti i smysly*. 4. 98-105(2017). [in Russian].

Cypcyna Ya. Bakalavr svobodny'x iskusstv i nauk: kak ne oshibit'sya s vy'borom special'nosti [Bachelor of Liberal Arts and Sciences: How not to make a mistake when choosing a specialty]. Available at: <https://go.forbes.ru/education/person/yana-tsiptsina> [in Russian]. (accessed: 20.11.2023).

Rothblatt S. The Living Arts: Comparative and Historical Reflections on Liberal Education. The Academy in Transition. – 2003. [in English].

Dzonis M. Mozhno li uchit'sya fizike, anglijskomu yazy'ku i medicine odnovremenno? [Is it possible to study physics, English and medicine at the same time?]. Available at: <https://-zonis-drew-liberal-arts&usg=AOvVaw3eBkgGpwAr1Qoy3w-tdY5G&opi=89978449/> [in Russian]. (accessed: 25.12.2023).

Schmitter P.C., Karl T.L. What democracy is... and is not. *Journal of democracy*. 2(3). 75-88(1991). [in English].

American higher education in the twenty-first century: Social, political, and economic challenges. / Altbach P. G., Gumport P. J., Berdahl R. O.: JHU Press, 2011. [in English].

Van der Vende M. Razvitie vy'sokix mirovy'x standartov bakalavriata: obrazovanie po modeli svobodny'x iskusstv v XXI veke. Svobodny'e iskusstva i nauki na sovremennom e'tape: opyt' SShA i Evropy' v kontekste rossijskogo obrazovaniya: Sbornik statej [Developing High Global Standards for Undergraduate Education: Liberal Arts Education in the 21st Century / Liberal arts and sciences at the present stage: the experience of the USA and Europe in the context of Russian education: Collection of articles] (Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij gosudarstvenny'j universitet, 2014. 48-67). [in Russian].

Trends in global higher education: Tracking an academic revolution. / Altbach P. G., Reisberg L., Rumbley L. (E.: Brill, 2019). [in English].

Bekker D. Chto takoe obrazovanie po modeli svobodny'x iskusstv i nauk... i chem ono ne yavlyaetsya. Svobodny'e iskusstva i nauki na sovremennom e'tape: opyt' SShA i Evropy' v kontekste rossijskogo obrazovaniya [What is education according to the model of liberal arts and sciences... and what it is not. Liberal arts and sciences at the present stage: the experience of the USA and Europe in the context of Russian education]. SPb.: SPbGU / Bekker D., Fedchina F. V. (Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij gosudarstvenny'j universitet, 2014. 12-40). [in Russian].

Cech T. R. Science at liberal arts colleges: A better education? *Daedalus*. 128(1).195-216(1999). [in English].

Pilipchevskaya N. T'yutorskaya deyatelnost': teoriya i praktika: uchebno-metodicheskoe posobie dlya studentov-t'yutorov i pedagogov vy'sshej shkoly' [Tutor activity: theory and practice: educational and methodological manual for student tutors and higher education teachers] (Krasnoyarsk: gos. ped. un-t im. VP Astaf'eva. 2009). [in Russian].

The Future of Science education in the Liberal Arts College. Princeton University. Tilghman S.M. (Princeton, 2010. Princeton University). [in English].

Авторлар туралы мәлімет

Рыскиева Айымжан Әбуқызы – философия ғылымдарының кандидаты, Египет ислам мәдениеті университеті дінтану кафедрасының меңгерушісі, Әл-Фараби даңғылы, 73, 050060, Алматы, Қазақстан

Айтбаева Айгүлім Боранғалиқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Нархоз университетінің профессоры, Жандосов көш., 55, 050035, Алматы, Қазақстан

Муминов Нурлан – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының постдокторанты, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан

Ryskiyeva Aiymzhan Abukyzy – Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Religious Studies of the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Al-Farabi Avenue, 73, 050060, Almaty, Kazakhstan.

Aitbayeva Aygulim Borangalikyzy – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor at Narxoz University, Zhandossov str., 55, 050035, Almaty, Kazakhstan.

Muminov Nurlan – PhD, a postdoctoral researcher of the Department of Philosophy at the Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue, 71, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 13.61.15

<https://orcid.org/0000-0003-1326-2141>

Article type: scientific article

Local cultural memory of Ulytau: the sacralisation of the area by means of symbolic forms encoding

Farida Mussatayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: f.mussatayeva@mail.ru)

Abstract. *In modern memory studies, a distinction is commonly made between cultural and historical memory. Cultural memory is formed by the media-participants of the event, based on generational values, it has the ability to the constantly transformation. Whereas historical memory is a combination of knowledge and ideas about events in the past, accumulated through the information environment controlled by the authorities.*

This research paper applies theoretical developments to analyse nation-building processes in Kazakhstan. It draws attention to the practice of constructing sacred places of memory or special places of public worship. Considering that the toponym Ulytau gave the its name to a new administrative entity, this is of interest how knowledge about the cultural landscape revitalizes in the Ulytau district. After all, within the Soviet period, it can be stated that much knowledge was literally displaced to the periphery of socio-humanities in Kazakhstan. Whereas from a certain period Ulytau is beginning to stay in the position as a special historical centre – a landmark value for cultural memory. In this regard, the research work based on the study of the processes of Ulytau transformation into a powerful modernization concept of cultural memory restoration carries out through the sacralisation of the area.

Keywords: *Ulytau; cultural memory; historical memory; collective memory; landscape research; sacralizing the area; cultural landscape; symbolization of the area.*

Received 27.10.2023. Revised 30.11.2023. Accepted 01.03. 2024. Available online 29.03.2024.

For citation:

Mussatayeva F.M. Local cultural memory of Ulytau: the sacralisation of the area by means of symbolic forms encoding // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – №. 1. – P. 248-268. DOI: <https://doi.org/>

Для цитирования:

Мусатаева Ф.М. Локальная культурная память Улытау: сакрализация местности через кодирование символических форм // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 248-268. DOI: <https://doi.org/>

Introduction

The concept of «cultural memory» has a special heuristic potential in research work on the identity of the cultural landscape, its character and specifics including by local communities. The local society in a certain environment has its cultural memory leads to the rise of new discursive aspects that move from cultural memory of the nation to the study of the cultural memory landscape, including the problems to form different versions of local reality. Therefore, the task of what and why should be mentioned, among urban communities is discovered. This also allows to turn to the synthesis of the Concept of Cultural Memory with some landscape research aspects. The issues of formation collective ideas about the landscape determines how we understand, imagine and accept the landscape which is still relevant. It is quite possible to find its valuable and functional guidelines using the methods of urban or regional studies in the research of the local landscape.

Materials and methods of research

In the of presented topic research, the author relied on the conceptual positions of the theory of memory by Maurice Halbwaks, Jan and Alleida Assman, Jeffrey Olick and Francis Yates. The key sources became the archival materials published in various collections of documents, then the visual observation results of the location and the performance of symbolic Ulytau monuments and Internet media resources. The following methods of scientific research were used in the preparation of this article: case study, discourse analysis, methods of urban empirical research and semantic analysis of visual information materials of the area.

Discussion

Cultural memory of the region is an extensive space for the preservation, propaganda and upgrade of cultural meaning, «representing the most important elements of the city's culture (symbols, images, legends), this is the unity of cultural memory preservation for the inhabitants of the region» and symbolically representing the regional environment (Fedotova, 2019: 42-62).

Aspace with its own meaningful past, where the image of the region is kept and distributed in symbolic forms (names of streets, monuments, etc.). There are the areas of research that reveal the peculiarities of differentiation of memory places using mental (mental) maps of the population (Vandyshev, 2013; 101-121); recognition of regional memory by means of cognitive function discovery of routine consciousness (Krokinskaya, 2016; 142-158); the experience analysis to structure the memory of the region using the set of past texts (Buckler, 2008; 39-56). This episodic research can receive a new impetus within the framework of the Concept of Cultural Memory of the region.

In addition to exiting research fragments, the relevance of cultural memory research of the region is due to applied aspects. Its memory is a symbolic resource that is allowed to use in order to create an attractive image of the region and build a local identity.

In this regard, research related to management of the collective past, primarily as part of the memory police will also be in demand. Thus, cultural memory is a factor determining the present, since memory according to A. Megill performs «the image of the past, subjectively structured in the present» (Megill, 2007).

The memory policy of a particular place is the activity of the regional community to develop and use the mechanism of «substantiation» of the memory and commemoration of its residents (Kapicyn, 2015: 30-42). Consequently, one of the tendency of this process to create cultural memory – the study of commemoration being «in a wide semantic range from the collective cooperation instrument and the support of memory dissemination to the specific forms of activities to realize cultural memory» (Shub, 2016: 80-87).

However, this process we can consider from the other. Objectification of cultural memory in the opinion of Jan Assman occurs in symbolic forms that determines the importance to study the image practice of the region history. Cultural analysis of this problem makes it possible to combine various factors of symbolic memory encoding as a result to establish the relevance of memory, determining the value of previous images of the region.

The methodological basis of this approach is the communicative paradigm, the main attention of that is the process of the idea development. In this case, not the content of cultural idea being studied but the process of their structuring, as a result, certain parts of the past become significant for the inhabitants of the region. Additionally, the postmodern approach and the constructive method allow us to consider the memory as a multi-layered and dynamic structured, the structure in which largely depends on the factors of the social and cultural development.

Results

Symbolic nature of local cultural memory.

The study of symbolic practices disclosing the process of truth encoding within the framework of cultural discourse is a common phenomenon. It is based on a solid academic foundation: the phenomenology of symbolic exchange of J. Baudrillard, analysis of symbolic powersymbolic structures by P. Bourdieu or semiotic recognition of cultural texts by Yu. Lotman. The cultural memory of any location has a symbolic manner, whereas it «revives» the past by symbols and it represents an institution that «symbolically manifests, objectifies and accumulates» (Assmann, 2011: 17).

The process of image of the past area is a generalization of ideas how symbolic forms such as monuments, films, musical compositions that the inhabitants meet daily, were created. The memory of the inhabitants becomes a carrier of meanings and values of past eras, a source of information kept and experienced in memory. At the same time, the old days seem to contemporaries to be actual and often idealized, even in a new sense. This E. Cassirer notes: «...it is not enough to repeat what is written on another period of time... the perception of meaning as the past day, but not the present, keeps the image in the state and, therefore, indicates that it has not disappeared. In that way, it impacts an ideal meaning to the past and to itself» (Kassirer, 2002: 26).

There is a level of cultural memory: a *biological level* (as a set of personal memory of a certain number of people) and a *symbolic level* associated with «social groups with a symbolic

order, mass media, institutions and experiences that create a common past» (Erll, 2008: 5). F. Yates achieved also the results presenting the concepts of natural and expressive memory (in our case, symbolic) by analyzing ways to keep the memory of past eras. In his opinion, in order to keep expressive memory, it is necessary to remind the past through locations and images: «expressive memory consists of places and images» (Yates, 2014: 18). Since ancient times, communities have chosen shrines that spread certain ideas, but the images themselves had to perform the function of memorizing «words» and «things». Therefore, «if we want to remember the image of some horse, lion or eagle, we have to relocate their images in a particular place» (Yates, 2014: 22).

Thus, symbolic features of local cultural memory find the reflection in the sacred attitude of contemporaries to particular images of the past – architecture and landscape concentrated in certain locations. These cultural ideas are objective in the communicative processes that support the socialization of fragments of cultural memories (processions, forums, conferences). On the other hand, they become important because of authors attempts of cultural memory of the city to explain episodes of the past and thereby create a contemporary picture of local memory.

In the opinion of the American sociologist J.K. Olick, cultural memory is a product of «collective conversations and symbols in the possession of individuals, as well as social means of their preservation and dissemination» (Olick, 2002: 13). It is not just about the management of the past, but also about the ways of encoding fragments of cultural memory (myth or architectural composition) that serve as a guideline for the value of the figurative sense.

Symbolic encoding of the past affects the structure of local identifiers, which often rely on the actor structuring and symbolic classification of fields. Collective identity, according to M. Lamont, the predecessor of P. Bourdieu, is mostly relative, so cultural memory is also unstable. This theory of relativity forms with support of the actual cultural repertoire «through the structural context to which people can access and in which they live» (Lamont, 2002: 171). Consequently, the boundaries of differences between some communities and others, including local communities, are based on value encoding processes.

For this reason, the boundaries of differences between some communities and others, including local communities, are based on the meaning of encoding processes.

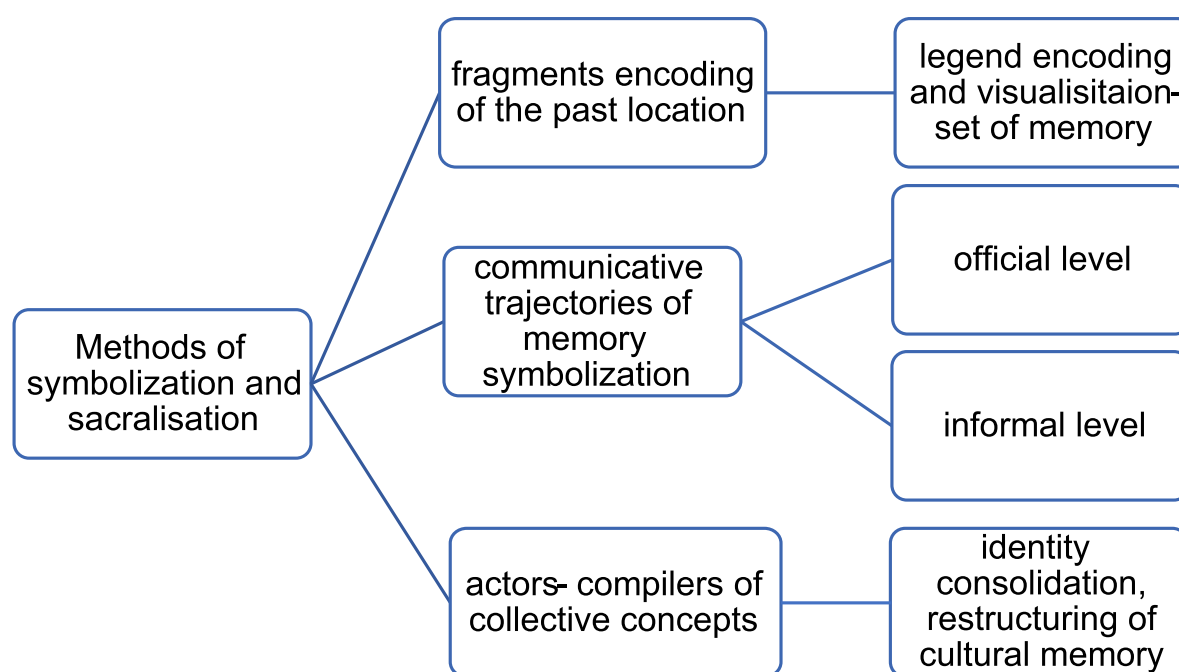
According to M. Halbwaks, «memories of facts depends «on the constraints» and «landmarks» created by society, including ideas about the word, space and time» (Halbwaks, 2007: 68). Local communities realize the reality by means of symbolic encoding creating particular values (landmarks and restrictions) that determine the attitude to the past. Depending on the semantics of memory, certain values of past images of the area arise. The semantics of local cultural memory discovers the symbolic potential of the cultural meanings of the area, because «semantic memory connects a person with the collective, society as a whole, through which important values and behaviors for the group are transmitted» (Shub, 2017: 8). Turning to the practice of symbolizing the earthly past allows us to consider cultural memory through a steady prism of encoding authenticity. As Yu. Lotman noted «in the past, important and insignificant elements of the text structure were shifted under the influence of existing new codes in order to decrypt texts kept in the memory of culture... the

values in cultural memory are not preserved, but on the contrary are growing» (Lotman, 1992: 201).

New cultural meanings arise by the representation of the past, therefore cultural memory should be understood not through the preservation of the past, but as a space of semantic «accumulation» of illusions about the past into the symbolic figures» (Zavershinskij, 2019: 253). Based on the symbolic nature of cultural memory of the area and applying a communicative approach, in the process of symbolizing the past of the area, one can consider the emphasis on the following issues. When researching cultural memory of a particular place, it is necessary to turn to the values reflecting and representing its past. It determines by the following three questions:

1. How expresses cultural meaning by symbols (ways of encoding fragments of the local past);
2. How occurs the process of symbolization (communicative trajectories of memory symbolization);
3. Who represents (making of meanings, making of collective ideas about the past of the area).

Methods of symbolization and sacralisation of region memories can be implemented using the following mechanisms (Picture 1):

Picture 1. Methods of symbolization and sacralisation of memories of the region

Ways of encoding fragments of the Earth's past: on the example of the Ulytau region.

Important tools that provide representation of the cultural values of the area include everything that allows us to encode and distribute valuable information for the team.

Currently, this should include, first of all, the practice of memory objectification that determines not only the installation and demolition of monuments, but also the opening and holding of «cultural events and festivals; new museum expositions and new museums; articles, textbooks and manuals, rewriting official texts» (Makarov, 2008: 10).

According to J. Baudrillard, the concept of «code» is a means to «organize and compress» (Baudrillard, 2016: 12) or, in the other words, to use a special combination of signs for the distribution and perception of cultural meanings. Symbolic codes of cultural memory represent a regulating system of values of this area for understanding the past and the distribution of memorable information about the earth. By means of encoding, not only the structuring of values for the inhabitants of the Earth takes place, but also the development of the earth values. Modern practices of encoding fragments of the past area are very diverse.

First of all, such diversity can be considered as methods of encoding values based on the types of communicative perception of information by human organisms providing visual and verbal (verbal) codes. Verbal codes play the same role in modern practices of symbolizing the Earth's past. In the process, the meaning is communicating not only by a word or a name, but also by complex verbal structures. According to J. Verch, memory with the help of modern narratives turns into matter, it is objectified (Wertsch, 2009: 117-137). Plot texts describing about episodes of the local past explain the current processes in many ways, because with the help of narratives «we regulate our memory, our intentions, our life events» (Brockmeyer, 2000: 29). Throughout the narratives which memory is based on, there is an interpretation of the present and the relevance of the past (Malinova, 2018: 32), because they «reflect reality and fill it with meaning» (Tul'chinskij, 2016: 8). Consequently, the process of symbolization that transforms memories of the past is, in this case, the representation and recreation of narratives about the earth using various means of memories.

Thus, with the help of myth, the sacralisation of the local past as a simplified narrative is implemented, the initial level of cultural meaning (event, process, fact) is formed. For cultural memory, it is not a documentary story that is important, but an event that is remembered and re-perceived in memory, here is meant a myth: «A myth is a justificatory event, an event told from the moment to explain the present» (Assman, 2004: 54-59). Thanks to the myth, history becomes normative and permanent. Using the example of Ulytau towards the revival of cultural memory throughout the mythical symbols, one can consider the idea of «Zheruuyk» by Asan Kaigy.

Sacralisation of Ulytau through the legend and visual representation (monument) and its reproduction in memory.

According to the legend, the famous poet-zhyrau, utopian philosopher Asan Kaigy was buried in the burial ground of Aulie Akmeshit in the Ulytau district (Tilepov, 2015: 27-53). Alkey Margulan, who studied the political actions of zhyrau, writes that «he thought a lot about people's care, and then he became «kaigy» (grief)» (Margulan, 1985: 65). The scientist noted that Asan Sabitovich lived in the XV century, as a diplomat, was an adviser of the first Kazakh khans, Kerey and Zhanibek. The poet-thinker in his songs called the people to unity and predicted the danger of losing the Kazakh lands located between two great empires,

such as Russia and China. For this reason, Zhanibek Khan, keeping in mind the migration problem, said: «If you don't move from this city, the Russian will take this city», trying to find a safe place and saying: If I go to Zhelmay and travel around the world, then you will move to that country» (Auezov, 1991: 200). Under the legend, the poet-zhyrau traveled the earth for 17 years with the ideas to have a comfortable settlement, a society in the utopian style of «Zheruyk-Zhidelibaysyn» – a paradise corner for his peoples. According to Russian researchers, he died in Central Asia (Abilqajyrqyzy, 2012: 8), having conquered the lowland belonging to Ulytau. In modern literature, Ulytau is also called «a comfortable place for the life of the Kazakh people» (Abdigaliuly, 2017: 53).

Thus, the Ulytau region is characterized by the epithets «kutty meken» (blessed land), «zheruyyk» (paradise, Promised Land), «Otan ana – Ult uyas» (Homeland) for the Kazakh people elected Asan Kaigy. At the same time, throughout the legend, we observe the process of Ulytau sacralisation and the revival of symbolic codes in cultural memory in real life.

It is important to pass on the legend throughout a monument visualization in order to keep it in memory in real life and provide the generation continuity. The visual encoding of memory includes, first, material objects (architectural, art objects) that provide spatial reference to a time-constant or sacred place. In this context, A. Assman notes that this century is characterized by something called hyper visualization, since memory is transmitted not by witnesses, but by the «invention of history as an interesting plot» (Assman, 2016: 35). In the information flow, these are visual signs reflecting vivid images of the past, promoting to their consolidation in cultural memory. The modern world strives to be «visible, photographed, recorded on film and camera and, ultimately, projected onto the screen» (Ozhe, 1999). Therefore, as in the legend, the monument of Asan kaigy was laid at the foot of Aulietau and its statue was turned to the local population as a blessing with open arms, which can be associated with the recognition of this region of zheruyyk.

Researcher of the philosophy of psalms in the Middle Ages, Candidate of Philological Sciences Tolysbai Kenzhaly, «the dream of Asan Kaigy is to find a location where the God has mercy on Man». Therefore, Ulytau, most likely, will be sacralized as a land «where the mercy of God descended from heaven» (Tolysbay, 2006: 187). In this regard, Asan is a link between God and the people; it can testify to his role as a bearer of peace to the people, asking for support from the Creator. In addition, the sculpture of akyn-zhyrau is made in white, its symbolization in Kazakh folklore is the white color of holiness, symbolizing goodwill, loyalty, holiness (Hasenov, 2012: 5-11). Asan Kaigy voluntarily in order to receive a blessing from God or blesses the coming guests in his own way. At the same time, the ceremony of «Ak Bata» is also identified with the expression of sincere desire, the expression of love for each other, the unification of relatives, faith in a bright future (Sarsambekova, 2021: 131).

In the course of field research, it was found that during the pilgrimage to the Ulytau district, to the top of Aulietau Akmeshit, visitors read a blessing at the Asan Kaigy monument and say wishes: «Let there be my way, let there be a white way». In addition, the ceremony of veneration and worship of the holy qualities of Asan Kaigy, capable to predict the future, is spreading among the graveyards. In addition, the ceremony of veneration and worship of the holy qualities of Asan Kaigy is capable to predict the future, is spreading among the graveyards.

Besides, visual representation strengthens sacralisation idea in Ulytau region based on visual media – posters and billboards. The purpose of visual artistic comprehension of the meaning and areas of Ulytau in the national identity directs the structuring of the holiness narrative on the part of the state. The slogans «Ulytau is the cradle of the Kazakh people», «Ulytau is the pride of the people», «Ulytau is the house of our ancestors», «Sacred Ulytau is the center of history and political life» are written in the information tools collected by external control.

Due to the fact that many slogans are written in Latin graphics, it can be noticed that intensive de-russification processes are taking place in historically significant places.

In conclusion, one of the modern approaches aimed at structuring a unique image of the area in encoding fragments of the past is structuring cemetery practices. Therefore, the creation, sacralisation of the memories associated with Ulytau, including the concept of «Zheruuyk» within the framework of Asan Kaigy, the brand «Sacred address, blessed Tengri» is an effective way to recreate cultural memory. Today, the brand is becoming «practically a social legend – a way and means for a person to understand reality and orientation» (Tul'chinskij, 2013: 37).

Communicative trajectories of memory symbolization: on the example of the Ulytau region.

Various trajectories of the past meanings development to communications are based, in particular, on the terms of the idea formation. As N. Luhman notes, «the meaning can be updated only in an eventful way» (Luman, 2005: 15), that is, it arises by the communicative process generates a cultural meaning of the event. In communication realizes the objectification and the transmission of meaning, because symbolic forms do not matter by themselves. Assman emphasizes that cultural memory is «in constant interaction not only with people's memories, but also with external signs» (Assmann, 2011: 17). Cultural meanings lose their value, they are not filled with the necessary content, in the end, past images of the area are forgotten if the episodes of memory are not experienced together and not spread in events, publications, meetings, ceremonies. It is important to consider the main trajectories of meanings movement or the communicative channels of meaning development that provide representation processes of the past place. This includes formal and informal representation levels of the past place.

As a rule, a significant part of the memorable information about the current locality develops purposefully within the framework of the local memory policy. The formal forms of memory are constantly changing, as «the boundaries between the public and the hidden are changing» and these changes affect how the past looks like (Olick, 2012: 51). At the formal level, as a rule, symbolic dates are fixed, an agenda is being formed, what needs to be remembered and how to remember a certain area (from choosing a memory repertoire to the collective practice of memory preservation). The informal level includes not only civic initiatives (for example, patriotic events or associations of defenders interests any social group), but also folk creative activities of collectives keeping memories fragments in songs, legends, proverbs, festive events.

Formal and informal levels of the past locality image.

1. The complex of cultural and historical revitalization carried out by the authorities attributes the formal level of the past locality image. On the example of Ulytau, this process dates back to the First World Kuryltay of Kazakhs held in this region in 1992. According to local historian Bakhtiyar Kozhakhmetov, this is a historical event designed to re-mobilize, unite the Kazakh clans into the ancient Atameken (Kan, 2011: 231). Subsequently, in 1993, the Ulytau district experienced several important events: on September 15 of the same year, ex-President N. Nazarbayev erected a monument «The integrity of Kazakhstan's statehood and the unity of peoples» (Baidaly, 2017) at the foot of Aiyrtau, the gateway to Ulytau. The first head of the country on Khan Ordasy Square raised a white koshma in the mausoleum of Alasha Khan (Tleubaev, 2001: 6). Later then, the article «The future of Kazakhstan is in the ideological unity of society», was published. In the article, the President Nazarbayev focused on the possibility to realize the equality of citizens living in Kazakhstan based on increasing the unifying role of the Kazakh people and the Kazakh language (Nazarbaev, 1993: 24). Consequently, the events not only revived the past historical memory of Ulytau, but also used the potential of Ulytau to overcome national ideological priorities.

The official stage of the restructuring of Ulytau historical memory identified from the «interview at the Presidium of Ulytau»; it took place during the visit of N. Nazarbayev on August 25, 2014. In addition, after this event, the Decree «On the Concept of Cultural Policy of the Republic of Kazakhstan» was adopted, which states that the National Historical, Cultural and Natural Reserve-Museum «Ulytau», the part of the cluster «Unity of Nature and nomadic culture», is a place of discovery and study of the historical basis of steppe civilization (Resolution, 2022). Therefore, the steppes of Ulytau ideologically is crossing with the ideas of the leaders and Mangilik El (Interview, 2014).

Thus, the valuable character of Ulytau, firstly, will combine with the strategic ideology and transmit as a symbol of national construction, unity and equality, the Country of the Great Steppe.

Over the past five years, Ulytau has been in the center of attention of the authorities and it is taking measures to structure its significant meaning, actualization of the policy of broad-based Kazakhstani memory. In his speech at the «Ulytau-2019 International Tourism Forum», the Head of the State Kassym-Zhomart Tokayev stated, that «Ulytau should be a center of ethnographic tourism at the international level» (Speech, 2019). President motivates to appreciate the dignity of Ulytau like the navel of the Kazakh land, the place of confluence of giant personalities. Later, in 2022, he held the first national Kuryltay near the mausoleum of Jochi Khan, and his great centuries. His great centuries-old mission – to make a decision to unite – continued. Therefore, Ulytau should be perceived as the beginning of the institution formation of statehood and khan's power and be glorified by future generations as a symbol of the country and unity. The official level of past reflection, the historical memory of Ulytau will provide strategic measures carried out by the state.

2. *The informal level of reflection of the past locality image* includes not only civic initiatives (for example, patriotic events or defenders associations of the interests of social groups), but

also the creative activity of folk collectives keeping memory fragments in songs, legends, proverbs, festive events. An example, it is an attempt of the local shaman Bakbergen Ayashuly in the Ulytau district to increase the potential of Aulietau Akmeshit. Shaman Bakbergen Ayashuly told that seven Shipager Sufis are buried on the top of the mountain: Sapar Aulie, Gulsara Ana, Murat Ata, Tana Ana, Kali Ata, Yrza Ana, Tursyn Shami. In 1997, with the support of the local population, B. Ayashuly installed the sign of the seven saints in Aulietau (Kasietti Aulie tau, 2022).

The imitative graves of a local shaman on the top of the mountain, dedicated to saints, play a dominant role in the construction of the symbol of holiness, the holiness of Ulytau.

Therefore, at the formal and informal level, it turns out that the image of the past of the area contributes to the restructuring, sacralisation and, thereby, it increases the recognition of the historical and cultural memory of the region.

Compilation actors of collective ideas about the past of the area.

Actors involved in the development of fragments significance of region cultural memory, «capable to interpret authenticity and to possess the resources to their promotion» interact in the processes of the past locality image (Malinova, 2018: 31). Actors reflecting the local past, whether individuals or collectives; make the reflection on collective experience and its contextual interpretation, thereby form the actual repertoire of cultural memory. The purposeful «memory» implemented by the actors is the part of the policy of memory and the practice of co-operation (from the adaptation of historical episodes of the region to the establishment of anniversaries). To fulfill such a role, it is necessary to have an authoritative public figure or political authority that provides access to the media (journalists, religious representatives, scientists, etc.).

In the process of managing the collective past, relying on the formal and indirect levels, the actors of making memorable structures include not only authoritative institutions and formal associations, such as experts or business communities, but also individuals/social groups involved in debates about the past (Miller, 2018: 114).

The activities of official factors may occur as part of the struggle for the interpretation of the collective past meaning. At the same time, cultural memory serves as a condition for identification for a group of people (Arnautova, 2018: 51). For this reason, the collective past tense is, in fact, «a platform where one can fight not only for interests and resources, but also for an identity that primarily supports and conducts these interests» (Olick, 2016: 49). At the local level, this aspect is very relevant, since for regional authorities, cultural memory of the region is a source of regional identity formation, closely related to the processes of concentration and cooperation of local residents, the level of their self-realization, which directly affects the activity of the population to participate in the affairs of the region.

Actors play a number of important roles in collective memory. Firstly, they interpret fragments of memory and, thus, develop a systematic assessment of episodes of the past and an understanding of their importance in the present. At the same time, it is possible to attribute disputes between domestic historians about the influence of the Ak Horde and the Golden Horde on the creation of the Kazakh Khanate, the scientific struggle for memory

restructuring of the past. Thanks to the famous historian Zhaksylyk Sabitov, in Soviet times, the thesis «Ak Orda (Horde of the Kazakh Ulus) is a dead end of the Kazakh Khanate» was written in history textbooks (Sabitov, 2015: 842), but the Golden Horde is as a foreign state. This point of view is firmly established and still continues in Kazakh and Russian textbooks. However, as a result of a comprehensive study of the world medieval sources of Zh. Sabitov, the works of native scientists Shokan Ualikhanov, Ibray Altynsarin, Mukhtar Auezov, Kanysh Satpayev, etc. prove that the Kazakh Khanate is the direct heir of the Golden Horde. Zh. Sabitov discovered that during the Soviet period, Kazakhs came from wild, nomadic Uzbeks, did not accept the Golden Horde paradigm to show the absence of a separate civilization, and did not form as a nation. Consequently, we see that it was convenient for the Soviet authorities to represent the Kazakh people in such a mood. However, from the independence, due attention is paid to the history of the Kazakh Khanate formation.

In 2013, at the first meeting of the interdepartmental working group on the study of national history, the ex-secretary of the State Marat Tazhin focused on the fact that «the history of the Golden Horde, the Horde khanates is the period of the Kazakh steppe formation, which started an active interaction with the new Russian state (Speech, 2013). Later, in 2014, at the state level Nursultan Nazarbayev puts the last point that the Kazakhs have a historical connection with the Golden Horde, they became the Golden Horde successors. This event led to the symbolic transformation of Ulytau as the land where the Golden Horde reigns – the Kazakh Khanate, it has historical and cultural significance. It is the center of mining in the Soviet Saryn.

Thus, the resolutions of scientific research and the recognition by authorities that the civilization of the Golden Horde was established in the Kazakh steppe contributed to the celebration at the international level of the Kazakh Khanate 550th anniversary and the 750th anniversary of the Golden Horde. In the future, this paradigm continued and stimulated the Kuryltai, the opening of the «scientific institute of the Jochi Ulus study» (Resolution, 2019) under the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan directed at studying the period of Altyn-Orda.

Further, actors form cultural meanings «attach» images of the past to memorable places, ensures their stability. Places of memory – «the kind of symbolic structure representing an event... and passes it from addressee to addressee, from generation to generation» (Rucinskaya, 2011: 36). Therefore, «the creation of places of memory (monuments, special meeting places) can be called a way of symbolic reconstruction of a certain attitude to the past» (Strel'nikova, 2012: 233). For memory survival, constant memorization is necessary, the active inclusion in the process of memorization, otherwise the symbolic form becomes the part of decorative rituals and actions that lose value and they remain only that P. Nora calls remnants (relics). In his opinion, «places of memory live thanks to feelings, spontaneous memories do not happen there. It is necessary to create archives, celebrate anniversaries, conduct holidays, pronounce grave words, but it is non-realistic to perform operations such as notarization of acts» (Nora, 1999: 25).

Some scientists call memorable places as signs and refer to them as cult, sacred places (buildings, structures, natural objects, settlements, etc.). The interpretation of the landmark

is «connected with the memorialization of specific local traditions (individual and group) with the image of important events of the past in the present» (Zamyatin, 2020: 31). At the same time, the process of interpretation, blurring the boundaries between the past and the present, is distinguished by «creativity, visualization, realism» and, based on the language of debates about understanding the past, «new identities associated with memorable places», appear or are updated (Makarychev, 2012: 13).

Actors often use cultural institutions (museums, archives). The cultural values of the region are distributed in collected and structured memorable information, as well as educational institutions or political institutions.

Actors use the mechanism of construction of memorials in the reconstruction of regional memory. As a case study, this can include measures aimed at re-regulating the symbolic meaning of the Ulytau district. Work in this direction began since 2010.

In the complex, known as the «inauguration square of the great Khans», there was a prototype of Kasym Khan, who ruled on the Kazakh land (1456-1472) until the last Kenesary Khan (1841-1847), the names of the rulers of which were carved on both sides on the granite. The white granite slate under the khan's throne can mean the white felt. German soldier Johann Schiltberg, he in the XIV century was captured by Emir Timur in the battle of Nikopol, and then served in the Ulus of Jochi, described in his diary the ceremony of election of the khan. Here, «in this country, the khan was raised three times, put in the white felt. Then, going around the tent, they put a golden sword on him, and then he swears a public oath» (Sultanov, 2007: 130). Therefore, probably that is why the area of these khans was highlighted in white, and the back of the khan was in the form of a roof.

Thus, the personal qualities of the actor, authority in society and the level of education influence the process of local memory representation and its past. The higher the level of actors' involvement and local residents in the restructuring of cultural memory, the more active is the trend of its sacralisation in the region. In addition, it is noted that discussions between scientists around the Golden Horde paradigm are expanding to the state level, the authorities are taking targeted measures and concrete steps are being taken.

Conclusion

Summing up the above, one can make sure that there are certain differences between the historical and cultural memory of the area, their dependence on political changes and in some periods of interchangeability with each other. Therefore, in structuring memories of the past of a certain region – Ulytau, there is a process of reconstruction in order to use historical and cultural memory and their use in national construction. Thus, the following measures and mechanisms apply to the revival of historical and cultural memory on the example of the Ulytau space:

1. High potential of historical and cultural memory in the image of the past place and its appearance. Historical memory is more closed and steadier than cultural memory, and it is a set of data that is strictly controlled by the authorities. Historical memory data always needs to be registered and a minority – special professionals, approves it. Moreover,

cultural memory is able to spread continuously through the succession of generations, to be forgotten and revived in critical periods. It has constantly fluctuated in the direction of modern demand, thanks to the memories of several collectives. Therefore, cultural memory determines the authenticity of the present, determines symbolic codes, value orientations of the local environment. When researching cultural memory of a particular place, it is necessary to turn to the values reflecting and representing its past. It is defined by three questions:

- a) «What cultural meaning is expressed by symbols?».
- b) «How does the symbolization process happen?».
- c) «Who represents?».

2. The cultural meaning of the local past realizes through the ways of encoding memory fragments. The initial level of cultural significance creates as a narrative, streamlined by a legend. This is because it is not the documentary history that is important for cultural memory, but the history that is remembered, it is re-perceived in memory. At the same time, the myth of Asan Kaigy associated with Ulytau and the installation (visualization) of its monument is understood as a way of local representation and sacralisation. Consequently, the representation of Ulytau through the narratives «Qutty meken» (Blessed land), «Qasiety meken» (Sacred land) is connected with the legend of Asan Kaigy about «Zheruuyk».

3. Cultural memory is in the process of constant transformation not only by people's memories, but also by external communicative trajectories. Formal and informal tools are used in cultural memory of the past locality image. The complex of cultural and historical revitalization carried out by the authorities can be attributed to the formal level. At the same time, the state should brand the Ulytau space with historical events – the Jochi Ulus, the Golden Horde, the Kazakh Khanate with its great steppe country, and country symbols. In addition, the typical level of local representation is the tendency of the region inhabitants to rebuild the memory of indigenous peoples by collecting oral stories and creating imitation tombs (seven Sufis at the peak of Aulietau Akmeshit).

4. The resources of actors play an important role in the development of the actual repertoire of cultural meanings. The tendency to define cultural memory of indigenous peoples occurs with the help of the struggle for identity between actors. It is established that the Altyn-Orda paradigm in the scientific environment determined the statehood of the Kazakh steppe during the period of the Jochi Ulus. Accordingly, this phenomenon made it possible to recognize Ulytau at the world level as the capital of the Golden Horde, the umbilical homeland of the Kazakh Khanate. Furthermore, actors form cultural meanings by «attaching» images of the past to memorable places, which ensures their stability. The creation of «The Great Khans inauguration site» in Ulytau is an attempt to link this region with the Institute of Khans, important events on the way to statehood. Finally, the Ulytau space is fixed by the «concept of Khans».

References

Assmann J. Communicative and Cultural memory // P. Meusburger, M. Heffernan, E. Wunder. Cultural memories. The Geographical point of view. London, New York, 2011. P. 15

- Assmann J. Communicative and Cultural memory // P. Meusburger, M. Heffernan, E. Wunder. Cultural memories. The Geographical point of view. London, New York, 2011. P. 15-27
- Buckler J. The City's memory: texts of preservation and loss in Imperial St. Petersburg // Preserving Petersburg. History, memory, nostalgia. Indiana. 2008. P. 39-56.
- Erl A. Cultural memory studies: an introduction // Cultural memory studies: an International and interdisciplinary handbook. Berlin; New York: Walter de Gruyter. 2008. P. 1-18
- Lamont M. Culture and identity // J.H. Turner (ed.) Handbook of sociological theory. New York, 2002. P. 171-185
- Olick J. The sins of the fathers. Germany, Memory, Method. Chicago: The University of Chicago Press, 2016. 496 p.
- Wertsch J.W. Collective memory // Memory culture. Cambridge, 2009. P. 117-137
- Арнаутова Ю.А. Культура воспоминания и история памяти // История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени. – М.: Круг, 2006. – С. 47-55
- Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой. – М.: Новое литературное обозрение, 2016. – 223 с.
- Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
- Әбілқайырқызы Ә. Дала данышпаны // Қазақ. – 2012. – № 43 (609). – 26 қазан. – 8 б.
- Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- Байдалы С. Ұлт ұжданы Ұлытау // Егемен Қазақстан. – 2017. URL: <https://egemen.kz/article/154871-ult-udgdany-ulytau> (дата обращения: 10.12.2023)
- Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 389 с.
- Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. 2000. № 3. – С. 29-42
- Вандышев М.Н., Веселкова Н.В., Прямикова Е.В. Места памяти и символический капитал территорий в ментальных картах горожан // Журнал социологии и социальной антропологии. 2013. Т. 16, № 3 (83). – С. 101-121
- Завершинский К.Ф. Политический миф как предмет исследований современной культурсоциологии // Миф в истории, политике, культуре. 2019. № 2. – С. 252-254
- Замятин Д.Н. Пространство и гетеротопия: к семиотике метагеографического воображения // Человек: Образ и сущность. 2020. № 1 (41). – С. 29-52
- Йейтс Ф. Искусство памяти. – Санкт-Петербург: Фонд поддержки науки и образования «Университетская книга», 1997. – 489 с.
- Из выступления Государственного секретаря Марата Тажина // Алтын Орда. – 2013. – URL: <https://altyn-orda.kz/55124/> (дата обращения: 22.12.2023)
- Кан Г.В. История Казахстана / Г.В. Кан. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2011. – 312 с.
- Капицын В.М. Политика памяти и символический дизайн в городе // Вестник института социологии. 2015. № 2 (13). – С. 30-42
- Кассирер Э. Философия символических форм. – Санкт-Петербург: Университетская книга, 2002. Т. 1. – 272 с.
- Крокинская О.К. Культурная память и опыт в практиках конструирования будущего обыденным сознанием // Журнал социологии и социальной антропологии. 2016. Т. 19, № 4 (87). – С. 142-158

Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Ұлытау төріндегі сұхбаты. Туған тіл: Еларалық қоғамдық саяси, әдеби-ғылыми альманах. – Алматы: Атажұрт, 2014. – 106 б.

«Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы туралы» ҚР Президентінің 2014 жылғы 4 қарашадағы № 939 Жарлығы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – 2022. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> (accessed: 10.12.2023)

Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары: Энциклопедия / жауапты ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Астана: Фолиант, 2017. – 496 б.

Қасиетті Әулие тау // «Адырна» ұлттық порталының ресми сайты. – 2022. – URL: <https://adyrna.kz/post/9090> (accessed: 20.12.2023)

ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорнын құру туралы

ҚР Үкіметінің 2021 жылғы 27 қазандағы № 769 қаулысы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – 2021. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000769> (қаралған күні: 20.12.2023)

Лотман Ю.М. Избранные статьи: в 3 т. Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – Таллин: Александра, 1992. – 479 с.

Луман Н. Медиа коммуникации. – М.: Логос, 2005. – 280 с.

Макаров А.И. Политика памяти как элемент региональной культурной жизни // Власть. 2008. № 12. – С. 8-11

Макарычев А.С. Городская идентичность и историческая память: политический Берлин в образах и нарративах // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. 2012. № 2. – С. 4-14

Малинова О.Ю. Политика памяти как область символической политики // Методологические вопросы изучения политики памяти. 2018. – С. 27-53

Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.

Мегилл А. Историческая эпистемология. – М.: Канон+, 2007. – 480 с.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Ұлытау – 2019» халықаралық туристік форумында сөйлеген сөзі // ҚР Президентінің ресми сайты. 2019. URL: https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulytau-2019-halykaralyk-turistik-forumynda-soilegen-sozi (дата обращения: 20.12.2023)

Миллер А.И. Роль экспертных сообществ в политике памяти в России // Полития. 2013. № 4 (71). – С. 114-126

Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде / Н.Ә. Назарбаев. – Алматы: Кітап, 1993. – 32 б.

Нора П. Франция-память. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского ун-та, 1999. – 333 с.

Оже М. От города воображаемого к городу-фикции // Художественный журнал. 1999. № 24. С. 142-152. – URL: <http://old.guelman.ru/xz/362/xx24/x2402.htm> (дата обращения: 10.12.2023)

Олик Дж.К. Память – это не вещь и не предмет. Память – это непрерывный процесс: интервью с Дж.К. Оликом // Историческая экспертиза. 2018. № 4 (17). С. 11-21

Олик Дж.К. Фигурации памяти: процессо-реляционная методология, иллюстрируемая на примере Германии // Социологическое обозрение. 2012. Т. 11, № 1. С. 40-74

Рущинская И.И. Историко-культурные достопримечательности как «места памяти» в России второй половины XIX – начала XX в.: Региональный масштаб // Социально-гуманитарные проблемы современности: человек, общество и культура: сборник. Т. 4. – Красноярск: Научно-инновационный центр, 2011. – С. 16-42

Сабитов Ж. М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Научный журнал «Молодой ученый». – 2015. – № 24 (104). – С. 842-851

Сарсамбекова А.С., Баязитова Р.Р., Ботбайбеков С. К., Ибадуллаева З.О., Ярыгин С.А. «Бата беру» в культуре казахов – традиции и новации // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2021. Т. 20, № 3: Археология и этнография. – С. 131-141

Стрельникова А.В. «Места памяти» в городском пространстве // Вестник РГТУ. Серия: Философия. Социология. Искусствоведение. 2012. № 2 (82). – С. 231-238

Сұлтанов Т.И. Шыңғыс хан және оның ұрпақтары. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007. – 152 б. – («Жетінші сөз» сериясы)

Тілепов Ж. Қазақ хандығындағы жыраулар мұрасы // Қазақ газеттері. – 2015. – URL: <https://kazgazeta.kz/news/31989> (қаралған күні: 07.12.2023)

Тлеубаев С., Мырзабеков Б. Ұлытау – ұлттық ұясы / С. Тлеубаев, Б. Мырзабеков. – Астана: Елорда, 2001. – 108 б.

Толысбай, К. Асан Қайғы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 284 б.

Тульчинский Г.Л. Total branding: мифодизайн постинформационного общества. Бренды и их роль в современном бизнесе и культуре. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2013. – 279 с.

Тульчинский Г.Л. Символическая презентация прошлого: нарративы, уровни, формы // Человек. Культура. Образование. 2016. № 2 (20). – С. 6-26.

Федотова Н.Г. Визуальные носители культурной памяти города (на примере Великого Новгорода) // ПРАКСЕМА. Проблемы визуальной семиотики. 2019. № 2 (20). – С. 42-62

Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М.: Новое издательство, 2007. – 346 с.

Хасенов Б.Р., Әділова А.С. Түр-түс атауларының шығуы туралы Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2012, № 4(68). – 5-11 б.

Шуб М.Л. Современные коммеморативные практики: образовательный и воспитательный потенциал // Челябинский гуманитарий. 2016. № 3 (36). – С. 80-87

Шуб М.Л. Социальная, коллективная и культурная память: новый подход к определению смысловых границ понятий // Обсерватория культуры. 2017. Т. 14, № 1. – С. 4-11

Фарида Мусатаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ұлытаудың жергілікті мәдени жадысы: символдық формаларды кодтау арқылы аймақты сакрализациялау

Аңдатпа. Естеліктің заманауи зерттеулерінде мәдени және тарихи жады ажыратылып қаратырылады. Мәдени жады оқиғаға қатысқан тасымалдаушылар арқылы қалыптасады және ұрпақтар құндылықтарына сүйене отырып, тұрақты өзгеру қабілетіне ие. Тарихи жады

– бұл билік бақылайтын ақпараттық орта арқылы жинақталған өткен оқиғалар туралы білім мен түсініктердің жиынтығы.

Аталған теориялық негіздерді Қазақстандағы ұлт құрылымы процестерін талдауға қолдана отырып, зерттеу жұмысында қасиетті естелік орындарын немесе ерекше ғибадат орындарын құрылымдау тәжірибесіне назар аударылады. Ұлытау топонимі жаңа әкімшілік құрылым атауына берілгенін ескере отырып, бұл өңірде мәдени ландшафт туралы білімді қайта жандандыру қалай жүргізілетіні қызығушылық тудырады. Шынында да, кеңестік кезең аралығында көптеген білім Қазақстандағы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың шетіне қойылды деп айтуға болады. Ал белгілі бір кезеңнен бастап Ұлытау ерекше тарихи орталық ретінде қалыптаса бастады – бұл мәдени жадының маңызды мәні. Сондықтан, зерттеу Ұлытау аймағын тарихи жадыны қалпына келтірудің әлеуетті жаңғырту тұжырымдамасына айналдыру жөніндегі дискурстарды зерттеуге негізделетін болады.

Түйін сөздер: Ұлытау; мәдени жады; тарихи жады; ұжымдық жады; ландшафттық зерттеулер; жергілікті мекенді сакрализациялау; мәдени ландшафт; жергілікті мекенді символизациялау.

Фарида Мусатаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Локальная культурная память Улытау: сакрализация местности через кодирование символических форм

Аннотация. В современных исследованиях памяти принято различать культурную и историческую память. Культурная память формируется через носителей-участников события и исходя из поколенческих ценностей имеет способность к постоянным трансформациям. Тогда как историческая память представляет собой совокупность знаний и представлений о событиях в прошлом, накопленный посредством контролируемой властью информационной среды.

Применяя эти теоретические наработки к анализу процессов нациестроительства в Казахстане, в данной исследовательской работе обращено внимание на практики конструирования сакральных мест памяти или особых мест народного поклонения. Учитывая то, что топоним Улытау дал имя новому административному образованию, представляет интерес, как в этом регионе будет происходить ревитализация знаний о культурном ландшафте. Ведь в пределах советского периода можно констатировать, что многие знания были буквально вытеснены на периферию социально-гуманитарных наук в Казахстане. Тогда как с определенного периода Улытау начинает позиционироваться в качестве особого исторического центра – знаковая величина для культурной памяти. В связи с этим исследование будет построено на изучении дискурсов по превращению Улытау в мощный модернизационный концепт восстановления исторической памяти.

Ключевые слова: Улытау; культурная память; историческая память; коллективная память; ландшафтные исследования; сакрализация местности; культурный ландшафт; символизация местности.

References

- Arnautova Ju.A. Kul'tura vospominaniya i istoriya pamjati [Culture of memory and the history of memory] // Istorija i pamjat': Istoricheskaja kul'tura Evropy do nachala Novogo vremeni [History and Memory: The Historical Culture of Europe before the beginning of Modern Times]. (Moscow, 2006, P. 47-55) [in Russian].
- Assman A. Novoe nedovol'stvo memorial'noj kul'turoj [New dissatisfaction with memorial culture.]. (Moscow, 2016, 223 p.) [in Russian].
- Assman J. Kul'turnaja pamjat': Pis'mo, pamjat' o proshlom i politicheskaja identichnost' v vysokih kul' turah drevnosti [Cultural memory: Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]. (Moscow, 2004, 368 p.) [in Russian].
- Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature]. (Almaty, 1991, 240 p.) [in Kazakh].
- Bajdaly S. Ult uzhdany Ulytau [The Collective of the nation Ulytau]. Available at: <https://egemen.kz/article/154871-ult-udgdany-ulytau> [in Kazakh]. (accessed 10.12.2023).
- Bodrijar Zh. Simvolicheskij obmen i smert' [Symbolic exchange and death]. (Moscow, 2000, 389) [in Russian].
- Brokmejer J., Harre R. Narrativ: problemy i obeshhanija odnoj al'ternativnoj paradigmy [Narrative: problems and promises of an alternative paradigm]. Voprosy filosofii, 2000, P. 29-42. [in Russian].
- Fedotova N.G. Vizual'nye nositeli kul'turnoj pamjati goroda (na primere Velikogo Novgoroda) [Visual media of the cultural memory of the city (on the example of Veliky Novgorod)]. 2019, No. 2 (20), 42-62. [in Russian].
- Hal'bvaks M. Social'nye ramki pamjati [The social framework of memory]. (Moscow, 2007, 346 p.) [in Russian].
- Hasenov B.R., Ədilova A.S. Tur-tus ataularynyn shygyu turaly Karagandy universitetinin habarshysy [Tur-tus ataularyn shygyu turaly Kagandy universitetinin khabarshysy]. 2012, No. 4 (68), 5-11. [in Kazakh].
- Iz vystuplenija Gosudarstvennogo sekretarja Marata Tazhina [From the speech of the Secretary of State Marat Tazhin]. Available at: <https://altyn-orda.kz/55124/> (accessed: 22.12.2023). [in Russian].
- Jejts F. Iskusstvo pamjati [The art of memory]. (Fond podderzhki nauki i obrazovanija «Universitetskaja kniga», Saint Petersburg, 1997, 489) [in Russian].
- Kan G.V. Istorija Kazahstana [History of Kazakhstan]. (Almatykitap, Almaty, 2011, 312) [in Russian].
- Kapicyn V.M. Politika pamjati i simvol'nyj dizajn v gorode [The politics of memory and symbolic design in the city]. 2015, No. 2 (13), 30-42. [in Russian].
- Kasietti Aulie tau [Holy Aulie tau] (2022) [in Kazakh]. Available at: <https://adyrna.kz/post/9090> (accessed: 20.12.2023).
- Kassirer J. Filosofija simvolicheskikh form [Philosophy of symbolic forms]. (Saint Petersburg, 2002, 272). [in Russian].
- Kazakstan Prezidenti N.A.Nazarbaevtyn Ulytau torindegi suhbaty [Interview of the president of Kazakhstan N. A. Nazarbayev in Ulytau]. (Atajurt, Almaty, 2014, 106) [in Kazakh].
- «Kazakstan Respublikasynyn madeni sajasatynyn tuzhyrymdamasy turaly» Kazakstan Respublikasy Prezidentinin 2014 zhylygy 4 karashadagy № 939 Zharlygy [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated November 4, 2014 No. 939] on the concept of cultural policy of

the Republic of Kazakhstan «]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> (accessed: 10.12.2023). [in Kazakh].

Kazakstannyn zhalpyulttyk kasietti nysandary: Jenciklopedija [National sacred objects of Kazakhstan: Encyclopedia]. / zhauapty red. B. Abdigaliuly (Foliant, Astana, 2017, 496 p.) [in Kazakh].

KR Bilim zhane gylym ministrigi Gylym komitetinin «Zhoshy Ulysyn zerdeleu gylymi instituty» sharuashylyk zhurgizu kukygyndagy respublikalyk memlekettik kasipornyn kuru turaly KR Ukimetinin 2021 zhylygy 27 kazandagy № 769 kaulysy [Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan dated October 27, 2021 No. 769 on the establishment of the Republican state enterprise on the right of economic management «Scientific Institute for the study of Jochi ulus» of the Science Committee of the Ministry of education and Science]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000769> (accessed: 20.12.2023). [in Kazakh].

Krokinskaja O.K. Kul'turnaja pamjat' i opyt v praktikah konstruirovaniya budushhego obydenym soznaniem [Cultural memory and experience in the practice of constructing the future by everyday consciousness]. 2016, No. 4 (87), P. 142-158. [in Russian].

Lotman N. Stat'i po semiotike i tipologii kul'tury [Articles on semiotics and typology of culture]. (Tallin, Aleksandra, 1992, 479 p.) [in Russian].

Luman N. Media kommunikacii [Media communications]. (Logos, Moscow, 2005, 280 p.) [in Russian].

Makarov A.I. Politika pamjati kak jelement regional'noj kul'turnoj zhizni [The politics of memory as an element of regional cultural life]. 2008, No. 12, P. 8-11. [in Russian].

Makarychev A.S. Gorodskaja identichnost' i istoricheskaja pamjat': politicheskij Berlin v obrazah i narrativah [Urban identity and historical memory: Political Berlin in images and narratives]. 2012, No. 2, P. 4-14. [in Russian].

Malinova O.Ju. Politika pamjati kak oblast' simvolicheskoy politiki [The politics of memory as a field of symbolic politics]. 2018, P. 27-53. [in Russian].

Margulan A.H. Ezhelgi zhyr anyzdar [Ancient song Legends]. (Almaty, 1985, 368) [in Kazakh].

Megill A. Istoricheskaja jepistemologija [Historical epistemology]. (Moscow, 2007, 480) [in Russian].

Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyн «Ulytau – 2019» halykaralyk turistik forumynda sojlegen sozi [Speech of the head of state Kassym-Jomart Tokayev at the International Tourism Forum «Ulytau – 2019»]. Available at: https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-ulytau-2019-halykaralyk-turistik-forumynda-sojlegen-sozi (accessed: 20.12.2023). (2019) [in Kazakh].

Miller A.I. Rol' jekspertnyh soobshhestv v politike pamjati v Rossii [The role of expert communities in the politics of memory in Russia]. 2013, No. 4 (71), P. 114-126. [in Russian].

Nazarbaev N.A. Kazakstannyn bolashagy – kogamnyn idejalyk birliginde [The future of Kazakhstan is in the ideological unity of society]. (Kitap, Almaty, 1993, 32 p.) [in Kazakh].

Nora P. Francija-pamjat' [France-memory]. (Saint Petersburg, 1999, 333 p.) [in Russian].

Olik Dzh.K. Figuracii pamjati: processo-reljacionnaja metodologija, illjustriruemaja na primere Germanii [Figuration of memory: a process-relational methodology illustrated by the example of Germany]. 2012, No. 1, P. 40-74. [in Russian].

Olik Dzh.K. Pamjat' – jeto ne veshh' i ne predmet. Pamjat' – jeto nepreryvnyj process: interv'ju s Dzh.K. Olikom [Memory is not a thing or an object. Memory is a continuous process: an interview with J.K. Olik]. 4 (17), P. 11-21, 2018 [in Russian].

Ozhe M. Ot goroda voobrazhaemogo k gorodu-fikcii [From an imaginary city to a fictional city]. 1999, No. 24, P. 142-152. [in Russian].

Rucinskaja I.I. Istoriko-kul'turnye dostoprimechatel'nosti kak «mesta pamjati» v Rossii vtoroj poloviny XIX – nachala XX v.: Regional'nyj masshtab [Historical and cultural sights as «places of memory» in Russia of the second half of the XIX – early XX century: Regional scale]. (Krasnoyarsk, 2011, P. 16-42) [in Russian].

Sabitov, Zh. M. Zolotaja Orda – «padcherica» kazahstanskoy istoriografii [The Golden Horde – the «stepdaughter» of Kazakh historiography]. 2015, No. 24 (104), P. 842-851. [in Russian].

Sarsambekova A. S., Bajazitova R. R., Botbajbekov S. K., Ibadullaeva Z. O., Jarygin S. A. «Bata beru» v kul'ture kazahov – tradicii i novacii [«Bata beru» in the culture of Kazakhs – traditions and innovations]. 2021, No. 3 (20), P. 131-141. [in Russian].

Shub M.L. Social'naja, kollektivnaja i kul'turnaja pamjat': novyj podhod k opredeleniju smyslovyh granic ponjatij [Social, collective and cultural memory: a new approach to defining semantic boundaries of concepts]. 2017, No. 1 (14), P. 4-11. [in Russian].

Shub M.L. Sovremennye kommémorativnye praktiki: obrazovatel'nyj i vospitatel'nyj potencial [Modern commemorative practices: educational and educational potential]. 2016, No. 3 (36), 80-87. [in Russian].

Strel'nikova A.V. «Mesta pamjati» v gorodskom prostranstve [«Places of memory» in urban space]. 2012, No. 2 (82), P. 231-238. [in Russian].

Sultanov T.I. Shyngys han zhane onyn urpaktary [Shyngys Khan and his descendants]. (Almaty, 2007, 152 p.) [in Kazakh].

Tleubaev S., Myrzabekov B. Ulytau – ulttyk ujasy [Ulytau – national nest]. (Astana, 2001, 108) [in Kazakh].

Tolysbaj, K. Asan Kajgy [Asan Kajgy]. (Almaty, 2006, 284) [in Kazakh].

Tul'chinskij G.L. Simvolicheskaja prezentacija proshlogo: narrativy, urovni, formy [Symbolic presentation of the past: narratives, levels, forms]. 2016, No. 2 (20), 6-26. [in Russian].

Tul'chinskij G.L. Total branding: mifodizajn postinformacionnogo obshhestva. Brendy i ih rol' v sovremennom biznese i kul'ture [Total branding: the mythodesign of the post-information society. Brands and their role in modern business and culture]. (Saint Petersburg, 2013, 279 p.) [in Russian].

Tilepov Zh. Kazak handygyndagy zhyraular murasy [The heritage of the zhyrau in the Kazakh Khanate]. (2015). Available at: <https://kazgazeta.kz/news/31989> (accessed: 07.12.2023). [in Kazakh].

Vandyshev M.N., Veselkova N.V., Prjamikova E.V. Mesta pamjati i simvolicheskij kapital territorij v mental'nyh kartah gorozhan [Places of memory and symbolic capital of territories in mental maps of citizens]. 2013, No. 3 (83), 101-121. [in Russian].

Zamjatin D.N. Prostranstvo i geterotopija: k semiotike metageograficheskogo voobrazhenija [Space and heterotopia: towards the semiotics of metageographic imagination]. 2020, No. 1 (41), 29-52. [in Russian].

Zavershinskij K.F. Politicheskij mif kak predmet issledovanij sovremennoj kul'tursociologii [Political myth as a subject of research in modern cultural sociology]. 2019, No. 2, 252-25. [in Russian].

Information about authors:

Mussatayeva Farida Magauevna – Ph.D. student in Culturalology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, K. Satpaeva str., 010008, Astana, Kazakhstan

Мұсатаева Фарида Мағауияқызы – «Мәдениеттану» мамандығының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, 010008, Астана, Қазақстан

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 02.11

Тип статьи: научная статья

<https://orcid.org/0000-0001-6747-4620>

<https://orcid.org/0000-0002-9186-2751>

<https://orcid.org/0000-0001-7812-7114>

<https://orcid.org/0000-0001-7894-6208>

Метафизические аспекты виртуальной образовательной среды

Райгуль Салимова^{1*}, Сания Едильбаева², Майра Кожамжарова³,
Салтанат Аубакирова⁴

^{1*}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

^{3,4}Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

(E-mail: ^{1*}salimova_raigul@mail.ru, ²edelsann@gmail.com, ³mayra_2901@mail.ru, ⁴aubakur@mail.ru).

Аннотация. Современный мир характеризуется цифровизацией всех сфер жизнедеятельности общества. Информационные технологии активно внедрились в образовательное пространство и способствовали формированию виртуальной образовательной среды. Она стала неотъемлемой частью образовательного процесса. Следует отметить, что цифровизация образования, формирование виртуальной образовательной среды – это не просто очередные компьютерные технологии, а знаковые достижения современной науки и техники, появление которых способствовало глобальным изменениям в жизнедеятельности человека и его сознания.

Сегодня виртуальная образовательная среда – это созданное с помощью компьютерных технологий пространство, в котором субъекты образовательной деятельности обучаются и обмениваются информацией. Она предоставляет новые возможности для получения знаний, общения и взаимодействия. Однако важно понимать, что такая среда рассматривается не только как технологический инструмент, но и как область, включающая метафизические аспекты, которые заставляют по-новому обратить внимание на ее природу, влияние на сознание и мышление человека, ее соотношение с действительностью.

Таким образом, в образовательном аспекте цифровизация способствовала возникновению множества проблем, связанных с виртуализацией образовательного пространства.

Авторы данной статьи ставят своей целью рассмотреть философские аспекты виртуальной образовательной среды, показать ее значимость и влияние на образовательный процесс, положительные достижения и потенциальные проблемы, которые возникли в процессе формирования технологий виртуальной реальности в оптимизации учебного процесса.

Вместе с тем авторы статьи разделяют позицию, что технологии виртуальной реальности являются неотъемлемым феноменом современного образовательного процесса.

Ключевые слова: виртуальность; виртуальная реальность; образование; виртуальная образовательная среда; виртуальное образовательное пространство; информация; информационное общество; мышление; сознание, искусственный интеллект.

Received 23.10.2023. Revised 11.12.2023. Accepted 01.03. 2024. Available online 29.03.2024.

For citation:

Salimova R.S., Edelbay S.Zh., Kozhamzharova M.Zh., Aubakirova S.S. Metaphysical aspects of the virtual educational environment // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – p. 269-283. DOI:

Для цитирования:

Салимова Р.С., Едильбаева С.Ж., Кожамжарова М.Ж., Аубакирова С.С. Метафизические аспекты виртуальной образовательной среды // Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – No. 1. – С. 269-283. DOI:

Введение

Современный мир характеризуется глобальной информатизацией всех сфер жизни человека. Настоящая повседневность невозможна без персональных компьютеров, гаджетов, интернет-платформ, бытовых электронных приборов, рынка инфокоммуникационных технологий. Также современное общество трудно представить без сети интернет, представляющей в настоящее время глобальное виртуальное пространство. Более того, главным фактором экономического развития и государственной безопасности современности является информация. Человек окружен ее огромным потоком, и поэтому исследователи характеризуют настоящее общество как информационное.

Одним из важных запросов современного образования является переход от идеи непрерывного образования к идее обучения в течение всей жизни. Востребованность данного тренда обусловлена развитием информационных технологий и виртуальной образовательной среды, играющей важную роль в современной системе образования.

Однако наряду с развитием информационных технологий, реализуемых в виртуальной модели образования, возникают проблемы, требующие философского осмысления. Поэтому целью данного исследования является изучение метафизических аспектов виртуальной образовательной среды, ее значимость и влияние на образовательный процесс.

Проведенный обзор научных исследований показал, что формирование и применение виртуального образовательного пространства и его инструментов в процессе обучения стало актуализироваться с конца XX века, а в XXI веке, с начала пандемии, виртуальная образовательная среда стала востребованным феноменом образовательного процесса. Следует отметить, что виртуальная образовательная среда является частью виртуальной реальности, поэтому она характеризуется теми же признаками, что и виртуальная реальность, а точнее доступностью, гибкостью, индивидуальностью, открытостью, интерактивностью, экономичностью, эффективностью и др. Основная функция виртуальной образовательной среды – создание особых условий (виртуальных) для погружения обучающегося в исследуемую проблему с тем, чтобы стимулировать и активизировать его мышление и интуицию. Виртуализация в образовательной среде включает полную цифровизацию традиционных способов и методов организации образовательного процесса: на основе компьютерных платформ оцифровку лекций, курсов, создание электронного обучения, цифрового телевидения, виртуального класса, проведение видеоконференций, создание блог-платформ, образовательных онлайн курсов и др. (Абельдина и др., 2018).

Главным постулатом образования является качественный процесс передачи знания. В современном институционализированном образовании возможна потеря данной прерогативы. Если в традиционном обучении знания носили ценностный характер и личность преподавателя, его профессиональные качества являлись своего рода символом формирования собственной системы ценностей обучающихся, то в настоящее время с активным внедрением цифровых технологий в образовательную

среду ситуация изменилась. Так, знания, получаемые обучающимися, теряют ценностное значение и составляют лишь общий поток информации, что способствует формированию несколько отчужденного подхода к человеку, утрате интереса к его внутреннему миру и ценностной системе.

В настоящее время, находясь, если не у истоков, но все же в начале формирования «культурной матрицы» (Степин, 2000) виртуальной образовательной среды, необходимо выявить проблемные зоны, где виртуальная образовательная среда, понимаемая как инструмент и технология, не должна вести к нивелированию духовной составляющей процесса образования.

Материалы и методы

Теоретическую базу исследования составили научные работы и материалы зарубежных и отечественных исследователей, связанные с цифровизацией, с теоретическими и практическими аспектами внедрения ее процессов в современное образовательное пространство, формированием виртуальной образовательной среды, а также работы философской направленности, раскрывающие сущность информационного общества, виртуальности и виртуализации современных процессов образования.

Основными методами исследования стали междисциплинарный подход, принципы критического мышления, через призму которых были рассмотрены процессы внедрения виртуализации в систему образования. На основе общенаучных методов, таких, как анализ, синтез, обобщение, проведена систематизация имеющихся представлений, подходов, проблем, возникших в процессе формирования виртуальной образовательной среды.

Как показывает обзор научной литературы, трендом исследований последних лет являются темы, связанные с формированием и применением виртуальной реальности, рассмотрение цифровизации как инструмента, технологии современной образовательной среды, ведущей к расширению возможностей образования, способствующей ее индивидуализации, открытости, гибкости и др. Например, по мнению Уварова А.Ю., виртуальная учебная среда – это «архитектура открытого обучения», в которой цели, содержание, методы и формы организации изменчивы. Она включает в себя коммуникации, информацию и физическое пространство (Уваров, 2020).

Проблематика использования в учебном процессе виртуальной образовательной среды активно исследуется также в трудах Вайндорф-Сысоева М.Е., где обучение в электронной среде автор определяет как новую парадигму современного образования (Вайндорф-Сысоева, 2012: 88), также работы Мамедовой К.А., рассматривающей виртуальную образовательную среду как необходимый компонент современной системы образования (Мамедова, 2016).

Есть работы, посвященные теоретическим аспектам практики внедрения виртуальной образовательной среды (Ворохобов и др., 2023).

В Казахстане общие процессы цифровизации регламентируются законодательством и нормативно-правовыми документами. В то же время есть ряд отечественных исследователей, посвятивших свои работы проблемам, связанным с формированием виртуальной образовательной среды. В данном ключе находится коллективная работа авторов Керимбаева Н.Н., Ткач Г.М., Нурым Н.Н., Акрамовой А.С. «Мобильные технологии в виртуальных средах обучения», которые считают, что виртуальная реальность в образовательном пространстве есть универсальная технология и инструмент обучения (Керимбаев и др., 2021). В этом же направлении представлена научная публикация авторов Абельдиной Ж.К., Молдумаровой Ж.К., Молдумаровой Ж.Е., Абельдиной Р.К., которые рассматривают виртуальную среду как способ индивидуализации обучения по логике, темпу изучения и типу восприятия материала обучающимися. Более того авторы определили виртуальную среду как инструмент, позволяющий расширять узкий круг интересов знаний и коммуникаций, а также разрушать барьеры и сближать расстояния для развития отношений между различными культурами, учреждениями и людьми (Абельдина и др., 2018: 107).

Есть исследования, направленные на осмысление проблем цифровизации, формирование виртуальной реальности через призму философии, культурологии, психологии, педагогики, где рассматриваются гуманитарные аспекты использования инфокоммуникационных технологий в виртуальной образовательной среде, ее социокультурные аспекты и последствия. Это работы Астаховой Л.В., Запускаловой Н.С., Немыкиной О.И., Нурмухаметовой В.В. и др.

Результаты и обсуждение

Впервые представления об идее виртуального были подспудно обозначены еще в древности, а точнее в период античности, например, в философии Аристотеля. Хотя он не использовал понятие виртуальности, но применял такие термины, как «*dynamis*», обозначающий потенциальность, возможность, «*energeia*» – энергию и «*энтелехия*» – переход возможности в реальность благодаря силе энергии. Он излагал мысли о существовании определенной вероятной силе разума, способной к осуществлению некой возможности, не существующей в реальности (Аристотель, 1975).

В период средневековья и Нового времени данная проблема рассматривается как нечто среднее между действительностью и возможностью. (Немыкина, 2011: 55).

С конца XX века и по настоящее время активное использование инфокоммуникационных технологий, глобализация внесли свои коррективы в исследования виртуальности. Виртуальное состояние уже рассматривается как результат взаимодействия компонентов в целом.

Понятие «виртуальность» (от латинского *virtualis* – возможный) в современном философском энциклопедическом словаре трактуется как объект или состояние, которое реально не существует, но может возникнуть при определенных условиях (Философская энциклопедия). На начальном этапе развития компьютерных технологий виртуальная реальность не рассматривалась как самостоятельный объект

исследования и изучалась в общем контексте их развития. Но со становлением инфокоммуникационной среды, включающей в себя радио, телевидение, мультимедиа, электронные коммуникации и др., виртуальная реальность становится собирательным понятием и обретает самостоятельность.

Философский контекст исследования виртуальности затрагивает проблему о природе и сущности виртуальной реальности. В контексте характеристики бытийствования виртуальной реальности в исследовательской среде существуют различные позиции. Одни исследователи считают, что это образная реальность, не имеющая предметно-сущностного содержания, заданная и воплощенная волей человека. Она является по отношению к нему принципиально иной, так как ограничена программой и человек не может на нее повлиять, воздействовать или изменить (Карпинский, 1999). Другие исследователи считают, что виртуальная реальность не обладает статусом бытия, так как не имеет онтологических оснований. Она ирреальна, иллюзорна (Кунафин, 1999: 73).

Посыл современных исследователей направлен на рассмотрение виртуальной реальности как реальности, искусственно созданной компьютерными технологиями, обладающей иным бытием, отличающимся от естественного, материального бытия, подчиняющейся определенной логике и «законам» данной реальности (Немыкина, 2011: 58-59). С развитием компьютеризации виртуальная реальность обрела более широкие пространственно-временные характеристики, такие, как иллюзорность, многомерность, конструктивность, очерченность границ ее существования, обозначенных разработчиком и контролируемая программистом. Ей не присуще свойство объективности, и она неизмерима привычными средствами измерения.

Таким образом, в отличие от субстанциональной реальности виртуальная реальность – это произвольно конструируемая реальность с признаками интерактивности субъектов, пространство симулякров, где место настоящего занимает гиперреальность (Астахова и др., 2011: 66).

С внедрением инфокоммуникационных технологий во все сферы жизнедеятельности общества человек находится в постоянном информационном поле. По мнению Кастельса М., современное информационное общество создано сетями производства, власти и опыта, формирующие «культуру реальной виртуальности» (Кастельс, 2000).

Одним из участников создания информационных потоков является виртуальная образовательная среда, которая в ходе подготовки обучающихся активно использует инфокоммуникационные технологии как важный и необходимый инструмент образовательного процесса. Вместе с тем внедрение инфокоммуникационных технологий во все сферы жизнедеятельности человека и особенно в образовательный процесс порождает проблемы смыслового и ценностного значения процесса образования. Так, российский исследователь Наливайко отмечает, что в современном мире происходит процесс переоценки ценностей, когда истинно подлинные ценности уходят на культурную периферию, а «низшие» занимают определяющую позицию (Наливайко, 2012: 264).

Вопросы виртуальной образовательной среды тесно пересекаются с более широко обсуждаемой в исследовательской среде проблемой искусственного интеллекта.

Как известно, ее актуализация связана с глобальными достижениями в области кибернетики, информатики, робототехники, нанотехнологий, нейронауки и цифровизации. Процессы цифровизации, рассмотрение которых невозможно без искусственного интеллекта, проникают во все сферы повседневного опыта человека, в том числе и в виртуальную образовательную среду.

В целом проблема искусственного интеллекта носит масштабный характер и предполагает междисциплинарные исследования. Существует множество определений понятия «интеллект». В общем плане под «интеллектом» подразумевается способность решать определенные интеллектуальные задачи в условиях отсутствия алгоритма действий (Иоселеани и др., 2019: 196).

Существует две точки зрения на искусственный интеллект. Это гипотезы слабого и сильного искусственного интеллекта. Под прикладным (слабым) искусственным интеллектом подразумевается интеллект, направленный на решение конкретной или локально обозначенной интеллектуальной задачи. Например, «умный дом», система для игр в шахматы, банковские операции по выдаче или отказу в кредитовании и др. Под универсальным (сильным) искусственным интеллектом имеют в виду программу, аналогичную человеческому разуму, порой превосходящую его. Однако сильного искусственного интеллекта пока не существует, так как он еще не обладает полным спектром интеллектуальных способностей человека. Все достижения в области искусственного интеллекта – это достижения прикладных систем (Иоселеани и др., 2019: 198). В данном контексте, как отмечают российские исследователи Орешников И.М., Шкерина Т.И., «искусственный интеллект» – это понятие метафорическое (Орешников и др., 2017: 5). В перспективе, как отмечает шведский философ, эксперт в области искусственного интеллекта Бостром Н., он будет обладать «интеллектом, который намного умнее, лучше человеческих мозгов практически во всех областях, включая научное творчество, общую мудрость и социальные навыки» (Бостром, 2016).

В философском контексте создание искусственного интеллекта наряду с опасностями социокультурного контекста ставит вопросы экзистенциального характера, что объясняется тем, что искусственный интеллект формирует новую информационную модель бытия человека, новый уровень коммуникации – информационный, приоритетами которого являются конкуренция, прибыль, выгода, соперничество, новый тип этических отношений, отдающий приоритет не отношениям между людьми, а искусственному интеллекту. Все это порождает вопросы экзистенциального характера: не угрожает ли его создание самому существованию человека, не несет ли он угрозу полного уничтожения человека как существа разумного вида, не решит ли искусственный интеллект, что во всех проблемах социума виноват сам человек и создаст программу, направленную на его истребление?

Следует отметить, что в задачи данного исследования не входило философское осмысление проблем искусственного интеллекта. Это сложная тема не одного исследования. В данном контексте преследуется цель показать эволюционную сопричастность виртуальной образовательной среды с проблемой искусственного интеллекта.

В настоящее время альтернативой традиционным методам обучения выступают цифровые технологии, что требует владения как информационными, так и педагогическими навыками. Поэтому чаще разработка образовательных технологий и программ по оптимальному использованию информационного инструментария и его внедрение в образовательный процесс находится в зоне педагогики. Методики, разрабатываемые ею, ориентированы на формирование навыков самостоятельного поиска информации и применение их в повседневной практике. Однако в современном мире в условиях бурного развития технологии они быстро устаревают. Находясь под огромным массивом постоянно изменяющихся информационных потоков, знания, полученные ранее в школе, университете обучающимися, перестают быть актуальными, то есть, как отмечает Нурмухаметова В.В., современное общество развивается очень динамично и смена технологий, идеологий, цели, ценности может происходить на уровне одного поколения (Нурмухаметова, 2014: 91). Это в перспективе может способствовать утрате ощущения стабильности, устойчивости и всего того, что вселяет субстанциональную уверенность человеку.

Образование является открытой системой, где субъект познания учится навыкам выстраивания коммуникаций с внешней средой, здесь же он формирует свою личную природу, свое поведение, происходит его становление как личности. Образовательная среда выступает микромоделью человеческой культуры, а также средством с помощью которого происходит актуализация внутреннего мира обучающегося (Астахова и др., 2011: 64).

В каждый исторический период процесс образования реализуется в определенной познавательной среде, то есть истоки образовательной среды всегда предметно связаны с культурой общества. Так, в Античности – это Платоновская Академия, Аристотелевский Ликей; в Средневековье – монастыри. С Нового времени и до современности – это школы и университеты, а парадигмой настоящего времени является виртуальная образовательная среда (Астахова и др., 2011: 63). Трендом современного образования является создание виртуальной модели образования, которая реализуется на платформе виртуальной образовательной среды, являющейся объектом данного исследования. Необходимо отметить, что существует несколько подходов в изучении понятия «виртуальная образовательная среда», способных раскрыть ее сущность. Это такие подходы, как техноцентристский, традиционный и социоцентристский. Техноцентристский подход отождествляет виртуальную образовательную среду с информационно-цифровым образовательным пространством и не в полной мере раскрывает ее сущность.

Традиционный подход раскрывает сущность виртуальной образовательной среды через такие функции, как открытость, индивидуальность, гибкость, мобильность и др., которые дают возможность для самореализации обучающемуся. Однако такой подход не столько раскрывает сущность виртуальной образовательной среды, сколько показывает ее функциональные возможности.

Более универсальным является подход, основывающийся на социоцентристской модели виртуальности. Эта модель построена с учетом таких тенденций, как

компьютерная революция, создание киберкультуры, симуляций образов, пришедших на смену реальным вещам и др., которые произошли на рубеже XX-XXI века. Данная модель на основе синтеза сущности образовательной и виртуальной среды следующим образом определяет исследуемое понятие: «Виртуальная образовательная среда – произвольно конструируемая структура информационной среды, интегрирующаяся совокупностью автономных субъектов, связи которых носят нелинейный, вероятностный характер, и реализующая их жизненные стратегии и ценностные ориентации в интерактивном социальном взаимодействии в условиях институционализации рисков, обусловленных несоответствием реальных и виртуальных образовательных реальностей» (Астахова и др., 2011: 66). Данный подход демонстрирует несоответствие природы виртуального с реальным, что порождает конфликт в виртуальной образовательной среде, то есть, с одной стороны, она способна расширить возможности образования, что позволит личности самореализоваться, а с другой, – несоответствие реальному порождает риск и угрозу снижения данного потенциала. И задача современной философии образования заключается в снятии указанного противоречия.

Специфика и основная функция виртуальной образовательной среды так же, как и виртуальной реальности, ориентирована на визуализацию научных данных, а также на создание более широких возможностей погружения в изучаемую проблему для стимулирования мышления, интуиции и творческого потенциала обучающегося для получения достоверных знаний. Однако следует помнить, что эта реальность задана и воплощена волей человека. Ее границы существования четко очерчены и контролируются автором программы, а логика развития подчиняется законам данной реальности, также определенной разработчиком. Такая ситуация высвечивает опасность формирования положения, когда, погружаясь в обозначенное программой пространство, познающий субъект не сможет выйти за рамки заданных образовательной программой границ и проверить достоверность полученных результатов. Это может способствовать тому, что в конечном итоге рациональное начало обратится против себя самой.

Также в аспекте метафизического анализа одним из недостатков внедрения виртуальной образовательной среды является технократизация образования, ориентированная на формирование личности, обладающей глубокими техническими знаниями, свободно владеющей инфокоммуникационными технологиями, с прагматическими целевыми установками, но в плане духовного развития не умеющей преобразовывать окружающую действительность, брать ответственность на себя. И как следствие, это человек с размытой ценностной системой, плохо понимающий или не желающий понимать смысл своего существования и предназначения, не умеющий критически мыслить, оценивать и ориентироваться в современном информационном обществе. Все это актуализирует необходимость гуманизации и гуманитаризации образования и образовательной среды, так как именно здесь находятся основы и предпосылки формирования целостной личности. Необходимо усилить значимость человеческого «Я» путем возрождения интереса к внутреннему миру человека, его

системе ценностей. Это позволит устранить барьер между его духовной сущностью и социальной значимостью.

Несмотря на выявленные трудности на пути внедрения виртуальной образовательной среды, она имеет и положительные результаты. Это расширение возможностей образования, выстраивание эффективной системы коммуникации всех участников образовательного процесса, персонализация, индивидуализация, интерактивность, открытость образовательного процесса и др. Все это в полной мере проявилось в период пандемии и позволило выявить как положительные результаты, так и проблемы и трудности организации образовательного процесса на современном этапе.

В числе положительных результатов внедрения виртуальной образовательной среды можно отметить то, что:

- она позволила сделать обучение доступным и гибким для всех. Участники образовательного процесса могли обучаться с использованием интернет сети из любой точки мира и в удобное для участников время;

- это интерактивность и персонализация образовательного процесса, выраженные в выстраивании коммуникаций между обучающимися и преподавателем посредством использования большого количества интерактивного инструментария, таких, как видео-, аудиолекции, презентации, образовательные платформы, доступ к электронным базам данных, библиотечным фондам, а также возможность обучаться в индивидуальном темпе;

- это экономическая эффективность, минимизация материальных затрат и, как следствие, доступность и экономичность процесса образования для каждого обучающегося.

Вместе с тем был выявлен отрицательный опыт и обозначены потенциальные проблемы и сложности процесса образования:

- это проблемы недостаточной подготовки персонала к использованию новых цифровых технологий;

- необходимость дополнительных материальных затрат на программное обеспечение и техническое оснащение образовательных платформ;

- неготовность виртуальной образовательной среды к запросам обучающихся с особыми потребностями, а также недоступность образования в отдаленных, недостаточно оснащенных интернет-ресурсами районах;

- сложности в организации контроля над виртуально-образовательным контентом, в получении достоверной информации от обучающихся и выполнении требований плагиата, возможность неполной прозрачности в получении оценки;

- незащищенность конфиденциальной информации и самой образовательной платформы от хакерских атак и возможность утечки персональной информации.

Таким образом, следует отметить, что в задачи исследования не входило стремление отрицать достижения информационных технологий в современном образовательном процессе, и это невозможно. Авторами предпринята попытка высветить те смысло-жизненные проблемы, знание и решение которых позволит рационально и в полном объеме использовать возможности информационных технологий в образовательном процессе.

Заключение

Проведенное исследование было направлено на раскрытие сущности современных процессов виртуализации, происходящих в образовательной среде. Установлено, что образовательное пространство претерпевает глобальные преобразования и ее новой парадигмой является виртуальная образовательная среда. Через призму философского анализа рассмотрены тенденции и проблемы, возникшие в рамках виртуальной модели образования, раскрыта экзистенциальная сторона влияния процессов, происходящих в образовательном пространстве, на духовную, нравственно-ценностную составляющую человека, которые в сложившихся условиях являются смыслобразующими.

Вместе с тем формирование виртуальной образовательной среды осознается как неотъемлемый феномен современного образования, который расширил его возможности, создал условия для реализации идеи образования на протяжении всей жизни.

В перспективе дальнейшее развитие «открытой» модели образования должно осуществляться с учетом выявленных в ходе философского анализа проблем, что позволит создать более эффективную виртуальную образовательную среду и способствовать ее реализации в полной мере.

Вклад авторов

Салимова Райгуль Сабыровна – формирование идеи, формулировка цели и задач исследования, написание текста статьи, надлежащее изучение и решение вопросов, связанных с достоверностью данных, принятие ответственности за все аспекты работы.

Едильбаева Сания Жакеновна – научное редактирование текста статьи для публикации в ее окончательном варианте.

Кожамжарова Майра Жанайдаровна – научное руководство, критический пересмотр статьи с внесением замечания интеллектуального содержания, написание текста статьи, утверждение окончательного варианта.

Аубакирова Салтанат Советовна – обзор публикаций, сбор данных и анализ результатов работы, принятие ответственности за целостность всех частей статьи.

Список литературы

Абельдина Ж.К., Молдумарова Ж.К., Молдумарова Ж.Е., Абельдина Р.К. Виртуализация образовательного пространства как один из подходов интенсификации учебного процесса // Вестник КазНУ. – 2018. – №3(66). – С. 105-115.

Аристотель. Метафизика // Соч.: в 4 т. / ред. Асмус В.Ф. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 550 с.

Астахова Л.В., Запускалова Н.С. Виртуальная образовательная среда: сущность понятия. – 2011. – С. 63-68.

Бостром Н. Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии. – М.: Издательство «Манн, Иванов и Фербер», 2016 – 496 с.

Вайндорф-Сысоева М.Е. Виртуальная образовательная среда как неотъемлемый компонент современной системы образования // Вестник ЮУрГУ Серия «Образование. Педагогические науки». – 2012. – № 14. – С. 86-91.

Ворохобов А.В, Плисов Е.В. Теоретические аспекты практики внедрения виртуальной образовательной среды // Вестник Мининского университета. – 2023. – Т.11, №3.

Иоселеани А.Д., Цхададзе Н.В. Искусственный интеллект: социально-философское осмысление // Фундаментальные аспекты психологического здоровья. – 2019. – №2. – С. 196-202.

Карпинский Н. Онтология виртуальной реальности [Электронный ресурс]. – URL: <http://tvfi.narod.ru/virtual.htm> (дата обращения: 13.01.2024).

Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.

Керимбаев Н.Н., Ткач Г.М, Нурым Н.Н., Акрамова А.С. Мобильные технологии в виртуальных средах обучения // Вестник «Физико-математические науки». – 2021. – С. 197-204.

Кунафин М.С. Виртуальное бытие // XXI век: будущее России в философском измерении: матер. II Российского философского конгресса. Т. 1, Ч. 2. Онтология, гносеология и методология науки, логика. – Екатеринбург, 1999. – С. 73-74.

Мамедова К.А. Виртуальная образовательная среда как необходимый компонент современной системы образования // Психология образования: электронный научный журнал. – 2016. – № 8(26). [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/virtualnaya-obrazovatel'naya-sreda-kak-neobhodimyy-komponent-sovremennoy-sistemy-obrazovaniya/viewer> (дата обращения: 13.01.2024).

Наливайко Н.В. Введение в философию образования / Н.В. Наливайко, В.В. Щелищева. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2012. – 272 с.

Немыкина О. И. Понятие виртуальности в философском контексте // Гуманитарные науки. Философия. – 2011. – № 1 (17). – С. 53-62.

Нурмухаметова В.В. Образовательная среда как объект философского анализа // Вестник ВГУ. Серия: Философия. – 2014. – С. 87-93.

Орешников И.М., Шкерина Т.И. Философские размышления о проблеме искусственного интеллекта // Философия образования. – 2017. – №4. – С. 5-11.

Степин В.С. Теоретическое знание. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.

Уваров А.Ю. Цифровая трансформация и сценарии развития общего образования / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Институт образования. – М.: НИУ ВШЭ. – 2020. – 108 с.

Философская энциклопедия. Виртуальность. [Электронный ресурс]. – URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/8106/ВИРТУАЛЬНОСТЬ?ysclid=lr2d3epb8p543072490 (дата обращения: 13.01.2024).

Райгуль Салимова^{1*}, Сания Едильбаева², Майра Кожамжарова³, Салтанат Аубакирова⁴

^{1*}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

^{3,4}Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

Виртуалды білім берудің метафизикалық аспектілері

Андатпа. Қазіргі әлем қоғамның барлық салаларын цифрландырумен сипатталады. Ақпараттық технологиялар білім беру кеңістігіне белсенді түрде еніп, виртуалды білім беру ортасының қалыптасуына ықпал етеді. Бұл өз алдына оқу-тәрбие үдерісінің ажырамас бөлігіне айналды. Нақтылай келсек, білім беруді цифрландыру және виртуалды білім беру ортасын қалыптастыру кезекті компьютерлік технология ғана емес, сонымен қатар, адам өмірі мен санасындағы жаһандық өзгерістерге ықпал еткен қазіргі ғылым мен техниканың елеулі жетістіктерінің пайда болуы.

Бүгінгі күні виртуалды білім беру ортасы бұл оқу іс-әрекетінің субъектілері білім алатын және ақпарат алмасатын компьютерлік технологиялардың көмегімен жасалған кеңістік болып табылады. Ол білім, қарым-қатынас және өзара әрекеттесу үшін жаңа мүмкіндіктерді береді. Дегенмен, мұндай орта тек технологиялық құрал ретінде ғана емес, оның адам санасы мен ойлауына ықпалын, оның табиғатына жаңаша назар аударуға итермелейтін метафизикалық аспектілерді қамтитын сала ретінде, шындықпен қатынасы қарастырылатынын түсіну маңызды.

Осылайша, білім беру аспектісінде цифрландыру білім беру кеңістігін виртуалдандырумен байланысты көптеген мәселелердің пайда болуына ықпал етті.

Авторлар виртуалды білім беру ортасының философиялық аспектілерін қарастыруға талпынады, оның маңыздылығы мен оқу үдерісіне тигізетін ықпалын, жағымды жетістіктері мен оқу үдерісін оңтайландыруда виртуалды шындық технологияларын қалыптастыру үдерісінде туындаған ықтимал мәселелерді көрсетеді.

Сонымен қатар, мақала авторлары виртуалды шынайылық технологиялары қазіргі білім беру үдерісінің ажырамас құбылысы деген ұстанымды қолдайды.

Түйін сөздер: виртуалдылық; виртуалды шынайылық; білім беру; виртуалды білім беру ортасы; виртуалды білім беру кеңістігі; ақпарат; ақпараттық қоғам; ойлау; сана; жасанды интеллект.

Raigul Salimova^{1*}, Saniya Edelbay², Maira Kozhamzharova³, Saltanat Aubakirova⁴

^{1*}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

^{3,4}Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Metaphysical aspects of the virtual educational environment

Abstract. The modern world is characterized by digitalization of all spheres of society. Information technologies have been actively introduced into the educational space and contributed to the

formation of a virtual educational environment. It has become an integral part of the educational process. It should be noted that the digitalization of education and the formation of a virtual educational environment are not just another computer technologies, but significant achievements of modern science and technology, the emergence of which has contributed to global changes in human life and consciousness.

Today, a virtual educational environment is a space created with the help of computer technology in which subjects of educational activities learn and exchange information. It provides new opportunities for knowledge, communication and interaction. However, it is important to understand that such an environment is considered not only as a technological tool, but also as an area that includes metaphysical aspects that force us to pay attention to its nature in a new way, its influence on human consciousness and thinking, and its interrelation with reality.

Thus, in the educational aspect, digitalization has contributed to the emergence of many problems associated with the virtualization of the educational space.

The authors of this article strive to consider the philosophical aspects of the virtual educational environment, show its significance and impact on the educational process, positive achievements and potential problems that arose in the process of the formation of virtual reality technologies in the educational process optimization.

At the same time, the authors of the article share the position that virtual reality technologies are an integral phenomenon of the modern educational process.

Keywords: virtuality; virtual reality; education; virtual educational environment; virtual educational space; information; information society; thinking; consciousness; artificial intelligence.

References

Abel'dina Zh.K., Moldumarova Zh.K., Moldumarova Zh.E., Abel'dina R.K. Virtualizacija obrazovatel'nogo prostranstva kak odin iz podhodov intensivizacii uchebnoho processa [Virtualization of the educational space as one of the approaches to the intensification of the educational process]. Bulletin KazNU. 3(66). 105-115(2018). [in Russian].

Aristotel'. Metafizika [Metaphysics]. – M.: Mysl'. 1. 550 (1974) [in Russian].

Astahova L.V., Zapuskalova N.S. Virtual'naja obrazovatel'naja sreda: sushhnost' ponjatija. [Virtual educational environment: the essence of the concept]. 63-68(2011). [in Russian].

Bostrom N. Iskusstvennyj intellekt. Etapy. Ugrozy. Strategii. [Artificial intelligence. Stages. Threats. Strategies] (M.: Izdatel'stvo «Mann, Ivanov i Ferber», 2016 – 496 p.) [in Russian].

Vajndorf-Sysoeva M.E. Virtual'naja obrazovatel'naja sreda kak neotemlemyj komponent sovremennoj sistemy obrazovanija [Virtual educational environment as an integral component of the modern education system]. Vestnik JuUrGU Serija «Obrazovanie. Pedagogicheskie nauki».14. 86-9(2012). [in Russian].

Vorohobov A.V, Plisov E.V Teoreticheskie aspekty praktiki vnedrenija virtual'noj obrazovatel'noj sredy [Theoretical aspects of the practice of introducing a virtual educational environment]. Vestnik Mininskogo universiteta. 11. 3(2023). [in Russian].

Ioseleani A.D., Chadadze N.V. Iskusstvennyj intellekt: social'no-filosofskoe osmyslenie [Artificial intelligence: social and philosophical understanding]. Fundamental'nye aspekty psihologicheskogo zdorov'ja.2. 196-202(2019). [in Russian].

Karpinskij N. Ontologija virtual'noj real'nosti [Virtual reality ontology] [Elektronnyj resurs]. Available at: <http://tvfi.narod.ru/virtual.htm> (accessed: 13.01.2024). [in Russian].

Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura [Information Age: Economy, Society and Culture]. M. Kastel's. – (M.: GU VShJe, 2000. – 606 p.) [in Russian].

Kerimbaev N.N., Tkach G.M, Nuryim N.N., Akramova A.S. Mobil'nye tehnologii v virtual'nyh sredah obuchenija [Mobile technologies in virtual learning environments]. Vestnik «Fiziko-matematicheskie nauki». 197-204(2021). [in Russian].

Kunafin M.S. Virtual'noe bytie [Virtual existence] / M. S. Kunafin // XXI vek: budushhee Rossii v filosofskom izmerenii : mater. II Rossijskogo filosofskogo kongressa. T. 1, Ch. 2. Ontologija, gnoseologija i metodologija nauki, logika. – Ekaterinburg, 1999. – P. 73–74. [in Russian].

Mamedova K.A. Virtual'naja obrazovatel'naja sreda kak neobhodimyj komponent sovremennoj sistemy obrazovaniya. [Virtual educational environment as necessary component of the modern education system.]. Psihologija obrazovaniya: jelektronnyj nauchnyj zhurnal. – 2016. – № 8(26) Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/virtualnaya-obrazovatel'naya-sreda-kak-neobhodimyy-komponent-sovremennoj-sistemy-obrazovaniya/viewer> (accessed: 13.01.2024). [in Russian].

Nalivajko N.V. Vvedenie v filosofiju obrazovaniya [Introduction to Philosophy of Education]. (Novosibirsk: Izd-vo NGPU, 2012. – 272 p.) [in Russian].

Nemykina O. I. Ponjatie virtual'nosti v filosofskom kontekste [The concept of virtuality in a philosophical context]. Gumanitarnye nauki. Filosofija.1 (17).53-62(2011). [in Russian].

Nurmuhametova V.V. Obrazovatel'naja sreda kak ob'ekt filosofskogo analiza [Educational environment as an object of philosophical analysis]. Vestnik VGU. Serija: Filosofija. 87-93(2014). [in Russian].

Oreshnikov I.M., Shkerina T.I. Filosofskie razmyshlenija o probleme iskusstvennogo intellekta [Philosophical reflections on the problem of artificial intelligence]. Filosofija obrazovaniya.4. 5-11(2017). [in Russian].

Stepin V.S. Teoreticheskoe znanie [Theoretical knowledge]. (M.: Progress-Tradiciya, 2000. –743 p.) [in Russian].

Uvarov A.Ju. Cifrovaja transformacija i scenarij razvitija obshhego obrazovaniya [Digital transformation and development scenarios for general education] / Nacional'nyj issledovatel'skij universitet «Vysshaja shkola jekonomiki», Institut obrazovaniya. (M.: NIU VShJe. – 2020. – 108 p.) [in Russian].

Filosofskaja jenciklopedija. Virtual'nost'. [Virtuality.] Available at: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/8106/ВИРТУАЛЬНОСТЬ?ysclid=lr2d3epb8p543072490 (accessed: 13.01.2024). [in Russian].

Сведения об авторах

Салимова Райгуль Сабыровна – PhD-докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Едильбаева Сания Жакеновна – доктор философских наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан.

Кожамжарова Майра Жанайдаровна – кандидат философских наук, ассоциированный профессор, Торайгыров университет, ул. Ломова, 64, 140008, Павлодар, Казахстан.

Аубакирова Салтанат Советовна – PhD, ассоциированный профессор, Торайгыров университет, ул. Ломова, 64, 140008, Павлодар, Казахстан.

Salimova Raigul Sabyrovna – PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpaeva str., 2, 010008, Astana, Kazakhstan.

Edelbay Saniya Zhakenovna – Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue, 71, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Kozhamzharova Maira Zhanaidarovna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Toraighyrov University, Lomov str., 64, 140008, Pavlodar, Kazakhstan.

Aubakirova Saltanat Sovetovna – PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Lomov str., 64, 140008, Pavlodar, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

FTAMP 02.71

Мақала түрі: ғылыми мақала

<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>

<https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>

<https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Үндістандағы ислами модернизм және Сәйіт Ахмет Хан

Бурханадин Абдилхаким

Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: burhanhakim01@gmail.com)

Аңдатпа. XIX ғасырда Еуропада индустриялды революция белең алып, ірі державалар әлем құрлығын отарлап жатқан дәуірде Үнді субконтинентінде діни бағытта ерекше жаңашылдықтар орын алды. Бұл үдерістің жоғарыдағы екі фактормен тығыз байланысы бар. Себебі 1857 жылы Үндістан ресми түрде Ұлыбритания корольдігінің қол астына кірді. Осы кезеңде Үнді субконтинентінде ашылықты құраған мұсылмандар бір жағынан британ билігінің христиандандыру, екінші жағынан үнді миссионерлерінің қысымына қалды. Мұсылмандар өздері ғасырлар бойы билеген үнді елінде саяси биліктен айырылып, ислами білім беру жүйесі құлдырады. Үнді мұсылмандары осы күрделі жағдайдан шығудың жолын діни дәстүршілдіктен, діни фундаментализм, сонымен қатар діни модернизмнен іздеді. Бұл мақалада бізді қызықтыратын соңғысы. Модернистер діни догмаларды рационалдылық пен ақыл негізінде реформалауды көздеді. Олар қалыптасқан тығырықтан шығудың жолы негізге, яғни Құранға оралу деп санады. Осы орайда модернистер Құран үкімдерін орындалуы міндетті тұрақты және орындалуы міндетті емес өтіпелі деп екіге бөліп қарастырды. Үнді модернистері ортағасырлық мұсылман ғұламаларын сынады және мұсылман қауымын батыстың ғылым мен технологиясын пайдалануға үгіттеді. Ал саяси мәселелерде көбінесе британ билігін қолдады не пассивті позиция ұстанды.

Мақалада XIX ғасырдағы үнді модернистерінің діни сенім, ислам құқығы және ислам тарихына қатысты жаңашыл ойлары, оның ішінде Үндістандағы ислами модернистердің жетекшісі саналатын Сәйіт Ахмет Ханның пікірлері жан-жақты қамтылады. Сондай-ақ модернистік бағытқа қарсы болған деобандия, хадисшілік секілді топтардың сыни көзқарастарына тоқталады.

Түйін сөздер: модернизм; дін; Үндістан; Сәйіт Ахмет Хан; мұсылмандар; Құран; сүннет; ақыл; Ислам; дәстүршілдік; фундаментализм.

Received 20.11.2023. Revised 25.12.2023. Accepted 01.03. 2024. Available online 29.03.2024.

For citation:

Abdilkhakim B.Sh. Islamic modernism in India in the second half of the 19th century and Sayit Ahmed Khan // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – p. 284-303. DOI:

Для цитирования:

Абдилхаким Б.Ш. Исламский модернизм в Индии во второй половине XIX века и Сайид Ахмед Хан // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – №. 1. – С.284-303. DOI:

Кіріспе

Үндістандағы діни модернизм XIX ғасырдың ортасынан бастап ерекше қарқын алды. Алайда бұл қозғалыстың негізі XVIII ғасырда өмір сүрген дін ғұламасы, ойшыл Шах Уәлиулла Дәхләуиға (1702-1767) барып тіреледі (Britannica, 2024). XIX ғасырда Үнді еліндегі саяси жағдайдың мұсылмандарға қарсы күрт өзгеруінің діни модернизмнің жандануына тікелей ықпалы бар. 1835 жылы жалпыға ортақ тілдің парыспадан ағылшынға ауысуы ғасырлар бойы саяси үстемдік құрып келген үнді мұсылмандарына экономикалық жағынан ауыр тиді. Британдықтардың Үндістандағы биліктері күшейген сайын мұсылмандардың саяси элитадағы ықпалы азая бастады. 1835-1870 жылдар аралығында мұсылмандардың үкіметтегі үлесі үндістердің жетіден бірін ғана құрады. Христиандықты жою мақсатындағы миссионерлік әрекеттерге Шығыс Үндістан компаниясының (East India Company) басшыларының жетекшілік етуі Үндістан мұсылмандарының көңілін одан әрі құлазытты. 1873 жылғы Шығыс Үндістан компаниясының жаңартылған жарғысы бойынша христиан миссионерлері үнді халқын «моральдық тұрғыдан жақсартуға» мүмкіндік алды. (Ahmad, 1967: 24).

1857 жылғы үнділердің британдықтарға қарсы көтерілісіне (Сипахилер көтерілісі) дейінгі уақытта Пунжаб және Синд секілді халқының көпшілігін мұсылмандар құрайтын аймақтардың британдық Сэр Хенри Лауренс пен Сэр Роберт Монтгомери секілді шенеуніктері, жергілікті халықты христиандандыру мақсатында миссионерлерге әкімшілік және материалдық көмек көрсетіп отырды. 1855 жылы христиан дін қызметшісі Э. Эдмунд бүкіл британдық шенеуніктерге хат жолдады. Ол хатта Үндістан тұтастай Ұлыбританияның қол астына кіргендіктен халқының да тек бір дінді, яғни христиандықты ұстанғандығы жөн болатындығы айтылады. Шах Уәлиулла Дәхләуидің шәкірттері мен ізбасарлары 1857 жылғы көтеріліске белсенді түрде қатысты (Abdilkhakim, 2023: 180). Кейіннен Деобандия мектебінің негізін қалайтын Мұхаммед Қасым Нәнутауи (1833-1880) бастаған ғұламалар тобы британдықтарды Тхана Бхауан ауданынан қуып жіберіп, сонда өздерінің кішігірім діни әкімшіліктерін құрды. Кейіннен британдықтар қарымта шабуыл арқылы ол жерді қайта басып алды. Көтеріліс ұйымдастырушыларының біразы осы жәйттан кейін түрмеге қамалса, кейбірі Хиджазға қашу арқылы ағылшындардың жазасынан құтылды (Ahmad, 1967: 28).

XIX ғасырдың ортасында Үндістанда орнаған саяси және тарихи жағдаятқа қатысты үнді мұсылмандары үш түрлі реакция көрсетті деуге болады. Біріншілері өткен шақта мұсылмандардың әлемде үстемдік құрған кезеңдерін аңсады, ал модернизмді Исламға қайшы тенденция деп білді. Сондықтан тарихтағы күшке қайта ие болу үшін ислами ілімдерді жандандыру және діни құндылықтарды жаю керек деп пайымдады. Екіншілері жеңілістің ащы сезімін ұмыту үшін messiандық және сопылық жолдарға жүгінді. Үшінші топты құраған зиялы мұсылмандар жоғарыдағы екі бағытты да мақұлдамады. Бұлар мұсылман қауымы жаңа интеллектуалдық өзгеріске мұқтаж деп санады. Олар Исламның жаңа заманмен сәйкестігін паш ету үшін өз дәуірлерін рационалды түрде талдауға тырысты. Модернистердің алдында екі міндет тұрды: біріншісі, прогресске тұсау болып тұрған діни аспектілерді анықтау, екіншісі, раци-

онал ойлау негізінде және қазіргі уақытқа ғылыми баға беру арқылы шынайы өмірге қатысты жаңа түсінік қалыптастыру. Әрине бұның барлығы Исламның негіздеріне қайшы келмеуі керек еді. Осы бағыттың негізгі өкілдері келесілер: Сәйіт Ахмет Хан (1817-1898), Жамалуддин Афғани (1837-1897), Чирағ Али (1844-1895), Шибли Нумани (1857-1914), Маулана Хали (1837-1924), Амер Али (1849-1928), Мұхаммед Иқбал (1876-1938), Абу-л Калам Азад (1888-1958) және т.б. Жалпы айтқанда Үнді субконтинентінде Ислами модернизмнің қалыптасуына үш фактор ықпал еткенін айтуға болады, олар: мұғтазила мектебі, Шах Уәлиулла Дәхләуидің реформистік идеялары және батыстың ғылыми алға өрлеуі (Kamal, 2018: 480).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеуде тың тақырып қозғалатындықтан мақаланы әзірлеу барысында негізінен ағылшын, түрік және урду тілдерінде жазылған материалдар қолданылды. Атап айтқанда Азиз Ахмед, Мұхаммед Камал, Азми Өзжан секілді осы саланы терең зерттеп жүрген авторлардың еңбектері пайдаланылды. Сонымен қатар ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы модернистердің өздері жазған түпнұсқа еңбектерге де қол жеткізілуге тырысылды. Зерттеуде тарихи-философиялық талдау, пәнаралық синтез, тарихи оқиғалар қозғалатындықтан герменевтика тәсілі, діни мәселелерге талдау жасау аясында дедукция және индукция әдістері қолданылады. Зерттеуде діни сөздердің жақша ішінде қазақша мағынасы беріліп, ағылшынша есім мен атаулардың алдымен қазақша атаулары жазылып, жақша ішінде түпнұсқалары ұсынылды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Модернистер қозғаған ойлар

Үнді субконтинентіндегі ислами модернизм ерекше сипат пен динамизмге ие болғандығы себепті тарихта ерекше орын алады. Бұның бірнеше себебін айта аламыз. Мәселен үнді мұсылмандары Ислам әлемінде алғашқылардың бірі болып, сол кезде ғаламның ең дамыған елі саналған Ұлыбритания арқылы батыс ғылымы һәм мәдениетімен танысты. Үнді модернистерінде ерекше байқалатын ғылыми салқынқандылық пен прагматизмге осы ағылшындардың ықпал еткені анық. Оның үстіне Үндістанды ғасырлар бойы мұсылмандар билесе де, үнді мұсылмандары индуизм, жайнизм секілді діни-нанымдардың жанында үнемі азшылықты құрады. Солардың арасында жұтылып кетпеу әрі өздерінің діни идентификацияларын сақтап қалу мақсатында қарқындылық пен белсенділікке мұқтаж болды деуге негіз бар. Үнді мұсылмандары мен индуистердің тілі мен ұлты бір еді, мәдениет пен күнделікті ғұрыптардың ұқсастығы себебінен бір-біріне ықпал етуі аса қиын емес-тін (Özcan, 2004: 197). Сондықтан олар ағылшын отаршылдығының күшейген уақытында діни тұрғыдан ерекше ынта-жігер танытуға мүдделі болды.

Үнді модернистері ақыл мен сенім, дін мен ғылым арасындағы қайшылықтарды интеллектуалдық тұрғыдан шешуге тырысты. Осы мақсатта дін жақсылық пен жа-

мандықтың арасын ажырататын этикалық құндылықтар жиынтығы деңгейіне түсіндірілді. Модернистер де, дәстүрлі ғұламалар да Исламның негізіне оралу идеясын құптады. Алайда Исламның негізі дегеніміз не және оған қалай оралу керек? деген сұрақ кезінде көзқарастар бөлінді. Модернистер Құран Исламның негізі, сондықтан негізге жақындау Құранға оралумен өлшенеді деп пайымдады. Модернист ойшылар Құранның үкімдерін тұрақты және өтпелі ретінде екіге айырып қарастырды. Біріншісі барлық иман келтіргендерге міндетті болса, екіншісі олай емес. Олардың көзқарасы бойынша Құрандағы орындалуы міндетті үкімдер қатарына құдайдың бірлігі, оның сипаттары, пайғамбарлық, уахи, құдайдың әлемді жоқтан бар етуі, илаһи марапат пен жаза деген секілді жәйттар жатады және бұлар діннің негізгі аспектілері. Барлық мұсылмандар осыларды қабылдауы қажет. Ал Құранның өтпелі үкімдеріне VII ғасырдағы араб мәдениетіне қатысты баяндалған белгілі бір әлеуметтік жағдайлар мен рәсімдер жатады. Бұл үкімдердің күші сол уақыттағы қоғаммен ғана шектелген, сондықтан олар барлық дәуірде және бүкіл қоғам тарапынан орындалуы шарт ережелер емес. Аталмыш үкімдердің мән-мағынасы тарихи мәнмәтінге қарай анықталады. Құранның үкімдерін тұрақты және өтпелі ретінде екіге бөлгеннен кейін, модернистер оны интерпретациялау үшін жаңа герменевтика қалыптастыруды көздеді. Мысалы Сәйіт Ахмет Хан жаңа герменевтиканың негізі ретінде Құранның он бес тұрақты үкімін атады. Модернистер діни сенімнің «негізіне оралу» мәселесі тарихи маңызға ие, онсыз діндегі реформа жүзеге аспайды деп пайымдады. Олардың пікірінше негізге оралу ғұламалар мен түсіндірме берушілер тарапынан дінге қосылған негізге жатпайтын барлық нәрселерден діни сенімді тазартады. Ғұламалардың Исламның негізіне қатысы жоқ нәрселермен айналысып кетуі көптеген діни дәстүрлерді дүниеге әкелді. Осының нәтижесінде мұсылмандар діннің негізінен алыстап, діни сенімге қатысты жоқ аспектілермен шұғылданып кетті. Осылайша діни үкімдерді орындаудың рәсімдік қыры көбейіп, қарапайым мұсылмандар үшін оларға амал ету күрделене түсті. Жетекші модернист ғалым Амер Али ғұламалар сыныбын ашық сынға алды әрі оларды осыған жауапты деп таныды. Оның ойынша ғұламалар саяси биліктің мүддесі және өздерінің материалдық игіліктері турасында Исламды интерпретациялауда маңызды рөл ойнады. Модернистер Құран аяттарын жеке-жеке қарастырып бөлек түрде түсіндірме берулері себебінен сынға ұшырады. Себебі бұл жағдайда бір аяттың әртүрлі ғалымдар тарапынан бір-біріне ұқсамайтын тәпсірлері шығатын еді. Модернистердің алдында тұрған проблемалардың бірі пайғамбар хадистерін қайта қарастыру болды. Хадис олар үшін діннің негізіне жатпаса да, қарапайым мұсылмандар тарапынан ол Құраннан кейінгі діннің екінші дінгегі саналды. Қалай десек те пайғамбардың хадистерін тәрік ету бұл – «негізге» қайтудың логикалық нәтижесі ғана еді (Kamal, 2018: 482).

Модернист ғалым Мухсин әл-Мулк (1837-1907) орта ғасырларда дін мен философия қайшылыққа түссе, екіншісінің артқа шегінетінін, әйтпесе оның күшпен басылатынын айтты. Оның көзқарасы бойынша қазіргі уақытта жағдай мүлдем басқаша еді. Ғылымның ешқандай шегі мен шеңбері жоқ, ол дәлелдер мен тәжірибелерге сүйенетін прагматикалық жүйеге айналған. Ешқандай қысым мен қорқыту оның екпінін баса алмайды. Заманауи ғылым діннің дәстүрлі концепцияларының бәрін терістеген,

сондықтан дін үшін қазіргі таңда екі ғана жол қалған: не діннің «табиғи жолмен өлуіне» жол беру, не оны жаңа ілім мен ғылым аясында қайта интерпретациядан өткізу (Ahmad, 1967: 112).

Сәйіт Ахмет Хан және оның пікірлестері

Сәйіт Ахмет Хан (1817-1898) XIX ғасырда Үндістандағы ислами модернизмнің негізін қалаушыларды бірі әрі ең көрнекті өкілі саналады. Оның діни көзқарастары өз замандастары мен кейінгі ғұламаларға аса зор ықпал етті. Ақсүйек отбасынан шыққан Сәйіт Ахмет Хан 1839 жылдан бастап Шығыс Үндістан компаниясында (East India Company) қызмет етті. 1857 жылғы көтеріліс (Mutiny) кезінде толықтай британдықтарды қолдады. 1859 жылдан 1898 жылғы өліміне дейін мұсылмандар арасында білім беру мәселесімен айналысты. Оның Ұлыбританиямен ынтымақтасуына мүддеге негізделген рационал себептер жатты. Ол осылайша британ үкіметінің жергілікті халыққа қатысты саясатын жұмсартуға тырысты. Бұл мақсатына ол белгілі бір деңгейде XIX ғасырдың 70 жылдары жетті деуге болады. Сәйіт Ахмет Ханның пікірі бойынша Үндістан мұсылмандары діни рәсімдерін емін-еркін орындау және оны насихаттау мүмкіндігіне ие болып тұрғанша британ билігіне қарсы шығудың қажеті жоқ. Тіпті Үндістанға басқа бір мұсылман елі басып кірген жағдайда оған жәрдем етпеу керек. Алайда ол Үндістан Дәру-л Ислам (Ислам жері) ба әлде Дәру-л Харп (мұсылман еместердің жері) па деген даулы сұраққа тікелей жауап беруден қашты (Ahmad, 1967: 33). Ол аталмыш екі ұғымның діни негіздемесіне скептикалық тұрғыдан қараған секілді. Мәселен өзінің Доктор Хантер (Dr. Hunter) деген ағылшын еңбегіне жауап ретінде жазған Доктор Хантердің үнді мұсылмандарына шолу (Review on Dr Hunter's Indian Musulmans) атты кітабында Құран мен сахих хадистерде Дәру-л Харп (мұсылман еместердің жері) пен Дәру-л Ислам (Ислам жері) ұғымдарының кездеспейтінін алға тартты. Себебі Доктор Хантер кітабында мұсылмандар сенімдеріне сәйкес британдықтарға қарсы жихад етуге міндеттелетінін жазған болатын. Сәйіт Ахмет Хан бұл ойға қарсы адамның сенімі, мал-дүниесі, қауіпсіздігі мен еркін ғибадат ету құқығы қорғалған жағдайда (билікте мұсылмандар отырмаса да), жихад парыз етілмейтінін жазды (Khan, Lahore: 38-40). Жалпы Сәйіт Ахмет Хан саясат діннен бөлек болуы керек деп санады. Оның пікірінше мұсылмандар тарихта ешбір заман уахиге сүйене отырып саясат жүргізбеген. Мұхаммед пайғамбардың өзі де түрлі дүнияуи мәселелерге қатысты сахабаларымен кеңесіп барып шешім шығарған. Яғни Құран да, хадис те мұсылмандар үшін саясатқа кең еркіндік қалдырған (Öz, 1989: 74). Оның орнына қалыптасқан күрделі жағдайдан шығу жолында мұсылмандарға үш нәрсе керек деп пайымдады:

1. Батыс ғылымы мен білім беру жүйесін қабылдап, Еуропа үлгісінде жаңа білім беру ордасын құру;

2. Өзгерістерге толы заманда дін мен қасиетті кітаптарға ақыл тұрғысынан түсіндірме беру;

3. Билеушілер мен мұсылмандар арасын жақындатуға тырысу (Özkan, 2003: 150).

Сәйіт Ахмет Хан панисламизмді де қолдамады, оны қауіпті саяси бағыт деп санады. Ол Үндістандағы статус-квоның сақталуын жақтады және уақыт өте келе Үн-

дістандағы британ билігінің белсенді жақтаушысына айналды. Сәйіт Ахмет хан тіпті Үндістандағы Ұлыбритания үкіметін «әлемде бұрын-соңды орын алмаған ең тамаша құбылыс» деп атады. Патша билігіне көп мақтау сөздер айтып, үнді еліне өркениет әкелгені үшін оған алғысын білдірген (Speeches and Addresses, 1898: 24). 1884 жылы ол үндістер, мұсылмандар және британдықтардан құрылған үш жақты одақ саяси жобасын ұсынды. Сәйіт Ахмет Ханның пікірінше мемлекетті тек үндістер не мұсылмандар басқаратын болса елде бейбітшілік орнамайды, сондықтан Үнді субконтинентінде өзге ұлттың билік құруы аса маңызды. Ол ағылшындар билеп тұрған бейбітшілік заманды пайдаланып қалу керек деп пайымдады. Сәйіт Ахмет Хан британдықтардың мүдделеріне қайшы келмегенше дейін түріктерді қолдады. 1870 жылы ол Осман сұлтаны Абдулазизге мадақ-мақтаулар айтып, оны «халифат тағын қорғаушы» ретінде сипаттаған. Бірақ кейіннен британдықтардың түріктерге қатысты саясаты дұшпандық бағытта дами бастағанда оның ұстанымы да өзгерді. Сұлтан II Абдулхамиды халифа ретінде мойындамады, халифалық кезеңнің алғашқы төрт халифа дәуірімен аяқталғанын, Үндістан мұсылмандарының британ үкіметіне бағынатынын мәлімдеді (Ahmad, 1967: 125). Бірақ Сәйіт Ахмет Ханның жақын пікірлесі Шибли Нумани саясатқа қатысты Сәйіт Ахмет Ханнан бөлек ұстанымға ие болды. Ол ағылшындарды сынаудан жасқанбады әрі османдықтар мен олардың халифалық уәжін белсенді түрде қолдады. Жалпы айтқанда үнді модернистері негізінен зайырлы және байыпты саясатты қолдады. Дегенмен Үндістанда белгілі бір уақыт өмір сүрген ауған текті, танымал модернист Жамалуддин Афғани (1837-1897) панисламизм мен батыстың отарлау саясатына қарсы күресу керектігіне сенді (Kamal, 2018: 486).

Сәйіт Ахмет Хан 1869 жылы ұлдары Хамид және Махмудпен бірге Ұлыбританияға сапарға шықты. Ол жерде он жеті ай жүріп, ағылшын университеттерінің құрылымы мен жүйесін зерттеді. Сапардан оралғаннан кейін 1970 жылдың қаңтар айында ол былай деп жазды: «Егер адамдар Құран мен сенімді хадистердегі жарықты іздемесе және дін мен заманауи ғылымды бірге алып жүрмесе, онда Үндістанда Ислам жойылып кетеді» (Ahmad, 1961: 59). Яғни ол Ислам дінінің адамдарды қараңғылықтан өркениетке алып шыға алатын күшіне сенді. Тек мұсылмандар жоғарыдағы Исламның екі негізін дұрыс түсініп, күнделікті өмірлерінде қолдана алулары қажет. Ұлыбританияға сапардан келгеннен кейін оның тағы бір қолға алған жобасы Тәхзуибу-л Ахлақ (араб. «Мінез-құлықты көркейту») деген журналды ашу болды. Осы журнал арқылы ол үнді мұсылмандары арасында заманауи ғылым мен өзінің модернистік көзқарастарын насихаттады. Сонымен қатар Сәйіт Ахмет Хан 1875 жылы Алигарх қалашығында Mohammadan Anglo-Oriental College (Мұхаммедтік ағылшын-шығыс колледжі) атты батыстық жүйе бойынша білім беретін колледждің негізін қалады (Öz, 1989: 73). Осылайша ол заманауи оқу орнын ашуға қатысты өзінің ең үлкен арманы мен жоспарын жүзеге асырды. Алигарх колледжі үнді модернистерінің негізгі мектебі мен ошағына айналды. Үнді мұсылмандары Алигарх колледжінен түлеп ұшқан түлектермен қатар Сәйіт Ахмет Ханның ізінен ерушілерді де «алигархтықтар» деп атап кетті. Алигарх колледжінің ашылуына Ұлыбританияның Үндістандағы губернаторы Лорд Литтон (1831-1891) материалдық және идеялық тұрғыдан көмектесті. Бастапқыда колледж

оқытушыларының біраз бөлігін сол заманның танымал шығыстанушылары құрады. Осы үшін оқу орны өзге мұсылман ғұламалары тарапынан сынға қалды (Eren, 1989: 460).

Сәйіт Ахмет Ханның діни идеялары мен тұжырымдарына тоқталатын болсақ, оның мұсылмандардың өз діндерімен қарым-қатынасына көңілі толмағанын айтуға болады. Осыған орай ол «Ислам – көзге көрінетін пұт емес. Исламның беделі мұсылмандардың мінез-құлқы мен көрсеткен өнегелері арқылы артады. Мұсылмандар Исламның беделін түсірді, адамдар тіпті оны жек көріп кетті. Мұсылмандар жақсы қасиеттерге қол жеткізіп, игі әдеттері мен парасаттылықтарын сақтайды, жағдайларын түзетіп, тұлғалық болмысын дамытады деп үміттенемін. Осылай олар әлемге Исламның таза бейнесін көрсете алады», - деді (Абду, 2021: 105).

Сәйіт Ахмет Хан *фиқһ*, *ақида*, *кәлам* және *тәпсір* секілді ислами ілімдер мен олардың негіздеріне қатысты жаңа көзқарас керектігін, осы аяда Үндістанның өз Мартин Лютеріне мұқтаж екеніне сенді. Осыған орай ол алдымен Ислам ойшылдығын реформалау қажет екенін алға тартты, оның ойынша бұны Исламның негізіне оралу және осы негізді ақылмен интерпретациялау арқылы жүзеге асыруға болады. Ол ақылға қайшы келетін қандай да бір дүниені жоққа шығарды, ол үшін білім алудың әртүрлі жолдарында ақыл бірінші орында тұрды. Діни сенім белгілі бір деңгейде екінші орынға қалды. Құдайдың барлығынан басқа ақылға қонбайтын барлық таңғажайып дүниелерді қабылдаудан бас тартты. Сәйіт Ахмет Хан мұсылмандарды ғылымға негізделген біліммен қарулануға және батыстық білім алу үрдісіне бет бұруға шақырды. Табиғат құдайдың жаратылысы болғандықтан, оны ғылыми тұрғыда түсіндіруге тырысу діни сенімге қайшы келмейтінін алға тартты. Ол құдайдың ісі (табиғат) мен құдайдың сөзі (Құран) ешқашан бір-біріне қарама-қайшы келмейтінін тұжырымдады (Kamal, 2018: 480). Сәйіт Ахмет Хан Мұхаммед пайғамбарға Алланың сөздері Жебрейіл періште арқылы жеткізілсін не тікелей өзіне түссін, бұл жерде ешқандай айырмашылық жоқ деп санады. Алланың құдіреті шексіз және ол көптеген сипаттарға ие. Бірақ құдай өз қалауымен болмыстар бағынатын табиғат заңдылықтарын құрды. Сондықтан Құранда табиғат ережелеріне қайшы келетін үкім болуы мүмкін емес. Құранның эсхатологиясы, ангелологиясы, демонологиясы және космологиясы ғылыми ой-тұжырымға қарама-қарсы келмейді деп санады. (Ahmad, 1969: 13). Ал Сәйіт Ахмет Ханның тарапынан жарияланған Тахзиб әл-Ахлақ журналында оның пікірлесі Чирағ Али Құранның табиғат пен табиғат заңдылықтарынан сөз қозғайтынын, осының өзі табиғат теологиясын құруға негіз бола алатынын жазады.

Хадис мәтіндерінің сенімділігі – модернистер тарапынан жиі талқыланған және сынға алынған тақырыптардың бірі. Модернистердің көзқарасы бойынша хадис мәтіндерінің тура Мұхаммед пайғамбар айтқандай жеткізіліп, жеткізілмегендігін тексеру мүмкін емес. Өз кезегінде Сәйіт Ахмет Ханның да пайғамбар хадистеріне деген көзқарасы күмәнға негізделді. Оның пікірі бойынша мамандар хадис жеткізуші рауилерді тексергенімен, жеткізілген мәтіндердің өзін тексермеген. Бірақ үндістандық ислами модернистердің бүкілі хадис дәстүріне қатысты бір пікірді бөліспеді. Мәселен Сәйіт Ахмет Ханның шәкірті және биографы Маулана Хали хадистерді түгелдей терістемеді. Оларды Құранның тұрақты үкімдеріне қатысы барлар және пайғамбардың араб-мұ-

сылман қоғамының мәселелеріне қатысты айтқан хадистері ретінде екіге бөліп қарастырды. Ол екінші түрдегі хадистердің мұсылмандар тарапынан орындалуы міндетті деп есептемеді (Kamal, 2018: 483). Жалпы айтқанда Сәйіт Ахмет Хан да, оның идеялық досы Чирағ Али де хадистерді құқықтық мәселерді шешу үшін сүйенетін қайнар көз ретінде қарастырмай тұрып, оларды ғылыми һәм рационалдық сүзгіден өткізу, тексеру керек деп есептеді. Сонымен қатар ол Ижмағты (ижмағ – алғашқы дәуірде ғұламалардың шариғи мәселелерге қатысты өзара кеңесу арқылы шығарған пәтуалары) діни іргетас ретінде қабылдаудан бас тартты (Ahmad, 1969: 13). Сәйіт Ахмет Хан діни және дүнияуи істерді бір-бірінен бөлек қарастырды. Діни мәселелер уахиға негізделген, сондықтан өзгермейді, ал дүнияуи істер қарқындылыққа ие, әрқашан өзгеріп тұрады деп есептеді. Бірақ Ислам әлемінде дүнияуи нәрселердің өзін де шариғатқа негіздеп, мәтін деңгейіне көтеріп жіберген. Бұған алдымен ғұламалар жауапты. Олардың шариғатты түсіндіруге арналған көзқарастары уақыт өте келе шариғаттың өзіне айналды. Нәтижеде ижтихад (ижтихад – шариғатта жауабы қарастырылмаған мәселеге қатысты дін ғұламасының өз ақыл-ойы мен білімін пайдалана отырып шешім шығаруы) етудің есігі жабылды деп жарияланды. Алайда заманның ағысымен қажеттіліктердің өзгеруіне және күрделенуіне байланысты ижтихад етуге деген сұраныс та арта түседі. Осы себепті фикһ (ислам құқығы) да қайта қарастырылып, зерделенуі керек. Ал ижтихад ету есігі әрқашан ашық болу керек деп пайымдады (Özcan, 2004: 201).

Сәйіт Ахмет Ханды діни мәселелерде ең көп мазалаған кәлам (сенім) мәселесі болса керек. Оның сол кезде қалыптасқан кәлам іліміне көңілі толмады. Ортағасырлық кәламшылар мен мұғтазилалардың грек философиясына қарсы дамытқан әдіс-тәсілдері заманауи ғылымға жауап бере алмайтынын, сондықтан жаңа кәлам ілімін жасау қажеттігін алға тартты. Өзінің Тахрир фи усули-т Тафсир (араб. «Тәпсір әдісін түзету») деп аталатын тәпсір кітабында заманауи кәлам ілімінің негіздерін баяндады. Оның пікірінше жаңа кәлам жүйесі үш құндылыққа негізделуі керек болды: 1. Алла абсолютті жаратушы және жарату әктісі әлі күнге дейін жалғасып келеді; 2. Алланың бар болуы ақылмен табылады; 3. Алланың жаратылысы (табиғат) мен Алланың сөзі (Құран) арасында қайшылық болуы мүмкін емес (Özcan, 2004: 200).

Уахи мәселесіне келетін болсақ, модернистер арасында уахи және аян категориясындағы ашылулар, пайғамбарлар секілді кейбір тұлғаларда көрініс табатын ақылдың белгілі бір қабілетінің өнімі ретінде қарастырылды. Яғни уахи құдайдан адамға тікелей берілетін бір білім емес. Дінді рационалдық тұрғыдан түсіну нәтижесінде мұғжизалар (пайғамбарлар орындайтын тағжайып дүниелер) да терістелді, себебі олар табиғат заңдылықтарына қайшы келетін (Kamal, 2018: 480). Өз кезегінде Сәйіт Ахмет Хан Мұса пайғамбардың теңізді қақ жаруы, асасының жыланға айналуы секілді мұғжизалар мен періште, шайтан және жын тәрізді діни ұғымдарға рационалдылық тұрғыдан қайта түсіндірмелер берілуі керек деп санады. Ол Құран кемел, сондықтан өзгертілмейді, тек ондағы қамтылған мәселелердің барлығы дінмен тікелей байланысты емес деп пайымдады. Мұхаммед пайғамбар да адам, оның дүнияуи істерге қатысты сөздері мен іс-әрекеттері қасиетті мәтіннің үкімі деңгейінде қабылданбауы қажет. Діни мәтіндердегі иман мен ғибадат турасында жазылған дүниелерге қатысты ешкім

тартыспайды, бірақ қоғамдық өмір жайындағы тақырыптардың қасиеттілігі жоқ. Дін ғұламаларының түрлі саяси, әлеуметтік және экономикалық мәселелердегі көзқарастары бір буыннан екінші буынға ауысу барысында діни сипатқа ие болып, қасиетті мәтіндерге айналып кеткен. Осылайша дін тұрақтап қалған деп пайымдады (Özcan, 2004: 200).

Жоғарыда үнді модернистерінің Құран үкімдерін тұрақты және өтпелі ретінде екіге бөлгенін айтып өттік. Олар полигамия (көп әйел алу), құлдық, гендерлік теңдік, адам құқығы және риба (өсімқорлық) секілді мәселелерді Құранның өтпелі үкімдері қатарына жатқызды және оларды қайта қарастыруды қолға алды. Мысалы Сәйіт Ахмет Хан Құрандағы полигамия жайында айтылған аяттарға қатысты өзінің интерпретациясында оған рұқсат етілмегендігін алға тартты. Сәйіт Ахмет Ханның шәкірттерінің бірі Мұмтаз Али білім беру арқылы әйелдердің құқығын қорғауға тырысты және Үндістандағы әйел құқығына қатысты (ұстазының Тахзибу-л Ахлақ журналы жанынан) алғашқы ислами журнал Тахзибу-л Нисуанды (араб. «Әйелдерді дамыту») ашты.

Ислам модернистері Исламдағы құлдық институтының бар болуы мен адамдағы таңдау еркіндігі арасындағы қарама-қайшылықты атап өтті. Олар құлдық пен таңдау еркіндігі бір жерде бола алмайды деп мәлімдеді. Адам өзінің еркін екендігін айтқанымен, дәл сол уақытта оның құлдықта болуы қисынға келмейтін дүние. Осы себепті қасиетті кітаптың мұндай бір-біріне қарама-қайшы үкімдерді қамтуы мүмкін емес екені баяндалды (Kamal, 2018: 482).

Сәйіт Ахмет Ханның модернистік бағыттағы ең жақын әріптестерінің бірі Чирағ Али (1840-1895) саналады. Оны көбіне әлеуметтік және этикалық мәселелер қызықтырды. Чирағ Алиның 1883 жылы жарияланған «Осман империясы мен басқа Мұхаммедтік мемлекеттердегі ұсынылған саяси, құқықтық және әлеуметтік реформалар» (Proposed Political, Legal, and Social Reforms in the Ottoman Empire and Other Mohammedan States) атты кітабы Үндістандағы діни модернизмге қатысты жазылған ең алғашқы еңбектердің бірі деуге болады. Ол саяси және әлеуметтік мәселелерге қатысты Сәйіт Ахмет Ханнан да радикалдау идеяларды ұстанды. Құранның өзгертілмейтін және өзгертуге болатын қырлары бар екенін айтты. Дін мен әлеуметтік өмір арасындағы міндетті байланыстың болуын терістеген Чирағ Алидың пікірінше, Мұхаммед пайғамбардың әлеуметтік мәселелерге қатысты іс-әрекеттері мен сөздерінің де дінге қатысы жоқ. Мұсылмандар өздерінің діндерін де, модерн өмірді де түсінбегендіктен әлеуметтік-экономикалық жақтан артта қалып қойды. Сондықтан мұсылман елдері уақытты жоғалтпай тезірек заманауи ғылымдардың нәтижелерінен және батыстың жетістіктерінен пайдалануы керек. Мәселен банк пен қаржылық жүйелерді айтуға болады. Ал Құранның өсімқорлыққа тыйым салуы пайғамбар заманына қатысты айтылған үкім (Özcan, 2004: 203).

Модернистер тағдыр мәселесін де көтерді. Бұл ортағасырларда рационалдылыққа негізделген мұғтазила тобы мен кәламшылар арасында көптеген дауларға арқау болған тақырып. Үндістанның мұсылман модернистері тағдыр доктринасын түбегейлі жоққа шығарды. Бірақ мұғтазилалар секілді барлығы бір ауыздан адамның толықтай таңдау еркіндігіне ие екенін алға тартқан жоқ. Модернистердің белгілі бір бөлігі XIX ғасырда танымал болған ғылыми детерминизмнің, басқаша айтқанда шынайы өмірді табиғат-

тағы және тарихтағы оқиғалар арасындағы себептік байланыс арқылы түсіну теориясының ықпалында қалды. Жалпылай айтқанда адам баласы таңдау еркіндігіне ие ме, әлде ол үшін бәрі шешіліп қойған ба деген мәселе модернистерді үш топқа бөлді: олардың бір бөлігі ғылыми детерминизмді жақтады, басқалары бұны жоққа шығара отырып адамға таңдау еркіндігін қалдыратын жеңілірек детерминизм түрін қолдады, ал қалғандары толықтай таңдау еркіндігі доктринасын қабылдады деуге болады (Kamal, 2018: 483). Сәйіт Ахмет Хан, Маулана Хали және Шибли Нумани секілді ғылыми детерминизмнің өкілдері ғаламға (жоқтан бар ету идеясынан басқасына қатысты) Аристотель үлгісінде онто-теологиялық негізде интерпретация жасады. Құдай – жаратушы, ғалам мен адамның Бірінші Себебі. Бірақ себеп-салдарлық тізбегінің болуынан құдайдың жеке өмірмен тікелей байланысы жоқ. Табиғат пен тарихтағы оқиғалар табиғат заңдылықтарына сәйкес орын алады және табиғи себептермен белгіленіп отырады. Бұл интерпретация екі түрлі мағынаны тудырады: біріншісі, құдай жекелеген адамдардың өмірі мен тарихтың ағысына кіріспейді; екіншісі, әлемде болып жатқан оқиғалар тағдыр не жаратушы тарапынан алдын-ала жазылған жоспар бойынша жүзеге аспайды, бұның барлығы тек табиғи себептер арқылы орын алады. Сәйіт Ахмет Хан Құрандағы белгілі бір аяттардың жаратушының Алғашқы Себеп екенін және басқа себептердің барлығы тек жаратушы арқылы ғана бар болатынын айрықша ишарат ететіне сенді. Бірақ модернистердің басқа бір бөлігі бұл көзқарасты бөліспеді. Олар ғылыми детерминизмнің адамның таңдау еркіндігіне орын қалдырмайтынын айтты. Мәселен, тағы бір танымал модернист мұсылман ғұламасы Жамалуддин Афғани ашғарилер сияқты тағдыр мен қалау еркіндігі ортасында детерминизмнің жеңілірек түрін ұстануға тырысты. Қысқаша айтқанда Сәйіт Ахмет Хан бастаған Алигарх өкілдері дәстүрлі ғұламаларға қарсы ғылыми детерминизм жолын ұстанды. Олар мұсылмандардың миын тағдырдың құрсауынан босатуды көздеді (Kamal, 2018: 484).

XIX ғасырдың екінші жартысындағы үнді мұсылмандары арасынан шыққан тағы бір модернист ғалым Шибли Нумани, Исламның алғашқы дәуірлерінде мұсылман ғұламалары грек философиясына қарсы тұрғаны секілді, қазіргі кәламшылар да заманауи атеизмге жауап қайтаруға міндетті деп есептеді. Оның пікірінше дін тек қана сенім мен ғибадаттан тұрмайды, сәйкесінше кәлам ілімі еркіндік, адам құқықтары, әйелдердің жағдайы секілді тақырыптарды да қамтуы керек (Özcan, 2004: 203). Шибли Нумани тек қана Исламның ең алғашқы дәуірлерінде (Асры Сағадат) өмір сүрген ғұламаларды ғана емес, мұсылман тарихындағы барлық ғалымдардың түрлі саладағы еңбектерін пайдалану керектігін алға тартты. Шиблидің пікірінше мұсылмандар өздерінің артта қалуларын, жалқаулықтары мен сәтсіздіктерін тағдырдан көруге бейім. Шын мәнінде Алла тағала пендеге белгілі бір деңгейде еркіндік берген және адам өзінің істеген әрекеттеріне өзі жауапты болмақ. Сондықтан жоғарыдағы айтылған пиғыл дұрыс емес (Özervarlı, 2010: 127).

Шибли өлімнен кейін қайта тірілу мен ақыреттік өмірге сенбейтін атеистерге түс көру құбылысын мысал етеді. Ешбір кісі түсті жоққа шығара алмайды. Адамдар түстерінде ойларына кіріп шықпаған түрлі жерлерде жүре алады. Дәл осы секілді пайғамбарлар мен әулиелердің де ақыреттік өмір мен ғайып әлемінен әңгіме айтуы мүм-

кін нәрсе. Жаза мен марапат мәселесін біз себеп пен нәтиже реттілігінде түсінгеніміз жөн. Материалдық әлемде у адамды өлтіріп, дәрі емдейтіні секілді ғайып әлемінде де жағдай осылай. Жақсы мен жаман амалдардан рухтың әсерленбей қалуы мүмкін емес. Рухтың жақсы амалдары нәтижесінде сезінген қуанышы мен ұнамсыз істері нәтижесінде сезінген қиыншылығы дінде марапат пен жаза деп аталады. Ислам – шын мәнінде қарапайым және мөлдір дін. Дегенмен уақыт өте келе кейінгілер оған түрлі дүниелер қосып, күрделендіріп жіберді. Ал кәлам ілімі діндегі проблемалардың өзегіне айналды. Шибли алғашқы кезеңдердегі мұсылмандардың өзі мұндай шырмалуыққа оралған Исламды түсіне алмайтын еді деп пайымдайды. Сахабалар кезеңінен бастап иджтихад ету құпталғандығына қарамастан, соңыра дінде тәқлид (тәқлид – діни мәселерде алдыңғылардың артынан жүру, барлық нәрседе соларға ұқсауға тырысу) үстемдік құрды. Кәлам кітаптарында «Сенімде тәқлид жасауға болмайды» деп айтылса да, кейінгі дәуірлерде бұл сөз өз мәнін жоғалтты (Özervarlı, 2010: 128).

1894 жылы Лакнау қаласында Шибли Нумани және бір топ ғұламалардың бастамасымен Ғұламалар кеңесі (Nadwatul Ulama) құрылды. Бұл кеңес Алигархтың әсіре секуляризмі мен деобандықтардың әсіре консерватизмі арасында орта жолды ұстанушы ұйым ретінде қарастырылды және Үндістандағы түрлі көзқарастағы мұсылман ғұламаларының басын қосуды жоспарлады. Осы кеңес негізінде 1898 жылы Darul Uloom Nadwatul Ulama діни оқу орнының іргесі қаланды.

Алигархтықтар Ғұламалар кеңесінің құрылуына оң көзқараспен қарады. Діни білім беруде жекелеген әрекеттерден гөрі, топтық ұжымдасудың қажеттігіне келісті, сонымен қатар түрлі ойларды бір жерге жинайтын кеңестің керектігін қолдады. Жалпы модернистердің өздері де модерн ілімдерді тереңдеп оқудың қауіпті екенін аңғарды, сондықтан діни білімдердің де игерілуі арқылы оған тепе-теңдікті сақтау керек деп пайымдады. Әйтпесе батыстың таза рационал ғылымына тойып алған жастардың пессимистік скептицизмі, діннен шығушылық пен атеизмге барып соғылуы мүмкін еді.

1904 жылдан бастап Ғұламалар кеңесінің жұмысына белсенді түрде араласа бастаған Шибли Нумани 1908 жылы панисламизмнің ықпалына кіріп, алигархтықтарға қарсы шықты. Жалпы бастапқыда орта жолды ұстанушы ретінде жоспарланған Ғұламалар кеңесі бара-бара Алигархтың модернизмінен алыстап, діни консерватизмге қарай бет алды. Осылайша уақыт өте келе кеңестің Деобанд мектебінен айырмашылығы қалмады. 1920 жылы Ғұламалар кеңесінің мүшелері Сәйит Ахмет Хан мен Алигарх модернистерінің әсіресе рационализмін терістейтін позиция ұстануға келісті. (Ahmad, 1967: 112).

Модернизмге қарсы шыққан топтар

XIX ғасырдың екінші жартысына дейін Үндістанда ислами білім беретін негізгі үш орталық болды. Бұлардың ішінде ең танымалы Шах Уәлиулла Дәхләуи негізін салып кеткен Делидегі мектеп саналды. Шах Уәлиулла Дәхләуидің мектебі бастапқыда фундаменталистік бағытта болғанымен, кейіннен ақырын эклектикалық дәстүршілдікке қарай ығысты. Аталмыш үш ірі діни білім беретін мектептердің ең ескісі Лакноудағы Фаранги Махал (Farangi Mahal at Lucknow) орталығы болатын. Фаранги Махал қоғам-

дық мәселелер мен саясатқа қарағанда көбіне білім-ғылыммен айналысты. Үшіншісі – Хайдарабаттағы семинария. Делидегі Дәхләуидің мектебі көбіне тәпсір мен Құран ілімдеріне көңіл бөлді. Ал Фаранги Махал он алтыншы ғасырдан келе жатқан ақыл мен фикһқа (ислам құқығы) басымдық беретін мәуреннахрлық дәстүрді сақтады, сонымен қатар сопылыққа бейімділік көрсетті. Өз кезегінде Хайдарабат мектебі ортағасырлық философия мен логикаға басымдық берді. Бұлардың ішінде Фаранги Махал мен Хайдарабат семинариялары модернистер мен дәстүршілдер арасындағы интеллектуалдық даудан бойларын алыс ұстады. Ал Дәхләуидің ізімен құрылған дәстүршіл деобандилық бағыт модернистерге қарсы тұруларымен танымал. (Ahmad, 1967: 113).

Деобандия мектебі 1867 жылы Мұхаммед Қасым Нәнутауи бастаған бір топ ғұлама тарапынан Деобанд қалашығында іргесі қаланды. Ол жоғарыдағы Дели, Лакноу және Хайдарабат мектептерінің дәстүрлерін синтездеді. Деобандықтар Сәйіт Ахмет Хан бастаған модернистерді ең көп сынағандардан саналады. Деобандықтардың орталығы Сәйіт Ахмет Ханның Алигархта негізін қалаған мектептен бірнеше жыл ертерек ашылды. Екі мектептің Шах Уәлиулла Дәхләуидің діни мұрасының екі қырын іліп алғаны айтылады. Деобандтың негізін қалаушылар Шах Уәлиулланың діни консерватизмін негізге алса, Алигарх мектебі оның діни спекуляциясын өздеріне шамшырақ етті. Деобандықтар сенімде ашғари мен матуриділікті таңдады, ал фикһта ханафи мазхабын қатаң түрде ұстанды. Деобанд мектебінің негізін қалаушылар діни ғұламалар мен қарапайым халық арасындағы байланысты қайта құруды, сонымен қатар мұсылман қауымын өзінің негізгі мәдени және діни бірегейлігіне қайтаруды көздеді (Абдилхаким, 2022: 148). Заманауи ілімдер деобандықтардың дәстүрлі діни білім беру жүйесіне енгізілмеді, себебі олар мұсылман қоғамының кемелдікке жетуі дәстүршілдікті сақтау арқылы жүзеге асады деп есептеді. Ал ақылдық ілімдерді (мәқулат) мемлекеттік оқу орындарынан үйренуге болады, бірақ ислами ілімдер (мәнқулат) жойылып, ізі үзілу алдында тұр деп пайымдады. Ислами білім беру жүйесінде оқытылуға мақұлданған ортағасырлық ақили (рационалдық) ілімдер ортағасырлық діни және заманауи батыстық рационализм арасында көпір ретінде қарастырылды. Сондықтан студент Деобандтағы діни білімін аяқтаған соң өз қалауымен дүнияуи жоғары оқу орындарында не колледждерде білім ала алатын (Ahmad, 1967: 104).

Мұхаммед Қасым Нәнутауи дәстүрлі дін ғұламасы ретінде Алигарх модернистерінің жаңашыл идеяларына ғана емес, сонымен қатар бұрын өткен көрнекті ғұламалардың діндегі рөлдерін жоққа шығарған консервативті Әхл Хадис (хадисті негізге алушылар) өкілдеріне де қарсы шықты. Ол Сәйіт Ахмет Хан тарапынан ұсынылған тәпсірдің 15 принципін де терістеді. Оның орнына Нәнутауи бұл мәселеге қатысты хафанистік негіздегі фикһ пен теологиялық көзқарасты жақтады. Алигархтық идеяны жоққа шығарған Нәнутауидың жақын әріптесі Рашид Ахмет Гангохи (1826-1905) да Шах Уәлиулла Дәхләуидің фундаменталистік қырына жақын болды. Ол Сәйіт Ахмет Хан үнді мұсылмандарына шынымен жақсылық қалайтын шығар, бірақ оның діни көзқарастары Ислам үшін аса қауіпті деп санады. Деобандықтар Сәйіт Ахмет Ханның тек қана дінге қатысты ойларын ғана емес, сонымен қатар Үндістандағы саяси сепаратизмге бағытталған идеясын да қолдамады. Сондықтан деобандықтар мұсыл-

мандарды Үндістан Ұлттық Конгресі (National Indian Congress) және үндістермен ынтымақтастық жасауға шақырды. Тек осы одақ шарифаттың бұзылуына немесе мұсылмандардың кемсітілуіне апармауы керек еді (Ahmad, 1967: 106).

1910 жылдан кейін деобандықтар мен алигархтықтардың арасы жылына бастады. Тіпті олар бір-бірімен оқытушылар алмасып отырды. Алайда 1920 жылы Деобандия жетекшісі Махмуд Хасан (1851-1920) Алигарх оқу орнын олардың британ үкіметіне қаржыландырылуы және соған бағыныштылығы себебінен сынға алды. Бұл алигархтықтардың лоялистік дәстүрін бұзуға бағытталған Мұсылман Ұлттық университетінің (Jamia-I Milliyya-i Islamiyya/Muslim National University) құрылуына жол ашты. Сонымен қатар Махмуд Хасан Алигарх оқу орнын мұсылман студенттерін христиандандыру және оларды діннен шығаратын скептицизмге бейімдеумен айыптады.

Жихадқа қатысты деобандықтардың көзқарастары Алигархтікінен бөлек болып, дәстүрлі пікірді ұстанды. Олар жихад – адамзат қоғамының игілігі мен дамуы үшін ақыли тұрғыдан қажет деп санады (Ahmad, 1967: 108).

Османдықтардың әлемдік халифалық уәжі мен панисламизм жағына келетін болсақ, 1876 жылы Осман мемлекетінің сұлтаны II Абдулхамидтің таққа шығуымен оның үгіттеушілері бірқатар мұсылман мемлекеттеріне, оның ішінде Үндістанға да кірді. Олар Осман сұлтанының халифаттығын мойындату мақсатында пан-исламистік үгіт-насихаттар жүргізді. Бұл әрекеттер белгілі бір деңгейде нәтиже берді деуге болады. Жалпы айтқанда Үндістандағы мұсылмандар османдықтардың халифалығын 1840 жылдардан бастап қолдады. Шах Уәлиулланың өзі халифалықтың құрайыштықтарға тиесілі екенін алға тартып османдықтардың халифалығын мойындамаса да, оның немересі Шах Мұхаммед Исхақтан бастап Шах Уәлиулланың мектебі, кейіннен деобандықтар мен Ғұламалар кеңесі (Nadwatul Ulama) Осман империясының әлемдік халифаттық тұжырымына қолдау көрсетті. Алайда деобандықтардың өздері жергілікті не әлемдік деңгейде бір Ислам мемлекетін құруды көздемеді, олар білім беру жүйесінен аспауға, саясаттан алыс болуға тырысты.

Діни модернизм мен діни дәстүршілдік арасында қоғамдық идеология үшін бәсекелестік өршіп тұрған кезеңде, Үндістанда белең алған тағы бір топ ол – Әхл Хадис (хадисті негізге алушылар) жамағаты. XIX ғасырдағы бұл қозғалыстың негізін қалаушылары мен көрнекті өкілдері ретінде Сиддиқ Хасан Хан (1832-1890) мен Сәйіт Назир Хұсайн (1805-1902) саналады. Бұл ғұламалар хадисті – кез-келген заңнаманың негізгі қайнар көзі һәм қоғамдық мінез-құлық пен тақуалықтың мінсіз бағдары деп есептеді. Жалпы хадис ілімінің Үндістандағы іргесі XVIII ғасырдан қалана бастады. XVII ғасырдың басында Үндістанға теңізден жол ашылғаннан кейін Үнді субконтинентіндегі мұсылмандар Хиджазбен тікелей байланыс құрды. Осының арқасында Үндістанда хадис ілімі тереңнен тамыр жайды. Мұхаммед пайғамбардың өмірден озғанына 1000 жыл толу қарсаңында Үндістанда түрлі адасқан діни топтар мен секталар шыға бастады. Сондықтан хадис ілімінің күшеюі соларға қарсы реакция ретінде көрініс тапқанын шамалай аламыз (Ahmad, 1967: 113). Шах Уәлиулла Дәхләуидің өзі де Үндістандағы хадисшіліктің дамуына ерекше үлес қосты. Дәхләуи хадис ілімін үйрену дәстүрлі төрт мазхабтың үкімдерінен жоғары тұрады деп есептеді.

Әхл Хадис ғұламаларының сенімін Сиддиқ Хасан Хан келесідей түсіндіреді: Әхл Хадис өкілдері негізгі не кіші мәселелерде болсын төрт мазхабтың бір де біреуіне ілеспейді. Сенімде (ақидада) ашғариларды да, матуридилерді де, ханбалиларды да қабылдамайды, хадисшілер тек Құранның айқын үкімдері мен пайғамбардың сүннеті (ісі) һәм хадисін (сөзі) мойындайды. Мұндай мәнерде Сиддиқ Хасан Хан өздерінің Захирилерге (Құранның тек сыртқы мағынасын қабылдайтындар) ұқсап қалатынын да жоққа шығармайды, дегенмен оның айтуы бойынша соңғылардың керісіне Әхл Хадис өкілдері сопылық доктринаны мойындайды, бірақ шектен шыққан сопылықты терістейді. Әхл Хадис өкілдері классикалық кітаптардан келген пайғамбардың барлық хадистерін сенімді қабылдады. Алигарх модернистерінің спекулятивті скептицизмін терістеді, олардың дұрыс хадис пен жалған хадис арасын ажырата алатын қабілетке ие еместігін алға тартты (Ahmad, 1967: 115).

Әхл Хадис өкілдерінің көзқарасы бойынша білім пайдалы және пайдасыз деп екі түрге бөлінеді. Біріншісі Құранда айтылып кеткен, ал екіншісімен адасқан кісілер айналысады. Діни ілімдерде де пайдалы және пайдасыз білім бар. Діни ілімдердегі пайдасыз білімге илаһи тақырыптарға қатысты шектен шыққан сөз таластар мен рационалдық спекуляциялар жатады. Мұғтазилалар да осылай жасаған болатын. Бұрынғы ғұламалар қазіргілерге қарағанда көбірек білген, себебі олар Мұхаммед пайғамбарға заман жағынан жақын болды. Қазіргі кездегі модернистердің бұрынғылардың орнын басу мақсатында ойдан шығарылған тақырыптарға қатысты интеллектуалдық жаттығулар жасауының мәні жоқ. Сонымен қатар бидға (дінге енгізілген шарифатта жоқ жаңа нәрсе) классикалық не модерн мағынада болсын, ол сүннетке – қарама-қайшы. Сондықтан ол терістелуі керек. Әхл Хадисшілер шарифаттағы «бидға хасана» (араб. «жақсы бидға») ұғымын да жоққа шығарды, олардың пікірінше жақсы не жаман бидға арасында айырмашылық жоқ, барлығы бірдей пайғамбардың сөзі мен іс-әрекетіне қайшы келеді (Ahmad, 1967: 115).

Әхл Хадис өкілдері модернистердің керісіне Құдайға, Оның кітаптарына, пайғамбарларына және періштелеріне олар Құранда қалай баяндалған болса, солай сенді. Құдайдың Құранда айтылған барлық сипаттарын өзгертусіз, күмән мен күдіксіз, астарлы мәнсіз қабылдады және оларды ақыл сүзгісінен өткізу қажет деп санамады. Құдай жайындағы бұл концепция рационал мұғтазилалар мен дәстүрлі ашғари сеніміне де қайшы. Әхл Хадисшілер үлгілі мұсылманның өмірі шарифатқа бағынумен өтуі керек деп есептеді. Бірақ «бағыну» сөзінен олар тәқлидті меңземейді. Тәқлидті Әхл Хадис өкілдері де, Алигарх моденистері де, уахабилер де жоққа шығарды. Жоғарыдағы «бағынудан» олар Исламдағы «иттибағ» (араб. «ұқсау», «ұстану») ұғымын мақсат етеді. Яғни пайғамбар не жасаса, соларды орындау, ұстану, амал мен іс-әрекетте пайғамбарға максималды түрде ұқсауға тырысу. Мазхабтар пайғамбардың өлімінен кейін 3 ғасырдан кейін шыққан жүйелер және олар кейде көпқұдайшылдыққа апара тындай деңгейде жалған. Әхл Хадисшілер тақуалық ол Құран мен сүннетте айтылған нәрселердің барлығын бұлжытпай орындау, діни рәсімдерге толықтай амал ету деп санады. Жихадты да классикалық мағынасында парыз деп санады.

Тағдыр мәселесіне келетін болсақ Әхл Хадисшілер адамды жақсы мен жамандық жасау арасында жауапты деп санады, дегенмен олар адамның таңдау еркіндігін жоққа шығарды. Сонымен қатар классикалық қадарилардың (адам барлық іс-әрекеттерінде еркін таңдауға ие деушілер) сол кездегі Үндістанда жаңашыл түрде жанданып келе жатқан анти-детерминизм тұжырымына қарсы шықты (Ahmad, 1967: 117).

Әхл Хадисшілер модернистер секілді британ үкіметіне лоялистік, деобандықтар мен панисламшылар сияқты оларға қарсы ұстанымда болған жоқ. Олар саясаттан пен шиеленістен барынша алыс болуға тырысты. Үлгілі мұсылман діни не саяси болсын қандайда бір фитнаға (араб. «бүлік», «анархия») қатынаспауы керек деп пайымдады. Осылайша анархия мен тыныш өмірдің бұзылуынан қорыққандықтарынан олар тарих бойынша саяси квиетизм жолын ұстанды. «Қиын сәтте сен өзіңнің садағың мен оқтарыңды сындыруың керек» деген сөзден олардың қаншалықты қақтығыстан қашқақтағанын көруге болады. Әхл Хадисшілердің діни ұстанымдары осы дүниеде қиыншылық шегіп, арғы дүниеде марапатқа ие болуға негізделген деуге болады.

Әхл Хадис өкілдері ХІХ ғасырда Үндістанда және Ислам әлемінде туындаған түрлі қозғалыстар мен секталарды адасқандар қатарына жатқызды. Бұлардың ішінде Ахмадия сектасының негізін қалаушы Мырза Ғұлам Ахмет пен Алигархтың құрушысы Сәйіт Ахмет Хан да бар. Соңғысын олар «табиғатқа табынушылардың заманауи пайғамбары» деп кекетті. Сыддық Хасан Хан мұсылмандар Мұхаммед пайғамбардың өмір сүру үлгісінен алыстап кетті, ал Ислам тарихы анархия, дүрбелең мен жалғасты адасушылықтан тұрады деп есептеді. Сыддық Хасан Хан діни модернистік бағыттардың шығуын, әйелдердің үстемдік құруы және ақымақтардың билікке келуі секілді дүниелерді Қиямет Күні жақындауының белгілері ретінде қарастырды (Ahmad, 1967: 119).

Әхл Хадисшілердің фитна, дүрбелең мен көтерілістерге қарсы болуына және саяси квиетизм жолын ұстануларына қарамастан, олардың идеологиялары жүз пайыз пацифистік идеалдарға негізделген жоқ. Олар жихадты тек өмірлік факті емес, сондай-ақ тақуалықтың белгісі деп білді. Модернистер секілді жихадты қорғаныс амалы ретінде көрсетуге тырыспады. Жихад мал-дүние жинау үшін емес, Алла жолында жасалуы керек деп санады және ол мұсылман басшыға қарсы қолданылмауы керек еді. Әхл Хадисшілердің пікірі бойынша жихад тек дінді тарату мақсатында ұйымдастырылғанда пайдалы болады, ал бұл өз кезегінде модернистер ұстанған көзқарастың толықтай қарама-қайшылығы. Осындай идеалистік пікірлер себебінен Әхл Хадис өкілдері көпшілігінің өмірі қысқа аяқталды. Сыддық Хасан Хан бастаған хадис мектебінің белді мүшелері уахабизммен айыпталды. Оның үстіне Үндістандағы британ билігі ол кезеңде уахабизмге күдікпен қарап, қауіпті санады. Әхл Хадиске ең көп полемикалық шабуылдар жасаған өздерін Әхл Құран деп атаған топ болды. Екіншілері діни мәселелерде тек Құран сүрелері мен аяттарына ғана сүйенді. Негізінде Әхл Хадисшілер бәлені бастарына өздері тілеп алды. Себебі олар хадис ілімімен тым тереңнен айналысып кетіп, кейіннен Құран мен сүннет (яғни Алла мен пайғамбар сөздерінің) арасын ажыратуды көздеді. Осы мақсатта біріншісіне жария уәхи, ал екіншісіне құпия уәхи деген сипаттама берді. Осылайша олар уәхилік дуализмге жол беру және логикалық тұрғыдан қарағанда пайғамбар ақылының өзін шизофрениялық етіп көрсететін догманы насихаттауы себебінен сынның астында қалды.

Әхл Хадистің белді өкілдерінің бірі Санаулла Армитсари (1868-1848) Әхл Құранмен қатар Алигарх модернистерін де сынады. Ол Құранды тәпсірлеуге кіріспестен алдымен араб тілін жетік білу керектігін алға тартты. Сәйіт Ахмет Хан Құранды дұрыс түсінбегендіктен оның эсхатологиясын да дұрыс ұсына алмады деп санады. Сонымен

қатар Санаулла оны Құран аяттарына Мұхаммед пайғамбар заманындағы араптарға түсініксіз болатын мағыналар мен ұғымдар таңумен айыптады. Қасиетті кітаптың сөздері мен ұғымдары сол араптар түсінетіндей етіп түсірілген жоқ па? Санаулла Құран тәпсірі сөзбе-сөз әрі дәл болуы керек, сондықтан модернистер секілді оған аллегориялық және символикалық түсіндірмелерді кірістірмеу шарт деп тұжырымдады (Ahmad, 1967: 121).

Қорытынды

XIX ғасырдың екінші жартысында Үнді субконтинентінде ислами модернизмнің қарқын алғанын көрдік. Исламға қатысты жаңашыл идеялар, революциялық көзқарастар айтылды. Жәдидшілік не діни жаңашылдық қозғалыстары Ислам әлемінің Қырым, Египет, Шам секілді басқа елдерінде де жүріп жатты. Дегенмен Үндістандағы жәдидшілік идеялық тұрғыдан ерекше батылдығы жағынан көзге түсті және айрықша сипатқа ие болды. Бұған бірнеше себеп бар. Біріншіден, Үндістан мұсылмандары үммет ішінде алғашқылардан болып батыстың ең дамыған өркениетімен танысты. Ағылшындар Үндістанда сонау XVI ғасырдан бері Шығыс Үндістан компаниясы (East India Company) арқылы бар болатын. Одан кейін отарлау саясаты жүрді, батыстық үлгідегі колледждер ашыла бастады, жаңа мәдениет орнады т.б. Осылайша үнділер модерн заманның жемістерін ертеден бойларына сіңіріп, танысты. «Теңіздердің қожайыны» аталған ағылшындар оларға рационалдылық, жүйелі ойлану мен салқынқандылықты әкелді. Бұның болашақтағы діни модернизмнің сипатына әжептеуір әсері тиді деуге болады. Екіншіден, 1857 жылғы Үндістан халқының ағылшындарға қарсы сәтсіз көтерілісінен кейін елдегі саяси жағдай едәуір өрши түсті. Үндістан ресми түрде Ұлыбритания корольдігінің қол астына еніп, ағылшын билігі бекіді. Ғасырлар бойы Бабурдың ұрпақтары билеп келген үнді елі алпауыт христиан мемлекетінің құрсауына түсті. Мұсылмандар ғасырларға созылған саяси және әлеуметтік үстемдігінен айрылды. Бір жақтан христиан миссионерлері, екінші жақтан үндіс діншілдері мұсылмандарды қыспаққа алды. Осы тұста азшылық мұсылмандар қалың үндістер мен батыстық христиандық/секуляризм арасында жұтылып кетпеу үшін жаңа діни идеялар мен білім беру жүйесіне мұқтаж болды.

Бұл кезеңде Үндістандағы діни жанданудың негізінен бірнеше бағытта дамығанын көруге болады. Діни модернистер, дәстүршіл деобандықтар және фундаменталист хадисшілер. Бұл мақалада біз діни модернистерге, оның ішінде осы қозғалыстың ең көрнекті өкілі Сәйіт Ахмет Ханға кеңінен тоқтадық. Оның өзге үнді-мұсылман ғұламалары секілді британ билігіне қарсы шықпай, оны белсенді түрде қолдағаны әрі ағылшындардың ілім-ғылымынан пайдаланып қалуды көздегені баяндалды. Сәйіт Ахмет Хан мұсылмандардың алдында екі жол тұрғанын түсінді: мұсылмандар не модерн ғылымның Исламға қайшы тарапы бар екенін дәлелдеуі, не Исламның оған қарсы емес екенін паш етуі керек еді. Өз кезегінде Сәйіт Ахмет Хан бірінші бағытты таңдады. Алайда Сәйіт Ахмет Ханның діни идеялары Үндістандағы мұсылман элитасы тарапынан қабылданбады, тіпті оның барлық ойлары терістелді. Бәлкім оның идеялары

әсіре радикалды болды немесе сол кезеңдегі үнді мұсылмандары діни салада төңкеріс жасайтын ойларды қабылдауға әлі дайын болмады. Не болса да пайғамбар сүннетінің құрылымын қайта қарастыру, мұғжизаларға метафора ретінде сипаттама беру секілді пікірлер, XIX ғасыр мұсылмандары былай тұрғанда, қазіргі таңдағы мұсылман қауымын да енжар қалдырмайтыны анық.

Жалпы айтқанда Ислами модернизм реформистік қозғалыс ретінде діннің догмаларын ақыл аясында интерпретациялауды және ортағасырлық ғұламалар қалыптастырған, бірақ қазір тұрақтап қалған діни көзқарастарды өзгертуді көздеді. Батыстың ғылымын әкелуге, мұсылмандардың терезесін модерн заманмен теңестіруді көздеді. Бірақ Ислами модернизм жаппай таралып кете қоймады. Ол мұсылман интеллектуалдары мен академиялық ортада талқыланатын тақырып деңгейінен аса алмады. Осыған қарамастан XIX ғасырдағы үнді модернистерінің көзқарастары Исламның интеллектуалдық тарихында ерекше із қалдырған Мұхаммед Иқбал, Фахлур Рахман секілді пәкістандық кейінгі буын ойшылдарға әжептеуір ықпал етті.

Қаржыландыру

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант AP19174944 «Деобандия мектебінің діни-саяси идеологиясының Орта Азияға ықпалы»).

Әдебиеттер тізімі

Abdilkhakim B.Sh., Karataş A.İ., Tasbolat A.G. Political Islam or Conservatism: A Typology of the Deobandi Movement // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 180

Aziz Ahmad, «Sayyid Ahmad Khan, Jamal al-Din Al-Afghani and Muslim India», Studia Islamica, XIII, March 1961, s. 59

Aziz Ahmad. Islamic Modernism in India and Pakistan 1857-1964. – London-Bombay-Karachi: Oxford University Press, 1967. – p. 24

Aziz Ahmad. An Intellectual History of Islam in India. – Edinburgh, 1969. – p. 13

Azmi Özcan. «Hindistan'da 19. Yüzyıl İslam Modernizmi ve Seyyid Ahmed Han», İslamiyet üç aylık araştırma dergisi, cilt 7, sayı 4. – Ankara, 2004. – s. 197

Абдилхаким Б., Құрманбаев Қ., Мухитдинов Р.С., Әкімханов А.Б. Дару-л Улум Деобанд ғұламаларының саяси ұстанымы // Адам әлемі. –2022. – №4 (94). – Б. 148

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. «Shāh Walī Allāh». Encyclopedia Britannica, 1 Jan. 2024, <https://www.britannica.com/biography/Shah-Wali-Allah>. Accessed 20 February 2024

Gülseren Halıcı Özkan. «Bağımsızlık mücadelesinde yenilikçi bir ruh; Sir Seyyid Ahmed Han ve Aligarh hareketi». – Nüşa dergisi, Yıl: III, Sayı: 8, Kış 2003. – s. 150

Halit Eren. «Aligarh», TDV İslam Ansiklopedisi. – TDV İslam Araştırma Merkezi, cilt 2. 1989. – s. 460.

Халед Мұхаммед Абду. «Дауыр әс-Сәйит Ахмад Хан фи Ислахи әт-Тәфкир әд-Дини фи-л Ислам әл-Мұғасир». – Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15 (8). 2021. – s. 105

Muhammad Kamal. «Islamic modernism in India», Routledge History of World Philosophies. – New York, 2018. – p. 480

Mustafa Öz. «Ahmed Han, Seyyid», TDV İslam Ansiklopedisi. – TDV İslam Araştırma Merkezi, cilt 2. 1989. – s. 74

M. Sait Özervarlı. «Şibli Numani Fikirleri», TDV İslam Ansiklopedisi. – TDV İslam Araştırma Merkezi. 2010. – s. 127

Speeches and Addresses relating to the Mahomedan Anglo-Oriental College in Aligarh. – Aligarh: (Address presented to the Viceroy, Lord Lytton) Institute Press, 1898. – p. 24

Sayyid Ahmad Khan. Review on Dr Hunter's Indian Musulmans. – Lahore. – p. 38-40

Бурханадин Абдилхаким

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Исламский модернизм в Индии во второй половине XIX века и Сайид Ахмед Хан

Аннотация. В XIX веке, когда в Европе происходила промышленная революция и крупные державы колонизировали мировой континент, произошли особые изменения в религиозном направлении на Индийском субконтиненте. Эти процессы тесно связаны с двумя вышеуказанными факторами, потому что в 1857 году Индия официально перешла под власть Великобритании. В этот период мусульмане, составлявшие меньшинство на Индийском субконтиненте, находились под давлением христианизации британских властей, с одной стороны, и индийских миссионеров, с другой. Мусульмане потеряли политическую власть в индийской стране, которой они правили на протяжении веков, а система исламского образования рухнула. Индийские мусульмане искали выход из этой сложной ситуации в религиозном традиционализме, религиозном фундаментализме, а также религиозном модернизме. Именно последнее нас интересует в данной статье. Модернисты стремились реформировать религиозные догмы на основе рациональности и разума. Они считали, что выход из тупика заключается в возвращении к основам, то есть к Корану. Модернисты разделили постановления Корана на два типа: постоянные, которые должны выполняться, и временные, которые не считаются обязательными. Индийские модернисты критиковали средневековых мусульманских ученых и призывали мусульманское сообщество извлекать выгоду из западной науки и технологий. А в политических вопросах они часто поддерживали британское правительство или занимали пассивную позицию.

В статье всесторонне освещены новаторские идеи индийских модернистов XIX века о религии, исламском праве и истории ислама, в том числе взгляды Сайида Ахмед Хана, считающегося лидером исламских модернистов в Индии. Мы также сосредоточимся на критических взглядах таких групп, как деобандизм и Ахл-Хадис, которые были против модернистского направления.

Ключевые слова: модернизм; религия; Индия; Сайид Ахмед Хан; мусульмане; Коран; Сунна; разум; ислам; традиционализм; фундаментализм.

Burkhanadin Abdilkhakim

Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan

Islamic modernism in India in the second half of the 19th century and Sayit Ahmed Khan

Abstract. In the 19th century, when the industrial revolution was taking place in Europe, and the major powers were colonizing the world, there were religious changes in the Indian subcontinent. These processes are closely related to the above two factors, as India officially came under British rule in 1857. During this period, Muslims, who were a minority in the Indian subcontinent and faced the pressure of the Christianization of the British authorities on the one hand, and the Indian missionaries on the other hand. Muslims lost their political power in the Indian country, which they had ruled for centuries, and the Islamic education system collapsed. Indian Muslims sought a way out of this difficult situation from religious traditionalism, religious fundamentalism, and also religious modernism. It is the latter that interests us in this article. Modernists sought to reform religious dogmas on the basis of rationality and reason. They believed that the way out of the deadlock was to return to the basic, that is, to the Qur'an. Modernists divided the Qur'anic rulings into two types: permanent, which must be fulfilled, and transitory, which is not considered mandatory. Indian modernists criticized medieval Muslim scholars and encouraged the Muslim community to benefit from Western science and technology. And in political matters, they often supported the British government or took a passive position.

The article comprehensively covers the innovative ideas of 19th-century Indian modernists on religion, Islamic law, and Islamic history, including the views of Sayyid Ahmed Khan, considered the leader of Islamic modernists in India. We will also focus on the critical views of groups such as Deobandism and Hadithism, which were against the modernist direction.

Keywords: modernism; religion; India; Sayyid Ahmed Khan; Muslims; Quran; Sunnah; reason; Islam; traditionalism; fundamentalism.

References

Abdilkhakim B.Sh., Karataş A.İ., Tasbolat A.G. Political Islam or Conservatism: A Typology of the Deobandi Movement. Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 144(3). 180(2023). [In English]

Aziz Ahmad, «Sayyid Ahmad Khan, Jamal al-Din Al-Afghani and Muslim India», *Studia Islamica*, XIII, March 1961, p. 59. [In English]

Aziz Ahmad. *Islamic Modernism in India and Pakistan 1857-1964*. (London-Bombay-Karachi: Oxford University Press, 1967. – p. 24) [In English]

Aziz Ahmad. *An Intellectual History of Islam in India*. (Edinburgh, 1969. – p. 13) [In English]

Azmi Özcan «Hindistan'da 19. Yüzyıl İslam Modernizmi ve Seyyid Ahmed Han» [19th Century Islamic Modernism in India and Sayyid Ahmed Khan], *İslamiyet üç aylık araştırma dergisi*, cilt 7, sayı 4. (Ankara, 2004. p. 197.) [In Turkish]

Abdilhakim B., Q. Qurmanbaev, R.S. Muhitdinov, A.B.Akimhanov. Daru-l Ulum Deoband gulamalarynyn sayasi uстанymy [Political position of Daru-l Uloom Deoband scholars]. *Adam alemi*. 4 (94). 148(2022). [In Kazakh]

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. «Shāh Walī Allāh». Encyclopedia Britannica, 1 Jan. 2024, Available at: <https://www.britannica.com/biography/Shah-Wali-Allah>. (Accessed 20 February 2024) [In English]

Gülseren Halıcı Özkan. «Bağımsızlık mücadelesinde yenilikçi bir ruh; Sir Seyyid Ahmed Han ve Aligarh hareketi» [An innovative spirit in the struggle for independence; Sir Sayyid Ahmed Khan and the Aligarh movement]. (Nüsha dergisi, Yıl: III, Sayı: 8, Kış 2003. – p. 150) [In Turkish]

Halit Eren. «Aligarh» [Aligarh], TDV İslam Ansiklopedisi. – TDV İslam Araştırma Merkezi, cilt 2. 1989. – p. 460 [In Turkish]

Haled Muhammed Abdu. «Dauur as-Sayyit Ahmad Han fi Islahi at-Tafkir ad-Dini fi-l Islam al-Mughasır» [Role of Sayyid Ahmed Khan in reviving contemporary religious thought of Islam]. – Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15 (8). 2021. – p. 105 [In Arabic]

Muhammad Kamal. «Islamic modernism in India», Routledge History of World Philosophies. (New York, 2018. – p. 480) [In English]

Mustafa Öz «Ahmed Han, Seyyid» [Sayyid Ahmed Khan], TDV İslam Ansiklopedisi. – TDV İslam Araştırma Merkezi, cilt 2. 1989. – p. 74 [In Turkish]

Sait Özervarlı M. «Şibli Numani Fikirleri» [Shibli Numani's thoughts], TDV İslam Ansiklopedisi. – TDV İslam Araştırma Merkezi. 2010. – p. 127 [In Turkish]

Speeches and Addresses relating to the Mahomedan Anglo-Oriental College in Aligarh. – Aligarh: (Address presented to the Viceroy, Lord Lytton) (Institute Press, 1898. – p. 24.) [In English]

Sayyid Ahmad Khan. Review on Dr Hunter's Indian Musulmans. (Lahore. – p. 38-40) [In English]

Авторлар туралы мәлімет:

Абдилхаким Бурханадин Шарафутдинұлы – теология Ph.D, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, дінтану кафедрасының оқытушысы, Өл-Фараби даңғылы, 73, 050060, Алматы, Қазақстан

Abdilkhakim Burkhanadin Sharafutdinuly – theology Ph.D., Egypt University of Islamic Culture Nur-Mubarak, teacher of the Department of Religious Studies, Al-Farabi Avenue, 73, 050060, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 02.11.91

<https://orcid.org/0009-0008-1790-4125>

Тип статьи: научная статья

Ч.Т. Айтматов: конструктивистское измерение дезонтологизации как вызова техногенной цивилизации

Кулуйпа Алиева

Московский гуманитарный университет, Москва, РФ

(E-mail: alievakt@mail.ru)

Аннотация. В статье анализируется проблема дезонтологизации как вызова техногенной цивилизации. Автор видит в становлении реалий современника возможные допущения при взаимодействии человека – природы – общества. Основу культурной самоидентификации и самосохранения кыргыза он раскрывает как единство номадического духа, полиморфной кыргызской реальности и трансцендентного бунта свободы. Показаны его виды: заман – социальное время, абал – состояние, дуңуйө – повседневность.

Данную проблему раскрывает гуманист Ч.Т. Айтматов, который намечает контуры будущего концепта «кыргызского мира».

Ч.Т. Айтматов в своих работах задает предпосылки становления кыргызской онтологической современности. Из-под пера писателя выходят безграничные герои социокультурных конструктов: мальчик-рыба, манкурт, тавро и падающие горы. Эти герои айтматовского мира предостерегают и предупреждают о деформации и обезличивании мира, раздвигая истины и размывая границы.

Конструктивистское измерение этого социоантропогенеза выводится через осмысление внутреннего мира (присутствия, воли, смысла и назначения) своих земляков.

Ключевые слова: бытие; дезонтологизация; техногенная цивилизация; метафизика; космизм; заман; конструкт; метод.

Received 10.07.2023. Revised 29.09.2023. Accepted 01.03.2024. Available online 29.03.2024.

For citation:

Алиева К.М. Ч.Т. Айтматов: конструктивистское измерение дезонтологизации как вызова техногенной цивилизации // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – №. 1. – С. 304-314. DOI: <https://doi.org/->

Для цитирования:

Alieva K.M. Ch.T. Aitmatov: a constructivist dimension of desontologization as a challenge of technogenic civilization // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – №. 1. – P. 304-314. DOI: <https://doi.org/->

Введение

Основное понимание дезонтологизации, сформировавшееся в науке, представляет сегодня актуальный вопрос философии техногенной цивилизации, эксплицированный из теоретических исследований 1930 годов К. Ясперса о духовной ситуации времени (Ясперс, 1991). После хайдеггеровских рассуждений: о времени и бытие или о бытие и времени 1927 годов в гуманитарной науке укореняется динамичное взаимодействие время-бытие. Но советский писатель Ч.Т. Айтматов уже в середине XX века предощущает, что хайдеггеровское время как «единство настоящего, прошедшего и будущего» теряет эту нормализованную структурность, так как нарастает хаотичность как всеобщего свойства бытия. В результате этих наблюдений (в повести «Джамиля», 1958) он утверждает, что реалии военного тыла (или Dasein – здесь-вот-теперь-бытие) – неизбежная данность детерминированного миропорядка и не исключает креативный феномен любви и выбор человека. В период социальной дезориентированности надличностного мира мыслитель Ч.Т. Айтматов чаще выделяет не целеустремлённого к справедливости человека, а, скорее, целесообразного героя. Так как в ответ вызову деформации устоявшейся системы традиционных ценностей и становления идеологических императивов происходит формирование приоритетных индивидуалистических воззрений в коллективистской картине мира советского человека. Свое конструктивистское измерение этого социоантропогенеза он выводит через осмысление внутреннего мира (присутствия, воли, смысла и назначения) своих земляков. Этот известный айтматовский метод компаративистского анализа обосновывает метафизическую истину сохранения самобытной культуры и самоидентичности современников как гуманитарный риск нигилизма социально-исторических потрясений и экологической экспансии техногенной цивилизации. Исследователь Ч.Т. Айтматов наблюдает, что многомерное преломление морально-нравственных принципов целого народа приводит к его раздроблению до целесообразного индивидуалистического прагматика индустриального мира, а в метафорическом предложении плахи содержится и изготовленное самим же человеком. Но через осознание технологического детерминизма общественного развития в социальной антропологии Ч.Т. Айтматова особо выделено не только пред-понимание проблемы экологических рисков, обрекающих человека на технологический ландшафт индустриального мира, а выставлено решение этой проблемы в единстве природы-общества-человека как в константе человеческого рода. Писатель глубоко убежден в присутствии самосовершенствования человеческого духа как константы и начала мира.

Материалы и методы

В кыргызской философии событийная современность бытия рационального кыргыза, т.е. бытие и время взаимно определяют друг друга, является содержанием феномена «заман» (Алиева, 2003). Эта номадическая реальность, вошедшая в историю

импровизациями акынов в середине XIX века, известна как заманисты. Этот вывод социально-философского осмысления кыргызского мира обозначен в советской науке как идеи стихийных материалистов (Кыргыз поэзиясынын антологиясы, 1999) и, как оказалось, это стойкое клише. Смысловое содержание «акын» как «истекающийся, изливающийся, исходящийся» определяет того, кто может выразить словом, раскрыть потаённое в вещи и истолковать осмысление, предложить свое личностное видение обществу и человеку. Отсюда творчество акына представляет компаративистский подход проблемно-ситуационного инструмента импровизатора, обозначившего экзистенцию происходящих событий. Такое вариативное осмысление, которое кроется в глубинах человеческого познания, представляет пред-понимание полиморфной реальности при ее конкретизации. Это основание аристотелевской методологии. Но сегодня оно выявлено эпистемологическим инструментарием у большинства исследователей вследствие распространения наглядной компьютерно-технологической научной визуализации. Акын-импровизатор эффективно использует этот эпистемологический инструментарий (репрезентации, интерпретации, конвенции, консенсуса) наблюдателя, чтобы более полно представить понимание сути событий. В социалистическом реализме XX века писатель Ч.А. Айтматов успешно использует эти элементы такого же отображения. Нравственно-духовное искание акынов-мыслителей середины XIX века содержит свободный кыргызский выбор самоопределения в тот переломный период борьбы за и против тотальной исламизации. Антология кыргызской поэзии хранит всю широкую палитру различных идей заманизма (Кыргыз поэзиясынын антологиясы, 1999), которые незаслуженно обделены вниманием исследователей. Но в социально-исторической памяти кыргыза из века в век присутствуют абсолютный примат свободы и ее утверждение как сущностного параметра человека. Это и есть свободная вольная воля – естественное основание самобытной духовности, нравственных начал, независимости и национальная идея кыргызского народа

Результаты исследования

Конструктивистское измерение дезонтологизации как вызова техногенной цивилизации.

Характеристическим параметром общества выступают разные критерии и нормы: стиль мышления, язык, система ценностей и ментальность, культура, религия, территория, коммуникации, форма производства, уровень дохода и географические, этнические факторы, общественный прогресс, революции: индустриальные, технологические; социальные, научно-технические; научно-технические информации, информационно-вычислительные технологии и т.д. XIX век в Центральной Азии сложно соотнести к позитивному индустриальному триумфу промышленных переворотов, становления единого техногенного мира Европы и меркантилизму, прагматизму, секуляризации сознания нового человека. Здесь, скорее всего, можно выделить транзитную форму, гибридного, вернее, конвергентного мира. Действительно, материально-производительная деятельность

выступает системообразующим общественное развитие. Но она не совсем однозначно определяет реалии традиционного общества Центральной Азии XIX века. Так, в кыргызской исторической науке (Бартольд, 1996) – это годы кокандской экспансии (1709-1876 годы), вызвавшие народное восстание (1873-1876). Известно, что значительная доля фактологических, источниковых, историографических исследований в советской науке рассматриваемой эпохи содержит характерное преобладание идеологического насыщения. Стратегия кокандской военной демократии – далеко не только экономическое и политическое угнетение кыргызов. Сегодня показывает, что всякая экспансия сильного (и далее его колонизаторская политика) ставит первейшей целью искоренение таких онтологических констант, как самобытное понимание свободы, социального мира, духа (у кыргызов – номадического), культурной идентичности, языка и религии (Алиева, 2011). Но мировоззренческое и вероисповедное самоопределение, а, следовательно, и традиционные духовно-культурные основания народа остаются несокрушимыми. Так, известно, что проникновение религиозных представлений ислама в кыргызское кочевье, прежде всего, имеет продолжительный временной отрезок (от конца VIII века до конца XIX века) и отмечено знаменательными вехами. Первая веха – это начало VIII века: самоопределение этнической идентичности кыргыза войдёт в научное пространство как культурное достояние в виде эпического осмысления феномена «Манас». Как и эти исторические события, так и военные кыргызско-джунгарские войны XVII-XVIII веков, имеют письменные верификации. Этот ранний период Нового времени вызовет только укрепление самоидентичности, консолидации, ментальности, становления кыргызского народа, его ценностной парадигмы на основе духовного идеала великодушного Манаса.

Большинство исследователей утверждают, что «кыргызы еще в XIX веке и, раньше, в XVI веке, совершенно не были знакомы с догматами и обрядами ислама» (Бартольд, 1996), так как в кыргызской культуре существуют собственные воззрения, интегрированные феноменом тенгри. Такое наблюдение в 1856 году приводит Ч.Ч. Валиханов – исследователь кыргызского этногенеза и истории (Валиханов, 1984): «... ни разу не слышал, чтобы киргиз в каком-либо обстоятельстве, призвал «Аллаха». В новой евразийской истории в середине XIX века происходит решающее геополитическое событие. Так, в соответствии с концепцией столкновения цивилизаций (Хантингтон, 2018) – это межцивилизационное противостояние различных интересов: царского империалистического государства, торгово-экономических логистических технологий Циньской империи Китая, кокандского шовинизма и кыргызской социальной системы (в совокупности всех общественных сил): широких угнетённых народных масс, высшего сословия феодальной знати и феодально-клерикальных образований, использующих исламские догматы в реакционных политических и в меркантильных экономических (торговых) целях. Эту вторую и основную, индустриализационную веху самосохранения и саморазвития традиционного кыргызского мира и нравственно-этических ценностных оснований переосмысливают заманисты XIX века. Из социальной картины философская рефлексия акынов-заманистов выводит асимметрию взаимодействия бытия и времени, его интерактивный фрактальный

и, прежде всего, меняющийся формат временной нестабильной сжимающейся динамики как зар (скорбное), оор (тяжелое), тар (узкое, сжатое), акыр (конечное – конец света) заман.

Заманистская метафизика XIX века еще тогда проводит разграничение кыргызской реальности: заман (социального времени), абал (состояния), дунуйо (повседневности, уклада). И в философе «кыргызский мир» включает событийность времени и овремененность бытия, подчеркивает его имманентную инвариантность полиморфной вариативности и определяет интерактивность времени и бытия как заман, только такое их темпоральное единство сохраняет и его самобытность, и его самоопределение. Так самосконструирован и самооформлен метафизический кыргыз – трансцендентный носитель онтологической присутственности свободной вольной воли, т.е. этого единения и традиционной консолидированности кыргызского основания. Цивилизация номадов разграничивает свободу кочевника от свободы полиса. Отсюда это не идеология несвободного человека, а кыргызская идея, основополагающая космологическую упорядоченность природы-общества-человеческого духа, т.е. это субстанциальность бытия и истоков рациональной целесообразности номада. Именно эта фундаментальная идея идущего из глубины веков стабильного этнонима «кыргыз» в преобразующемся мире. Национальную картину мира – ценностную палитру, социокультурные ориентиры и регулятивы, идеалы, социальные нормы и институты, социально-психологические установки, мировоззренческие принципы и философские основания – аккумулирует и представляет эпос «Манас», транслирующий незыблемые метафизические константы, традиционное знание как детерминанты существования кыргыза и архетип Манаса – и как начало, и как паттерн коллективной кыргызской самости. Ментальность кыргызского человека как феномен национального мировидения основана на кыргызском космизме (тенризме), где в отображении объективной реальности отдают предпочтение природности действительности и обоготворении природных сил как стихий, без демаркации естественного и сверхъестественного бытия, т.е. онтологически простому миру. И поэтому это онтологическое основание кыргызского мира не позволяет полное внедрение религиозной системы исламских институтов (и до сих пор в XXI веке). Так в столкновении культур она, как известно в истории, традиционно объявляет свой метафизический бунт не только как заманизм, но и реальный – Үркүн (1916), понимаемый и как протестное, и как исходящее, но и созидующее.

Религия и индустриальное общество взаимозависимые. Так, и как форма общественного сознания, и как социальный институт – феномены, созданные и учрежденные самим существованием человека. Но религия – исторически первый вид отчуждения его самости от себя самого. Второй вид отчуждения, как известно, – следствие отчуждения его самости от себя самого на рынке труда индустриального мира. Они объясняют присутствие несвободы как основного реального фактора. Однако номады близко знакомы с ними с конца XX века. И номады в соответствии с концепцией тең находятся внутри и не вне, т.е. неделимого экзистенциально-космического природы-мира. Отсюда эта фундаментальная антропологическая

константа – тең как социокультурное основание и духовно-исторический исток самосознания не приемлет иерархию над-человеческого. Отсюда истинное подлинное бытие есть во взаимозначности, взаимоположенности и взаимоосновательности. Предпосылочное приоритетное взаимодействие и релятивизм данной концепции тең – в соизмеримости, в когерентности и единении человеко-мира. Такой миропорядок носит самоорганизующуюся силу взаимодействия как «по-настоящему свободных» или вольных волей.

Однако реалии исламского ренессанса 1991-2023 годов, т.е. сразу после распада идеологического атеизма СССР и до сих пор, следующие: сегодня численность мусульман в республике составляет более 85,0% населения, а количество мечетей за эти годы увеличивается в 70 раз (Как изменилось количество мечетей и церквей в Кыргызстане, 2020). Наблюдаемый в республике исламский вектор – направленный и представляет следствие интенсивной политизации и народа, и религиозной системы. Так, современная исламизация заметно и интенсивно выравнивает религиозную однородность всей Центральной Азии. И впервые выделяет зыбкую неустойчивость номадического духа свободы вольной воли, но этот тревожный тренд (пока) ставит под сомнение трансцендентный бунт социокультурной самоидентификации и самосохранения кыргыза. Это обман и упрощение сложной открытой системы кыргызского народа – элим-жерим.

И это третья актуальная веха: в новой кыргызской идеологии отдают приоритеты исламу, так как в нем «видит широкие перспективы» (Гарбузарова, 2019). Но это сомнительное утверждение обосновано тем, что причина всех таких «высоких» интересов – действительный низкий качественный уровень жизни и отсутствие стабильной социальной защиты. Или это имманентная покорность (муслим) как условие существования? Какой из концептов кыргызской реальности: заман (социального времени), абал (состояния) или дунуйо (повседневности) сегодня определяет условие существования? На эти вопросы находит ответы гуманист Ч.Т. Айтматов уже тогда и намечает только штрихи будущего. И эти вехи метафизической самости человека, т.е. есть когнитивные технологии дезонтологизации кыргызского мира. Советский писатель в своем осмыслении и конструктивистском измерении XX века задает предпосылки становления кыргызской онтологической реальности. Оно невозможно без допущений. И его первое допущение – генерирование советского. Это основание, на котором Ч.Т. Айтматов осуществляет конструирование. Насколько верно это допущение? Обнаженная советская парадигма – достоверная и близкая кыргызу без доказательств, так как декларирует идею равенства всех, а метафизическое тең или исконное понимание равенства кыргызами – аксиологический принцип кыргызского мира и идеологическое основоположение политической организации государственности кыргызского народа-войска. Но сегодня неологизмы на основе «тең» растут, как грибы, и исчезают универсалии. Действительно, их смысловое многообразие и широкое распространение в современном социуме связаны с новым всплеском в политическом дискурсе различных либеральных репликантов в понимании категорий свободы и равенства.

В середине XX века впервые в мировую динамику входит новый человек – представитель единого советского народа, но обладающий над-религиозной, над-личностной и над-этнической идентичностью. И с айтматовских страниц социалистического реализма выходит непрерывная цепь социокультурных конструкторов: мальчик-рыба, манкурт, тавро и, наконец, падающие горы. И эти реалии кыргызского мира нарастают стремительно, раздвигая истины и размывая границы. И, выявив креативную мощь этого режима обострения над-, рассудительный Едигей находит в своем миропонимании место такому драматическому состоянию (абал) XX века. В раздумье о предназначении он обосновывает, и прежде всего самому себе, что вследствие множественного многообразного существования истинное совершенство человека – всего лишь миг состояния (абал) в единой цепи человеческих реалий. Миг – преходящий, но – определяющий ли? В философской рефлексии кыргызского мира основополагающее пред-понимание событийности времени и овременности бытия допускает диалог человека и природы и его метафизическую семантику реальности существования. Художник Ч.Т. Айтматов использует его вопрошающее примирение и со-рассуждение как диалогический инструментарий современника и писателя.

Второе допущение – укоренившееся осознание исламской догмы и когнитивная убежденность, что мир есть «жалган дуңуй». Изменяющийся мир переносит человека в зыбкую неопределенность и рискованное балансирование религиозных и идеологических детерминантов, деформируя основания и забирая земной оплот человеческого духа. Смысл предиката «жалган», принимаемого как доминирование не подлинности и не истинности в настоящем человеческого бытия, очень распространен и, как оказалось, жизнеспособен, так как востребован. В этом случае допускается вариативное полиморфное бытие – «жалган», но и предполагающее возможность достижения подлинного, а отсюда оно содержит, потаённо скрывая в себе, надежду и веру. Именно неопределенность и балансирование выводят к подлинному как к настоящему, вернее к презентативному, т.е. к данному реальному и целесообразному. Такое онтологическое допущение – «жалган» – не требовало доказательств и логических обоснований, так как, являясь дарованной свыше, представляет данность верующему. Многие современные кыргызы склонны в понимание «жалган» вносить смысл непрочности, временности, смертности, т.е. трактовать как бранный мир. Но эта многозначность – предикативна наличному, в то же время «жалган» ближе, по смыслу, к функциональной фатальности установленного, т.е. поставленной данности. Это понимание у рационального кыргыза – новое, которое объяснит себе айтматовский Авдий. И последнее: допущение «жалган» содержит суггестивную силу самовнушения человеческих конструкций. Но эта иллюзорная неподлинность определяет значимость и взаимодействие коммуникативных действий человека и XXI века в его адаптации к скользящему многообразию преходящего окружения.

В эту возникающую реальность вносит свое веское дополнение столкновение айтматовских героев с техногенной цивилизацией. В XX веке это третье, и определяющее, технико-технологическое, специфическое допущение индустриального мира оказывается тотальным. В этом смысле, философия техники и есть философия человека

(Skolimowski, 1979), как утверждают с 1968 года. Техника-технология, выполняя посредническую роль функционала, трансляции между человеком и природой, становится условием существования, основывая технико-технологическую реальность. Ее пограничность инструментальной иллюзорности также не требует верификации. Но рациональный обходчик железнодорожных путей Едигей – в недоумении, так как его мир не разрушен, а «антарылган» – вывернутый дунуйю, т.е. его наличие не такое, как следовало бы и не совсем по нему, а как бы он, такой мир, есть наблюдаемое присутствие самого себя в нем. Отсюда он осознает, что технико-технологии генерируют не только стремление к господству человека над, но и он, человек, ощущает свою прочитываемость, вычисляемость, сканируемость ими. Он видит, что выворачивание его внутреннего человеческого «Я» обеспечивает конструирование его самого. Эти реалии сотворяют и формируют самого человека. Индустриальную эпоху преобразований, имеющей сущностный характер изменчивости и темпоральности, не все осознают подлинным («жалган») бытие, а допускающим и замещающим бытие: в технике и технологии все чувствуют параметр комфорта. Вложенные, исчисляющие, обладающие предвидением технико-технологии – часть самого человека, но рационализированное, созданное им, выделенное из человеческого природного естества это свое «Я» и есть посредническое и согласующее, т.е. «жалган». Поэтому смысл технико-технологии заключается в освобождении от власти оприродности и овременности, т.е. их назначение уже есть «абсолютная» свобода человека. Но и всегда ли свобода вольного волею!

Заключение

Онтологическая простота кыргызского мира, устойчивость и вечность которого закреплена в традиционной оприродности действительности и обоготворении природных сил без демаркации естественного и сверхъестественного бытия. Однако современная система допущений подвергает различению природного и искусственного, именуемого техногенной цивилизацией, и требует протагоровской согласованности человека и мира всех вещей. Но целостность единства событийного времени и овременного бытия исчезает в имманентной инвариантности взаимоотношения кыргыза и его мира ... поэтому айтматовский рассудительный Едигей предощущает в техногенном ландшафте деформацию своего мира, а писатель именует дезонтологизацией.

Список литературы

Skolimowski H. Philosophy of Technology as a Philosophy of Man. In: The History and Philosophy of Technology. Chicago, University of Illinois Press. 1979. P. 325-333.

Алиева К.М. Парадоксы, смысл и истоки кыргызского бунта // Вестник КГУ имени И. Арабаева. – Бишкек: КГУ им. И. Арабаева. – 2011. – № 4. – С. 130 -137.

Алиева К.М., Тишин А.И. Философия и синергетика о сложности. –Бишкек: Илим. – 2003. – 360 с.

Бартольд В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек: Шам. – 1996. – 608 с.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. – 1984. – Т. III. – С. 58.

Гарбузарова Е.Г. Ислам в государствах Центральной Азии в современный период // Исламоведение. – 2019. – Т. 10. – № 2. – С. 22-31. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-v-gosudarstvah-tsentralnoy-azii-v-sovremennyy-period> (дата обращения 20.02.2023).

Как изменилось количество мечетей и церквей в Кыргызстане после 1991 года. Инфографика (22.10.2020). [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://elgezit.kg/2019/10/22/kak-izmenilos-kolichestvo-mechetej-i-tserkvej-v-kyrgyzstane-posle-1991-goda-infografika/> (дата обращения 20.02.2023).

Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 2 томдон турат: 1 китеп. Тузгөн К. Жусупов. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду. – 1999. – 790 б.

Халтингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ. – 2018. – 640 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. Духовная ситуация времени. – М.: Политиздат. – 1991. (Мыслители XX в.). – С. 287-418.

Кулуйпа Алиева

Мәскеу гуманитарлық университеті, Мәскеу, РФ

Ш.Т. Айтматов: техногенді өркениеттің сын-тегеуріні ретіндегі дезонтологизацияның конструктивистік өлшемі

Аңдатпа. Мақалада техногенді өркениеттің сын-тегеуріні ретіндегі дезонтологизация мәселесі талданады. Автор қазіргі заман шындығының қалыптасуында адам – табиғат – қоғамның өзара әрекеттесуіндегі мүмкін болжамдарды көрсетеді. Ол қырғыздардың мәдени өзін-өзі тануы мен өзін-өзі сақтауының негізін көшпелі рухтың бірлігі, полиморфты қырғыз шындығы және еркіндіктің трансценденттік қарсылығы ретінде ашады. Оның түрлері ретінде: заман – әлеуметтік уақыт, абал – жағдай (күй), дуңуйө – күнделіктілік деп көрсетеді.

Бұл мәселені гуманист Ш.Т. Айтматов «қырғыз әлемі» болашақ концептісінің контуры ретінде қарастырады.

Ш.Т. Айтматов шығармаларында қырғыз онтологиялық модернінің қалыптасуына алғышарттар қояды. Жазушы қаламынан әлеуметтік-мәдени құрылымдардың шексіз кейіпкерлері шығады. Олар: балық бала, мәңгірт, тавро және тау құлаған. Ш.Айтматов әлемінің бұл кейіпкерлері әлемнің деформациясы мен тұлғасыздануын, шындықтың кеңеюі мен шекаралардың бұлыңғырлануын болжайды және ескертеді.

Осы әлеуметтік-антропогенездің конструктивистік өлшемін өз отандастарының ішкі әлемін (барлығын, ерік-жігерін, мәні мен мақсатын) түсіну арқылы дәлелдейді.

Түйін сөздер: болмыс; дезонтологизация; техногендік өркениет; метафизика; космизм; заман; конструкт; әдіс.

Kuluypa Alieva

Moscow University for the Humanities, Moscow, Russian Federation

Ch.T. Aitmatov: a constructivist dimension of desontologization as a challenge of technogenic civilization

Abstract. The article highlights the problem of dezontologization as a challenge to technogenic civilization. The author sees in the formation of the realities of a contemporary possible assumption in the interaction of man-nature-society. The basis of cultural self-identification and self-preservation of the Kyrgyz is explained as the unity of the nomadic spirit, the polymorphic Kyrgyz reality and the transcendent rebellion of freedom. Its types are shown: zaman – social time, abal – states, dynyyo – everyday life.

This problem is revealed by humanist Ch.T. Aitmatov, who outlines the contours of the future concept of «Kyrgyz world».

In his works, Ch.T. Aitmatov sets the preconditions for the formation of Kyrgyz ontological modernity. Boundless heroes of socio-cultural constructs come out from under the pen of the writer: the boy-fish, mankurt, tavro and falling mountains. These heroes of Aitmatov's world warn of the deformation and depersonalization of the world, pushing the truths and blurring the boundaries.

He derives his constructivist dimension of this socioanthropogenesis through understanding the inner world (presence, will, meaning and purpose) of his countrymen.

Key words: being; dezontologization; technogenic civilization; metaphysics; cosmism; zaman; construct; method.

References

Skolimowski H. Philosophy of Technology as a Philosophy of Man. In: The History and Philosophy of Technology. Ed. G. Bugliarello a. D. V Doner. Chicago, University of Illinois Press. 1979. P. 325-33. [in English].

Alieva K.M. Paradoksy, smysl i istoki kyrgyzskogo bunta [Paradoxes, meaning and origins of the Kyrgyz revolt]. Vestnik KGU imeni I. Arabaeva, Bishkek, KGU im. I. Arabaeva. 4. 130 -137(2011). [in Russian].

Alieva K.M., Tishin A.I. Filosofija i sinergetika o slozhnosti [Philosophy and synergetics about complexity]. (Bishkek, Ilim, 2003, 360 s.). [in Russian].

Bartol'd V.V. Izbrannye proizvedeniya po istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana [Selected works on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan]. (Bishkek, Sham, 1996, 608 s.). [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenij v 5-ti tomah [Collected works in 5 volumes]. (Almaty, Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii. III. 58(1984). [in Russian].

Garbuzarova E.G. Islam v gosudarstvah Central'noj Azii v sovremennyj period [Islam in the states of Central Asia in the modern period]. (Islamovedenie, 2019, T. 10, № 2, S. 22-31). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-v-gosudarstvah-tsentralnoy-azii-v-sovremennyj-period>. [in Russian], (accessed: 20.02.2023).

Kak izmenilos' kolichestvo mechetej i cerkvej v Kyrgyzstane posle 1991 goda. Infografika (22.10.2020) [How the number of mosques and churches in Kyrgyzstan has changed since 1991. Infographics (10/22/2020).]. Available at: <https://elgezit.kg/2019/10/22/kak-izmenilos-kolichestvo-mechetej-i-cerkvej-v-kyrgyzstane-posle-1991-goda-infografika/>. [in Russian], (accessed: 20.02.2023).

Kyrgyz poezijasy syn antologijasy. 2 tom don turat: 1 kitep. Tuzgon K. Zhusupov [Anthology of Kyrgyz poetry. Consists of 2 volumes: 1 book. Created by K. Yusupov]. (Bishkek, Kyrgyzstan-Soros fondu, 1999, 790 b.). [in Kyrgyz].

Haltington S. Stolknovenie civilizacij [Clash of civilizations]. (M., AST, 2018, 640 s.). [in Russian].

Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii. Duhovnaja situacija vremeni [The meaning and purpose of history. Spiritual situation of the time]. (M., Politizdat, 1991, Mysliteli XX v., S. 287-418). [in Russian].

Сведения об авторах:

Алиева Кулуйна Мукашовна – доктор философских наук, профессор кафедры философии, социологии и культурологии, Московский гуманитарный университет, ул. Юности, 5, 111395, Москва, Российская Федерация.

Aliyeva Kuluypa Mukashovna – Doctor of philosophical science, Professor of the Department of Philosophy, Sociology and Cultural Studies, Moscow University for the Humanities, Yunosti str., 5, 111395, Moscow, Russian Federation

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

FTAMP 02.15.99

Мақала түрі: ғылыми мақала

<https://orcid.org/0000-0002-9674-974X>

<https://orcid.org/0000-0001-5220-5540>

Ибн Сина эпистемологиясы: болмыс және таным

Мадина Жақан^{1*}, Раушан Иманжүсіп²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ^{1*}madina_star90@mail.ru, ²raushankoshenova@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Ибн Синаның фалсафалық көзқарастары қарастырылған. Зерттеудің мақсаты ортағасырлық ғалым, дәрігер Ибн Синаны фалсафаны алғаш жүйелеп берген және биік шыңға жеткізген философ ретінде таныту арқылы оның фалсафалық ілімі мен көзқарастарына талдау жасау. Зерттеуде ойшылдың фалсафаны ғылым ретінде қалайша қарастырып, зерделегені баяндалады. Ибн Сина фалсафа бірінші болмысты қарастырады, ал кейін болмыстан туындаған дүниелерді зерттейді деп білген. Ойшыл болмысты «Вуджуд» деп анықтаған. Ал, Вуджудтың қажетті себебі ол Құдай екенін дәлелдейді. Құдай дегеніміз Ибн Сина философиялық ілімінде Хақ сөзімен анықталады. Ойшыл құдай мен табиғат ара-қатынасын жаратушы мен жаралушы ара-қатынасы ретінде емес, себеп-салдарлық өзара әрекет етуші байланыс ретінде қарастырады.

Сонымен қатар, мақалада фалсафаның негізгі мәселелері болып табылатын сұрақтар қамтылған. Олар адам мәселесі, адам мәні, болмысы, физикалық және рухани дамуы. Сондай-ақ, кеңістік, уақыт, жан, дене және жалпы таным теориясының сұрақтары баяндалған. Бұл мәселені Ибн Сина ақыл-ой, тәжірибе негізінде шешкен. Тәжірибеде, сыртқы әлем заттарында бар нәрсеге сүйеніп, олардан табиғи заңдылықтарды шығарады. Тәжірибелік, сезімдік тану Ибн Сина бойынша табиғатты танудың алғашқы кезеңі болып табылады. Осы ретте ойшыл тану процесі кезінде сезім мүшелерінің рөлі мен күшін терең, әрі жан-жақты зерделеген.

Түйін сөздер: фалсафа; Вуджуд; болмыс; мүмкінді-мән; қажетті-мән; мән; себептілік; кеңістік; уақыт; дене; таным.

Received 4.12.2023. Revised 15.01.2024. Accepted 01.03. 2024. Available online 29.03.2024.

For citation:

Zhakan M.K., Imanzhusip R.N. Epistemology of Ibn Sina: being and knowledge // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – p. 315-334. DOI:

Для цитирования:

Жақан М.Қ., Иманжүсіп Р.Н. Эпистемология Ибн Сины: бытие и познания // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – №. 1. – С. 315-334. DOI:

Кіріспе

Классикалық ислам діни-философиясының ойы үш ағымнан (калам, фәлсафа, суфизм) тұратынын білеміз. Фәлсафа ол мұсылмандық аристотелизм (перипатетизм), себебі фәлсафаның басты мектебін аристотеликтер құрады. Фәлсафаның іргесін қалаушы әл-Кинди (IX ғ.) болып есептеледі. Оның ілімі мутазилиттік калам мен мұсылмандық перипатетизм мектебі арасындағы көпір іспеттес еді. Мұсылмандық перипатетизмнің кезеңдері әл-Фарабидің (950 ж.) «Қайырымды қала» еңбегінде қаланған. Ал ресейлік философ, исламтанушы Т.Ибрагим: «Фәлсафа өзінің аяқталған түрі осы Ибн Сина фәлсафалық жүйесінде көрініс тапты» – дейді (Ибрагим, 2014: 144).

Ибн Сина фәлсафасының алғашқы және бастапқы қайнар көзі – антикалық философия. Әсіресе Аристотельдің перипатетикалық философиясы. Ибн Сина Аристотельге көптеген философиялық мәселелерді шешу барысында жүгінеді. Мысалы, материя мен дене құрылымы бойынша, шынайы өмірдегі барлық заттар мен құбылыстардың себеп-салдарлы шарттастығы, материя атрибуттары мен мәні, әлемнің, жанның мәңгілігі және т.б. Аристотельдік рух ойшылдың көптеген зерттеулерінде бар. Ибн Синаны Аристотельдің жай ғана комментаторы деп айтуға болмайды. Өйткені ол қандай да бір сұрақты мазмұндау барысында идеяның кең негіздемесін береді немесе аристотельдік сарында әрі қарай пайымдар мен идеяларды шығарып, негіздей түседі.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Бұл зерттеудің қайнар көзі ол авиценнатаранушылардың еңбектері болып табылады. Яғни тәжік және ресей ғалымдарының іргелі шығармаларына негізделген. Олар М. Диноршоев, Ф.Б. Худойдодов, Д. Комилов, С. Джонбобоев, Т.Ибрагим, Р.Р. Шангараев, Н.В. Ефремова, А.В. Сагадеев. Әсіресе аталмыш жұмыстың ғылыми және методологиялық жол сілтеушісі М.Диноршоевтың «Компендиум философии Ибн Сины» (Диноршоев, 2010) атты еңбегі, С.Джонбобоевтың «Философия природы Абу Али Ибн Сины: анализ концепции движения, пространства и времени» шығармасы (Джонбобоев, 2023) және Т.Ибрагимнің «Мусульманская религиозная философия фальсафа» (Ибрагим, 2014) еңбектері болып табылады.

Тақырыпты зерттеу барысында талдаудың салыстырмалы, жүйелі, тарихи және логикалық түрлері қолданылған. Тақырыпқа сай ғалымдардың пікірлері ғылыми негіз және дереккөз ретінде келтірілген. Сонымен қатар, Ибн Синаның фәлсафалық көзқарастары бойынша зерттеушілердің пайымдары мен тұжырымдамалары компаративистика әдісі арқылы талданды.

Ибн Синаның философиялық көзқарастары Аристотель, Платон, Фараби мұраларын ұзақ зерделеуінің нәтижесі болып табылады. Яғни, антика мұрасын толықтай игеріп, өзіндік көзқарастарын қалыптастырды. Осы жайлы Б.Э.Быховский «өзінің ақылы бойынша, білімінің жан-жақтылығы бойынша Ибн Сина Қайта Өрлеу дәуірінің алыптарымен бірдей», – деп жазады (Болтаев, 2002: 28).

Талдау

Ибн Сина философиясы каламға – схоластикалық исламға қарсы идеялық қарсыласуда да қалыптасты. Калам мұсылмандық философия ретінде VII ғ. аяғында орнықты. Бұл ғасырларда араб халифатында феодализмнің үстем еткен уақыты. Феодалдық қоғам осы елдерде идеологиялық исламды тудырды. Алайда Құран мен хадистерге негізделген ислам бастапқыда халифатта дамып жатқан философия және ғылыммен бәсекеге түсе алмады. Сол уақытта мұсылмандық теологиясының жүйесін – каламды қалыптастыру идеясы туды. Калам арқылы ислам догмаларын рационалды түрде түсіндіру көзделді. Алғашқыда бұл миссияны джабариттер мен кадариттер алды. Олардың даналығы тағдыр (джабариттер) және ерік, ықтияр (кадариттер) мәселесі төңірегінде болды. Калам дамуының жаңа кезеңін мутазилизм деп атайды. Негізін салушы Васил ибн Ата. Мутазилиттер көтерілетін мәселелердің ауқымын кеңейтті. Олар Құдай және оның атрибуттарының бірегейлігі жайында, Бірінші жаратылыс жайлы, атомдар жайлы мәселелер көтерді. Алайда классикалық калам IX ғ. аяғы мен X ғ. басында қалыптасты. Оның негізін қалаушылар Ашари (874-935 жж.) және Матуриди болды. X-XI ғасырларда ортодоксальды каламның дамуына Бакилани, Абу Мансур Багдади және Джувайни зор үлес қосты. Бұл ойшылдардың еңбектерінде ортодоксальды каламның негізгі принциптері мен құрылымдық элементтері жасалды:

- Ибда' жайлы ілім, яғни жоқтан бар жасау. Құдайдың құдыреттілігін дәлелдеу және ғажайыптың бар екенін түсіндіру;
- Құдайдың мәңгілігі және әлемнің уақыт шегінде пайда болуы жайындағы ілім;
- Яғни Құдай о бастан әлемсіз, уақытсыз бар болды, тек кейіннен ғана ол әлемді жаратуға кіріскені жайлы ілім. Жаратылған әлем мәңгі емес, құлдыраушы;
- Қозғалыс, кеңістік, уақыттың о бастан бар екендігі туралы ілім;
- Болмыстағы құбылыстарға индетерменисттік тәсіл арқылы қарау. Кейбір мутакалимдер каузальды байланыстың бар екенін мойындаса да, оның қажет емес екенін айтып, Құдай бұл байланысты үзіп жібере алатынын дәлелдеді. Сондықтан да олардың концепциясы индетерменизм шегінде қалды.
- Бөлінбейтін бөлшектер немесе атомизм концепциясы. Концепция мәні әлем және әлемдегі заттар атомнан жасалады. Атомдар мәңгі емес, олар құлдырап, оны Құдай қайтадан жасап отырады. Бұл дегеніміз мутакалимдер атомизмі Құдайдың құдыреттілігін және әлемнің мәңгі емес екенін негіздеу үшін қажет еді. Ол концепция перипатетиктік гилеморфизм қағидасына қарсы бағытталған;
- Гносеологиялық скептицизм, кейде агностицизм дейді. Олардың мәні адам сезімі мен ақылының танымдық күшіне деген күмән. Адами таным құралдары – сезім және ақыл-ой арқылы ақиқатты білім алу мүмкіндігін жоққа шығару (Сагадеев, 1980: 23).

Ибн Сина бұл каламисттік концепциялармен келіскен емес. Алайда ойшыл іліміне, шығармаларына үңілер болсақ ойшыл нысанадан таса қылмай, өз философиялық көзқарастарын дамытты. Нақтылап айтар болсақ, мутакалимдермен дауда Ибн Сина бастапқылық, мәңгілік, кеңістік, уақыт, қозғалыс, субстанция, акциденция, шекті, шексіз, өзгергіштік, салдар, таным, сезімдік таным, рационалды таным, интуитивті

таным, дискурсивті білім сияқты философиялық категориялардың мәні мен мазмұнын дәйектеп, қалыптастырды. Дененің субстанционалдылығы, салдарлық, материяның, қозғалыстың, кеңістіктің, уақыттың бастапқылығы мен мәңгілігі, әлем мәңгілігі жайында ойшылдың аргументация жасау тәсілдері каламистік концепциялардан серпін алып тұр. Калам Ибн Сина философиясының идеялық қайнар көзі, өйткені ол өзіндік концепциялар жасау үшін ойшылға ойлауға азық берді (Диноршоев, 2010: 99).

Ибн Сина фәлсафаны кешенді ғылым деп санайды және теориялық және практикалық деп екіге ажыратады. Теориялық білім ретінде фәлсафаның міндеті – ақиқатқа жету болып табылады. Практикалық білім ретінде фәлсафаның міндеті игілікке жету болады. Теориялық ғылымдарды Ибн Сина таза және қолданбалы пәндер деп бөледі. Таза физикаға материя, форма, қозғалыс, минералдар, өсімдіктер, жануарлар жайлы ілімдерді жатқызады. Ал, қолданбалы физикаға - медицинаны, астрономияны, физиогномиканы жатқызады (Шангараев, 2020: 155).

Ибн Сина метафизикасы негізінен онтологияға бағытталған. Болмыс мәселесін және болмыстың барлық маңызды сипаттамаларын зерттеу ойшылдың метафизикалық пайымдауында негізгі рөл атқарады. Заттың нақтылығы оның өмір сүруімен байланысты. Әлемдегі барлық нәрсе, өзінің өмір сүру фактісі негізінде болмысқа енген. Тек Құдай немесе әлемдегі барлық заттардың бастауы және жаратушысы болып табылатын таза Болмыс үздіксіз тізбектегі алғашқы буынға жатпайды, сондықтан әлемнің болмысымен «негізінен» және «көлденеңінен» байланыспайды. Құдай жалпыға ортақтықтың алдында және оған трансцендентті десек дұрыс болады. Құдай барлық авраамдық діндерде дәл осылай қабылданады. Тек мұсылман Ибн Сина ғана емес, сонымен бірге еврей және христиан философтарының да жоғары Құдай туралы жалпы түсінігі болған және Ибн Сина сияқты монотеистік терминология арқылы ежелгі грек философиясының ұстанымдары мен ұғымдарын білдірген.

Ибн Синаның болмыс мәселесін зерттеуі ойшылдың бүкіл онтологиясын сипаттайтын екі негізгі ережемен байланысты. Бұл ерекшеліктер бір жағынан заттың болмысына немесе болмыстың мәніне (махийа) және оның бар болуына (вуджуд) қатысты болса, екінші жағынан болмыстың қажеттілігі, мүмкіндігі немесе мүмкін еместігіне қатысты болады. Адам бір нәрсе туралы ойлағанда, ойына осы заттың екі түрлі көрінісі келеді: бір көрінісі осы заттың болмысын немесе «бұл не?» (quid est немесе ма хийа) деген сұраққа жауап беруге болатын мәнін білдірсе, екінші көрінісі заттың бар болуын білдіреді. Мәселен, адам жылқы туралы ойлаған кезде, ол өзінің ойында жылқы идеясын немесе оның сыртқы түрін, пішінін, түсін, яғни жылқының мәнін құрайтын барлық нәрсені және осы жылқының бұл дүниеде болуын ажырата алады. Адамның ойында болмыс бар болудан тәуелсіз, ол бар ма, жоқ па, оған қарамастан объектінің мәні туралы ойлауға болады. Сыртқы әлемде әр объектінің мәні мен бар болуы сәйкес келеді; олар екі құрамдас бөлік емес, олардың әрқайсысы өз алдына, және олар біріге отырып объектіні құрайды, мәселен, кофеге кілегей не қамырға су қосқан сияқты. Тек ойда адамның ақыл-ойы жүргізетін талдау барысында бұл екі элемент бір-бірінен ерекшеленеді және әлемдегі кез келген объектінің мәні бар және сол объектінің бар болуы қосылады деген түсінік шындыққа жанасатындай көрінеді (Шидфар, 1981: 97).

Ибн Синаның болмыс жайлы фәлсафалық ілімін «Білім кітабы (Даныш наме)» еңбегі негізінде қаралық. Ойшыл бойынша фәлсафа алдымен болмысты жеке қарастырады, кейін одан шығатынды зерделейді. Болмыс бірегей, көптік, жеке, жалпы, мүмкін, қажетті, субстанционалды, акциденталды болып ажыратылады. Әлем ол күрделі болмыс және де оның өмір сүруі қажетті. Егер әлем бар болса, оған себеп бар. Сол себепті мүмкіндікті болмыс береді. Себептің мықтылығы әсерінен мүмкіндік шындыққа айналады. Барлық болмыстың қажетті себебін Ибн Сина Құдай деп атайды. Құдайды «Хақ» сөзімен айқындайды, ал кейбір еңбектерінде «воджиб-ал вуджуд» (қажетті мән) деп айтылады. Теология тілінде қажетті мән ол Құдай немесе таза нұр болып табылады. Ойшыл өзінің кейбір шығармаларында қажетті мәнді «әлемнің жаны» (ждони джахон) деп айтса, ал мүмкінді мәнді оның денесі деп айқындайды. Ибн Сина дуалист болғаны жайлы пікір үстіртін ой екенін елеу керек. Төменде оның фәлсафалық негізін құраушы ойлардан үзіндіні мысалға келтіреміз:

- «Ақиқат (Құдай) – әлемдік рух, бүкіл әлем оның денесі;
- Рухани жаратылыс түрлері – дененің сезімі;
- Аспан жаратылыстары, элементтер – туылған бөлшектер;
- Бірегей жайлы ілім осыған негізделеді;
- Қалғаны тек бос пікірталас» (Богоутдинова, 1999: 303).

Дене мен пішінге иенің барлығы мүмкін мәнді қалыптастырады. Мүмкін мән бар бола алады, бар болмауы да мүмкін. Белгілі бір формаға ие материалды денелерге бар болу да, бар болмау да тепе-тең. Мүмкін мән екі формаға бөлінеді: бірдей-мүмкінді және міндетті-қажетті дәрежесіне ие бола алмайтындарға. Бірдей мүмкіндіге рухани жаратылыстар, таза ақылды абстракциялар, періштелер жатады. Екінші категорияға бар болу және жоқ болып кету сипатына ие осы әлемнің барлық жаратылысы тиесілі. Қоса кететін жайт Ибн Сина өзінің ізашарларына, соның ішінде Сократ, Платон, Аристотельге сүйене отырып, мүмкінді мәнді тұрақты және ауыспалы деп бөледі. Бар жаратылыстың мәнін субстанция және акциденция деп екіге ажыратады.

Субстанционалды жаратылыс иелерін 3 категорияға жіктейді:

- Ақыл-ой категориялары (материя мен мүмкін жаратылыс иелерінен ажырата алады);
- Жан (материядан бөліне алады және де өзінің болмысында денеге мұқтаж);
- Бөлік, бөлшектер (денелерді бөлетіндер, яғни 3 жаққа ие болады: ұзындығы, ені, биіктігі) (Диноршоева, 1999: 28).

Ибн Сина фәлсафасындағы мән және бар болуы мәселелері тікелей субстанция мен акциденция, материя және форма мәселелеріне байланысты. Ибн Сина бойынша субстанция дегеніміз ол оның болмыс негізі қандай да бір субъект ішінде еместі айтады. Акциденцияның бар болуы тасымалдаушы субъектісіне тікелей байланысты. Осы ретте ойшыл былай деп жазды: «Бар болуды бастап жатқанның барлығы материалды принципке ие» (Диноршоева, 1999: 36). Материя мен мүмкіндіктің субстракты ретінде барлық шындықтың болжамы болып табылады. Өйткені мүмкіндік мәңгі болғандықтан материя да мәңгі болуы шарт. Себебі материя ешқашан қарапайым мүмкіндік сияқты ақиқатты бола алмайды, өйткені материя ұғымына қарама-қайшы.

Егер материя негіз ретінде болса ғана ол ақиқатты заттарда шынайы бола алады. Екіншіден себеп пен әрекет арақатынасты және бір-бірінен жеке-жеке бола алмайды. Ибн Сина бойынша Құдай себеп пен әрекет сияқты арақатынаста. Әлем Құдайсыз, Құдай әлемсіз болмайды. Егер Құдай мәңгі болса, онда әлем де мәңгі. Әлем жеке, дара элементтерден құралады. Бұл жерде Құдай мен әлем түсінуін де Ибн Сина перипатетиктер концепциясынан айырмашылығын байқаймыз (Хромова, 1999: 39).

Әлемнің пайда болуын Ибн Сина эманация теориясымен түсіндіреді. Ойшыл бойынша қажетті болмыс ол ойлаушы мән, демек танушы да мән. Яғни қажетті болмыс өз-өзін таниды. Ойшыл осы туралы білімі себеппен шартталған алғашқы болмыс болып табылады. Сонымен қатар ойлаушы немесе ақыл-ой мәні бар. Құдайды ақыл таниды, сол танудың салдарынан екінші ойлаушы мән немесе екінші ақыл-ой туындайды деп санайды Ибн Сина. Бірінші ақыл-ой өз-өзін өзінің өзектілігінде танығандықтан одан екінші ақыл-ойға сай әлемдік жан туады. Әлемдік жан өз-өзін тану салдарынан әлемдік сфера немесе өмір пайда болады. Бірінші ақыл-ойды тану салдарынан екінші ақыл-ой үшінші ақыл-ойды тудырады. Өз-өзін өзінің өзектілігі негізінде тани отыра ол екінші аспандық сфераның жанын тудырады. Өзінің потенциалдылығы негізінде тани отыра ол екінші аспандық сфераның денесін қалыптастырады. Бүткіл осы тудырушы үрдіс біздің ақыл-ойымыздың тууымен аяқталады. Ақыл-ой болса жеке ойлаушы түрлерді береді. Ибн Сина фәлсафасы бойынша қажеттілік идея мен ақыл-ойды тудырады. Демек ойшылдың монист болғаны (Сеййид Хусейн Наср, 2014: 105).

Ибн Сина фәлсафасын түсіну үшін оның себеп-салдар ілімі маңызды рөл атқарады. Ойшыл себеп-салдар мәселесін шешуде Демокрит ізімен басады. Әлемде барлығы себеп-салдарлы, себепсіз құбылыстар жоқ деп есептейді. Бұл көзқарастың дәлелі Ибн Синаның «Білім кітабы» және өзге де еңбектерінде берілген. Себеп-салдарлы арақатынасты ойшыл Құдай мен әлем қатынасына да қатысты қолданған. Құдай қажетті мән ретінде әлемнің алғашқы себебі болады. Дегенмен Ибн Сина егер ол салдарды өзі тудырса себеп ақиқатты болады деп санаған. Оған дейін ол мүлдем жоқ немесе себеп болмайды. Демек, егер ол салдар ретінде - материалды әлемді тудырған кезде ғана, Құдай әлемнің алғашқы себебі ретінде қажетті мәні болады. Осыдан шығатыны Құдай мен әлем бірге мәңгі. Құдай әрқашан бар, демек әлем де оның қажетті салдары ретінде мәңгі бола береді.

Материя, форма, сан мен сапа, қозғалыс пен уақыт, кеңістікті түсінуде Шейх ур Райс перипатетиктер фәлсафасына негізделеді. Дегенмен ойшыл Аристотель мен Фарабиден ілгері кетеді. Ойшыл қозғалысты заттың белгілі бір уақытта потенциалды қалып-күйден ақиқатқа өтуін айтады деп сипаттаған» (Джонбобоев, 2023: 15). Бұдан шығатыны потенциалды қозғалыс әрқашан бар және ол мәңгі. Ешқандай жасау әктісі болмаған, себебі ол о бастан бар. Ибн Сина «Сауығу кітабы» еңбегінде былайша баяндаған: «Қозғалыстың бастылығын ол бастаусыз болғандықтан солайша есептейді» (Джонбобоев, 2020: 189). Ибн Синаның қозғалыс түрлерінің жіктемесі аристотельдік жіктемеден өзгеше. Ойшыл қозғалыс түрлерінің екі принципін енгізді. Біріншісі ол болмыстың мүмкін-мәні бойынша (сапа, сан, орын, уақыт). Екіншісі ол қайнар көздері бойынша (табиғи, акцидентті, мәжбүрлі).

Кеңістік мәселесі Ибн Синада «орын» категориясы формасы бойынша антика дәстүрімен ұқсас келеді. Ойшыл қозғалыс орынсыз, орын қозғалыссыз болмайды деген пікірге сүйенеді. Орын ол тек көлемі бойынша орын алып тұрған затпен сәйкес келеді. Егер зат орнынан кетіп қалса, ол орында басқа зат алады, сондықтан орын субстанция да, дене де, пішін де емес. Егер ол субстанция болатын болса, ол не денелік, не ақыл-ойлық болар еді. Егер орын денелік болса, онда оның да орны болар еді, ал бұл мүмкін емес. Осы пайымдардан кейін ойшыл орын материалды субстанцияның акциденциясы болып табылады деген қорытындыға келді. Орын субстанциямен байланыссыз болмайды деген қорытындымен Шейх ур Райс Аристотель тұрақсыздығына нүкте қойды. Аристотель орынды материямен қатар бар болатын шыңайылықтың ерекше түрі деп білді.

Ибн Сина уақытты о бастан бар және мәңгі деп санайды. Уақыт объективтілігін мойындауға шақырды, оның субъективтік түсінігімен күресті. Ойшыл былай деп жазды: «Уақыт ... дене үшін қозғалыс арқасында бар болып тұр. Сондықтан егер қозғалыс, өзгеріс болмаса онда уақыт та жоқ» (Ибн Сина, 1980: 447). Сондықтан уақыт ерекше шыңайылық ретінде бар болмайды. Антика мұрасын зерделей келе Ибн Сина уақыттың материя акциденциясы ретінде объективті сипатын ерекше айтты. «Кейбіреулері уақыттың бар екенін жоққа шығарады. Ал өзгелері оның болмысын мойындай келе тысқары объективті бар болуын мойындамайды. Оны елесті абстрактілі ұғым деп ойлайды» (Ефремова, 2013: 123). Ибн Сина бұл пікірлермен келіспей, уақыттың материалды және объективті екенін айтады.

Аристотель табиғатта ішкі қозғалыстың бар екенін мойындаған, алайда соңында бұл ойын терістеген. Қозғалыстың қайнар көзі «қозғалыссыз қозғаушы күш», яғни Құдай деп айтқан. Ибн Сина табиғатта ішкі қозғалыс бар деген пайымды жақтай келе, денелердің тек сыртқы қақтығысын ғана атайды. Ойшыл қозғалыс материяның ажырамас қасиеті деп есептеген. «Қозғалыс» деп дененің қалпын, яғни потенциалдан әрекетке өтуін айтамыз. Ибн Сина өзінің «Данышнаме» еңбегінде қозғалыс табиғатының анықтамасына тоқталып, қозғалыстың мынадай түрлерін көрсетеді: акциденталды (би 'арад), ықтиярсыз (би каср) және табиғи (би таб'). Қозғалыстың акциденталды формасының ерекшелігі «дене қозғалысы өзге дененің қозғалысына байланысты, мысалы, сандық ішіндегі көйлек делік, сандықты біз жылжытқанда ішіндегі көйлек те жылжиды, яғни қозғалады» (Богоутдинова, 1999: 44). Қозғалыстың ықтиярсыз формасының өзгешелігі ол дене бір орыннан басқа жерге өз тегінің потенциалды мүмкіндігіне қарай емес, ал өзге себептер арқасында қозғалады. Ықтиярсыз қозғалыс ол біз мысалы бір нәрсені тартсақ, жақсақ немесе лақтырсақ болады. Дене қозғалысының табиғи формасының мәні дене табиғатында о бастан бар, мысалы, тастың ұшуы, судың сарқырап ағуы немесе оттың, ауаның көтерілуі (Кныш, 2011: 114).

Аристотель дененің лақтырушы қозғалысын қозғаушымен үздіксіз байланыстың нәтижесі деп түсінген. Ол тезисті дәлелдеу үшін Аристотель табиғи емес қозғалыс қуыстықта мүмкін емес дейді. Бұл мәселеде Ибн Сина Аристотель пайымына қарсылық білдіреді. Ойшыл Иоанн Филипон философының теориясын жақтайды.

Ол теория бойынша яғни денені лақтырған кезде оған денесіз қозғалысты білдіртеді. Ойшыл бойынша табиғи емес қозғалыс қуыс жерде де бар болуы мүмкін.

Табиғи мәндердің бастамасын зерттегеннен кейін Ибн Сина олардың болмысының себептілігі мен қызметін зерделеуге назар аударды. Мұндай зерттеуінің мақсаты материалды денелер мен құбылыстардың өмір сүруінің қажетті, заңды қасиеттерін дәлелдеу. Сонымен қатар, олардың болмыс себептілігін ашу арқылы тану болып табылады. Бұл көзқарас тұрғысынан себептілік принципі Ибн Синаның ғылыми-философиялық жүйесінің маңызды негіздемесі болып табылады. Бұл принциптің маңыздылығы мен мәнділігі жайындағы идеясын дәлелдейтіндер:

- себептілік заңдылығы жалпы, материалды, қажетті форма болып табылады;
- затты тану әрқашан оның пайда болуының, дамуының және қызметінің себептерін тану болып табылады. Ешбір зат егер оның болмысының себебі түсінілмесе, аяғына дейін түсінілмейді;

- ойшылдың натурфилософиясының дүниетанымдық негізін деистік материализм құрайды.

Бұл тұжырымдардың дұрыстығы жайында шағын талдау жасап көрелік.

Сонымен, Ибн Сина үшін себеп пен салдар деген не және олардың ара-қатынасы қандай? «Данышнамеде» бұл сұраққа жауап ретінде: «белгілі бір затқа тәуелсіз емес түрде бар заттардың барлығы, яғни ақырғы заттың бар болуы оған байланыстыны белгілі бір заттың себебі деп айтамыз. Ал кейінгісін салдар дейміз» (Богоутдинова, 1999: 69). Бұл анықтамада себептілік жайындағы Ибн Сина ілімінің мәнді ерекшелігін көрсетеді. Яғни, себеп пен салдардың уақытша ара-қатынаста болатыны және себептің өзіндік мәні бар екені. Ибн Сина акциденталды және мәнді каузальды байланыстардың тезисін алға шығарды. Акциденталды каузальды байланыс себептің алғышарт ретінде салдар мен шексіз регресске әкелуді көздейді. Мәнді каузальды байланыс себептің және оның салдарының бір уақытта бар болуымен сипатталады және ол шексіз регресс құра алмайды.

Мәнді каузальдылық жайлы концепция әлемнің мәңгілік екенін негіздеуде маңызды рөл атқарды. Егер Құдай әлемнің мәнді себебі ретінде әрқашан мәңгі болса, онда оның салдары болып отырған әлем де сондай (Диноршоев, 2010:179).

Қандай да болмасын дене, құбылыс Ибн Сина бойынша оның өзгеше индивидуалдылығын көрсететін сыртқы және ішкі акциденцияларға ие. Материалды денелердің ішінде ең универсалды, ажырамас акциденцияға Авиценна қозғалысты, кеңістікті және уақытты жатқызады. «Данышнамеде» Ибн Сина былай деп жазады: «Қозғалыс деп әдетте кеңістікте болатын әрекетті айтады. Алайда қазір бұл ұғымның мәні кеңейді. Қандай да бір потенциалды заттың қайсыбір қалпы мен әрекеті оның потенциалдылығына орай қозғалыс деп аталады (Богоутдинова, 1999: 87). Бұл анықтамада мәні бойынша ойшылдың қозғалыс бойынша негізгі қағидалары берілген. Яғни қозғалыс ол тек қана кеңістіктегі әрекет емес, сонымен бірге заттың потенциалдан ақырындап өзектілікке өтуі болып табылады. Дененің субстанциональды негізіне шапшаң өзгеріске әкелетін қарғу қозғалыстың мәні емес. Бұл негізде ойшыл қозғалыстың субстанционалдылығы идеясын жоққа шығарады.

Ибн Сина Аристотельге қарағанда қозғалысты «сапа», «сан», «қайда» деген категорияларда ғана бар деп білмейді, сонымен қатар «орын» категориясында да бар деген. Заттардың қандай да болмысына, тегіне және түріне белгілі сапалы-сандық сипаттар тән. Бұл сипаттар шегінен шықса, онда олар тек, түр немесе нақты бір дене болуын тоқтатады. Дегенмен ойшылдың қозғалысты түсінуі дамудың метафизикалық концепциясы шеңберінде қалып тұр. Себебі Ибн Сина сапалық өзгерісті дененің акцидентальды қасиеттерінің өзгерісі ғана деп түсіндіреді. Екіншіден, субстанционалды қозғалысты мақұлдамайды және қарғуды қозғалыс түрі деп қабылдамайды (Диноршоев, 2010: 112).

Қозғалыстың түрі мен қайнар көздері жайлы мәселені зерделей келе, Ибн Сина мынадай пайым айтады: «Қозғалыстың тікелей қайнар көзі ол сол дененің өзінің табиғаты мен ондағы бар импетус (табиғи, ерікті қозғалыс) болып табылады. Немесе кейбір басқа дене (мәжбүрлі, акциденталды қозғалыс)» (Джонбобоев, 2020:113). Мәселенің мұндай шешімі ойшыл әлемнің және оның үрдістерін деистік түсіндіруді дәйекті түрде ұстанады.

Ибн Синаның натурфилософиясында қозғалыс кеңістік пен уақыт арқылы түсіндіріледі. Кеңістікті аумақты дененің шегі ретінде перипатетикалық дәстүрде анықтай отырып, Ибн Сина қозғалыстың объективті бар болуына ерекше негіздеме береді. Ойшылдың пайымынша, кеңістіктің объективті болмысы орын ауыстырудың бар болуымен түсіндіріледі. Кеңістіктік және денелік ұзақтық табиғатының ұқсастығымен дәлелденеді.

Уақыт мәніне талдауды Ибн Сина оның объективті бар болуын негіздеуден бастайды. Уақыттың объективті бар болуы оның пайымынша қозғалыстың мезеттері мен дене күйінің алғышарт және кейінгі ретінде бар болуында түсіндіріледі. Сондықтан да уақыт өздігінен өзекті бола алмайды. Өйткені тұрақты мәнге ие емес, туындап, жойылып отырады. Мұндай болмысқа ие барлығының болмысы материяға байланысты. Демек, уақыт материалды. Ол материалды болғанымен оның материяда бар болуы қозғалысқа тәуелді. Егер қозғалыс пен өзгеріс болмаса, яғни «дейін» және «кейін» деген болмаса, онда уақыт та жоқ» (Ефремова, 2011: 358).

Уақыттың мәңгілігі мәселесін шешуде Ибн Сина әлемнің бастапқылығы мен мәңгілігі жайындағы принципке сенімді болып қалды. Ойшылдың уақытты мәңгілік материя мен мәңгілік қозғалыстың тұрақты акциденті болатынын айтқан ойы Ибн Синаның уақыттың бастапқылығы мен мәңгілігін мойындайтынын көрсетеді.

Ойшыл тек әлемнің жеке универсалды мәнді акциденцияларын мәңгі деп есептеген жоқ, сонымен қатар жалпы әлемді мәңгілік дейді. Әлем мәңгілігі Ибн Синада уақыт ішінде әлемнің бастапқылығы мен шексіздігін білдіреді және әлемнің потенциалды мәңгілігін көрсетеді. Ибн Синаның әлемнің мәңгілік екені жайындағы алғашқы түсінігі анық мазмұндалған. Ойшылдың материя, қозғалыс, кеңістік пен уақыттың мәңгілігі концепциясы бұған дәлел. Әлемнің мәңгілігі жайындағы екінші түсінігі бұлыңғыр. Мұнда философ әлем мәңгілігін ашық айтпайды, ол әлемнің мүмкіндік аясындағы мәңгілігі туралы айтады. Егер әлем мүмкіндікте мәңгілік болмаса, онда Құдай оған шыңайы, актуалды мәңгілікті бере алмаседі, себебі ол мүмкін емеске билік жүргізбейді.

Әлемнің мәңгілігі жайындағы екі аспект те жай ғана Ибн Синамен негізделіп жазылып қойған жоқ. Керісінше, ұшқыр логикалық, рационалды дәлелдермен түсіндірілді:

1. Барлығының негізі бастапқы, мәңгілік, Қажетті мән – Құдай болып табылады. Сондықтан Қажетті мәннен актуалды болмысты алатын әлем де бастапқы және мәңгілік болуы керек. Бұлай болмаса көптеген логикалық түсінбеушіліктерге кездесеміз. Егер Қажетті мән о бастан қажетті мән болмаса, онда ол анықтаушы бастама ретінде басқа бір заттың арқасында болды.

2. Қажетті мән - әлем болмысының мәңгілік, универсалды себебі. Бұл мәңгілік, универсалды себеп - Құдай бар кезде, оның салдары - әлем де бар болады.

3. Қажетті мән мүмкіндік мәнге уақыт бойынша алғышарт емес, ал мәні бойынша алғышарт болып табылады. Табиғатта бір саны екінің алдында алғышарт болғандай, яғни себепті-салдарлы сияқты, бірақ уақыт ішінде бір-бірімен бірге өмір сүре алады. Егер Қажетті мәннің мүмкін мәнге алғышарт жасауы осы жоғарыда айтқанды білдірсе, онда олар уақыт ішінде мәңгілік болуы керек.

4. Әлем мәңгілік, өйткені әрбір туушы өзінің пайда болуына дейін болмыс мүмкіндігіне ие болады. Мүмкін емес ол ешқашан туылмайды және «жаратушы ол мүмкін еместі ешқашан жарата алмайды» (Григорян, 1961: 446).

Ибн Сина әлемді мәңгілік (кадим, азали) деп есептеп қана қойған жоқ, сонымен қатар шірімейтіндігін (абади) айтты. Әлемнің шірімеуі әлемнің бастапқылығы туралы пікірлермен дәлелденді. Бұл әлемнің шірімейтіндігі идеясы аясында ойшыл тағы екі қосымша дәлел айтады. Бірінші аргумент бойынша өзінің ұзақ уақыт бойы болуы ақырындап та кетпейтіні және мәні бойынша құлдырамайтыны туралы. Екінші аргумент бойынша Ибн Сина былай деп жазады: «Әлемнің субстанциясын жою мүмкін емес, өйткені оны жоятын себепті елестету де мүмкін емес» (Болтаев, 2002: 144).

Ибн Сина фәлсафасындағы барлық принциптердің ішіндегі дәл осы әлемнің мәңгілігі мен шірімейтіндігі жайлы ойы калам өкілдері тарапынан қатты сынға ұшырады.

Ибн Синаның жан туралы ілімінің фәлсафалық тұстары. Ойшылдың жан жайлы ілімі көпаспектілі. Ибн Синаның жан концепциясына қатысты аспектілері мыналарда көрініс табады: оның жанға энтелехия ретінде қарауы, субстанция ретінде қарауы, жанның қалыптасуы, дене мен жан ара-қатынасы мәселесі. Аристотель сияқты Ибн Синада жанды өмірлік процестерді тасымалдаушы ретіндегі табиғи органикалық дененің энтелехиясы деп анықтайды. Жанды энтелехия ретінде түсіну және бағамдау үшін «жан деген не?» деген сауалға жауап іздеу керек. Бұл сұраққа Ибн Синаның жауабы мынадай: «өсімдіктер деңгейінде жан ол тамақтана алу, өсу, көбею мүмкіндігі, ал жануарлар деңгейінде өсімдіктердегі сияқты тағы ерікті қозғала алу мүмкіндігі жатады. Адам деңгейінде жанға жоғарыда айтылғандарға қоса саналы таным мен әрекет мүмкіндігі жатады.

Ибн Синаның жан генезисі бойынша дүниетанымдық мәнді ашуын ойшылдың келесі қорытындыларынан көреміз:

1. Жан мен тән өзара байланыстылық пен өзара әсер етушілік қалпында жүреді. Жан ол денені тірілтетін бастама, қозғалыстардың, дененің жан және моральдық

күйзелістерінің бастауы болып табылады. Ол денені басқарады және оның физиологиялық жағдайына әсер етеді. Дене жанға білім алуға көмектеседі және дамытады. Жанның қалып-күйі денеге және оның болмысына байланысты.

2. Өсімдік және жануар тектес жандар денелі болып келеді, яғни денемен бірге пайда болып, денемен бірге өледі.

3. Адамның сөйлеуші ақылды жаны денемен бірге пайда болады, алайда дене өлгеннен соң, жан өзінің мәңгілік өмірін жалғастырады. Демек, Ибн Сина дене функциясы ретінде өсімдік және жануар сипатындағы жандарды есептейді. Адам жанын дене функциясы ретінде қарастырмайды. М. Диноршоевтың пайымынша ойшылдың бұл ақырғы қорытындысы оның медициналық теориясымен кереғар келеді. Ол теорияда Ибн Сина барлық психикалық процесстердің дене-миына байланысты екенін айтады (Григорян, 1960: 145).

Сонымен қатар, ойшыл өзінің ерекше фәлсафалық антропологиялық көзқарастарымен көзге түседі. Ибн Сина орта ғасырлардағы ойы жан мен дене арақатынасы мәселесі төңірегінде шоғырланды. Ойшыл осы арақатынасты төрт аспектіде қарастырады: өмірдің пайда болуы мен оның формаларының эволюциялық мәселесі ретінде; адамдағы рухани және материалды бастамалардың арақатынасының жалпыфилософиялық мәселесі ретінде; тұлғаның моральды кемелдену мәселесі ретінде; адамның ішкі және сыртқы әлемді тану мәселесі ретінде. Ибн Сина жанды денені жандандырушы бастау, оны өсу мүмкіндігін беретін, көбею мен тағамды игеруге, ақыл-ойды тануды беретін қабілет ретінде қарастырады.

Ибн Сина барлық жаратылыс органикалық табиғат (өсімдіктер, жануарлар, адам) және органикалық емес табиғат (минералдар) деп бөледі. Ойшылдың пікірінше органикалық емес табиғат уақыт шегінде органикалық табиғатқа алғышарт болады. Сонымен, ойшыл Аристотельдің өлі материядан өмірдің пайда болғаны жайлы ойын дамытады. Ибн Сина бойынша адам жаны мәңгі, өлмейді. Адам жаны - рухани мән және сансыз мүмкіндіктер мен күштердің қайнар көзі. Адам жаны мен дене байланысы мәңгі емес. Денені өлтіру, денеге зақым келтіру ол жанды өлтіру, жанды зақымдау деген сөз емес. Жан дене ыдырауынан кейін де бүлінбейді. Адам тек жан арқасында дүниеге келеді. Яғни адам өзінің мәні бойынша дененің жаны болып табылады. Ибн Синаның айтуы бойынша жан денеге тәуелді емес, еркін. Алайда жанның табиғаты өзінің кемелдігіне жетуі шарт дейді ол. Жан дене арқылы байытыла отырып, өзінің дамудың жоғары деңгейіне өтуі үшін денеге мұқтаж. Дене – жанның қызметі үшін құрал болып табылады. Ойшылдың пікірінше адам бірнеше жанға ие: жануарлық, өсімдіктік, ақыл-ойлы жанға. Ибн Сина жанның тәннен бөлінуі жөнінде былай деп жазады: «Әрбір жан өзінің әртүрлі пәндер айырмашылығына қарай, өмір сүру уақытының әртүрлілігіне қарай, пішіндер айырмашылығына қарай ерекше сипаттарға ие болады. Сонымен жан мен тән байланысы табиғатынан келе жатқан байланыс емес. Олай болған жағдайда дене жанның себебі болар еді. Ойшыл пайымынша адам жаны екі түрлі мағынаға ие. Егер жан тәннің пайда болуында өмір сүрсе, ол онда табиғатынан бірегей ме деген екі ой туындайды. Ибн Сина жанның тәнге дейін бар болуын және оның табиғатынан есепсіз екенін жоққа шығарады. Сонымен қатар жан

рухани мәнге ие болғандықтан денеге дейін бар бола алмайды. Ибн Сина пікірінше игі істер жолындағы жан өзінің болмысын кемелденуге жұмсайды және рухани қайырымдылық деңгейіне жете алады. Кемелдену жолымен жүрмеген жандар осы әлемнің төменгі материалды деңгейінде қалады және оларды азап пен бақытсыздық торлайды. Сонымен жан денеден тәуелсіз және неоплатониктердің жанның денені кемсіту мифологиялық пікірін қабылдамайды. «Дене жанның қызметі үшін берілген құрал». Жанның тәнмен бірігуі ол жан өзінің қызметі үшін денені пайдаланады деген сөз. О дүниелік бақыт адам жанының моральдық тазалығына, біліміне байланысты болады.

Абу Али Ибн Сина өз еңбектерінде денеге әр түрлі анықтама береді. Бір жерде оны «афзор»– құрал деп айтса, енді бір еңбегінде дене ол тор, ал жан құс. Яғни дене адами жанның үйі. Дене ол формаға ие болмыс. Ал формаға иенің барлығы ойшыл пікірінше ол материалды және уақытша болып табылады. Алайда адам ол тек дене емес, ол жан. Ибн Синаның кейінгі еңбектерінде жан бірнеше денеге ие бола алады делінген. Адамның түпнұсқасы ол жаңда, рухта шоғырланған. Ол өлмейді, ол мәңгі. Жанның өлмейтіндігі, мәңгі екендігі жайлы ойшыл аргументтері жай логикалық пайымдарға және интроспекцияға негізделеді. Ойшылдың логикалық аргументтері:

- Біріншіден, рухани жаратылыс өзіне сай орынға ие болуы шарт, бұндай орын тек ақыл-ойда болады; орынның функциясы субстанцияның функциясы болып табылады;
- Екіншіден, денелік – сезімталдық мүшелер көмегі арқылы қабылдайтындар шиеленіскен, интенсивті қабылдау кезінде әлсірейді. Рухани күштермен іс керісінше.
- Үшіншіден, дене оған әсер ететін заттарды пассивті қабылдайды, ал ақыл-ойлы күш объектілерді белсенді түрде қабылдайды (сырттан ешбір ұғымға мұқтаж болмайды);
- Төртіншіден, уақыт өте келе, қартая келе дене және оған тиесілі күштер әлсірейді. Ақыл-оймен керісінше, кәрілік келгенде ақыл-ой күшейе түседі, демек жан, ақыл-ойлы жан өзінің бар болуында денеге байланысты емес;
- Бесіншіден, денелік, сезімталдық органдар (күштер шексіз қызметке ықтияр емес, ал ақыл-ойлы жан қабілетті).

Адамның жаны, ойы денеден бөлек, тәуелсіз болады. Осы қағиданы қорғау үшін Ибн Сина былай деп жазады: «Өзіңді жаңа ғана жаратылған деп елестетіп көрші, тек сенің сезіну мүшелерін жоқ деп есептейік. Мұндай күйде сен өзіңнің өмір сүруіңді ғана ойлайсың. Егер саған осы күйде дененің қандайда бір дене мүшесін елестету мүмкін болса, онда сен оны өз жанының өмір сүруі үшін керек шарт ретінде қабылдамас едің. Демек жан мен тән байланысы болмашы, мардымсыз яғни акцидентті». Бұл жерде айтып кететін жайт ғалым Құдай, жан (нәфс), дене мәселелерін қарастыруда шығыс данагөйлердің ізбасары еді. Ол материалды, физикалық әлемде барлығы келіп-кетуші екеніне, барлығы туу мен өлу заңдылығына бағынатынына сенді.

Адам жан-рухани саласында өзінің маңыздылығы мен қасиеттеріне жетеді. Адамның басты мақсаты мен міндеті бұл салада рухани дамуға бағытталуы керек және мұндай даму шексіз берілген. Адамның рухани дамуында рухани мәдениетінде дене мықты құрал, қару болып табылады. Бұл мақсатта адам денесіне ұқыпты қарап, жетілдіріп отыруы керек. Жан арқасында рухани әлем мен періштелер жандарымен

байланыс жүзеге асады. Бұндай байланыс жанның өте мықты болған кезінде болады. Мұндай жан өзгелері түсінде көретін нәрсені, шыңайы өмірде көре алады. Немесе бұл байланыс ойлау күштілігіне байланысты болады. Көріп отырғанымыздай жан Ибн Сина бойынша адамның дамуы, өсуі, жетілуі жан арқасында болады екен.

Жалпы таным теориясы мәселесінде Ибн Сина оны ақыл-ой, тәжірибе, мистицизм тұрғысынан шешеді. Ойшыл тәжірибеде, заттардағы жеке жаратылыстарға сүйене отыра олардан қалыпты заңдылықтарды шығарады. Тәжірибелі, сезімдік таным ол табиғатты танудың бастапқы кезеңі. Ибн Сина тану процесі барысындағы сезу мүшелерінің қасиеттері мен рөлін терең және жан-жақты талдайды. Ойшыл сезімді екі түрге бөледі: сыртқы және ішкі. Оның ілімі бойынша сыртқы тану күштеріне ол бес сыртқы сезімдерді (көру, есту, дәм, иіс, ұстап-сипау) жатқызады. Ішкі танушы күшке оның пайымынша: елестете алушы күш, есте сақтау күші, бейнелей алу күші жатады. Адам жанының күшін ойшыл екі топқа ажыратады: әрекет етуші және танушы. Бұл күштерді Ибн Сина ақыл-ой күштері деп айтады. Оның дамуының да әр түрлі деңгейлері бар. Адам жаны мен жан күштерінің өзара байланысын түсіндіруде «Құтқару еңбегінде» ғалым былай деп жазған: «Адам басынан сен жүре жинаған ақыл-ойды («ал-акл ал-мустафад»), қасиетті ақыл-ойды («ақыл-кудси») табасың. Қасиетті ақыл-ой ең бастысы, қалған ақыл-ойлар оған қызмет етеді...».

Сезу мүшелері арқылы сыртқы және ішкі әлем заттарының қасиеттері, жеке сипаттары танылады. Сезімнің әрбірі тірі ағзаның жүйке жүйесімен байланысты. «Жүйке ұштары арқасында сыртқы заттардың әсері жүрекке беріліп, кейін миға өтеді», – дейді ойшыл (Богоутдинова, 1999: 149). Ибн Синада санадан тыс материалды заттар және оның түрлі қасиеттері бар. Адамның сезінуі санада шынайы заттардың объективті сипаттарын шын мәнінде қалай, сол тұрғыда көрсетеді. Яғни ойшыл материалды заттардың адам санасынан тыс өмір сүре беретінін мойындайды. Зерттеушілер аңғарғандай Ибн Сина таным теориясын, соның ішінде сезіну мәселелерін ерекше талдайды. Көру үрдісін түсіндіруде ойшыл Платон, Демокрит көзқарастарын сыни тұрғыдан қарастырады. Яғни көру мүшесімен біз объективті заттардың тек түстерін сезіне аламыз деп айтады. Бұл сезіну сыртқы заттардан түскен жарықтың шағылысуы арқасында жүзеге асады. Платон пікірінше көзден бірдеңе шығып ол көрініп тұрған затпен кездесіп, оның пішінін тысқары қабылдайды деген. Мұндай ойды философ қате деп түсінеді. Ибн Сина бойынша «қабылдау дәл сол көздің қарашығында жүзеге асады». Ойшыл пайымынша «көру қабілеті сезімді түрде қабылдап жатқан заттан бірдене келіп жатқанына байланысты емес».

Ибн Сина қабылдауға танымдық танудың ерекше формасы ретінде қарамайды. Дегенмен қабылдау мағынасында «жалпы сезім», «болжамды сезім» сияқты терминдерді қолданады. Ойшыл пікірінше жалпы сезім объективті заттардың образдарын өзінде сақтап қалады. Яғни сезім мүшелері арқылы алынған сезімдер жалпы сезім арқылы бірігіп, бірегей танымға айналады. Мәнді қабылдау қызметі «болжамды» күшке ие сезімге тиесілі дейді ойшыл.

Ибн Сина ойды қабылдаумен образды қабылдауды ажыратады, себебі образ сезім мүшелері арқылы сезіліп, жалпы сезіммен қабылданады. Мән болса сезім

мүшелерінің алдын-ала сезінуінсіз-ақ аңғару, болжану арқылы қабылданады. Ибн Сина пайымынша қой көру мүшесі арқылы оған келе жатқан заттың түсін, формасын, қозғалысын көреді. Соның салдарынан қой ол заттың қасқыр екенін қабылдайды. Осы жалпы сезімнің функциясы болып табылады. Қасқыр бейнесін қабылдағаннан кейін қой жау, дұшпан, қауіптілік мәнін қабылдай бастайды. Соның арқасында қорғану әрекеттерін жасайды. Ол оны сезім мүшелері арқылы сезген емес. Болжамды күш атқаратын қабылдау функциясы осы.

Сыртқы сезім – белгілі бір сезім мүшесіне сыртқы заттың әсер етуі нәтижесінде түзілген дүние. Ішкі сезім сыртқы сезімдер негізінде пайда болады. Сезімдік деректер арқасында қабылдау пайда бола бастайды. Алайда қабылдау екі мағынаға ие: сезімді білімнің түрі ретінде және ой формасы ретінде. Бұл білім түрлерін Ибн Сина алғашқы және екінші қабылдау деп біледі. Олардың айырмашылығы ол біріншісі белгілі бір түрде тікелей форманы қабылдаса, екіншісі заттың формасын өзге бір зат арқылы қабылдайды. Өзге сөзбен айтқанда екіншілі қабылдау түрі, ой болса сезімді қабылдау негізінде қалыптасады.

Қиял мен фантазияны ойшыл ішкі сезімге жатқызады. Ибн Сина фантазия мен қиялды шындықтан ажыратылған білім түрі дейді. Сезім мүшелері арқылы алынған деректер негізінде құрылған білім түрі деп біледі ойшыл. Фантазия тірі ағзадағы мидың белгілі бір бөлігімен байланысты. Ойшыл ішкі сезімдер ішіне фантазия күші де енеді деген. Яғни жалпы сезім мидың алдыңғы бөлігінде орналасқан күш, ол барлық бес сезім қабылдап жатқан формаларды қабылдайды. Бұл қандай да фантазия, қиял болмасын шынайы бар заттар жайлы деректерге негізделеді деген сөз емес. Адамдар шынайы өмірде жоқ затты да елестетіп, қиялдай береді. Ибн Сина фантазия мен қиялды шығармашылық танымның түрлі формасының бірі деп есептейді. Қиял мен фантазия сыртқы шынайылықты бейнелей отыра мидың белгілі бір қызметімен байланысты болып келеді.

Ойшыл танымды үш түрге бөледі: қажетті, өзінен-өзі түсінікті, ойбағамдық. Алғышартқа, пайымға, қорытындыға мұқтаж емес және сезім көмегінсіз пайда болатын таным түрін өзінен-өзі түсінікті таным деп атайды. Мысалы, адамның өзінің бар болуын, жаратылысын тануы ол өзінен-өзі түсінікті болып табылады. Сыртқы сезімдер арқасында пайда болатын таным қажетті таным деп аталады. Мысалы, ай жарығы ол күн жарығының шағылысы екенін тану соған жатады. Әр түрлі пайым түрлері арқылы танылған дүние ойбағамдық таным деп аталады. Мұндай таным түріне мысалы, ол уақыт кеңістігінде пайда болған барлық заттар өзгеріске ұшырайды деген.

Сонымен қатар ойшыл пассивті және активті таным түрлерін ажыратады. Сыртқы шынайылық заттарының сезім мүшелеріне әсері нәтижесінде пайда болатын таным ол пассивті деп аталады. Аспан бейнесін қабылдау ол пассивті таным түріне жатады. Сырттан тікелей әсерсіз-ақ пайда болатын таным түрін активті таным деп айтады. Осылайша адам бір нәрсенің образын ойлай отыра оны жүзеге асырады. Ойшыл активті таным түрі астарынан шығармашылық қиялды меңзейді.

Түсінік те қиял мен фантазия сияқты Ибн Сина бойынша сезімнің ішкі формасына жатады. Түсінік ол заттың образы немесе заттың өзі жоқ болып кетсе де, санада

қалып қоятын нәрсенің пішіні. Елестету күші мидың алдыңғы бөлігінде орналасады, ол күш жалпы күш бес сезім мүшелерінен жинақталғанды сақтайды (Сагадеев, 2009: 369). Сонымен қатар Ибн Сина заттың формасын қандай да болмасын, соның ішінде органикалық емес зат қабылдай алатындығын айтады. Алайда органикалық емес табиғаттың заттан алған пішінін көп уақыт сақтай алмайды. Мысалы, су ізді, бейнені қабылдай алады, алайда ол оны сақтау қабілетіне ие емес. Сондықтан ойшыл айтқандай заттың пішінін қабылдайтын күш сол қабылдаған форманы сақтайтын да күш болмақ.

Қорытынды

Бұл мақалада Ибн Сина фәлсафасының жүйесі мен идеялық қайнар көздеріне қысқаша талдау жасалды. Ойшыл фәлсафасының басты қайнар көзі ол антикалық философия, соның ішінде Аристотель іліміне көп ден қойған. Сонымен қатар, Платон, Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит, Зенон сияқты антика дәуірінің өкілдері мұрасымен де таныс болған. Антика философиясы Ибн Сина көзқарастарына әсер еткенімен, ойшылдың туған жері мен өмір сүрген уақытының берген септігі зор.

Ойшылдың аристотельдік эпистемология мен логикалық жүйесінен шыға алмады деген негізсіз пікірмен келісуге болмайды. Бұл жөнінде не айта аламыз? Иә, ойшыл өмірінің соңына дейін Аристотельдің ізбасары болды. Алайда, Ибн Синаның «Шығыс философиясы» атты еңбегіндегі сөзіне мән берсек, ол оның мұндай тәсілі этикалық жақтан болғанын көреміз. Яғни, ойшыл Бірінші ұстаздың философиялық-логикалық жүйесінің кемшіліктерін білді. Адамгершілік тұрғысынан ғана қателіктерін түзетіп, жасырған. Ойшылдың Аристотельді жарқын түрде қорғаштағанын Бирунимен хат алмасуынан байқауға болады. Дегенмен ойшылдың көптеген қызықты, өзгеше сұрақтары мен қағидалары бар. Ибн Сина өмір сүрген уақытта мұсылман әлемінің саяси гегемониясы Шығыстан Батысқа қарай жылжығанын ұмытпағанымыз жөн. Яғни Бағдаттан емес, Хорасаннан (Иран) тарады. Әрі мұндай жаңа контексте бағдаттық мектеп өзінің ұстанымынан айырылған, жетістік белесінен түскен еді. Сондықтан Ибн Сина өзінің ізашарларына қарағанда өзге бір эпистемологиялық білім әкелді. Хорасанда ойшылға дейін пайда болған зияткерлік орта оның ғылыми мансабында маңызы зор болды. Ибн Сина логиканың дамуына өте көп үлес қосқанын білеміз. Біртіндеп ойшыл фәлсафасы, логикасы Бағдат қаласында басымдыққа ие болды. Ю.Бохеньский осы тұста былай деп жазады: «XII ғасырға қарай авиценалық логика ислам әлемінде басым логикалық жүйе ретінде аристотельдік логиканы алмастырды» (Джонбобоев, 2020: 199).

Зерттеу барысында тұлғаның негізгі фәлсафалық ойларын саралай келе, төмендегідей қорытындылар шығарылды:

– Ибн Сина «біртұтастық» немесе бөлінбейтін бөлшектер (атомдар) теориясын құптамайды;

– Қозғалысты уақыттың өлшеуіші және заттардың атрибуты деп біледі. Ол жеке заттардан бөлек бола алмайды, яғни бар болудың автономды формасына ие емес дейді.

Оның іліміне сай қозғалыстың, кеңістіктің және уақыттың келесідей түрлері бар:

– Ибн Сина қозғалыс формаларының жіктелісін береді. Қозғалыс формалары сандық, сапалық, шеңберлік, ерікті\еріксіз, жанның қозғалысы, табиғи, кездейсоқтық;

– Ойшыл үшін кеңістік, қозғалыс сияқты субстанционалды статуска ие емес, ол материалдық дененің сипаты болып табылады. Кеңістіктің барлық түрлері беткі жағын, орын түрлерін қамтиды, алайда өздігінен бар бола алмайды. Яғни, заттың шекарасы мен көлемі бойынша сәйкес келеді;

– Ибн Сина уақыттың объективті қасиетке ие екенін анықтап, дәлелдейді. Уақыт дененің қозғалысымен байланысты, ол қозғалыстың саны немесе өлшемі болып табылады. Уақыт категориясын өткен, болған, мәңгі, о бастан мәңгі, мәңгілік алды (азамият, абадият, сармадият) деген жіктемелерге бөлген. Бұл келешек зерттеулер үшін жақсы ізденіс бола алады.

Ибн Синаның фәлсафалық зерттеулеріне қарап ойшылдың пайымдары Аристотель позицияларына ұқсас болғанымен, толықтай бірдей еместігін байқаймыз. Ол пайымдарда, жаңа теориялардың құрылуымен ерекшеленеді. Мысалы, қозғалыс инерциясының теориясы ретінде, кеңістік пен уақыт салыстырмалылығы концепциясы, уақыт пен Құдайдың мәңгілігі жайлы концепциясы және т.б. Осының барлығы мұсылман мәдениетіне ерекше үлес қосты.

Авторлардың үлесі

Мадина Қаирболатқызы Жақан – мақала жазу барысында идеяларды қалыптастыру, зерттеудің міндеті мен мақсаттарын айқындап, тақырыпқа қатысты материалдарды жинақтау жұмыстарын жасады. Сонымен бірге мақала мәтінін талапқа сай ғылыми редакциялау жұмысын атқарды.

Раушан Нұрханқызы Иманжүсіп – мақала мәтініне ғылыми кеңестер, өзгерістер енгізді. Мақала жазуда ғылыми басшылық жасады.

Әдебиеттер тізімі

Богоутдинова А. Книга знания (Перевод). Антология мысли. М.: Эксмо-пресс, 1999. – 572 с.

Болтаев М.Н. Абу Али Ибн Сина. Великий мыслитель средневекового Востока. – М.: Сампо, 2002. – 401 с.

Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 332 с.

Григорян С.Н., Сагадеев А.В. Избранные произведения мыслителей стран ближнего и среднего Востока IX-XIV вв. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. – 662 с.

Джонбобоев С. Философия природы Абу Али Ибн Сины: анализ концепции движения, пространства и времени. – Б.: ОКНГН Университет Центральной Азии, 2023. – 38 с.

Джонбобоев С. Эпистемология Ибн Сины: о движении мысли от иллюзии к истине. – Б.: ОКНГН Университет Центральной Азии, 2020. – 204 с.

Диноршоев М. Компендиум философии Ибн Сины. – Д.: Дониш, 2010. – 343 с.

Диноршоева М., Рахматуллаева Н., Мардонова Т. Указания и наставления (Перевод). Антология мысли. – М.: Эксмо-пресс, 1999. – 572 с.

- Ефремова Н.В. Атрибуты Бога согласно фальсафе // Ежегодник исламской философии. – №2. – М., 2011. – 479 с.
- Ефремова Н.В. О некоторых аспектах авиценновской эпистимеологии. – М.: Наука – Восточная литература, 2013. – 363 с.
- Ибн Сина. Избранные философские произведения. – М.: Наука, 1980. – 554 с.
- Ибрагим Т.К. Мусульманская религиозная философия фальсафа. – К.: Изд. Казанского университета, 2014. – 236 с.
- Кныш А.Д. Борьба идей в средневековом исламе: теология и философия. Ишрак: ежегодник исламской философии №2. – М.: Восточная литература РАН, 2011. – 520 с.
- Сагадеев А.В. Восточный перипатетизм. – М.: Изд. дом. Марджани, 2009. – 460 с.
- Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). – М.: Мысль, 1980. – 89 с.
- Сеййид Хусейн Наср. Философы ислама: Авиценна (Ибн Сина), Ас-Сухраварди, Ибн Араби. – М.: Языки славянской культуры. 2014. – 150 с.
- Хромова А. «Книга о душе» (Перевод). Антология мысли. – М.: Эксмо-пресс, 1999. – 572 с.
- Шангараев Р.Р. Мусульманская религиозная философия. – К.: ИД «МедДок», 2020. – 205 с.
- Шидфар Б.Я. Ибн Сина. – М., 1981. – 108 с.

Мадина Жакан, Раушан Иманжусип

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Эпистемология Ибн Сины: бытие и познания

Аннотация. В данной статье рассмотрены философские взгляды Ибн Сины, являющиеся высшей вершиной философии. В целом главной целью исследования является анализ философского учения и взглядов средневекового ученого, врача Ибн Сины путем представления его как первого философа, систематизировавшего философию и приведшего ее к высшей вершине. Также рассказывается о том, как мыслитель рассматривал и изучал философию как науку, то есть, согласно Ибн Сине, он полагал, что философия первым делом рассматривает бытие, а затем уже изучает порожденные бытием предметы. Мыслитель определяет сущность как «Вуджуд». И доказывает, что необходимая причина Вуджуд – это Бог. В философском учении Ибн Сины Бог определяется словом Хак. Мыслитель не рассматривает отношения Бога и природы как отношения создателя и создаваемого, а рассматривает их как взаимодействующую причинно-следственную связь.

Наряду с этим, в статье охвачены вопросы, которые, по мнению мыслителя, являются основными вопросами философии. Это проблема человека, сущность, бытие, физическое и духовное развитие человека. Также в данной статье изложены такие вопросы, как пространство, время, душа, тело и вопросы общей теории познания. Эту проблему мыслитель решал на основе ума, практики. На практике, опираясь на существующее в предметах внешнего мира, выводит из них природные закономерности. Экспериментальное, чувственное познание, по Ибн Сине, является первым этапом познания природы. При этом мыслитель глубоко и всесторонне исследовал роль и силу органов чувств в процессе познания.

Ключевые слова: фальсафа; Вуджуд; бытие; возможно сущее бытие; необходимо сущее бытие; сущность; причинность; пространство; время; тело; познание.

Madina Zhakan, Raushan Imanzhusip

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Epistemology of Ibn Sina: being and knowledge

Abstract. This article examines the philosophical views of Ibn Sina, who is considered to be one of the most prominent philosophers of the medieval era. The main objective of this study is to present Ibn Sina as the first philosopher who systematised philosophy and brought it to its highest peak. It also tells how the thinker viewed and studied philosophy as a science. That is, according to Ibn Sina, he believed that philosophy first considers being, and then studies the objects generated by being. The Thinker defines the essence as «Wujud». And it proves that the necessary cause of Wujud is God. In the philosophical teachings of Ibn Sina, God is defined by the word “Haq”. The thinker does not consider the relationship between God and nature as a relationship between the creator and the created, but views them as an interacting cause-and-effect relationship.

Along with this, the article covers issues that, according to the thinker, are the main issues of philosophy. This is the problem of man, the essence, being, physical and spiritual development of man. This article also outlines issues such as space, time, soul, body and issues of the general theory of knowledge. The thinker solved this problem on the basis of intelligence and practice. In practice, relying on what exists in objects of the external world, he deduces natural patterns from them. Experimental, sensory knowledge, according to Ibn Sina, is the first stage of knowledge of nature. At the same time, the philosopher deeply and comprehensively explored the role and power of the senses in the process of cognition.

Key words: Falsafa; wujud; being; possibly existing being; necessary existing being; essence; causality; space; time; body; cognition.

References

Bogoutdinova A. Kniga znaniya (Perevod). Antologiya mysli. [Book of knowledge. Anthology of thoughts], (Moskva, Eksmo-press, 1999, P. 572). [in Russian].

Boltaev M.N. Abu Ali Ibn Sina. Velikii myslitel' srednevekovogo vostoka [Abu Ali Ibn Sina. Great thinker of the medieval East]. (Moskva, Sampo, 2002, P.401). [in Russian].

Dinorshoev M. Kompendium filosofii Ibn Siny [Compendium of Ibn Sina's philosophy]. (Dushanbe, Donish, 2010, P. 343). [in Russian].

Dinorshoeva M., Raxmatullaeva N., Mardonova T. Ukazaniya I nastavleniya (Perevod). Antologiya mysli. [Directions and instructions. Anthology of thoughts]. (Moskva, Eksmo-press, 1999, P. 572). [in Russian].

Dzhonboboev S. Epistemologiya Ibn Siny: o dvizhenii mysli ot illuzii k istine [Epistemology of Ibn Sina: on the movement of thought from illusion to truth]. (Bishkek, OKNGN Universitet Sentral'noi Azii, 2020, P.204). [in Russian].

Dzhonboboev S. *Filosofiya prirody Abu Ali Ibn Siny: analiz konsepsii dvijeniya, prostranstva i vremeni* [Philosophy of nature by Abu Ali Ibn Sina: Analysis of the concept of movement, space and time], (OKNGN Universitet Sentral'noi Azii, 2023, P.38). [in Russian].

Efremova N.V. *Atributy Boga согласно fal'safe*. [Attributes of God according to fal'safa] // *Ezhedodnik islamskoi filosofii* №2. (Moskva, 2011, P. 479). [in Russian].

Efremova N.V. *O nekotoryh aspektah avissenovskoi epistimologii* [On some aspects Avicenna's epistimology]. (Moskva, Nauka-Vostochnaya literatura, 2013, P.363). [in Russian].

Grigoryan S.N. *Iz istorii filosofii Srednei Azii i Irana VII-XII vv.* [From the history of philosophy of Central Asia and Iran VII-XII centuries]. (Moskva, publishing house of USSR Academy of science, 1960, P.332). [in Russian].

Grigoryan S.N., Sagadeev S.N. *Izbrannye proizvedeniya myslitelei stran blizhnego i srednego Vostoka IX-XIV vv* [Selected works of thinkers of the countries of the near and Middle East of the IX-XIV centuries]. (Moskva, publishing house of socio-economic literature, 1961, P.662). [in Russian].

Ibn Sina. *Izbrannye filosofskie proizvedeniya* [Selected philosophical works]. (Moskva, Nauka, 1980, P. 554). [in Russian].

Ibragim T.K., Efremova N.V. *Musul'manskaya religioznaya filosofiya fal'safa* [Muslim religious philosophy of fal'safa]. (Kazan, Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta, 2014, P.236). [in Russian].

Knysh A.D. *Bor'ba idei v srednevekovom islama: teologiya i filosofiya* [The struggle of ideas in medieval Islam: theology and philosophy]. (Moskva, Ishrak, *ezhegodnik islamskoi filosofii* №2, Vostochnaya literatura RAN, 2011, P.520). [in Russian].

Sagadeev A.V. *Ibn Sina (Avicenna)* [Ibn Sina (Avicenna)]. (Moskva, Mysl', 1980, P. 89). [in Russian].

Sagadeev A.V. *Vostochnyi peripatetizm*. [Eastern peripatetism], (Moskva, Izdatel'stvo dom Mardzhani, 2009, P. 460). [in Russian].

Seiid Husein Nasr. *Filosofy islama: Avicenna (Ibn Sina), As-Suhravardi, Ibn Arabi* [Philosophers of Islam: Avicenna (Ibn Sina), As-Suhrawardi, Ibn Arabi], (Moskva, Yazyki slavyanskoi kul'tury, 2014, P.150). [in Russian].

Shangaraev R.R. *Musul'manskaya religioznaya filosofiya* [Muslim religious philosophy]. (Kazan', ID «MeDDok», 2020, P. 205). [in Russian].

Shidfar B.Ya *Ibn Sina* [Ibn Sina]. (Moskva, 1981, P.108). [in Russian].

Xromova A. *Kniga o dushe (Perevod). Antologiya mysli* [Book about the soul. Anthology of thoughts]. (Moskva, Eksmo-press, 1999, P. 572). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет

Жақан Мадина Қаирболатқызы – Философия кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, 010008, Астана, Қазақстан

Иманжүсіп Раушан Нұрханқызы – Философия ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, 010008, Астана, Қазақстан

Zhakan Madina Kairbolatkyzy – Ph.D student, Department of philosophy, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2, K. Satpaev str., 010008, Astana, Kazakhstan.

Imanzhusip Raushan Nurhankyzy – Doctor of philosophical science, professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2, K. Satpaev str., 010008, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 02.41

Article type: scientific article

<https://orcid.org/0000-0002-2572-3892>

<https://orcid.org/0000-0003-4149-381X>

Audience of traditional art in Kazakh steppe

Aidos Makulbekov^{1*}, Gulzada Abdaliev²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Kyrgyz State University named after I. Arabaev, Bishkek, Kyrgyzstan

(E-mail: ^{1*}aidossozak@mail.ru, ²gulzadaabdalieva@gmail.com).

Abstract. This article considers the evolution of the stage art audience formation in the traditional society of the Kazakh steppe civilization, linking it to the ancient historical, cultural, and ritual processes of our people, as well as to the very origin of the earliest form of stage art. We regard the future improvement of the artistic culture of today's spectator on the assumption that cultural and spiritual continuity between different generations of spectators of the Kazakh steppe will not be broken. Consequently, it becomes obvious that this position is a trend characteristic of the world history of art.

For example, folk art activities in other countries are based on the traditional entertainment of the gathered audience. In general, the origin of art is closely intertwined with folk art. They are inextricably related and cannot develop without each other. This phenomenon is confirmed by numerous facts from the history of world theater. There is every reason to come to a scientific conclusion that this position is applicable to the formation of artistic public. We can say that various kinds of entertaining folk games and festive performances, originating in real scenes of nomadic life of the Kazakh people, developed on the basis of national customs and were the initial stage of formation of spectators and listeners of arts and crafts of the traditional Kazakh civilization. Examining the rich cultural history of the steppe, we believe that the study of the audience of the performing arts in the traditional Kazakh society is of great scientific theoretical and practical importance.

This issue is still in the category of topics not considered in the framework of scientific research of the national culture philosophy. It is known from history that centuries-old cultural heritage of the steppe region and Kazakh people has a diverse and rich content, along with its own unique style. It is culture that plays a huge role in the vitality of any nation. If we consider the identification of a nation through the prism of its contribution to the development of mankind, then national art is just that distinctive feature that helps defining the nation. Thus, the Kazakh people have made a significant spiritual contribution to world culture through their national art.

Key words: Audience; traditional arts; national culture; aitys; social phenomenon; kuy; theater; culture; performance; Kazakh steppe.

Received 26.10.2023. Revised 20.11.2023. Accepted 01.03. 2024. Available online 29.03.2024.

For citation:

Makulbekov A.T., Abdaliev G.K. Audience of traditional art in Kazakh steppe // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 146. – No. 1. – p. 335-353. DOI:

Для цитирования:

Макулбеков А.Т., Абдалиева Г.К. Аудитория традиционного искусства в казахской степии // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 146. – №. 1. – С. 335-353. DOI:

Introduction

Musical-instrumental art was special form of art that united the audience of performing arts in Kazakh steppe. In the studies where musical-instrumental art was considered: «Kazakh people in nomadic life created various musical instruments to express their rich feeling and love for nature, and through that they communicated with nature» (Beihai, 2015: 404), – these arguments are probably proof of this. Therefore, it is clear that invaluable cultural heritage of Kazakh people was the art of musical and instrumental singing, an early and widespread form of national stage art.

It is known that audience had the first original system of cultural Universum in the traditional society of the civilization of the Kazakh Steppe, which was unique to the ancient Kazakh people of melodic and performing art. It is clear that they are melodic ritual poems of Kazakh nation. Speaking about this, M. Auezov said: «the group of ritual poems in Kazakh is divided into four types. The first – poems on animal husbandry, the second – religious, ritual Poems, the third – wedding ritual Poems, the fourth-sadness-grief poems». The main idea of our scientific research is the conditionality of the presence of its own audience-audience in all this. In other words, there is a scientific reason to believe that, firstly, all Kazakh ritual poems are of melodic and musical nature, secondly, they are both individual and group in the form of performance, and thirdly, they are pronounced in front of square community within the framework of the law of natural traditions. For example, «all the songs on the peasantry are produced by the country of Labor itself ... «I don't know» (Auezov, 1948: 37) – such thoughts are guarantee of that. From a scientific point of view, Kazakh traditional poems are cultural-philosophical episteme with its own object, subject, and social situation.

Research materials and methods

The theoretical basis of the article is derived from foreign and domestic fundamental studies published in the field of cultural-ontological, cultural-cognitive, epistemological, cultural-axiological, socio-cultural, structural, cultural-theoretical, and methodological directions related to the sphere of culture and cultural studies. In the course of the research, we divided the audience of traditional art of the Kazakh steppe into several groups. In addition, relying on interdisciplinary research, we used various methodological methods, such as: actualization and conceptualization, review of analytical sources, retrospective method (to study the history of formation of the audience of traditional art in the Kazakh steppe), system analysis and universalization, historical and logical analysis, etc.

Discussion and results

«It is known from musical culture history of our nation that one of sources of the formation of the art audience and listener's audience in Kazakh steppe is Kazakh aitys art. However, it can be seen that historical chronological system of the formation of aitys art in Kazakh steppe is still not defined. At the same time, it is difficult to say at what time

aitys appeared. In Kazakh folklore, the genre of aitys existed since ancient times. Since it is genre loved by people and widely used by many, this genre was spread widely even after October Revolution and in Soviet Kazakhstan. In the Encyclopedia of History of Kazakhstan was said: «However, it can be said that customs of life, such as zhar zhar, badyk koshiru, aitys between the dead and the alive, originated from early times, spread from mouth to mouth, and became a spiritual treasure of the country» (Kazakhstan tarikhy. Encyclopedia, 2019: 78). If we refer to the written data, it means that «Aitys is a syncretic genre, to say more concretely, it started from folk songs and later became aitys of akyns, according to M. Zharmukhameduly: «It is said that the first folk songs – «Zhar-zhar» and «Badik» – went through various stages of development and reached perfection». His first samples consisted of common memorized poems, but later, the character of improvisational reciting was predominant.

According to historical data, M. Auezov defined the concept of aitys as: the name «Aitys» is used in the sense of speech contest, arguing, discussing, or competing, criticizing, «Aitys is a genre of poetry that has long been established in oral literature, word contest, zhyr contest with improvised words in front of people»– such definition was given in cultural encyclopedic, literary scholar M. Zharmukhameduly gave the definition: «Aitys is a poetic speech contest of two opponents based on arguments, motives, an art competition». M. Auezov: «Aitys of akyns, aitys with poetry. In fact, it is used in poetry competitions and art competitions. ...It is sung with poetry, or with a special song of each akyn: accompanied by kobyz, dombra, harmonium» and this clearly shows that «aitys word is a very lively, very flamable and valuable word in Kazakh antiquity» (Auezov, 1985: 155) In addition, it is said that the art of Aitys gained a wide field and developed with great momentum since the second half of the 19th century in Kazakh steppes. One thing to note at this point is that there is an opinion that the aitys of earlier historical periods (X-XIII centuries) did not reached us, and the reasons for this are unknown (Zharmukhameduly, 2001: 12).

This point of view indicates that aitys is a performing art of both melodious and music in Kazakh steppe. If we try to analyze these historical and cultural data, we will make sure that aitys is a unique branch of the oral art of Kazakh people in the form of music and poetry. At this point, we believe that there is a reason to make conclusions about social nature of Kazakh aitys art, its cultural-social nature, performance-auditory, stage performance-theatrical structure, which is convenient for our scientific research.

First of all, if we talk about the art of aitys as a social phenomenon, there are convincing views on it. For example, in the encyclopedic materials: «The art of aitys can be called a social institute. Because the aitys has a special influence on the solution of social problems in the society. It also gradually gets rid of its former...certain traditional performance requirements and rises to the level of depicting scenes of political, social and public life in the dynamics of the development of the art of aitys».

At the same time, in determining the priori social nature of aitys, it should be possible to pay attention to the scientific concepts around central problem what is sociality in the theory of general knowledge in science? The main task here is to understand what kind of sociality we are talking about in the context of philosophical analysis of knowledge. In

other words, clarifying general understanding of the sociality of aitys-knowledge means clarifying the relation of aitys knowledge to sociality and the relation of potentiality to aitys knowledge. At this point, we make sure that our idea corresponds to the following two typologies of the socialization of knowledge. The first is «internal sociality» of speech – it is an educational cognition, a property inherent in the cognitive activity of a person. Transmission and absorption of knowledge through forms of action and communication. The ability to express one's own individuality and identity by mastering, assimilating knowledge and depicting its structure. It can be said that the ability of the subject to think and express social and cultural practical acts. N. Mynzhan said: «The content of poets' speech is diverse, it includes: traditional aitys, love lyrics, exaggeration and rumbles of opposition alternately compete..., such as playful jokes, mysterious poems, balyk poems, ata poems, tau poems, kara poems, kaiym poems, all types of poems are sung» (Mynzhan, 1994: 355), – this point of view probably indicates the differences in the nature of the internal sociality of the aitys. If so, it is clear that Kazakh art has not lost its national inner worldview and basis of understanding in its internal social nature and creativity, internal spiritual search. It is true that there are many stable conditions of the worldview that determine the peculiarity of epic-romantic poetics and rhythm of creative consciousness, system of image creation, principles of perception, sorting and summarizing.

The second, «external sociality», means the manifestation of the spatio – temporal nature of knowledge as a phenomenon dependent on the state of the social system (speed, breadth, depth, openness, closure). The social system forms requirement for knowledge and criteria regarding its suitability in the art of shooting. The subject of perception uses images and analogies corresponding to the society in which he lives and takes into account religious, ideological and moral principles. An example of this is the history of the formation of the educational system of aitys in different eras of Kazakh society, the hierarchy of norms and positions in it. For example, there is no dispute that the features of a decent, flexible and favorable language, implemented by Masters of aitys, served as a fundamental basis for the further development of performance art in Kazakh steppe. The principles and moral norms of Masters of word, formed in the steppe, were described in their aspirations for the search for national style.

Aitys of akyns is born and performed in public, in front of listeners and critics. All akyns' aitys is performed in front of the people at entertainments, large gatherings, and big parties. «It is the stage where poet-improvisers and improvisers-zhyraus perform at the front of many people» – this is a natural phenomenon that can be observed in the field of any social group, that is, in the framework of certain audience. It is said that there is another classic saying: «The judge of the winner or loser of aitys is usually the people gathered for admiring» (Kazakhstan tarikhy. Encyclopedia, 2019: 79). The judges were people or their respected elders and listeners who gave their evaluations»– were in the scientific study: «The people and the representatives of masses, who detailed discussed the words of two akyns and judge them honestly in public competition» (Zharmukhameduly, 2011: 13).

The third point is that the art of aitys is apriorically cultural, and its audience is its own socio-cultural phenomenon. For example, it can be found in encyclopedic materials: «the

art of Aitys is an aesthetic work ...it can be said. Because, apart from its aesthetic nature characteristic of art, Aitys had a special influence on solving social problems in society» (Kazakhstan tarikhy. Encyclopedia, 2019: 848), – we would say that the records confirm it. As well as, the fact that it is the people who evaluate and support aitys, and who criticizes it, probably testifies the socio-cultural nature and status of the listener-spectator audience of this art. If so, «Many people judge akyns during aitys» (Mynzhan, 1994: 355) – and «Honestly, if there was no public that applauded the aitys akyns and were excited about their performance, it would be impossible for the poetic aitys to have a special place in the cultural and spiritual life of the ethnic group as a special discursive oratory» (Kazakhstan tarikhy. Encyclopedia, 2019: 848) – attitude is probably guarantee of that. However, one thing that should be mentioned at this point is the position of justice in the value dimension of Kazakh community. When judging fairly Kazakh firmly adheres to the cultural principle «Soz tapkanga kolka zhok», «Ataly sozge arsyz talasady». At the same time, about the art of aitys: «The competing akyns attack and clash with their wit and artistry, and by their confrontations, they interest and tempt their listeners to various degrees and put them in various states of phenomena» (Auezov, 1948: 229) – based on such characteristic features, it is possible to come to the conclusion that Kazakh traditional aitys is a unique art that can define cultural identity of its audience.

Further, in the fourth place, we see that there is reason to believe that Kazakh art of aitys was one of the first forms of stage art in Kazakh steppe. This idea is based on the opinion of M. Zharmukhameduly «It is true, in the country where written literary traditions and theatrical art were not born, aitys had a special nature of entertainment, where general public gathered and listened to it and received aesthetic pleasure (Zharmukhameduly, 2001: 4) – with an allusive approach to the stage performance, «Aitys was like a theater where our people enjoyed various games and festivals and traditional dances» (Kazak madenieti. Encyclopedialyk anyktamalyk, 2005: 25) – the fact was confirmed by the data. As well as, in the conclusion by M. Auezov's about akyns'aitys: «...for listeners, it always has a very intense theatrical and dramatic effect, it turns it into an art form», he said, «Actually, on the basis of the akyns' aitys, there are many signs of Kazakh folk theater art in the content of different genres, in the tradition of its use. There is a clear and accurate seed of people's theatre» (Auezov, 1948: 229) – and N. Mynzhan: «Aitys is a wonderful tradition of the Kazakh people's poetic art and serves as a school for training poets, akyns'aitys, and on the one hand, it serves as a national theater» (Mynzhan, 1994: 355) – is probably based on his opinion. At the same time, some thoughts can be said about the reception and reaction of the audience:

– it is possible to recognize cultural activity of aitys audience based on the position that both audience and judge of the aitys art are the people themselves. To it, «the attention of the public watching aitys is drawn to the witty speech of the, their attention to the answers given by the akyns' aitys, and they give enthusiastic applause to the artists».

– it can be said that aitys word, melodious songs, musical rhythms keep the emotional state of the listening audience at a high level and increase cultural cognitive level of the audience. Aitys «will also provoke the excitement of the spectators. This is a guarantee of

the view that both parties who are arguing, and the third party watching aitys, will be in the embrace of the wave of sounds that rises and falls».

– «akyns' aitys is who have a very high poetic intuition and knowledge, who are recognized as masters of the art of aitys, recognized and appreciated by people» and «The winner or loser of the aitys is often judged as spectators who gathered to admire».

– we can see the harmony of musical intonation nature and aesthetic taste of the listener's audience and we have to recognize it. Fifthly, the presence of three subjects in Aitys art: performer, listener and judge, acknowledges the discursive natural feature of Aitys art (Mynzhan, 1994: 355).

Now we would like to dwell on the socio-cultural and audience nature of Kazakh traditional instrumental music, including the art of kuy. «Kuy is an ancient genre of Kazakh instrumental music.... The legend of Kuy dates back to the Hun era. It is mainly divided into dombra kuy and kobyz kuy. ... Kuy became a separate genre in the XIVth century» (Kazakh oneri: Encyclopedia, 2002: 302) – such description was given in the encyclopedic material. Researcher of Kazakh art of kuy A. Seydimbek notes: «The branching of song and kuy genres as a musical sense (means) in Kazakh steppe was formed long before Kazakh nation took Kazakh ethnonym and appeared on the stage of history» – and it states: «even the author's kuy that reached today, cover the time period of more than thousand years» (Seydimbek, 2010: 9).

From this written monument we:

– we make sure that kyui art is an ethnic instrumental performance art genre characteristic to Kazakh nation since ancient Hun era.

– we understand that the art of kuy is a characteristic of Kazakh nation (we use this concept as an ethno-structural characteristic of Kazakh), that is, that the art of kuy is an ontological sign that represents Kazakh as Kazakh.

– we can observe the process of classification of kuy according to instrumental types: dombra kuy and kobyz kuy.

At the same time, «Korkyt (IX century), Ketbuga (XII-X centuries), Sary Saltyk (XIII-XIV centuries), Asan kaigy (XV century), Kaztugan (XV century) such historical personalities were only Kazakh people that were able to convey musical heritage of individuals to this day. ...Because Kazakhs were the immediate heirs of the wonderful culture of the Great Steppe nomads (only Kazakhs share a border with Turkic-speaking people around them) and they managed to preserve the legacy of that great culture until today. ... Music researchers are currently registered about 5,000 kuys and 5,000 songs of Kazakh heritage». Kazakhs are the only people who have managed to convey the musical heritage of such historical figures as asankai (XV century), Kaztugan (XV century) to this day. ... After all, it was the Kazakhs who became the heir to the amazing culture of the nomads of the Great Steppe, hardened over thousands of years (only the Kazakhs border with the common Turkic-speaking peoples around them), and they managed to bring the foundation of this great culture to the present day. ... Music researchers today register about 5 thousand Kazakh Kyui and about 5 thousand song heritage» (Seydimbek, 2010: 9-14) – were in written monuments. Also, «Kuy is a musical genre, an instrumental play of Kazakh people. Dombra, kobyz, and

flutes were played. ... Kyui is a name characteristic of the instrumental music of the Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek people» (Kazak madenieti. Encyclopedialyk anyktamalyk, 2005: 223) – was given such definition. From this point we see the reason to recognize that the art of kyui belongs to the type of author's creativity, that it is recognized in the content of instrumental plays, and that kuy is an instrumental musical genre of Turkic-speaking people.

At the same time, the content of «Kazakh national kuy» is based on legends and historical events («Aksak kulan – Zhoshikhan», «Amir Aksak», «Iskander», etc.) and developed mostly in a programmatic form. The people's struggle against oppression and injustice, the noble dream and feeling of joy longing for a free life were expressed with deep excitement in them (Kazakh oneri: Encyclopedia, 2002: 302).

– in the classical approach, the creator and the listener of kuy art are defined as the natural essence of society. It can be recognized that priori law is also related to kuy art, just as the art of aitys ceases to be art without its listener and audience. For example, Su Beihai: «Before playing a certain kuy, dombra-kuy players briefly narrate legends related to that kuy, sometimes they briefly cut a part of the kuy and draw the attention of public to the kuy» or Kobyz kuy (specifically the kuy «Mungly Kyz») keeping in mind its social nature, «Kuy – melody fills the listener with an incomparable feeling of pity and love for the soul-wounded fine girl» (Beihai, 2015: 412-413) – such thoughts were proof of it.

Analyzing the ancient Kazakh art, A. Seydimbek recognized that one of the forms of art that was widespread and a great spiritual support in the Kazakh people before Great October Revolution was the art of kuy, «it was said that an inseparable companion of the inhabitants of the great steppe from birth to death...song – kuy» (Seydimbek, 1981: 115). And the outstanding researcher of Kazakh music art of the 20th century K. Zhubanov in his article published in 1936, wrote: «...We should consider kuy as example of most highly developed form of Kazakh music» (Zhubanov, 1959: 115) and M. Auezov said: «The cold melody of the flute, konyr kuy of the kobyz, and the many kuy s wrapped in not only two-stringed, but also three-stringed for the deliberate kuy of the dombra, played by dense population of Kazakh country in all of Central, East Kazakhstan, Altai, Alatau, and Syr regions, are a significant product for history» (Auezov, 1962: 60). In the written monument on the origin of Kuy art was said by K. Zhubanov: «The word «kuy» from the mouth of people living in the countryside is a name characteristic of instrumental music, its roots are known since the fourteenth century.» (Seydimbek, 1981: 146). «From the point of view of kyui being a kind of music genre, the earliest information about it can be found in books written in the 19th century» (Zhubanov, 1959: 116), – it can be seen that he said based on his point of view. «... Kuy has a significant place in the culture and lifestyle of Kazakh people. An example of it is a thousand numbers. For example, Kazakh kuy according to causes of birth are «arnau kuy», «syi kuy», «tilek kuy», «khabarshy kuy», «estirtu kuy», «baseke kuy», «emeurin kuy», «kulak kuy», «elikteu kuy» and there is a tradition to differ them (Seydimbek, 2010: 75), – so writes A. Seydimbek.

At the same time, A. Seydimbek: «It is necessary to slowly study the continuity of music – kuy... with the life history of people, that it is the goddess of beauty that rose from the existence of that people» (Seydimbek, 1981: 146), – coming to the conclusion, he said: «at the

same time, it impresses with its authenticity, which is completely intertwined with socio-historical life» (Seydimbek, 2010:10).

Therefore, there is a reason to conclude that the art of Kazakh kuy, like other arts of our nation, was connected with all aspects of social life, and was able to depict every period of Kazakh history as clearly as possible, more precisely, socio-cultural lifestyle, worldview, personality patterns, beliefs, and emotions of Kazakh country were reflected in the language of kuy. When speaking on musical culture of middle ages of Kazakh people, first of all, it should be noted that Kazakhs are the only people who have preserved Korkyt ata's kuy (VIII-IX centuries), who was recognized as a famous kobyz player of entire Turkic people when considering musical heritage that survived from that time to the present (Seydimbek, 2010: 39). The place and problems of organization of traditional art in the era of Korkyt Ata in Kazakh steppe can be glanced over. If we listen to the written data, it was said: «The great thinker, philosopher Zhyrau-kuyshi Korkyt Ata lived in Syr in the VIII century. He was the vizier of three khagans: Inal, Kolerkin, Kanglykozha, that ruled in the Altai, Irtysh, Zhetisu regions... he issued laws and decrees on the issues of big meals, how to hold big weddings, etc.

C. Beihai wrote: «Famous Kazakh musician named Korkyt lived in the XIII-XIXth centuries, when Oguz Khagan ruled from Kipchak tribe» (Beihai, 2015: 411). It was written in encyclopedia materials: Kobyz kuy originated from Korkyt Ata. It was Ikhlas who brought his works to us (Kazak madenieti. Encyclopedialyk anyktamalyk, 2005: 323). And A. Seydimbek wrote: «To this day, more than ten kyuis of Korkyt were reached, they were notated, recorded in discs, and took a firm place in the repertoire of kobyz players. ... It is necessary to consider that the most significant reason for the development of Korkyt kuy's to this day is the widespread use of kyui tradition in Kazakh steppe. This is a clear evidence of the fact that the art of kuy has continued without interruption in the centuries since Korkyt era. Ketbuga (XII-XIII centuries), Sypyra Zhyrau (XIV century), Asan Kaigy (XV century), Kaztugan (XV century), Koylybai Baksy (XVI century), Markaska Zhyrau (XVII century), Baizhigit (XVII century), Abylay Khan (XVII century), Kurmangazy (XIX century), Dina (XX century) were great musicians, and kyuis produced by them are rich musical treasures, it is the truth that is seen and heard» (Seydimbek, 2010: 39). It is known that such an instrumental musical tradition was widely reflected in the written historical, scientific and literary records of Turkic-speaking peoples of the Middle Ages. At the same time, it is known that Al-Farabi (IX-X centuries) was a talented musician of his era. His world-renowned work as a composer was called «Musikanyyn ulken kitaby». At the same time the following works can be mentioned: Ibn Sina's (980-1037) «Aiygu kitaby», «Arylu kitaby», Al Khorezmi's (787-850) «Key of Sciences», M. Kashkari (XI century) «Diuani lurat-it-turk», J. Balasagun's (XI century) «Blessed shaft», Abdulkadir ibn Ghaibi Maragi's (XI-XV centuries) «Musika gylmyndagy әуендер zhinagy», Akhmadi's (XV century) «Musikalyk aspaptar aitysy», Daruishi Ali's (XVII century) «Musikalyk traktaty». In these spiritual relics, it can be observed that scientific socio-cultural systematic knowledge regarding the place in society and social significance of musical culture characteristic to Turkic peoples, as well as the aesthetic possibilities, were established.

In the same way, it can be seen that the original Kazakh instrumental performance art, performed in public, was recognized and scientifically proven to be a great socio-cultural

phenomenon. If we listen to A. Seydimbek: «is a akyn, is a singer or is a kuy player, when the public listens to his art, it was a long-established tradition among Kazakhs to find the kobyzy under his shoulder and the dombra on his hands». (Seydimbek, 2010: 41). With this idea, the art of kuy has its own audience, «that is, for a qualified Kazakh listener, kuy is not only a melody, but first of all, it is a provider of information about the phenomena of life» – (Seydimbek, 2010: 78) these lines prove them further.

Now we consider it appropriate to dwell on the problem of the listener-spectator audience of performing arts in Kazakh steppe of the XVIII-XIXth centuries. After all, it is known that the originality of the art of this period, first of all, during this period, the art of performing Kazakh music broke out of its Turkic limits and defined its individuality. Secondly, it is recognized that the XIXth century was especially important for Kazakh performing music. A. Seydimbek said: The most abundant and meaningful music of this period played a crucial role in establishing general aesthetic culture's originality. At the same time, it can be seen that social audience character of Kazakh instrumental performance art of this historical period is preserved. The outlook written in this data proves it: «The democratic quality of Kazakh music, which is played in the middle of both the khan and the working people finds its expression in a certain gathering, as well as genealogical character of each recorded kuy, juxtaposed with the life of the country...».

The writings of I. Georgi and I. Andreyev are worth mentioning among information about Kazakh instrumental musical performance culture from the XVIII century. For example, I. Georgi described in his writings that life in Kazakh steppe is so connected with the art of performing music, that the field without accompanying music is even non-existent, while I. Andreyev (1743-1801), an engineer of the Russian king, collected ethnographic historical data of Semey, Ust-Kamenogorsk, Buktyrma, and Ombi regions, and it was documented that kobyzy and sybyzgy instruments are used more in the life of Middle Zhuz Kazakhs, as well as the improvising character of music-kuy is predominant.

We believe that it is scientifically important to consider the development of socio-cultural nature and audience nature of kuy art in the Kazakh steppe in the XIXth century. It is worth mentioning that one of the features and development of the kuy genre in this historical period is its new dynamism, the personification of the power tradition and the growth of its social and cultural status. At the same time, we agree with attitude of domestic researchers: «In the cultural identity of the people, in addition to the widespread development of music and kuy genres, solo singing and performance of individual instruments (music) in the concert form increased to a high level of artistry and skill». Secondly, if we talk about the issue from the point of view of the listener audience of kuy art, we can see the process of growth of the listener's public and the status of the art audience. The listener's aesthetic and music perception abilities and attitudes are formed in innovative ways, thereby increasing the appreciation of artistic fields, their status is raised, the performer's happiness, we can say that zhyraus, akyns, musicians, kuy players, sal, seri moved to the stage of professional (author's) institute (Kazakh onerinin tarihy, 2019: 130). Therefore, it is known that the XIX century has a renaissance meaning and is called the «golden age» in the history of national culture. In this era, music was formed and developed in the traditional oral form in the Kazakh land.

For example, along with epic art, indefatigable Western songs, kuys, deep-breathing songs, kuys, heart-warming Zhetysu songs, kuys took widely place in these stylistic directions. Music and kuy schools of West, Arka, East, Zhetysu further enriched Kazakh music with their regional characteristics. It is known that these creative and performing features form the core of the music of unique nation and are recognized by prominent representatives (Kazakh onerinin tarihy, 2019: 131).

A characteristic feature of Kazakh performing art of historical period under consideration is « ... professional composers performed their own works with great skill in the country, presented one of the most wonderful works of art, ... the thematic side of music includes a wide range of perspectives: love, miss and dreams, the abyss of sadness and grief, natural phenomena, love homeland was expressed with great skill», and we agree with such opinion: in the works of folk composers, the most important problem of society – the problems of the nation – was addressed at a large political and social level (the fate of people, freedom, contradictions of life, inequality, loneliness and poverty and other motives). This probably describes «internal» and «external» social nature of instrumental performance art in Kazakh steppe of the XIX century. According to academician A Zhubanov this conclusion is proof «the composers of the XIX century... pay more attention to the fundamental problems of their time, the most important social phenomena ...» (Zhubanov, 1942: 21). Therefore, we can see the nature of Kazakh performance art, which, regardless of the century, acquires a socio-cultural character from its original origin and performance aspect, and is directed to its listener-spectator audience.

It is known from history that one of the most fundamental and complex branches of national performance art in Kazakh steppe is the art of instrumental melody. It mainly includes dombra, kobyz, and syrnai, which are very voluminous art forms in terms of form and composition. It gets true: The melody is rich in national color, concrete and attractive, clear from the point of view of imagery, there is also a lot of core of the professional symphony genre. The melodic-form structure of the kuy, the rhythmic-arrangement methods are numerous. It can be seen that kuys are divided into topics such as historical, lyrical, legendary kuys, sad kuys, arnau, tolgau, depending on their content and character. Having agreed with this view: «The most common type of kuys among the people are dombra kuys. We consider it appropriate to dwell on socio-cultural and audience nature of this performing art. Based on the thesis that «Kuy is the secret of the inner world of the person», these words are truth: «the deep inner world of Kazakh kuy has deeply responded to the spiritual needs of people at every stage of the nation's history and has become its own slogan... For hundreds of years, various social and political changes took place in Kazakh steppe, wise ancestors, brave mothers, priests, famous khans, intelligent judges passed away, but the people's soulmate were music and kuys, their strength, faith, and spiritual support.

For example, it is possible to mention aitys kuys in the ways of historical development of kuy culture. According to folklorist-scientist K.Sydykuly, this type of art, which is widespread in the Mangistau region, consists of creating kuy immediately improvised, participating in art contests and competition. As a concrete fact, he cites that the musician Uskenbay had a fight with Turkmen dutarian Kulbay. Scientist concluded: kuy competition,

competition of art and kuy is a trend of improvisational tradition of folk composers from early times. This attitude guarantees it: «a number of classically produced kuys in the aforementioned stylistic directions is great (Kazakh onerinin tarihy, 2019: 135).

There is a lot of sympathetic information about Kazakh music in publications in the second half of the XIX century and the beginning of the XX century. They were in «Turkistan ualayatyny gazetini» (Tashkent, 1870-1872), «Dala ualayatyny newspapers» (Omby, 1888-1893), «Kazakh gazity» (Troitsk, 1907), «Kazakhstan» (Orda, 1911-1915), «Eshim dalasy» (Kyzylzhar, 1913) and «Kazakh» (Orynbor, 1913-1918) often contain the materials of qualified people related to Kazakh musical culture.

Based on the above-mentioned points of view, we will make sure of socio-cultural nature, the legality of the work of performance art in the process of understanding socio-historical nature of Kazakh kuy art. According to A. Seydimbek, the idea that follows socio-cultural nature of the Kazakh music art is that the instrumental music art is not only connected with the beliefs of the Uly Dala nomads, but at the same time, it is also possible to understand that the tradition of singing together and playing kuy is characteristic of their daily life. Based on historical records of the years 135-86 B.C., it is noted that the thoughts related to the social nature of this art of music are also common to the Turkic peoples.

At the same time, it is not difficult to see that kuy art belongs to the art form that has its audience. A. Seydimbek wrote: «There are very important historical and ethnographic data that among Eurasian nomads, kuy was involved since ancient times, and that it is connected with divine beliefs. During the time of the Khaganate, the Turkic peoples had a tradition of welcoming every morning with a new kyui. That is, if there were 365 days in a year, so many new kyuis appeared. These kuys, created throughout the year, were drawn on the great day of Ulys (March 22-23) at great feast, from which 9 kyuis were chosen to be passed down to generations (Seydimbek, 2010: 30).

At the same time, it is clear that the condition of kuy art should be justified scientifically and from the point of view of its audience. In A. Seydimbek's words, «in the end, this issue is the most relevant taste-demand in the course of researching the history of Kazakh music», it is true: «in this context, the actual goal of the study of the history of the art of kuy and the character of dignity is to provide scientific and systematic information about the origin and culture of the nation», it will be true: thereby contributing to the preservation of cultural and spiritual continuity in the memory of the present and future generations and the further development of musical culture.

Now we will take a step to consider the history of theater art in Kazakh steppe and its audience from the perspective of our research. At the same time, it is necessary to pay attention to ancient images of the theater art of Kazakh people. For example, it can be seen that the performance of baksy is a sign of stage performance, which belongs to the ritual of ancient beliefs of stage and spectator-auditory character in the genre of Kazakh music (Uly dalanyyn kone saryndary, 2019: 43).

We notice that the conceptual genesis of the concept of «baksy» is related to the semantics of the concept. «The terminological dictionary explains the etymology of the word «baksy» as originating from ancient Turkic word «bak», which means «to see», «to look». «Bak» is

an ancient Turkic word, in Kazakh it means «watching», «care for the sick» (healing), etc. definition is given in the words. At the same time, the theatrical nature of baksylyk: «Baksylyk includes the features of many arts: like the theater of one actor (mono-performance), dance, music, poetry, prose and performance (play, performance, vocal types). Thus, ritual and speech, music and dance form a syncretic structure of baksy games».

At the same time, there is a scientific point of view that recognizes the Kazakh art of aitys, which is the basis for the birth of Kazakh theater art, and is suitable for theatrical scenes. For example, Russian art scientist N. Lvov said: «The most interesting form of performance of akyns, close to the theater, was their creative competition between themselves, so-called «aitys» (from the verb «to say» – to talk), a kind of song dialogue, the participants of which tried to compete or surpass each other with specific images, sharp funny, beautiful song. There were undoubtedly elements of theatricality in aitys. According to L. Bogatenkova, who described the theatrical nature of this aitys art, it is indisputable that the elements of theatrical performances can be seen in the aitys art, and it is recognized that there were solemn theatrical scenes in Kazakh domestic ceremony and ritual songs, and that there were versions of the national theater in the folk-ritual songs and zhyrs of the Kazakh steppe (Bogatenkova, 1964: 3-6). We believe that it is reasonable to pay attention to this point of view from a scientific point of view.

At the same time, the views that were able to see theatrical attributes in Kazakh household traditions are also noticed. For example, the idea of considering Kazakh kudalasy, kyz uzatu, wedding party, sundet toi, besik toi, tusau keser, and other national holiday events in the context of theatrical performance is raised. Analyzing the abovementioned, we can conclude that, in general, all the events formed in connection with the traditions of our nation's life in Kazakh steppe formed the basis for the formation of national theater art and its rise to professional level. It is probably evidenced by the view that «Theatre is ... a national pride that has naturally entered into the life of the people, is growing and forming together with itself».

Scientific studies and encyclopedic materials testify that the attributes that were the basic basis for the formation of stage art, more precisely, theater art in Kazakh steppe, were reflected in theatrical entertainments of the first and second half of the XIX century and the beginning of the XX century (before the October Revolution of 1917) (Kazakhstan Gylymy: Encyclopedia, 2010: 361).

At the same time, first of all, there is a basis that international fairs organized annually in large trade centers in Kazakh steppe, on the one hand, had a great influence on socio-economic life of the pre-revolutionary Kazakh village, and on the other hand, on spiritual and cultural growth of Kazakh steppe in the first and second half of the XIX century.

More specifically, we consider it reasonable to mention that stage entertainment performances were shown at these fairs, there was a small theatrical art and it had a suitable periodic audience, which is related to the scope of our scientific research. Historical information about fairs: «The first trade centers in Kazakhstan that operate every year were established in 1833. There was a fair in the Bokei Horde attached to the St. Petersburg Palace. ...1900 There were 106 fairs in the field regions. Among the important fairs in Kazakhstan at that time were: Konstantin in Akmola (1827), Botov in Karkaraly district (Koyandy)

(1849), Tayinsha or Tayynshakol in Petropavl district of Akmola (1852), Oyil (1867), Temir in Ural region (1870), Peter in Atbasar (1872), Shar in Semipalatinsk region (1876), Aulieata in Syrdarya (1889), Karkara in Zhetisu region (1893) and others (KR OMM, 64-k.).

If we view at the historical data, for example, it is known that a fair was organized from May 25 to June 25 in 1848-1930 at the Koyandy station on the Karkaraly-Kyzylzhar road once a year, and it has a place in history under the name «Koyandy Fair». It is a historical fact that many household goods were brought to the fair from Russia and Central Asia and were sold (Kazakhstan history. Encyclopedia, 2019: 708) and taking into account that the fair was also a place for entertainment performances, we are sure that the stage art of Kazakh entertainers also found a place there. K. Kuanyshbayev (1893-1968), a popular wit with sharp words, performed a witty performance at the Koyandy fair and surprised the audience in written literature. It was written in L. Bogatenkova's small work that his fame spread throughout Kazakhstan (Bogatenkova, 1964: 9).

It was noted that K. Kuanyshbayev first showed his talent at fairs and art events in theater studies. Of course, this data showed the years 1922-24. In our opinion, that was the first and probably not the last of fair entertainment performances.

And according to the data of 1897, there were four large fairs in Zhetisu region, among them: Naryn-Sergiopol, Atbashi, Almaly and Karkara fairs, and among them Naryn-Sergiopol fair in Lepsi district was officially established in 1885. It was opened on May the 1st and was shown to have operated between May 1st and June 15th (KR OMM, 44-k.). The Karkara fair was officially established in 1893. It was documented that it was opened on March 29, and the working period was from May 15 to June 15, then it was changed to June 15 – August 15. (Orazov, 2016: 65). According to the encyclopedic data, by the end of the XIX century, trade relations with China through the Zhetisu region were on the path of rapid growth, and trade with China was carried out through the customs points of Zharkent, Bakti, Issykkol (Przewalski), Naryn and Khorgas. Based on the information, at Karkara fair in 1926 in the middle of July, It was said that the 10th anniversary of the Karkara (Alban) uprising was celebrated by the organization statesmen O. Zhandosov, Y. Koshkinov, A. Zhunisov, etc., and artists from the city of Kyzylorda showed their art at the fair (Kazakhstan tarihy. Encyclopedia, 2019: 611). To clarify this point, R. Orazov said that a total of about 30 artists, including A. Kashaubayev, I. Baizakov, K. Kuanyshbayev, S. Kozhamkulov, Ye. Omirzakov, K. Zhandarbekov, Z. Atabayeva, M. Dauletbayev and others performed at the fair (Orazov, 2016: 73).

Even if we look at the sources related to the entertainment performances and the audience at Karkara fair, we can make a clear argument. I. Baizakov's memory about this can be mentioned: «It was the third day after we arrived in Karkara. With the help of the head of fair, we nailed our playhouse out of boards, distributed our advertisement, and said that we would start the following day. ... Many people gathered there. Mostly there were songs, music, jokes liked by people. The surface of the theater house was open and surrounded by boards. People who couldn't fit inside looked outside from the top of the horse. The game took place in the afternoon. Amir's song in the evening raised the mood of the fair. When Amir raised his voice, raised it again, interrupted it, some of the spectators got excited and

raised it. ...The next morning, people started coming in crowds. ... More than two thousand people were Kazakhs» (Baizakov, 1983: 72-74). If we pay attention to another historical data, Tayynshikol fair draws attention to itself in 1892 in Ombi district. There is no doubt that that fair was also an entertainment show and had its own audience space based on the established tradition in the process of art exhibitions in the history of periodical fairs organized in shopping centers in Kazakh steppe.

Conclusion

The audience of entertainment performances at fairs can be compared to the following conclusions. First of all, it can be said that the audience of fair entertainment performances has acquired periodicity. Secondly, since the performances were held under the open sky, as I. Baizakov said, we will make sure that the number of spectators was from one thousand to two thousand. Thirdly, based on the fact that trade fairs have become international, we come to the conclusion that the art audience is made up of foreigners. Fourthly, the social composition of the audience is polyphonic, and according to historical data, it includes: employees, merchants, governors, administration-policemen, buyers, small traders, employees of the shopping center, ordinary farmers, residents of the address going to the fair, and many other social groups. It is clear that the representatives of the groups formed the audience. Fifthly, it is true that the folk performances at the fair have a tribal character, and the audience is also divided into tribes and races. Sixthly, based on the fact that in such fairs, in the practice of the art of aitys in its expressive form, there were kayim aitys, girl and boy aitys, it was determined that young girls and boys were also present, and we notice that the democratic position prevailed in the audience of Kazakh art. Seventhly, the creative activity of the audience was reflected, and the tradition of the audience expressing their critical and positive opinions at once was reflected.

It can be seen that the influence of Russian culture began in the second half of the XIX century on the emergence of national theater art when studying the history of Kazakh art. For example, there was an interest in the theater art among Kazakh intelligentsia in the XIX century, and the opening of Russian theaters in the Kazakh lands of the Russian Empire – Orynbor, Ural, Omsk, Petropavlovsk, Semey, and there were historical data on the arrival of nomadic Tatar troupes and the opening of Tatar amateur circles later after 1905-1907 (Lvov, 1961: 7).

And it was said: «...the first Russian theater in Kazakhstan was organized in Ural in 1860» (Kazakh theater tarihy, 2019: 37), – B. Kundakbaiuly noted: «... the opening of the city theater in Omby in 1865... » and «....in some parts of Kazakhstan, the work of Russian troupe revived and professional theaters began to be organized. On January 14, 1869, Orinbor City Russian Drama Theater opened its stage in Kazakhstan for the first time» (Kundakbayuly, 2006: 11-12). It should be noted that the first stage art was born in Semipalatinsk, which was organized in 1890 by the «Society of lovers of music and Dramatic art», «This is an organization that brought together about thirty permanent lovers and worked with a special charter» (Kundakbaev, 1981: 6).

One of the political and cultural factors that led to the emergence of stage art in Kazakh steppe, domestic researchers associate with arrival of Russian progressive-democratic intellectuals who were exiled after the revolution of 1905, and during those periods, the tours of mobile Tatar troupes began in Kazakhstan and they stopped for a long time in the cities of Kyzylzhar, Semey, Ural. It was said that it performed, that it was a stage model for local Kazakh youth, that the prominent Kazakh youth tried to create a national stage art, and it was said that the first performance in the Tatar language was staged in 1905 in the city of Orinbor (Kundakbayuly, 2006: 13-15).

In 1914-1915, he introduced to the stage of Russian theater in the city of Omby the art of music and kyui prepared by the organization of Kazakh youth with the help of Russian actors. According to B. Kundakbayuly, «a yurt was built on the stage and a small play called «Kim zhazykty» was performed.» (Kundakbayuly, 2006:15). There is a scientific basis for the fact that the above-mentioned art performances in the Kazakh land of that period were a pioneer in the formation of system of stable multi-level audiences of Kazakh professional art. The first performances in the Kazakh language, organized by the fans, were shown in Orynbor, Omby, Semey, Tashkent. (Lvov, 1961: 7).

Before the First World War, N. Lvov said that there was an increasing desire to stage amateur performances (plays) similar to Russian theaters (Orynbor, Ural, Semipalatinsk, Petropavlovsk) among Kazakh intellectuals (especially in the edge of cities), «The birth of Kazakh national drama dates back to the same years (1910-1916). At that time, the plays by Kulbai Togisov and Ishangali Mendykhanov appeared» (Lvov, 1957: 12).

At this point, we will witness the history of formation of the audience of Kazakh theaters. Our scientific conclusion in this regard is that, firstly, the performances have a specific location character and are held in certain buildings; secondly, we notice the relatively stable nature of audience of theater productions; thirdly, the dynamics of growth of cultural level of their audience is observed, it is observed that it consists of representatives of the intelligentsia, educated youth, small employees, officials; fourthly, another feature of audience of theater productions in the above-mentioned cities is their multi-ethnic character, based on research, it is said that it consists of Kazakh, Bashkir, Tatar youth; fifthly, it is clear that the majority of audience is made up of Kazakh youth who have pursued education from the countryside; sixthly, it can be seen that the period of transfer in audience of Kazakh art took place, and educated youth and intelligentsia laid basic foundation of the audience. The problem raised in this paragraph is formulated by us in this way.

Authors' contributions

Makulbekov Aidos Tolebekuly – forming an idea, formulating the purpose and objectives of the study, writing the text of the article, properly studying and resolving issues related to the reliability of the data, taking responsibility for all aspects of the work.

Abdalieva Gulzada Koshoevna – critical review of the article with comments of intellectual content, writing the text of the article, approval of the final version.

References

- Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962. – 428 б.
- Әуезов М. Айтыс өлеңдері, 1-т. – Алматы, – 1948. – 229 б.
- Байзақов И. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы. Т.2. Өлеңдер мен естеліктер. – 1983. – 192 б.
- Богатенкова Л. Мастера казахской сцены. – Алма-Ата: Издательство «Казахстан», 1964. – 238 с.
- Бәйхай С. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Алматы: Дәуір. 2015. – 530 б.
- Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001. – 293 б.
- Жұбанов А. Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1942. – 236 б.
- Жұбанов Қ. Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жөйлі // Жұлдыз, 1959, №2. – 115-121 б.
- Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 656 б.
- Қазақ өнері: Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, – 2002. – 800 б.
- Қазақстан ғылымы: Энциклопедия. / Бас. ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2010. Т. 2. – 544 б.
- Қазақстан тарихы. Энциклопедия. – Алматы: «Литера-М», 2019. – 848 б.
- ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 48319-іс. 2-п.
- ҚР ОММ. 64-қ., 1-т., 125-іс. 4-п.
- Құндақбаев Б. Уақыт және театр. – Алматы: Өнер, 1981. – 328 б.
- Құндақбайұлы Б. Театр туралы толғау. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2006. – 320 б.
- Львов Н. Казахский академический театр драмы. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1957. – 384 с.
- Львов Н. Казахский театр. Очерк истории. – М.: Государственное издательство искусство, 1961. – 192 с.
- Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994. – 399 б.
- Оразов Р. Қарқара жәрмеңкесі. Қарқара қаһары. Зерттеулер, естеліктер, мақалалар. – Алматы: «Ан Арыс», 2016. – 362 б.
- Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. – Астана: Фолиант, 2010. – 832 б.
- Сейдімбек А. Сұлулық туралы сырлар. – Алматы: Жалын, – 1981. – 240 б.
- Ұлы даланың көне сарындары: Антология. – Т. 1: Музыкалық фольклор. Дәстүрлі ән өнері. – Алматы: Brand Book, 2019. – 752 б.

Айдос Мақұлбеков¹, Гулзада Абдалиева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Бішкек, Қырғызстан

Қазақ даласындағы дәстүрлі өнер аудиториясы

Аңдатпа. Мақалада қазақ дала өркениеті дәстүрлі қоғамдағы сахна өнері аудиториясының қалыптасу эволюциясын ұлтымыздың көне тарихи-мәдени-рәсімдік үдерістерімен әрі оны

сахна өнерінің ең көне формасы тұрғысындағы шығу тарихымен байланыстыра қарастырамыз. Бүгінгі көрермен аудиториясының өнер мәдениетін арттырудың болашағын қазақ даласы көрермені мен тыңдарманы арасындағы мәдени-рухани сабақтастықтың үзілмеуі ұстанымын негізге аламыз. Сондықтан, бұл ұстаным әлемдік өнер тарихына тән құбылыс екені байқалады.

Өзге елдердің театрлары халықтың әдет-ғұрып, салтындағы ойын-сауықтың негізінен туғандығы мақалада дәйектеледі. Жалпы дәстүрлі өнердің дүниеге келуін халық өнерінен бөліп қарауға болмайды. Бұл екеуі бір-бірімен ажырамайтын тығыз байланыста, бір-біріңсіз дамуы да мүмкін емес. Аталмыш құбылысты әлем театрының тарихынан да аңғаруға болады. Осы ұстаным өнер аудиториясының тарихына да қатысты деген ғылыми тұжырымға келуге негіз бола алады. Өйткені, қазақ халқының көшпелі тұрмысындағы шаруашылықтың негізінде туындаған, оны бейнелеп келген елдің әдет-ғұрып жораларына сүйеніп, өрбіп отырған әртүрлі көңіл көтеру ойын-сауық ойындары, мерекелік қойылымдары қазақтың дәстүрлі өркениетіндегі көрермені мен тыңдарманын қалыптастырудың бастауында болған деуге әбден болады.

Қазақ даласының бай мәдени тарихын зерттеуде қазақ дәстүрлі қоғамындағы сахналық өнердің көрермен аудиториясына ырықша бөліп зерттеудің ғылыми теориялық әрі тәжірибелік маңызы зор деп есептейміз. Бұл мәселе, әлі де болса отандық мәдениет философиясында ғылыми зерттеу алаңында қарастырылмаған тақырыптардың санатында тұр. Қазақ халқы дала өлкесінің сан түрлі, бай мазмұнды, өзіндік ерекше стилі, ұзақ тарихымен иелік еткені мәлім. Ұлтты өлтірмейтін оның төлтума мәдениеті ғана. Ұлт атаулыны адамзат мәдениетіне қосқан үлесімен ғана парықтау қажет болса, онда қазақ халқының рухани мұрасының бетке ұстары ең алдымен ұлттық өнері болуға тиіс.

Түйін сөздер: аудитория; дәстүрлі өнер; ұлттық мәдениет; айтыс; қоғамдық құбылыс; күй; театр; қойылым; қазақ даласы.

Айдос Макулбеков¹, Гүлзада Абдалиева²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, Бишкек, Кыргызстан

Аудитория традиционного искусства в казахской степи

Аннотация. В данной статье мы рассматриваем эволюцию формирования зрительской аудитории сценического искусства в традиционном обществе казахской степной цивилизации, связывая ее с древними историческими, культурными и обрядовыми процессами нашего народа, а также с самым зарождением наиболее ранней формы сценического искусства. Будущее совершенствование художественной культуры сегодняшнего зрителя мы рассматриваем исходя из того, что культурная и духовная преемственность между разными поколениями зрителей казахской степи не будет нарушена. Следовательно, становится очевидным, что такая позиция является тенденцией, характерной для мировой истории искусства.

Например, деятельность народного искусства других стран основана на традиционном развлечении собравшихся зрителей. В целом зарождение искусства тесно переплетено с народным искусством. Они неразрывно связаны и не могут развиваться друг без друга. Это явление подтверждается фактами из истории мирового театра. Имеются все основания прийти к научному выводу, что эта позиция применима и к формированию художественной

публики. Можно сказать, что разного рода увеселительные народные игры и праздничные представления, берущие начало в реальных сюжетах кочевой жизни казахского народа, развивались на основе национальных обычаев и были исходным этапом формирования зрителей и слушателей творчества традиционной казахской цивилизации. Рассматривая богатую культурную историю степи, мы считаем, что изучение аудитории исполнительского искусства в традиционном казахском обществе имеет большое научное теоретическое и практическое значение.

Данная проблема пока находится в разряде предметов, не рассматриваемых в рамках научных исследований философии отечественной культуры. Из истории известно, что многовековое культурное наследие степного края и казахского народа имеет разнообразное, богатое содержание и свой собственный неповторимый стиль. Культура играет огромнейшую роль в жизнеспособности любой нации. Если рассматривать идентификацию нации через призму ее вклада в развитие человечества, то национальное искусство является именно тем отличительным признаком, определяющим саму нацию. Таким образом, духовный вклад казахского народа в мировую культуру определяется, прежде всего, его национальным искусством.

Ключевые слова: аудитория; традиционное искусство; национальная культура; айтыс; социальное явление; кюй; театр; представления; Казахская степь.

References

- Auezov M. Uakyt zhane Adebiet [Time and literature]. (Almaty, Kazak memlekettik korkem adebiet baspasy, 1962, 428 b.). [in Kazakh].
- Auezov M. Ajtys olenderi, 1-t. [Poems of Aytis, vol. 1.]. (Almaty, 1948, 229 b.). [in Kazakh].
- Bajzakov I. Eki tomdyk tandamaly shygarmalar [Selected works in two volumes]. (Almaty, Zhazushy, T.2. Olender men estelikter, 1983, 192 b.). [in Kazakh].
- Bogatenkova L. Mastera kazahskoj sceny [Master of the Kazakh stage]. (Alma-Ata, Izdatel'stvo «Kazakhstan», 1964, 238 s.). [in Russian].
- Beihai C. Kazak madenietinin tarihy [History of Kazakh culture]. (Almaty, Daur. 2015, 530 b.). [in Kazakh].
- Zharmuhameduly M. Ajtys olenderinin argy tegi men damuy [Origin and development of Aytis poems]. (Almaty, Murattas, 2001, 293 b.). [in Kazakh].
- Zhubanov A. Kazak kompozitorlarynyn omiri men tvorchestvosy [Life and work of Kazakh composers]. (Almaty, 1942, 236 b.). [in Kazakh].
- Zhubanov K. Kazak muzykasyndagy kuj zhanrynyn pajda boluy zhajli [The emergence of the tune genre in Kazakh music is easy] // (Zhuldyz, 1959, №2, 115-121 b.). [in Kazakh].
- Kazak madenieti. Jenciklopedijalyk anyktamalyk [Kazakh culture. Encyclopedic handbook]. (Almaty, Aruna, 2005, 656 b.). [in Kazakh].
- Kazak oneri: Jenciklopedija [Kazakh art: Encyclopedia]. (Almaty, Kazakstan damu instituty, 2002, 800 b.). [in Kazakh].
- Kazakstan gylmy: Jenciklopedija. / Bas. red. B.O. Zhakyp [Science of Kazakhstan: Encyclopedia. / Chief. ed. B.O. Zhakyp]. (Almaty, «Kazak jenciklopedijasy» ZhShS, 2010, T. 2, 544 b.). [in Kazakh].
- Kazakstan tarihy. Jenciklopedija [History of Kazakhstan. Encyclopedia]. (Almaty, «Litera-M», 2019, 848 b.). [in Kazakh].
- KR OMM. 44-k., 1-t., 48319-is. 2-p [OMM of the Republic of Kazakhstan. No. 44, No. 1, Case 48319. Item 2]. [in Kazakh].

- KR OMM. 64-k., 1-t., 125-is. 4-p [OMM of the Republic of Kazakhstan. 64-k., v. 1, case 125. Item 4]. [in Kazakh].
- Kundakbaev B. Uakyt zhane teatr [Time and theater]. (Almaty, Oner, 1981, 328 b.). [in Kazakh].
- Kundakbajuly B. Teatr turaly tolgau [Thinking about the theater]. (Almaty, «Oner» baspasy, 2006, 320 b.). [in Kazakh].
- Lvov N. Kazahskij akademicheskij teatr dramy [Kazakh academic theater drama]. (Alma-Ata, Izdatel'stvo Akademii nauk Kazahskoj SSR, 1957, 384 s.). [in Russian].
- Lvov N. Kazahskij teatr. Ocherk istorii [Kazakh theater. Sketch of history]. (M., Gosudarstvennoe izdatel'stvo iskusstvo, 1961, 192 s.). [in Russian].
- Mynzhan N. Kazaktyn kyskasha tarihy [Brief history of Kazakh]. (Almaty: Zhaly, 1994, 399 b.). [in Kazakh].
- Orazov R. Karkara zharmenkesi. Karkara kahary. Zertteuler, estelikter, makalalar [Karkara fair. Karkara fury. Studies, memoirs, articles]. (Almaty, «An Arys», 2016, 362 b.). [in Kazakh].
- Sejdimbek A. Kazaktyn kuj oneri [Kazakh state art]. (Astana, Foliant, 2010, 832 b.). [in Kazakh].
- Sejdimbek A. Sululyk turaly syrlar [Beauty secrets]. (Almaty, Zhaly, 1981, 240 b.). [in Kazakh].
- Uly dalany, kone saryndary: Antologiya. – T. 1: Muzykalyk fol'klor. Dasturli an oneri [Ancient Uls of the Great Plain: An Anthology. – T. 1: Musical folklore. Traditional singing art]. (Almaty, Brand Book, 2019, 752 b.). [in Kazakh].

Information about authors:

Makulbekov Aidos Tolebekuly – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpaev str., 2, 010008, Astana, Kazakhstan.

Gulzada K. Abdalievna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogical and Humanitarian disciplines, Kyrgyz State University named after I. Arabyev, Razzakova str., 51A, 720026, Bishkek, Kyrgyzstan.

Мақұлбеков Айдос Төлебекұлы – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, 010008, Астана, Қазақстан

Абдалиева Гүлзада Кошоевна – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, педагогика және гуманитарлық білімдер кафедрасының меңгерушісі, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Раззакова көш., 51А, 720026, Бішкек, Қырғызстан

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: Е.Б. Сыдықов
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
– 2024. – 1(146). – Астана: ЕҰУ. 354 б.
Басуға қол қойылды: 30.03.2024
Шартты б.т. – 28,32. Таралымы – 10 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulhistphaa.enu.kz](http://bulhistphaa.enu.kz)

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды